

Doç. Dr. REŞAT GENÇ

KARAHANLI DEVLET TEŞKİLÂTI

(XI. Yüzyıl)

(Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI : 373

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ SERİSİ : 9

Kapak : Nur ve Okay Okan

Onay : 13 Şubat 1981 gün ve 831.0 - 217 sayı
Birinci Baskı, Mayıs 1981
Baskı Sayısı : 4.000
Tifdruk Matbaası - İstanbul

İÇİNDEKİLER

	<i>Sayfa</i>
ÖNSÖZ	7 — 11
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	12 — 31
A — KAYNAKLAR	12 — 26
B — ARAŞTIRMALAR	26 — 31
KISALTMALAR	32 — 33
GİRİŞ	34 — 65
I. BÖLÜM : HÂKİMİYET MESELESİ VE HÜKÜMDAR	66 — 197
A — HÂKİMİYET ANLAYIŞI	66 — 83
a — Hâkimiyet Anlayışına Göre Siyasi İktidarın Kaynağı	66 — 75
b — Devlet ve Siyasi İktidar Kavramları ...	75 — 83
B — KARAHANLILAR DEVRİNDE TÜRK HÂKİMİYET ANLAYIŞINA GÖRE HÜKÜMDARLARIN ÖZELLİKLERİ VE VAZİFELERİ	84 — 124
a — Hükümdarın Özellikleri	84 — 99
b — Hükümdarın Vazifeleri	99 — 114
c — Reayanın Hükümdar Üzerindeki Hakları	114 — 119

ç — Hükümdarın Reaya Üzerindeki Hakları	119 — 124
C — HÜKÜMDAR VE AİLESİ	125 — 197
a — Hükümdarlık Alâmetleri	128 — 155
b — Hükümdarın Günlük Hayatı	155 — 190
c — Hâtunlar ve Şehzâdeler	190 — 197
II. BÖLÜM: SARAY TEŞKİLÂTI	198 — 233
A — İDARÎ VE ASKERÎ VAZİFE SAHİBİ SARAY MENSUBLARI	198 — 220
a — Ulu Hâcib, Hâcibler ve Biruk (Buyruk)'lar	198 — 210
b — Kapucubaşı	210 — 218
c — Candâr	218 — 219
ç — Silâhdâr	219
d — 'Alem Başlar Er (Alemdâr)	219 — 220
B — DİĞER SARAY VAZİFELİLERİ	220 — 233
a — Aşçıbaşı (Aşbaşçı Hânsâlâr)	220 — 223
b — İdişçıbaşı (İçkicibaşı)	223 — 227
c — İlbaşı	227 — 228
ç — Câmedâr	228 — 229
d — Diğer Müteferrik Saray Hizmetleri ve Hizmetlileri	229 — 233
III. BÖLÜM: MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLÂTI	234 — 281
A — İDARECİLER HİYERARŞİSİ	234 — 249
a — Memuriyetler ve Unvanlar	234 — 243
b — Hizmette Liyâkat, Ehliyet ve Denenme	243 — 245

	<i>Sayfa</i>
c — Halifet (Naib)	245 — 247
ç — Danışma Müessesesi ve Danışmanlar ..	247 — 249
B — VEZİR VE MERKEZ TEŞKİLÂTI	249 — 268
a — Yuğruş (Vezir)	249 — 254
b — Büyük Divân	254 — 255
c — Diğer Divânlar	255 — 268
C — TAŞRA TEŞKİLÂTI	269 — 281
IV. — BÖLÜM: ASKERÎ TEŞKİLÂT	282 —
A — ORDUYU MEYDANA GETİREN UNSUR- LAR	282 — 296
a — Saray Muhafızları	283 — 291
b — Hassa Ordusu	291 — 293
c — Hânedan Mensubları ile Valilerin ve Öteki Devlet Adamlarının Kuvvetleri ..	293 — 295
ç — Devlete Tâbi Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk Teşekküllerine Mensub Kuvvetler	295 — 296
B — SEFER HALİNDEKİ ORDUNUN DURUMU	297 — 314
a — Ordunun Tertib ve Tanzimi	298 — 301
b — Konaklama ve Ordugâh	301 — 302
c — Gece ve Gündüz Harekâtı	302 — 314
ç — Haberleşme	314
C — TEŞKİLÂT, RÜTBE VE DERECELER	314 —
a — Askerî Birlikler ve Kumandanlarının Rütbeleri	314 — 320
b — Sü-başı, Özellikleri ve Vazifeleri	320 — 323

	<i>Sayfa</i>
Ç — SİLÂHLAR	323 — 336
SONUÇ	337 — 342
BİBLİYOGRAFYA	343 — 349
İNDEKS	351 — 372

Ö N S Ö Z

Bilindiği gibi Karahanlılar devleti **Orta Asya**'da kurulan ilk **Müslüman Türk** devleti olmuştur. Bu devlet zamanında **Orta Asya Türklerinin** pek mühim bir kısmı **islâmiyeti** kabul ederek **islâm** medeniyeti dairesine girmişlerdir. Böylece, sözkonusu dönemde bilhassa Göktürkler ile başlayıp Uygurlar zamanında çok büyük bir gelişme gösteren **Türk** kültür ve medeniyeti ile **islâm** kültür ve medeniyeti karşılaşmış ve **Türk-İslâm Medeniyeti** adını verdiğimiz tarihî gelişmenin de temelleri atılmıştır. Bu itibarla Karahanlılar dönemi **Türk** tarihi, millî tarihimiz içinde çok önemli bir yer tutmaktadır.

Durum böyle olmakla beraber, sözü edilen dönem tarihinin bu güne kadar bu önemine uygun bir şekilde araştırılıp ortaya koyulduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta aksine gerek **Türkiye**'de gerekse dışarda **Türk** tarihinin bu döneminin oldukça ihmal edilmiş olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bunun başlıca sebebi, kaynakların yetersizliğidir. O kadar ki, Karahanlı hânedanının ortaya çıkışı, devletin kuruluşu ve ilk zamanları hakkında hemen hiçbir bilgiye sahip olmadığımız gibi, hükümdar ailesinin **islâmiyeti** kabulünün dahi nasıl ve hangi tarihte olduğunu kesinlikle bilemiyoruz.

Kaynaklarımız, bu devletin tarihi hakkında ancak X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı mühim bilgiler vermeye başladılar. Bu bilgilerimiz, Karahanlılar ile Sâ mânîlerin siyasî münasebetlerinde durumun ikinciler aleyhine gelişmeye başladığı andan itibaren epeyce açıklık kazanmaktadır. Öyle anlaşıyor ki ancak Karahanlı hükümdarı Buğra Han Hârûn b. Musa'nın 992 yılında **Mâverâü'n-nehr**'i istilâsı ve nihayet 999 yılında da İlig Han (Nasr b. Ali) tarafından **Sâmânî** devletine son verilmesinden sonradır ki, **islâm** yazarları ve bilhassa

Gazneli tarihçileri, batı kısmı ile ilgili haberlere daha fazla yer vermek üzere, bu devletin tarihi hakkında oldukça etraflı bilgi vermeye başlamışlardır. Buna göre, XI. yüzyıl başlarından itibaren bu devletin tarihi hakkındaki bilgilerimiz çoğalmakta ve sözkonusu yüzyıl Karahanlı tarihi oldukça aydınlığa çıkmaktadır. Bu aydınlanış Sultan Sancar devri sonlarına kadar, bazan azalıp bazan da çoğalarak devam etmiş, bundan sonra devletin yıkılışı tarihi olan 1212 yılına kadarki dönem için, bazı olaylar hariç, âdetâ yeniden karanlığa bürünmüştür.

Bu itibarla Karahanlılar tarihini bütünüyle aydınlabilecek kaynaklardan mahrum olduğumuz gibi, mevcut kaynaklar da zaman zaman siyasî olayları takibe imkân vermedikten başka, bu hânedanın bir soy kütüğünü bile tesbite kâfi gelmemektedir. Bununla beraber, mevcut kaynakların verdiği imkânlar ölçüsünde bu devletin tarihi muhtelif meslekdaşlarca ele alınmış ve belli ölçüde de olsa, devrin siyasî olaylarını aydınatabilecek çalışmalar ortaya konulmuştur.

Buna mukabil, Karahanlılar döneminin kültür hayatı üzerindeki çalışmalar çok daha yetersiz kalmış, hatta bir iki münferid konu hariç, devlet teşkilâtı yönünden bu güne kadar hiç ele alınmamıştır. Bu durum da, **Türk** tarihinin derinliklerinden kaynaklanıp devam edegelen **Türk** idare geleneğinin, sözü edilen dönemde nasıl bir durum arzettiği hususunda büyük bir boşluk meydana getirmektedir. İşte bu bakımdan, Karahanlılar devletin teşkilâtı hakkında kaynaklarımızın verdiği bilgileri değerlendirmek, bu alandaki boşluğu kısmen olsun dolduracağı gibi, yeni bir medeniyet dairesine girmiş bulunan **Türkler**'in bu yeni çevreye hangi ölçüde uyduklarını da ortaya çıkaracaktır. Bir başka söyleyişle, **İslâm** medeniyeti dairesine girmekle beraber **Türkler**'in idare anlayışı, çeşitli devlet müesseseleri ve askerî teşkilât bakımlarından ne derecede kendi millî geleneklerine bağlı kaldıkları ve **islâmî** usûl ve müesseseleri hangi ölçüde benimsedikleri konusu da bir ölçüde aydınlığa kavuşmuş olacaktır. Bu, Karahanlılar tarihi için olduğu kadar, ondan sonraki **Türk** tarihi bakımından da büyük önem taşımaktadır. Çünkü, anlaşıldığına göre Karahanlılar idarî geleneklerdeki öz **Türk** unsurlarını geniş ölçüde korumuşlar ve bunların daha sonraki **Türk** devletlerine intikalinde bir basamak taşı rolünün de oynamışlardır.

İşte, siyasî tarihleri hakkında epeyce çalışma yapılmış bulunan Karahanlıların, kültür ve bilhassa teşkilât tarihlerinin son derecede ihmale uğradığı düşüncesiyle biz, bu incelememizde XI. yüzyılda Karahanlılar devlet teşkilâtını ortaya koymaya çalıştık.

Neden **“XI. Yüzyılda Karahanlılar Devlet Teşkilâtı”** şeklindeki bir soruya ise şu karşılığı vermek mümkündür. İlk önce, Karahanlılar devlet teşkilâtını belli bir zamanla sınırlamadan bir bütün olarak ele almak, hem üçyüz yıldan daha uzun bir dönemi kapsaması ve hem de bilhassa kaynakların, gelişmeleri takibe yetmeyecek kadar azlığı bakımından, hiç değilse şimdilik çok daha satıhta kalan bir çalışma olacaktı. Zira, gerek çeşitli devlet müesseseleri ile bunların vazife alanlarının, gerekse devlet kadrolarında yer alan bazı memurların unvanları ile gördükleri işlerin her zaman kararlılık göstermeyip zamana ve mekâna bağlı olarak değişiklikler arzettiği malûmdur. Halbuki, bu devletin tarihi hakkında XI. yüzyıla gelinceye kadarki bilgilerimiz bu değişiklikleri tesbit bir yana, müesseselerin neler olduğunu ortaya koymaya bile yetmemektedir.

Diğer taraftan, belirtmeye çalıştığımız gibi, bu devletin siyasî tarihi hakkında kaynaklarda mevcut bilgiler az çok değerlendirilerek ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların da gösterebileceği gibi, siyasî tarih bakımından olduğu kadar kültür ve teşkilât tarihi bakımlarından da Karahanlılar hakkında kaynaklarımızın oldukça tatminkâr bilgi sunduğu dönem XI. yüzyıldır. Bilhassa bu yüzyılın ikinci yarısında meydana getirilen iki büyük eser (**Kutadgu Bilig** ve **Divanü Lügati't-Türk**) Karahanlılar devletinin kültür hayatı hakkında olduğu kadar mülkî ve askerî teşkilâtı hakkında da oldukça kıymetli bilgiler vermektedirler. Bu bilgileri, yine aynı döneme ait vakfiye, mahkeme kaydı, tarla satış senedi gibi malzeme başta olmak üzere öteki kaynaklarla da doğrulayıp genişletmek ve bazı değişimleri takibetmek imkânına sahibiz. Dolayısıyla, XI. yüzyıl Karahanlılar devlet tevkilâtı hakkında mevcut bilgilerimizin çoğunun bu yüzyılın ikinci yarısı ile ilgili oldukları da anlaşılmaktadır. Ayrıca, özellikle **Yağma**, **Karluk**, **Çiğil** ve **Tuhsi** gibi Karahanlılar devletine vücut veren Türk kavimleri, X. yüzyılın ortalarında kitleler halinde **islâmiyeti** kabule başlamışlardır. Bu bakımdan, XI. yüzyıla ve bilhassa bu yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen zaman içersinde

islâm medeniyeti çevresinin devlet müesseseleri ile diğer bir-takım idarî usûl ve âdetlerinin onlar üzerinde kâfi derecede tesirini göstereceği de şüphesizdir. İşte, bu tesire rağmen Karahanlılarda **Türk** devlet teşkilâtı ile ilgili müesseseler ne derecede eski usûl ve geleneğe bağlı kalmıştır ve islâmî usûller hangi ölçüde benimsenmiştir. Bu durumu tesbit için de hem onların **islâmiyeti** kabullerinden beri geçen zamanın yeterli oluşu hem de kaynakların öteki dönemlere göre daha çok bulunuşu bakımlarından çalışmamızı XI. yüzyıla sınırlandırmayı uygun bulduk. Nihayet XII. yüzyıl başlarından itibaren de bazı münferid kayıtlar dışında, Karahanlıların çeşitli devlet müesseselerinin işleyişi hakkındaki bilgilerden de mahrumuz. Bu demek oluyor ki, XI. yüzyıldan öncesi kadar olmamakla birlikte, XI. yüzyıldan sonrası için de kaynaklarımızın yetersizliği, bir bakıma konumuzun zaman sınırını kendiliğinden tayin etmiş bulunmaktadır.

Bu incelememiz **Önsöz**'den sonra **Kaynaklar ve Araştırmalar, Giriş** ve **dört ana bölüm** halinde düzenlenmiştir.

Kaynaklar ve Araştırmalar kısmında, çalışmalarımız sırasında başvurduğumuz kaynaklar ile araştırmaların kısa tanıtma ve eleştirileri yer almış, **Giriş**'te ise yine konunun kapsamına bağlı kalınarak kuruluşundan XII. yüzyıl başlarına kadar Karahanlılar devletinin siyâsi tarihi ele alınmıştır.

Birinci Bölüm Hâkimiyet Meselesi ve Hükümdar'a ayrılmış, burada bilhassa Yusuf Hâs Hâcî b'in eserinde ifadesini bulmuş olan **Türk** hâkimiyet anlayışı, devlet ve siyasî iktidar kavramları, hükümdarlarda aranan özellikler ve hükümdar-reaya münasebetleri üzerinde durulmuştur. Yine aynı bölümde hükümdar ve ailesi de söz konusu edilerek hükümdarlık âlâmetleri, hükümdarın günlük hayatı ve sarayı mensupları ile münasebetlerinden başka hâatunlar ile şehzadeler hakkında da bilgi verilmiştir.

İkinci Bölüm Saray Teşkilâtı'na ayrılmıştır. Burada ilk önce Ulu Hâcib ve hâcibler ile Kapuçubaşı ve sair idarî ve askerî vazife sahibi saray mensupları hakkında bilgi verilmiş, daha sonra hükümdarın şahsı ve saray hayatı ile ilgili hizmetlere bakan öteki vazifelilerin durumu ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm'de -Merkez ve Taşra Teşkilâtı ele alınmıştır. Diğer konulara nazaran daha az bilgi sahibi olabildiğimiz merkez ve taşra teşkilâtı bahsinde ilk önce memurlar hiyerarşisi ile hizmette liyakat ve tecrübe üzerinde durulmuş, daha sonra vezirlik ile buna bağlı merkez teşkilâtının mahiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Taşra teşkilâtı konusunda ise, taşranın hükümdar adına idaresinin ne şekilde düzenlendiği konusundaki mevcut bilgiler değerlendirilmiş, ayrıca taşradaki resmî devlet vazifelileri ile mahallî teşkilât ve idarecileri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü Bölüm Askerî Teşkilât'a ayrılmıştır. Burada Karahanlı ordusunu meydana getiren unsurlar belirtilmiş, daha sonra sefer halindeki bir ordunun tertibi, gece ve gündüz harekâtı ve haberleşme konularına yer verilmiştir. Yine aynı bölümde ordunun teşkilât ve rütbeleri ile silâhları da inceleme konusu yapılmış, bilhassa silâhların yapılışı ve çeşitli özelliklerine ait teferruatlı bilgi verilmiştir.

İncelememiz Sonuç, Notlar ve Bibliyografya ile son bulmaktadır. Notlar, karşılaştırmada kolaylık sağlamak üzere bölümlere göre değil bir bütün halinde numaralandırılmıştır.

Konuyu işlerken yer yer bilhassa Gazneli, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri ile mukayeseler de yaparak ortak noktalara işaret etmeye çalıştık. Zira böylece **Türk** idarî geleneklerine ve dolayısıyla **Türk** kültüründeki devamlılığa da işaret edilmiştir kanaatindeyiz.

Bu eser, Karahanlılar tarihi konusunda hazırlamaya başladığımız üç cildlik bir serinin ikinci cildini teşkil etmektedir. Söz konusu serinin birinci cildinde Karahanlılar devri **Türk** tarihinin siyasî olayları, üçüncü cildinde de Karahanlılar devri **Türk** dünyasının etnik, sosyal ve kültürel durumu ele alınacaktır.

Doç. Dr. Reşat Genç

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

A — KAYNAKLAR

Ele aldığımız konuyu - bazı boşluklar ve müphem hususlar kalmasına rağmen - oldukça teferruatlı bir şekilde aydınlatan türkçe, arapça ve farsça kaynaklara sahibiz. Araştırmamızda konu ile ilgili orijinal bilgi veren kaynaklar birinci plânda göz önünde bulundurulmuş, Karahanlı siyasî tarihi için birinci elden kaynak durumunda olmakla beraber, konumuz bakımından kayda değer bilgiler ihtiva etmeyen kaynaklara da kısaca işaret edilerek geçilmiştir. Daha muahhar olan ve orijinal bilgi vermeyen bazı kaynaklar üzerinde ise hiç durulmamıştır. Konumuzla ilgili kaynaklara gelince :

KİTABELER

Karahanlılar'a ait bazı kitabeler yayınlanmıştır. Bunlardan Ocak 1042'de Fergana'nın Isfara kasabası yakınındaki Varuk kayasının tepesine kazılanı, devletin ikiye ayrılışı yılları olayları bakımından orijinaldir (¹). Bizim meşgul olduğumuz döneme ait bir başka kitabenin metni ise

1 — Sözkonusu kitabe A. İnostrantsev tarafından, *Etnografya ve Antropoloji Müzesi Dergisinde* (Leningrad, 1917-1925, C. V, s. 553-556) yayınlanmıştır. Togan'a göre kitabe ayrıca *Türkistan Arkeoloji Cemiyeti Dergisi* (IX. Cild, s. 43-47) nde de yayınlanmış ve türkçe tercümesi de kendisi tarafından verilmiştir (Togan, *Karahanlılar*, s. 43).

Nakşibendî tarikatının ilk şeyhi Bahaüddin Muhammed b. Muhammed el-Buharî'nin (718-792 = 1318-1389) kıymetli sözleri, kerametleri ve menkıbelerini anlatan *Risale-i Bahaiyye* adlı yazma bir eserde yer almış bulunmaktadır (2). Yine aynı döneme ait Ebû İshak İbrahim b. Nasr'ın *Semerkind*'daki medresesine ait kitabelerin parçaları da yayınlanmıştır (3). Ancak her üç kitabe de, birkaç isim ve unvan dışında, konu bakımından pek önemli değildir.

SİKKELER

Karahanlı hükümdarları tarafından bastırılmış sikkelerden oldukça mühim miktarı günümüze kadar gelmiştir. Ele aldığımız konu bakımından ancak bazı hükümdar unvanları ile, darp mahalli olarak hükümet, bölge ve vilâyet merkezlerini göstermeleri bakımından kaynaklarımız arasında yer almışlardır (4).

2 — *Kayseri Raşid Efendi* Ktp. nr. 1110, vr. 65 b. Yazarını ve yazılış tarihini tesbit edemediğimiz bu eserde yer alan ve Batı Karahanlı hükümdarlarından Şemsü'l-Mülk Ebû'l-Hasan Nasr b. İbrahim (1068-1080) tarafından yaptırılan *Ribat-ı Melik*'in kapısı üzerinde bulunduğu anlaşılan kitabe metninin bu eserde mevcut olduğunu Z. V. Togan bildirmiştir. (*Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar, Türk Yurdu*, V/11, Kasım, 1966, s. 7-10).

3 — Bu kitabe parçaları üzerinde ancak "el-mülk lillâh" ve "el-vahid el-kahhâr" kelimeleri okunabilmektedir. Bu kitabeler ile sözkonusu medrese hakkında geniş bilgi için bk. E. Esin, *Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hâkân İbrahim*'in (H. 444-60/1052-68) *Samarkand'da Yaptırdığı Âbideler, Sanat Tarihi Yıllığı*, VIII, İstanbul, 1979, s. 37-55.

4 — Karahanlı sikkeleri hakkında bk. Stanley-Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, London*, 1876, II, s. 120-126, 1889, IX, s. 193-197; A. Markov, *İnventarnıy Katalog Musulmanskih Monet Imperatorskago Ermitaja, Petersburg*, 1896-1904, s. 192-294, 849-852, 883 vd; Ahmed Tevhid, *Müze-yi*

VAKFİYELER

Karahanlı hükümdarları muhtelif şehirlerde birçok ilim ve hayrat müesseseleri vücuda getirmişlerdir. Bunlara zengin vakıflar tahsis edildiği de anlaşıyor. Ancak bunlardan yalnız Ebû İshak İbrahim b. Nasr'a ait bir medrese ile bir de hastahane (*dârü'l-marzâ*) vakfiyesi bize kadar ulaşabilmiştir. Söz konusu vakfiyelerin her ikisi de neşredilmiş olup, devrin iktisadî ve içtimâî tarihi bakımından olduğu kadar, adalet (mezalim) işleri başta olmak üzere bazı müessese ve memuriyet unvanları bakımından kıymetli bilgiler ihtiva etmektedirler ⁽⁵⁾.

Hümâyûn Meskûkât-ı kadîme-i İslâmiye Kataloğu, İstanbul, 1321, IV, s. 1-36. Bu sikkelerden bazıları üzerindeki incelemeler hakkında bibliyografik bilgi için bk. Pritsak, Karahanlılar, s. 271.

- 5 — Öyle anlaşıyor ki bu vakfiyeler vakıf tesis etmek konusunda en eski iki örnek olarak kabul edilmiş ve islâm hukukçularının eserlerinde, birbirlerinden kopye edilerek, ufak farklarla da olsa tekrarlanagelmıştır. Bu cümleden olarak söz konusu vakfiyelerin, *Buharâhî* fakih Burhanüddin Muhammed ibn Mâze el-Buharî'nin fıkha ait *el-Muhitü'l-Burhanî*'sinin "şurût" kısmında (*Süleymaniye Ktp.* nr. 601, vr. 72a-77a) mevut olduğunu Z. V. Togan bildirmiş ve bunlardan medrese vakfiyesini de kısmen yayınlamış idi (bk. 2 numaralı notta adı geçen makale, s. 10). Aynı vakfiyelerin *Kitabü'l-Muhit*'in *Hamidiye* (nr. 558, vr. 181b-183a) nüshasında da varlığı bildirilmiş idi (Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Kara Hanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976, s. 109-110. Ancak burada herhalde bir yanlışlık sonucu olarak vakfiyelerin yer aldığı varaklar 181b-189a olarak kaydedilmiştir). Zeki Velidi Togan'ın makalesinden sonra ise, her iki vakfiyenin tam metinleri, fransızca tercümeleri ile birlikte yayınlandı (Mohamed Khadr, *Deux Actes De Waqf D'un Qarahâmde D'Asie Centrale, Journal Asiatique*, tome CCLV/3-4 (Paris, 1967), s. 315-320). Khadr, İbn Mâze'nin *Muhit*'inin *Kahire*'deki bir yaz-

Ebû İshak İbrahim'in oğlu Şemsü'l-Mülk'ün (1068-1080) yaptırdığı eserlerden *Rıbât-ı Melik*'e ait de bir vakfiyenin varlığı bilinmekte ise de ⁽⁶⁾ bu güne kadar ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

ARŞİV VESİKALARI

Konumuzla ilgili başlıca arşiv vesikalarını *Yarkend* civarında tesadüfen ele geçmiş bazı mahkeme zabıtları ile tarla satış senetleri teşkil etmektedir. 1911 yılında *Yarkend* yörelerinden *Rabul*'da bulunan 15 kadar türkçe ve arapça mahkeme kararları ve kişiler arasındaki özel anlaşmaları tesbit eden alış veriş senetleri ile aynı yörede P. Pelliot tarafından bulunan 3 adet arapça satış senedi de ele aldığımız konunun bazı yönlerini aydınlatmak bakımından kıymetli bilgiler ihtiva etmektedirler. Bir kısmı XII. yüzyıl başlarına ait bulunan ve bir kısmında da tarih bulunmayan bu vesikalar kadılık müessesesi ve işleyişi hakkında olduğu kadar, devrin mülkî ve askerî erkânının unvanlarının tesbiti bakımından da çok önemli kaynaklarımız arasında yer almışlardır. Söz konusu belgeler arasında bulunan mahkeme kayıtlarından biri ise, **K a r a h a n l ı**

masından ve *Hindistanda Baburlular* devrinde yazılmış, müellifi meçhul *Fatâvâ al-'Alemgiriyye*'nin *Kahire* baskısından (C. XXX, s. 313-316) bu iki vakfiyenin metinlerini almıştır. Ancak, *Khadr*'in neşrinden anlaşıldığına göre, medrese vakfiyesi el-Fethâbâdi er-Rigdamunî'nin *Gurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümût* adlı eserinde de mevcuttur. Diğer taraftan, yukarıda, 2 numaralı notta işaret olunan *Risale-i Bahaiyye*'de de (vr. 66a) Ebû İshak İbrahim b. Nasr'ın medrese vakfiyesinin, *el-Muhit*'in "şurût" kısmında mevcut olduğuna birkaç cümle ile işaret edilmektedir. Biz, M. *Khadr*'in neşrettiği metinler ile *Hamidiye* 558'deki metinleri karşılaştırarak, küçük ihtisarlar hariç, esasta birbirlerinden farklı olmadıklarını gördük.

6 — bk. *Risale-i Bahaiyye*, *Kayseri Raşid Efendi Ktp*, nr. 1110, vr. 65 b.

devletinin mülkî idaresinde hükümdar ile şehzâdelerin münasebetlerine dair de mühim bilgi sunmaktadır (7).

ESERLER

a — Hususî Eserler :

Konumuzun kaynakları yönünden birinci sırayı şüphesiz Yusuf Hâs Hâcib'in 1069-1070'te yazdığı *Kutadgu Bilig*'i almaktadır. *Balasagun*'da doğan Yusuf'un yetişme dönemi hakkında fazla bilgimiz yok ise de, çağına göre çok iyi bir eğitim gördüğü, eserinin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Daha sonra Kaşgar'a gelen Yusuf, daha önce yazmaya başladığı anlaşılan eserini burada ikmal etmiş ve Kaşgar hükümdarı Tafgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan b. Süleyman'a takdim etmiştir. Eser Hakan tarafından beğenilmiş ve Yusuf da bu vesile ile Saraya intisabederek Ebû Ali Hasan'ın Hâs Hâcibliğine yükselmiştir. Ancak Yusuf'un daha Kaşgar'a gelmeden, Türk

-
- 7 — 1911'de bulunan ve 15 adet olduğu bildirilen vesikaların asılları *Library of the School of Oriental and African Studies* (No: M 63 *Yarkend*)'de bulunmaktadır. Bunların arapça olanlarından birisi V. Barthold tarafından (*The Bughra Khan Mentioned in the Qutadgu Bilig* BSOS III (1923), s. 151-158; türk. terc. Ragıp Hulusi, *Kudatku Bilig'in Zikrettiği Bugra Han Kimdir? TM I* (1925) s. 221-226 (tarihi 474 veya 494), *Uygur harfleriyle türkçe olan beş tanesi de Şinasi Tekin tarafından (Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV., Ankara, 1975, s. 157-186, yalnız ikisi tarihlidir: 1080 ve 1090) yayınlanmışlardır. P. Pelliot tarafından bulunan 3 arapça satış senedi de daha önce Cl. Huart tarafından (Trois Actes Notariés Arabes de Yarkend, *Journal Asiatique*, C. 4 (1914), s. 607-627, tarihleri: 489, 505, 508) yayınlanmış idi.*

idare anlayışı ve gelenekleri hakkında esaslı bilgilere sahibolduğunu söyleyebiliriz. Hatta onun *Balasagun*'da veya başka bir *Karahanlı* merkezinde bir süre saray hizmetinde çalışmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Zira, daha Hâs Hâcib olmadan kaleme aldığı anlaşılan eseri, *Karahanlı* saray teşkilâtı, bu teşkilât içindekilerin vazifeleri ve teşrifat usûlleri hakkında en ince teferruata kadar hemen bütün bilgileri ihtiva etmektedir. Bu şekliyle *Kutadgu Bilig* herşeyden önce bize oldukça aydınlık bir *Karahanlı* Sarayı teşkilâtı tablosu çizmiş bulunmaktadır. Bunun dışında merkez teşkilâtı, askerî teşkilât, naiblik, muhtesiblik ve kadılık konularına da vakıf olmuş ve saray teşkilâtına nazaran daha az ölçüde de olsa, bu konular hakkında da kıymetli bilgiler vermiştir. Onun çeşitli memuriyetler, memuriyet unvanları ve devlet adamı yetiştirme konularındaki fikirleri de ayrıca dikkate değer. İşte, bütün bu hususiyetlerden dolayı biz, aslında yazılış amacı *Karahanlı* devleti teşkilâtını anlatmak değil, devlet adamlarına öğütler vermek olan *Kutadgu Bilig*'i konumuzla ilgili hususî bir eser saydık. Zira *Yusu f'uk* birtakım öğütler verirken içinde yaşadığı *Karahanlı* teşkilâtını canlı bir örnek olarak göz önünde bulundurduğu muhakkaktır. Bir başka söyleyişle *Yusu f*, hayalinde canlandırdığı siyasî teşkilâtı ortaya koymaya çalışan bir filozof olarak değil, hiç şüphesiz *Karahanlı* devleti teşkilâtını çok iyi bilen ve bu teşkilâtta Hâs Hâciblik gibi yüksek vazife alan bir devlet adamı olarak eserini yazmıştır. Bu da onun eserini *Karahanlı* devleti teşkilâtı konusunda yazılmış hususî bir eser olarak kabul etmemize yeter sebeptir sanırız.

Yusu f'un hâkimiyet anlayışı ve hükümdar konusunda yazdıkları ise, daha *Hunlar* zamanından beri devam edegelen *Türk* hâkimiyet anlayışı ve hükümdar telâkkisinin tam bir ifadesidir diyebiliriz. Aynı şekilde *Kutadgu Bilig*, *Türk* adalet anlayışı ve kanun mavzularını aydınlatmak bakımından

da elimizde mevcut en kıymetli kaynak durumundadır. Dolayısıyla onun bu konulardaki öğütlerini kendi muhayyilesinde canlandırdığı birtakım idealler değil, tarihî *Türk* devlet felsefesinin icabı olan geleneklerin birer tezahürü olarak kabul etmek gerekir. Bunun en açık delili de onun, işlediği her konuyu *Türk* büyüklerinin vecizeleri ve *Türk* şairlerinin şiirleri yanında bilhassa atasözleri gibi *Türk* edebî malzemesi ile takviye etmiş olmasıdır. Gerçekten *Yusuf*, eserinde 400'den fazla yerde bu örneklerle başvurmuştur. O, konusunu manzum bir şekilde işlediğinden ve bu eski malzemeyi de kendi şiir kalıpları içine soktuğundan, 6645 beyitlik eserinde bu malzemenin miktarını kesinlikle tesbit mümkün görünmüyorsa da biz, bu beyitlerin en az beşte birinin bu eski malzemedен müteşekkil olduğu kanaatine vardık.

İşte, bilhassa bu yönü ile de *Kutadgu Bilig*, idarecilere devlet idare ve anlayışının temel unsurlarını öğreten meşhur bir siyaset kitabı, yani bir siyasetnâme olmaktan öte, *Türk* kültürünün de en mühim hazinelerinden biri haline gelmiştir. Hâl böyle olmakla birlikte eserin ilim âlemince tanınması, muhtelif neşir ve tercümelerinin, hatta bugünkü *Türkiye* türkçesine çevirisinin yapılması üzerinden hayli zaman geçtiği halde, onun *Karahanlı* devleti teşkilâtı yönünden ele alınıp işlenmemiş olması bizi bu yolda bir çalışma yapmağa sevketti. Bu bakımdan, takdim ettiğimiz çalışmanın ana kaynağının *Kutadgu Bilig* olacağı ve çoğu meselede, öbür kaynaklarımız bilgi vermediğinden, münhasıran *Kutadgu Bilig*'e bağlı kalınacağı bir hakikat olarak ortaya çıkmaktadır. Mamafih yalnızca bu eserin *Karahanlılar* devlet teşkilâtı yönünden sunduğu bilgileri bütünüyle ele alıp iyi bir değerlendirmesini yapmağa çalışmanın bile, *Türk* milletin kendi tarihî mukadderatına yeni bir yön veren *islâm* medeniyeti dairesi gibi bir çevreye girdiği dönemin

madî ve manevî yönlerini aydınlatmak bakımından faydalı sonuçlar ortaya koyacağı bir gerçektir ⁽⁸⁾.

b — Umumî Eserler :

Konumuz ile ilgili umumî eserler içinde birinci sırayı, yine büyük bir Türk müellifinin eseri almaktadır. Bu da Kaşgarlı Mahmut'un *Divânü Lügati't-Türk*'üdür. 1074 yılında tamamlanan ve Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillâh'a sunulan eser, adından da anlaşıldığı gibi, devrin *Türk şîr* ve ağız malzemesini içine alacak bir kâmus olarak düşünülmüştür. Gerçekte ise eser, *Türk* dili ve kültürünün tam manasiyle bir hazinesi olmuştur. Bu cümleden olarak çeşitli kelimeleri açıklamak için örnekler verilirken *Türk* coğrafyasına, tarihine, etnoğrafyasına, destan ve efsanelerine ait çok kıymetli bilgilerin eserde yer aldığı dikkati çekmektedir. Aynı şekilde *Türk* toplumunun günlük hayatı, âdetleri, yiyecek, giyim-kuşam, mesken, silâhlar, muhtelif maddî kültür eşyası ve iktisadî hayata ait de pek bol malzeme eserde yer almış bulunmaktadır.

Kendisinin nesebce *Türkler*'in en ileri gelenlerinden olduğunu söyleyen ve Karahanlı ailesine mensub bazı mühim şahıslardan- meselâ Muhammed Çakır Tonga Han oğlu Nizameddin İsrail Togan Tegin'den

8 — 1825 yılından beri ilim âlemince tanınan Yusuf Hâs Hâcib'in bu meşhur eserinin muhtelif neşir ve tercümeleri olduğu gibi R. R. Arat tarafından çok mükemmel bir neşri ve bugünkü *Türkiye* türkçesine tercümesi de yapılmıştı (Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I.* (Metin), İstanbul, 1947; Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II.* (Tercüme), Ankara 1959 (2. bs. 1974). Birinci cildin girişinde eserin yazıldığı dönem, yazarı ve sunulduğu hükümdar ile bugün elde mevcut nüshaları hakkında geniş, II. cildin önsözünde de daha önceki neşir ve tercüme çalışmaları hakkında kısa bilgi verilmiştir. Biz, bu araştırmamızda Arat'ın neşir ve tercümesini kullandık.

- bizzat bazı rivayetler de nakleden Kaşgarlı Mahmud'un, eserinde Karahanlı teşkilâtına ait bilgilere de yer vermesi tabîî idi. Gerçekten de onun eserinin dikkatli bir incelenmesi, Hakanlı ailesine ait bazı âdet ve geleneklere büyük bir vukufu olduğunu göstermektedir. Hattâ onun hükümdar ailesi mensuplarının lâkab ve unvanları ile, bazı devlet vazifelilerinin unvanları ve bilhassa askerî teşkilât ve silâhlar konusunda verdiği bilgiler çoğu zaman Yusuf H s Hacıb'in verdiği bilgilerden çok daha geniş olmuştur. Bu itibarla *Div n  L gat 't-Türk*' n kayıtları, bu ve benzeri konularda Yusuf'un a ıklamadı ı hususların aydınlatılması bakımından fevkalâde önem taşımaktadır. Dolayısıyla, aynı devir ve aynı muhitin yetiştirdiği *Türk* aydınlarının birer temsilcisi olan Yusuf ve Mahmud, ortaya koydukları eserler ile *Türk* kültür tarihinin çoğu meselesinde olduğu gibi, devlet, teşkilât bakımından da birbirlerini tamamlamışlardır ( ).

Kaynaklarımız arasında yer alan ve bilhassa *M v r  'n-nehr* olayları hakkında bilgiler veren Ner ah 'nin *Tarih-i Buharası*, S m n lı hükümdarı Nuh b. Mansur'a (943-954) takdim edilen bir eser olduğundan, konumuzla ilgili görünme-

9 — Türkçe-Arapça ansiklopedik bir l gat mahiyetinde yazılmış olan *Div n  L gat 't-Türk*, Kilisli Rifat (Bilge) tarafından 3 cild halinde ne rolunmuştur (*Matbaa-i Amire*, 1333-1335/1915-1917). Bu ne irden sonra eserin tamamı üzerinde yapılan ilk ciddi  alı ma C. Brockelmann tarafından yapılmış ve *Divân*'daki bütün kelimeler alfabe sırasına konularak izah edilmiştir (*Mittelt rkischer Wortschatz Nach Mahmud al-Kasgaris Dwan Lugat al-Turk*, *Bibliotheca Orientalis Hungarica I. Budapest- Leipzig*, 1928). Nihayet Besin Atalay tarafından yapılan tercümesi, *Türk Dil Kurumu* tarafından, Kilisli ne rine uygun olarak 3 cild halinde 1939-1941 yılları arasında neşredilmiştir. Bu  alı mamızda biz Kilisli ne ri ile Atalay tercümesini kar ıla tırarak kullandık.

mekle birlikte eserin elde mevcut metni, yani ilkin 1128'de Ahmed b. Nasr el-Kabavî ve sonra da yine XII. yüzyıl yazarlarından Muhammed b. Züfer tarafından birçok ilâvelerle 1178'de farsçaya yapılan tercümesi, ele aldığımız konu bakımından kıymetli bilgiler ihtiva eder hale gelmiştir. Eserde *Mâverâü'n-nehr Karahanlı* hükümdarlarının bilhassa imar faaliyetleri hakkında kıymetli bilgiler yer aldığı gibi, Karahanlı sarayı ile bazı idarî konulara da ışık tutulmaktadır ⁽¹⁰⁾.

Mâverâü'n-nehr Karahanlılarının son döneminde bir müddet Kılıç Arslan Han Osman b. İbrahim'in henüz şehzâdeliği sırasında onun *İnşâ Dîvânı* reisliğini de yapmış olan Muhammed Avfi'nin *Lubâbu'l-Elbâb* ⁽¹¹⁾ ve *Cevâmîü'l-Hikâyât ve Levâmîü'r-Rivâyât* ⁽¹²⁾

10 — Eser Ch. Schefer tarafından ilk önce kısmen ve öteki bazı farsça metinler ile birlikte fransızcaya çevrilip, dipnotlar konularak neşredilmiştir (*Chrestomathie Persane, Paris, 1883*), bilâhare yine Schefer tarafından neşredilmiştir (*Description Topographique et Historique de Boukhara, Publication de L'Ecole des Langues Orientales Vivantes, III. Series, vol. XIII, Paris, 1892*). Eserin Schefer neşri esas alınmak ve Tahrir Üniversitesi profesörlerinden Razavî'nin neşri (Tahrir, 1317 ş.) ile karşılaştırılmak suretiyle ve dipnotlar konularak, arapça iyi bir tercümesi de yayınlanmıştır (*Tarih-i Buhara*, arapçaya çeviren ve notlayanlar: Emin Abdülmecid Bedevi-Nasrullah Mübeşşir et-Tırazi, Kahire, 1965). Biz, eserin bu arapça tercümesinden faydalandık.

11 — Muhammed Avfi, *Lubabu'l-Elbâb*, nşr. Said Nefisi, Tahrir, 1335 ş.

12 — Muhammed Avfi, *Cevâmîü'l-Hikâyât ve Levâmîü'r-Rivâyât* (ele aldığımız konu ile ilgili kısmını) nşr. V. Barthold, *Turkestan in Epoku Mongoskapo Naşestviya*, S. Petersburg, 1898, C. I. (Metinler), 83-101 (V. Barthold, eserin adını burada yanlış olarak Câmîü'l-Hikâyât ve Lâmiü'r-Rivâyât olarak kaydetmiştir).

adlı eserleri de, bulunduğu mevkiin bahşettiği imkânla, meşgul olduğumuz döneme ait bazı bilgileri elde ederek bize ulaştırması bakımından önemli kaynaklarımız arasında yer almışlardır. Bilhassa *Cevâmîü'l-Hikâyât*'ı Ebû İshak İbrahim ile oğlu Şemsü'l-Mülk Nasr dönemi devlet idaresi ve bu dönemde teessüs eden emniyet ve asayiş ile, memuriyetler hakkında olduğu kadar hükümdar-ulemâ münasebetleri konusunda da kıymetli bilgi vermektedir.

Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ı ⁽¹³⁾ da meşgul olduğumuz dönemde kadılık ve muallimlik, hatîblik, hatta Karahanlı hükümdarlarına hocalık yapmış olan bazı âlimler ve bunların vazifeleri ile hükümdarların bunlarla münasebetlerine dair bazı mühim bilgiler ihtiva etmektedir.

Hicrî 6. yüzyıl şair ve yazarlarından Nizamî-i Aruzî-i Semerkandî'nin 551 - 552 (1156 - 1157) yıllarında Gurlu şehzadelerinden Ebû'l-Hasan Hüsameddin Ali adına yazdığı *Çehar Makale*⁽¹⁴⁾si de bilhassa Batı Karahanlı hükümdarlarının himayesindeki şair ve âlimler ile hükümdarların istişare toplantıları, sohbet meclisleri, alay gösterileri ve bazı memuriyetler hakkında orijinal bilgiler vermektedir.

Ortaçağ'ın en büyük tarihçisi olarak kabul edilen İbn ü'l-Esîr'in (Ebû'l-Hasan İzzeddin b. Muhammed el-Cezerî, ölm. 1232) *el-Kâmil fi't-Tarih*'i, yalnız Karahanlılar tarihi bakımından değil, bütün Türk kavimleri ve devletleri ile islâm dünyasının tarihi bakımından en sağlam ve mevsuk eserler ara-

13 — Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*, (konu ile ilgili kısmını) nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 52 - 69.

14 — Nizamî-i Aruzî-i Semerkandî (Ahmed b. Ömer b. Ali), *Çehar Makale*, nşr. Muhammed Muin, *Tahran*, 1341 ş.

sında yer alır ⁽¹⁵⁾. Ancak İbn ü'l-Esîr, kronolojik bir sistemle ve daha çok siyasî olayları ön plânda bulundurarak yazdığından, konumuz bakımından verdiği bilgi, Karahanlı siyasî tarihi hakkında verdiği bilgilere göre pek azdır. Mamefihi eserinde yer alan hükümdar unvanları, onların şahsiyetleri, halk ve ulemâ ile münasebetleri gibi konular ile veliahdlık ve hükümdar naibliği hakkındaki bazı bilgiler konumuzu aydınlatmak bakımından faydalı olmuştur. Onun Karahanlı hükümdarlarının Abbâsî halifelerinden unvan ve hil'atler aldıklarına dair kayıtları da konumuz bakımından orijinaldır.

Selçuklu veziri Nizam ü'l-Mülk'ün kaleme alıp Sultan Melikşah'a takdim ettiği meşhur *Siyâsetnâme*'de de bizi ilgilendiren bazı bilgiler yer almıştır. İranlı vezir eserini kaleme alırken daha çok Sasânî, Sâ mâ nî ve Gazneli devletleri teşkilâtlarından örnekler vermiş olmakla birlikte, zaman zaman Türk idare usûl ve geleneklerine de işaret etmiş ve bu bakımdan ele aldığımız konuya ışık tutmuştur ⁽¹⁶⁾.

1282 tarihlerinde el-Cevherî'nin *es-Surah fi'l-Luga* adlı Arapça sözlüğünü Farsçaya çeviren Cemal Karşî (Ebû'l-Fazl b. Muhammed)'nin XIII. yüzyılın hemen başlarında bu esere "*Mülhakâtü's-Surah*" ⁽¹⁷⁾ adıyla yaptığı ilâve de kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Daha çok bazı şeyh ve âlimlerin hayatı hakkında bilgi veren Cemal Karşî'nin Karahan-

15 — Eserin muhtelif neşirleri vardır. Biz bu çalışmamızda, bazı küçük düzeltmelerle birlikte, Tornberg neşri esas alınarak yapılan *Beyrut* tab'ından faydalandık (*Dâr-ı Sâdır-Dâr-ı Beyrut, Beyrut*, 1965 - 1966).

16 — Eserin müteaddit neşir ve tercümeleleri mevcut olup, son olarak Mehmet Altay Köymen tarafından iyi bir neşri yapılmıştır ki (*Siyerü'l-Mülûk veya Siyâset-Nâme, C. I, (Farsça Metin), Ankara, 1976*), biz eserin bu neşrin-den faydalandık.

17 — *Mülhakâtü's-Surah*, nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 128 - 152.

11 hakanları tarihine dair verdiği bilgiler de çok kıymetlidir. Ancak, mühim kaynaklarımızdan bazıları gibi daha çok K a r a h a n l ı siyasi tarihini aydınlatmak bakımından kıymetli olan bu eserde de konumuzla ilgili çok az bilgi yer almış bulunmaktadır.

365 - 412 (975/6 - 1021/2) yılları olaylarını çok teferruatlı bir şekilde anlatan e l - U t b î'nin (Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcabbar) G a z n e l i S u l t a n M a h m u d adına yazdığı *Tarih-i Yemini*'si (18); 409 (1018/19) yılından başlamak üzere, 30 cild'den fazla bir G a z n e l i l e r tarihi yazan ve fakat eserinin ancak I. S u l t a n M e s ' u d (1030 - 1041) dönemi ile ilgili kısmı elimize geçmiş bulunan E b ü'l-F a z l M u h a m m e d b. H ü s y n e l-B e y h a k î'nin (ölm. 1077/8) *tarih-i Beyhaki*'si (19); yine, 1032 yılına kadar gelen bir halifeler tarihi ile 1041 yılına kadarki H o r a s a n olaylarını yazan, bu arada eserine *Türk* kavimleri ile ilgili kıymetli fasıllar da ekleyen E b ü S a i d A b d ü'l-H a y y b. Z a h h a k G e r d i z î'nin *Zeynü'l-Ahbâr*'ı (20) da kaynaklarımız arasında yer almışlardır. Her üç eser de daha ziyade K a r a h a n l ı siyasi tarihi bakımından kıymetli bilgiler vermişlerdir. Ancak G e r d i z î'nin Y u s u f K a d ı r H a n ordusundaki hazineden ve S u l t a n M a h m u d'a hediye edilen *Türk* gulâmlarından bahseden kaydı ile B e y h a k î'nin *Öge*, *Hâcib*, *Kethüdâ* vb. gibi K a r a h a n l ı mansıbdarlarından bahseden kayıtları, ele aldığımız konu bakımından dikkate değer.

18 — *Tarih-i Yemini* (Şeyh Ahmed el-Manini'nin şerhi ile birlikte), Cild I - II, *Kahire*, 1286.

19 — Hâce Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, nşr. Ali Ekber Feyyaz, *Meşhed*, 1370 ş.

20 — Gerdizî (Ebû Said Abdül-Hayy b. ez-Zahhak) *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdül-Hayy Habibi, *Tahran*, 1347 ş. Ayrıca, meşgul olduğumuz dönem olayları ile ilgili kısımlarını nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, s. 1-22.

XV. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen ⁽²¹⁾ Ahmed b. Muhammed (Mu'înü'l-Fukarâ)'in *Kitâb-ı Mollazâdesi* ⁽²²⁾ ise, ele aldığımız dönemde *Buhara'da* kadılık yapmış veya Batı Karahanlı hükümdarları ile münasebeti olmuş bazı din âlimlerinin hayat hikâyelerini vererek birkaç hususta bizi aydınlatmıştır.

Hibetullah b. Muhammed et-Taberî'nin XI. yüzyıl sonlarında kaleme alıp Karahanlı şehzâdelerinden Togan Tegin'e takdim ettiği farsça tıp kitabının başındaki bir kayıt ⁽²³⁾, söz konusu yüzyıl sonlarında hüküm süren Doğu Karahanlılar koluna tabî bazı hükümdarlar ile şehzâdelerin soy kütüklerinin kısmen aydınlanması ile ad ve lakâblarının tayini ve âlimlerle münasebet bakımından kaydedilmelidir.

Türk tarihçisi Müneccimbaşı'nın (Şeyh Ahmed Dede Efendi) *Sahâifü'l-Ahbâr'ı* (telifi 1092=1681) da ⁽²⁴⁾, konu ile ilgili belli başlı kaynaklara başvurularak kaleme alınmış kıymetli bir eser olup, Karahanlı siyasî tarihi açısından kayda değerse de konumuzla ilgili pek az bilgi vermiştir.

Sıbt İbn ü'l-Cevzî'nin (ölm. 1257) *Mir'âtü'z-Zaman fi Târihi'l-'Ayân'ı* ⁽²⁵⁾ yalnızca Sultan Alp Arslan zamanı; Sadr üddin (Ebû'l-Hasan Ali b. Nasr b. Ali) el-

21 — Yaşadığı dönem ve eseri hakkında bk. Barthold, *Turkestan*, s. 58.

22 — Nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 166-172.

23 — *Manisa Genel Kitaplığında* 1795 numarada kayıtlı bulunan eserindeki bu kaydın metni için bk. Z. V. Togan, *Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar*, *Türk Yurdu V/11*, s. 10.

24 — Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel* (Şair Nedim başkanlığındaki hey'et terc. *Sahâifü'l-Ahbâr fi Vakayü'l-Âsâr*), *İstanbul*, 1285; Necati Lügali tercümesi (*Karahanlılar kısmı*), *İstanbul*, 1940.

25 — 1056-1086 yılları arasındaki Selçuklular tarihi ile ilgili kısımlarını nşr. Ali Sevim, *Ankara*, 1968.

H ü s e y n î'nin Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiyye'si de ⁽²⁶⁾ sadece Alp Arslan ve Melikşah zamanı Selçuklu-Karahanlı münasebetlerini aydınlatmak bakımından faydalı olup bilhassa Ahbâr'ın Melikşah-Şemsü'l-Mülk münasebetlerine dair kayıtları bazı hususlarda faydalandığımız bilgiler arasında yer aldı. Aynı şekilde İmadüddîn el-Kâtib el-İsfahanî'nin el-Bundarî tarafından ihtisar edilen *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*'sının ⁽²⁷⁾ birkaç kaydı da konumuz bakımından faydalı oldu.

Nihayet, daha çok Sultan Sançar'ın *Mâverâü'n-nehr* Karahanlı hükümdarları ile münasebetleri bakımından orijinal bilgiler veren ve bu arada Karahanlı idarî teşkilâtında vazife alan devlet adamları ile, meselâ ıktâ konusunu aydınlatan bazı münşeât da ⁽²⁸⁾, zaman itibarıyla bizim araştırmamıza konu olan dönemden biraz daha geç bir tarihe ait olmakla birlikte, hiç değilse müesseseler arasındaki paralelliği göstermek bakımından kaynaklarımız arasında yer aldılar.

B — ARAŞTIRMALAR

Şimdiye kadar “*Karahanlı Devlet Teşkilâtı*” konusu ele alınarak herhangi bir tedkik eser yazılmamıştır. Ancak, gerek Karahanlı tarihini konu edinen bazı araştırmalarda gerekse konunun bütünü içinde Karahanlılara da yer veren bazı eserlerde, konumuzun bazı yönleri sözkonusu edilmiştir.

26 — Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiyye, Türk. terc. Necatî Lügal, Ankara, 1943.

27 — Türk. terc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.

28 — Çoğu Sultan Sançar'ın *Münşi'si* Müntecibü'd-din Bedî'nin kaleminden çıkmış olan münşeât V. Barthold tarafından neşredilmiştir (*Turkestan I, İnşâ*, s. 23 - 47).

Bu cümleden olarak V. Barthold'un *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. (London, 1928) adlı eserinde, XII. yüzyıl ortalarına kadar Karahanlılar tarihine oldukça muassal bir şekilde yer verilmiş (s. 254 - 322) ve eser kaleme alınırken belli başlı kaynaklar da görüldüğünden ele aldığımız dönem için sağlam bir araştırma haline gelmiştir. Ancak, eserin yazılış amacının tabii sonucu olarak konumuzla ilgili pek fazla bilgi yer almamıştır. Onun türkçe *İslâm Ansiklopedisine* yazdığı Ali Tegin, Böri Tegin ve Buğra Han maddeleri de aynı durumdadır. Barthold'un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (2. bs. Ankara, 1975) adlı eserinde Karahanlılar'a dair yer alan bilgiler de konumuz bakımından fazla bir önem taşımamaktadır.

Karahanlılar tarihinin çeşitli yönleri üzerinde şimdiye kadar en çok araştırma yapan ilim adamı sıfatını Omeljan Pritsak kazanmıştır. Pritsak'ın *Karachanidische Streitfragen 1-4* (Oriens, 1950, III/2, s.209 - 228) ve *Von den Karluk zu den Karachaniden* (ZDMG, 1951, C. I, s. 270 - 300) adlı makaleleri ile, bu son makalesinin de özet olarak yer aldığı *Türkçe İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Karahanlılar maddesi* (C. VI., s. 251 - 273), Karahanlı siyasî tarihi bakımından olduğu kadar devletin idaresine dair bazı meselelerin de ele alınması bakımından iyi birer araştırma durumundadırlar. Pritsak'ın *Türkçe İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı makale hemen aynen *Der Islam*'da da (XXXI, 1953 - 54, s. 17 - 68) yayınlanmıştır. Ancak, söz konusu makalelerde esas ağırlığı yine de siyasî tarih konuları teşkil etmiştir. Diğer taraftan Pritsak'ın Karahanlı devletinin idare tarzı ile ilgili olarak, bu devlette ortak (şerik) kağanlık bulunduğu ve hânedan mensuplarının birtakım alt-kağanlıkları paylaşp, derece derece büyük kağanlığa kadar yükselebileceklerine dair ifadeleri bizce asla yerinde değildir.

Pritsak'ın *Karachanidische Studien I - X* adlı araştırması ile (29), on bölümlük bu araştırmanın ilk dört bölümünü ihtiva ettiği anlaşılan *Dissertation*'u ise, basılmadığından görmek mümkün olmamıştır.

Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi* (30) ve *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1926) adlı eserlerinde bu hânedanın tarihi hakkında bilgi vermiş ve ikincisinde (s. 181 - 183) Karahanlı idare teşkilâtını da ele almışsa da memuriyetlerin önemlilerini ancak ismen kaydetmekle yetinmiştir.

Zeki Velidî Togan'ın da Karahanlılar tarihi ile ilgili bazı çalışmaları olmuştur. Bu cümleden olarak umumî mahiyetteki çalışmalarında bu hânedanın tarihine yer verdiği gibi (msl. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 2. bs. İstanbul, 1970, 58 - 59), münhasıran Karahanlı tarihini konu edinen çalışmaları da vardır. O, *Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar* (*Türk Yurdu* V/11, Kasım, 1966) adlı yazısında bu hânedan üyelerine ait bazı vakfiyeler ve öteki tarihî kayıtlara işaret etmiştir ki, ele aldığımız konu bakımından faydalı olmuştur. Ayırı-

29 — Pritsak'ın bildirdiğine göre (*Karachanidische Streitfragen*, s. 210), O'nun *Karachanidische Studien* adlı araştırmasının konu başlıkları şunlardır: 1- *Qara (studie aus der türkischen Rechtssymbolik*, "Türk. terc. Zeki Velidî Togan Armağanı, İstanbul, 1952); 2- *Die Herkunft der Karachaniden*; 3- *Von den Karluk zu den Karachaniden*; 4- *Die Altürkischen Elemente in der Verfassung des Karachanidischen Reiches*; 5- *Das Refugium am Cu (Qara Ordu = Balasagun)*; 6- *Das Döppelkönigtum bei den Karachaniden*; 7- *Der Stufenweise Aufstieg bei den Karachaniden*; 8- *Die titulatur der Karachaniden*; 9- *Die Karachanidischen türkischen Epitheta*; 10- *Ongun Titel bei den Karachaniden* (mit dem Exkurs: paigu und yabgu).

30 — Köprülü-zâde Mehmed Fuad, "Karahanlılar" veya "Hakaniye" devleti 380 - 609 h. (*Türkiye Tarihi İstanbul*, 1923, I, s. 106 - 120).

ca bu devletin tarihi ile ilgili verdiği dersler de teksir edilmiştir (Karahanlılar, 840 - 1212, 1966 - 1967 Ders Notları). Bu notlar bazı yazı ve ifade hataları ile çoğaltılmış olmakla birlikte, onun bu konudaki uzunca çalışmalarının bir neticesi olmak ve Karahanlılar tarihi hakkındaki görüşlerinin hemen tamamını yansıtmak bakımından faydalı olmuştur.

Türk Tarihi ve Hukuk (İstanbul, 1947) adlı eserinde *Kutadgu Bilig*'i bir Uygur eseri olarak kabul eden Sadri Maksudî Arsal, eserde devlet idaresi ve teşkilâtına dair bazı bilgileri bir tasnife tabî tutarak kısaca değerlendirmiştir. (s. 101 - 111). Ancak, *Kutadgu Bilig*'i bir Uygur eseri olarak kabul etmekte hataya düştüğü gibi, başta Kapucubaşılık olmak üzere muhtelif hizmet erbabının vazifelerinin değerlendirilmesinde de bazı hataları olmuştur. Mamafih *Kutadgu Bilig*'in Türk devlet teşkilâtı yönünden arzettiği önemi belirtmesi bakımından Arsal'ın bu eseri oldukça dikkate değer.

Carl Brockelmann'ın *Hofsprache in Alturkestan (Donum Natalicium Schrijnen, Nijmegen-Utrecht, 1929, s. 222 - 227)* adlı makalesi, hükümdar ve beğlere karşı kullanılan bazı hitab şekilleri ve unvanlar bakımından, ele aldığımız konuyla alakalı bilgiler veren bir çalışma durumundadır.

M. F. Grenard'ın *La Légende de Satok Boghra Khan et l'histoire* (JA, 1900, XIV, s. 5 - 79; Türk. terc. Osman Turan, *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih, Ülkü, 74, s. 145 - 154; 79, s. 47 - 52; 80, s. 153 - 160; 82, s. 343 - 350; 83, s. 429 - 436*) adlı yazısında yer alan menkıbe, bugünkü bilgilerimiz ışığında pek kıymet ifade etmiyorsa da metne ilâve edilen inceleme yazısı 1032 yılına kadar Karahanlı siyasî tarihi bakımından dikkate değer bir araştırmadır.

Halil İnalçık, *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri* adlı makalesinde (Reşid Rahmetî Arat İçin, Ankara, 1966, s. 259 - 271), *Kutadgu Bilig'de* ifade-sini bulan Türk idare anlayışı ve bununla ilgili bazı gelenekleri iyi bir şekilde ele almış ve bu bakımdan konumuzun bir bölümünü de aydınlatmış olmakla birlikte, eserde eski Hind-İran ahlâk ve siyaset görüşlerinin büyük ölçüde tesirli olduğu kanaati bizce fazla mübalâğa edilmiş görünmektedir.

İbrahim Kafesoğlu'nun, *Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri (Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı I, İstanbul, 1970, s. 1 - 38)* adlı yazısı ise, eser hakkında şimdiye kadar yapılan en iyi değerlendirme olmuş, *Kutadgu Bilig'de* işlenen Türk idare görüş ve anlayışının ve bilhassa kanun ve hukuk görüşünün güzel bir değerlendirmesi-ni de vermiştir ve dolayısıyla ele aldığımız konunun bir bölümü-nün aydınlatılması bakımından da faydalı olmuştur. Aynı müel-lifin *Türk Millî Kültürü (Ankara, 1977)* adlı eserinde de konu-muzla ilgili bazı meselelere işaret edilmiştir.

C. E. Bosworth'un İngilizce *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan *Ilek-Khans or Karakhanids* (EI², C. 4, s. 1113 - 1117) adlı makalesi genellikle Pritsak'ın çalışmalarına dayandırılmıştır. Bu makale Karahanlılar konusundaki son araştırmalardan biri olmakla beraber pek bir yenilik de getirmemiştir. Mamafih o, Pritsak'ın "şerik kağan" şeklindeki hük-münü, yardımcı han=associate khan olarak ifade etmekle biraz daha doğru bir hükme varmıştır. Ancak onun "Selçuklu sultanları gibi Karahanlı hanları da kendilerini tedricen Perso - İslâmîk kültüre uydurdular" şeklindeki hükmü gerçek-lerle büyük ölçüde ters bir durum arz etmektedir.

Emel Esin'in *Böri Tigin Tamgaç Bugra Kara Hakan İbrahim'in (H. 444 - 60/1052 - 68) Samarkand'da Yaptırdığı Âbideler (Sanat Tarihi Yıllığı VIII, İstanbul, 1978, s. 37 - 56)*

adlı makalesinde ise daha çok Karahanlıların imar faaliyetleri cümlesinden Ebû İshak İbrahim'in yaptırdığı eserlere yer verilmiştir.

Erdoğan Mercil, Karahanlılar siyasî tarihinin iyi bir hülâsasını vermiştir (*Karahanlılar, Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 794- 799).

Halil Edhem'in, Stanley Lane-Poole'un kaleme aldığı *The Mohammedan Dynesties* (Westminster, 1894) adlı eserini esas alıp, birçok ilâvelerle genişletmesi suretiyle meydana getirdiği *Düvel-i İslâmiye*'sinde (İstanbul, 1927) Karahanlılara kısaca yer verilmiş ise de (s. 179 - 182), gerek umumî siyasî tarih gerekse bizim ele aldığımız konu bakımından kıymet ifade edecek durumda değildir.

Faruk Sümer'in *Oğuzlar* (Türkmenler, Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara, 1967) adlı esrinin bizi ilgilendiren bazı kısımlarından; Mehmet Altay Köymen'in *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı* (Tarih Araştırmaları Dergisi (1966), Ankara, 1968, s. 1 - 100) ile *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı* (Tarih Araştırmaları Dergisi (1967), Ankara, 1970, s. 1 - 74) adlı makalelerinden; Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I - II*, (İstanbul, 1971) ile *Türk Kültür Tarihine Giriş I - V*, (Ankara, 1978); Aydın Taneri'nin *Türk Devlet Geleneği, Dün ve Bugün* (Ankara, 1975) ve Osman Turan'ın *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I*, (İstanbul, 1969) adlı eserlerinden de konumuzu ilgilendiren bazı hususlarda faydalandık.

KISALTMALAR

Arsal, <i>Hukuk</i> ,	S. M. Arsal, <i>Türk Tarihi ve Hukuk</i> .
Atalay,	B. Atalay, <i>Divânü Lügati't-Türk Tercümesi, I - III</i> .
b.	Yusuf Hâs Hâcib, <i>Kutadgu Bilig</i> , b. = Beyit No.
Beyhakî,	<i>Tarih-i Beyhâkî</i> , nşr. Ali Ekber Feyyaz.
Cevami,	Avfî, <i>Cevâmîü'l-Hikâyât ve Levâmîü'r-Rivâyât</i> , Nşr. Barthold.
Dersler,	V. Barthold, <i>Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler</i> .
DLT Dizini (İndeks),	B. Atalay, <i>Divânü Lügati't-Türk Dizini</i> .
Grenard, <i>Menkıbe</i> ;	M. F. Grenard, <i>Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih</i> , O. Turan Tercümesi.
Huart, <i>Trois Actes</i> ,	M. Cl. Huart, <i>Trois Actes Notaries Arabes de Yarkend</i> .
Kafesoğlu, <i>TMK</i> ,	İ. Kafesoğlu, <i>Türk Millî Kültürü</i> .

- Kafesoğlu, Melikşah, İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu.
- Khard, Deux Actes, M. Khard, Deux Actes De Waqf D'un Qarahânide D'Asie Centrale.
- Kilisli, Divânü Lügati't-Türk, nşr. Kilisli Rifat (Bilge), I - III.
- Köymen, Askerî Teşkilât, M. A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı.
- Köymen, Saray Teşkilâtı, M. A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı.
- Lubab, Avfî, Lubâbu'l-Elbab.
- Mülhakat, Cemal el-Karşî, Mülhakatü's-Surah.
- Nerşahî, Tarih-i Buhara.
- Ögel, Giriş, B. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, I - V.
- Ögel, TKGÇ, B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları. I - II.
- Pritsak, Karluk, O. Pritsak, Von den Karluk zu den Karachaniden.
- Turkestan, V. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion.
- Turkestan I, V. Barthold, Turkestan vü Epohu Mongolskago Naşestviya, I (Metinler).
- Uzunçarşılı, Medhal, İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal.

GİRİŞ

840 yılında *Ötüken*'deki *Uygurlar* devletinin *Kırgızlar* tarafından yıkılmasından sonraki *Orta Asya Türk* tarihinin seyri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Bu yüzden de *Karahanlılar* devletinin tarih sahnesine çıkışı konusu bugüne kadar gereği gibi aydınlatılmayan bir konu olarak kalmaktadır.

Malûm olduğu üzere eskiden beri *Yukarı Yenisey* bölgesinde yaşayan *Kırgızlar* 840 yılında *Uygurlar* üzerine yürüyerek, kağanın oturduğu *Orhun* kıyısındaki *Ordu Balıĝı* yıktılar. *Uygur* kağanı öldürüldü. Bunun üzerine hükûmet merkezine yakın yerlerde yaşayan 13 *Uygur* boyu *Çin* sınırına doğru kaçtı. Bu 13 boy bir taraftan *Çinliler*'in bir taraftan da *Kırgızlar*'ın ardı kesilmeyen saldırılarına uğrayarak dağıldılar. Onların mühim bir kısmı *Çin* hâkimiyetine girdi, bir kısmını da *Kırgızlar* tutsak aldı.

Uygurlardan, 15 boydan müteşekkil diğer bir küme ise, batıya doğru kaçmıştı. Bunlar 766'dan beri *İli* ve *Çu* havzalarını ellerinde bulunan *Karluklar*'a sığınmak istiyorlardı. Anlaşıldığına göre batıya kaçan bu *Uygurlar* da iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı *Tibet* üzerinden *Kansu*'ya geçti ve burada 1020'lerdeki *Tangut* hâkimiyetine kadar süren küçük bir kırıllık kurdu. Daha kalabalık olduğu anlaşılan öteki kısma gelince, bunlar *Tien-Şan* bölgesinde yurd tutub, 848 yılından önce *Mong-li* adlı başbuĝlarını Kağan ilân ettiler. Daha sonra ise 866'dan itibaren onların bütün *Beş-Balık* bölgesinin hâkimleri durumuna geldiklerini gö-

rüyöruz. Bu suretle *Moğol* istilâsına kadar devam edecek bir başka *Uygur* devleti de kurulmuş oluyordu ki, biz bunları genellikle *Beş-Balık Uygurları* olarak tanımaktayız.

Bilindiği gibi, X. yüzyıl *İslâm* coğrafyacıları hem *Ötüken* hem de *Beş Balık Uygurları*’ndan hep *Toguz-Guzz* (Dokuz Oğuz) olarak söz etmişlerdir. Zira, öyle anlaşılıyor ki bu coğrafyacılar 840 yılında *Orhun*’daki *Uygur* devletinin yıkılışı olayından haberdar olamamışlar ve X. yüzyılda da *Uygurlar*’ı eskisi gibi *Türk* kavimlerinin en kuvvetlisi olarak vasıflamışlardır. ⁽³¹⁾.

Uygurlar’ın yanında *Gök Türk* İmparatorluğunun yıkılışı olayına katıldıktan sonra, *Uygurlar* ile hâkimiyet mücadelesine giren ve bu mücadeleyi kaybeden *Karluklar* ise, batıya yönelerek *Batı Türkleri*’nin, bir başka söyleyiş ile *On-Ok*’ların ülkesini ellerine geçirdiler. Böylece *Gök Türkler* devrinde üç boy halinde (*Üç Karluk*) *Urungu-Zaysan-Ala Göl* üçgeni arasında yaşayan *Karluklar*, 766’dan itibaren *On-Ok*’lar yurduunun sahibleri haline geldiler. 840 yılında *Ötüken*’deki *Uygur* devleti yıkıldığı zaman onlar *Isıg-Göl*’ün güneyi ile *İsficab*’dan *Çu* ve *İli* havzalarına kadar olan geniş sahayı ellerinde bulunduruyorlardı.

İşte bu durumu göz önünde bulunduran bazı tarihçiler, *Uygur* devletinin yıkılması üzerine *Karluk* Yabgusu’nun kendisini bozkırlar hâkiminin (Uygur kağanının) kanunî halefi ilân ederek *Karahanlılar* devletini kurduğunu beyan etmişlerdir ⁽³²⁾. Ancak, *Karluklar*’ın böyle bir siyasî varlık göstermiş olmaları şüphelidir. Zira bilebildiğimiz kadarıyla onlar bu bölgede

31 — Bu hususta geniş bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara, 1967, s. 22; Grenard, Menkıbe, 79, s. 50.*

32 — bk. Grenard, *Menkıbe, 79, s. 51-52; Pritsak, Karahanlılar, s. 252; Aynı müellif, Karluk, s. 280 vd; Merçil, Karahanlılar, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 794.*

dağınık ve tesirsiz bir hayat yaşadılar. Hatta bu yüzden S â m â n l ı hükümdarı İ s m a i l b. A h m e d 893'te *Talas'a* kadar uzanan bir sefer yapmış; oradaki büyük kiliseyi camiye çevirdikten sonra, *Karluk* Yabgusu'nun hâtunu da dahil olmak üzere 15000 tutsak ile geri dönmüştü. Öte yandan bu gevşek ve dağınık yaşayışın tabii bir sonucu olarak, *Karluk* boyları olarak tanıdığımız *Çiğil* ve *Tuhsı*'lar muhtemelen daha IX. yüzyıldan itibaren ana kümeden kopup müstakil birer *Türk* kavmi sayılacak kadar önem kazanmışlar ve X. yüzyıla ait başlıca eserlerde de öyle yer almışlardır (33). Eğer iddia edildiği gibi 840 yılında *Karluklar* K a r a h a n l ı l a r devleti gibi kuvvetli bir siyasî teşekkül meydana getirebilselerdi, S â m â n i l e r karşısında bu kadar tesirsiz kalmayacakları gibi, bu *Türk* elini meydana getiren boyların aynı siyasî çatı altında varlıklarını devam ettirmeleri gerekirdi.

Öte yandan, X. yüzyıl coğrafya eserlerinden bazılarında *Karluk*'lar'ın başbuğlarının eskiden Yabgu unvanını taşıdıkları belirtildiği gibi, XI. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında yazmış olan K a ş g a r l ı M a h m u d da bu *Türk* eli'nin büyüklerinin ancak Çuglan, Sagun ve Köl İrkin (Kül Erkin) gibi unvanlar taşıdıklarını beyan etmektedir (34). Yani *Karluklar*'ın başında bulunan hükümdarların Kağan, Hakan veya Han gibi unvanlar taşıdıklarına dair herhangi bir kaynağa sahip bulunmuyoruz. Bu durumda da devletin kurucularının *Karluklar* olduğu şeklindeki görüşü kolayca kabul etmek mümkün değildir.

Biz, aşağıda "Hükümdar ve Ailesi" kısmında daha etraflı bir şekilde belirtmeye çalıştığımız gibi, devleti kuranların *Karluklar* değil *Yağma*'lar olduğu kanaatindeyiz. Zira *Hudûdü'l-Âlem*'de *Yağmalar*'ın *Toguz-Guzz*'lardan iddiği ve başlarında bulunan hükümdarların da *Toguz-Guzz* (=Uygur, belki de Gök-

33 — Tafsîlât için bk. F. S ü m e r, *Oğuzlar* s. 27 vd.

34 — Bu hususta, aşağıda "hükümdar ve ailesi" kısmına bk.

türk) hükümdar ailesinden oldukları belirtildiği gibi, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kıyas*'ta da *Yağmalar*'ın başında bulunan hükümdarların "Buğra Han" unvanını taşıdıkları açıkça kaydedilmiştir. Bu husus, bazı araştırmacılarca *Karahanlı* hükümdar ailesinin *Ashina* ailesinden oldukları tarzındaki tesbitlerine aykırı olmadığı gibi, onların neden Hakan ve Han unvanlarını kullanarak hâkimiyetlerinin pek çok *Türk* eli tarafından kolayca kabul edildiğini de izaha yeter sanırız.

Öyle anlaşıyor ki 840 yılında *Ötüken*'deki *Uygur* devleti yıkıldıktan sonra, *Uygurlar*'a bağlı bir kavim olan ve *Uygur* hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan ⁽³⁵⁾ *Yağma*'lar, batıya doğru çekilerek *Kaşgar* yöresine gelmiş ve bazı yerleri *Karkuklar*'dan alarak hâkim olmuşlardır. Bu bölgede yaşayan *Karluklar*'ın hiç değilse bir kısmının daha bu ilk fetih sırasında onların hâkimiyeti altına girdikleri de anlaşıyor. Bu durum X. yüzyıl coğrafyacılarının *Yağmalar*'ı *Kaşgar* ile onun kuzeybatısındaki yörelerin hâkimleri olarak göstermeleri ve yine *Hudûdü'l-Âlem*'in *Kaşgar*'dan söz ederken bu şehrin hâkimlerinin *Karluklar*'dan veya *Yağma*'lardan olduğunu ifade eden kaydı ile de teyid edilmektedir.

Daha sonra *Yağma*'lar *Çu* ve bilhassa *İli* vadilerine de hâkim oldular. Nitekim *Kaşgarlı Mahmud* XI. yüzyılın ikinci yarısında onlardan önemli bir kısmının *İli* boylarında, bir kısmının da *Tıraz* (Talas=Taraz) yakınlarında yaşadığını belirtmiştir ⁽³⁶⁾. Öyle anlaşıyor ki *Yağmalar*'ın bu bölgeye yayıl-

35 — Göktürk İmparatorluğunda olduğu gibi, *Uygurlarda* da devlete tabî bazı kavimlerin başına, hânedan mensubu şehzâdelerin başbuğ olarak tayin edildikleri bir vâkıdır.

36 — *Kaşgarlı İli* ırmağından bahsederken "*Türklerden Yağma ve Tuhsılar ile Çiğiller*"den bir bölüğün indiği bir dere" şeklinde bir ifade kullandığı gibi (Kilisli I, 85 - Atalay I, 92), *Ak-Terek*'i "*Yağma* ülkesinde *İli* suyu üzerinde bir geçit" olarak tarif etmiş (Kilisli I, 77- Ata-

ması, adigeçen yerlerin K a r a h a n l ı hâkimiyetine girişi ile paralel bir şekilde olmuştur. Mamafih daha bu bölgelerin ele geçirilişinden itibaren bilhassa Çu boyundaki Balasagun'un (37) ehemmiyet kazandığı ve ilk fetihten itibaren uzun süre devletin (Kaşgarla birlikte) en önemli merkezi olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

K a r a h a n l ı ailesinin tesbit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül (38) Kadır Han'dır. Ancak onun saltanatı zamanı hakkında olduğu kadar faaliyetleri hakkında da hiçbir bilgimiz yoktur. Cemal Karşı'ye göre onun zamanında Türk ülkelerinden Şaş (Taş-Kend) bölgesi islâmiyeti kabul etmiş idi. Bilge Kül Kadır Han'ın iki oğlunu tanıyoruz. Bazır Arslan Han ve Oğulcuk Kadır Han. Başta Pritsak olmak üzere bazı yazarlar, bu iki oğuldan Bazır Arslan Han'ın Balasagun'da (Büyük Kağan sıfatıyla) ve Oğulcak Kadır Han'ında (Ortak kağan olarak) Tıraz ve bilâhare Kaşgar'da hüküm sürdüklerini ifade etmişlerse de (39) şimdiki bilgilerimize göre bunu böyle kabul etmeğe imkân yoktur. Zirâ, evvel emirde K a r a h a n l ı l a r d a "ortak kağanlık" mefhumu olmadığı gibi, X. yüzyılın birinci yarısı sonlarına kadar (942'ler) K a r a h a n l ı hânedanının Balasagun ile ilgisine dair hiçbir kesin delile de sahip değiliz. Gerek bu aile-

lay I, 81), Yağma adlı bir köyden söz ederken de (Kilisli III, 26- Atalay III, 34), bunun Tıraz yakınında bir köy olduğunu ve adının da Yağma kavim adı ile bağlı bulunduğunu beyan etmiştir.

37 — Şehrin yeri hakkında bk. Huart, *Trois Actes*, s. 608;

38 — *Mülhâkât*'ın V. Barthold tarafından verilen metnine göre unvanı "Kül"den çok "Çur" okumak daha akla yatkındır (*Mülhâkât*, s. 130); Z. V. Togan ise bunu "Munçur" olarak okumuştur (*Karahanlılar*, s. 12).

39 — Pritsak, *Karahanlılar*, s. 253; Merçil, *Karahanlılar*, s. 794.

ye ait en eski bilgileri bize veren C e m a l K a r ş i'nin gerekse S a t u k B u ğ r a H a n menkıbesinin devamlı surette *Kaşgar'* dan bahsetmesi ailenin asıl yurdunun bu bölge olduğunun bir başka delilidir ki, onların aile mezarlığı da bu şehirde bulunuyordu ⁽⁴⁰⁾.

O ğ u l c a k K a d ı r H a n zamanında yeğeni S a t u k'un (Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr Han) K a r a h a n l ı l ı r'a sığınmış E b û N a s r adlı S â m â n l ı şehzâdesi veya *İslâm* sufi vâizleri ile karşılaşması onun islâm dinini benimsemesi ile neticelenmiş, amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra da hâkim olduğu bölgelerde *islâmiyeti* resmen ilân etmiştir. Kaynağın “el-mücahid”, “el-gazî” ⁽⁴¹⁾ olarak bahsedişine bakılırsa, yeni dini yaymak için onun *gayrı-müslim Türklerle* epeyce mücadele etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak onun *islâmiyeti* kabulü tarihi hakkında da kesin bilgimiz yoktur. G r e n a r d onun 900 veya 910'da doğmuş olacağını ifade eder ki, doğru olmalıdır. Yine onun, S a t u k'un unvanları arasında “İlig” e de yer vermiş olması K a r a h a n l ı hükümdarlarının daha bidayette bu unvanı kullanmış olmaları bakımından kayda değer ⁽⁴²⁾. Menkıbenin verdiği 333 (944/45) ⁽⁴³⁾ yaklaşık olarak onun *islâmiyeti* kabul edişi veya hâkimiyeti ele geçirişi tarihi olarak kabul edilirse, *gayrı-müslim Türklere* karşı mücadelesinin de bu yıllarda başladığını kabul etmemiz gerekir ⁽⁴⁴⁾. Bel-

40 — Gerçekten, devletin daha ilk yıllarının *Kaşgar* ile bağlı olduğu anlaşılıyor ki, hânedanın aile mezarlığı da burada idi. S a t u k B u ğ r a H a n hariç(o, *Artuç*'ta medfun idi), ilk meşhur hükümdarlar ile 1041'lerde ikiye ayrılan devletin doğu kısmını idare eden hanların çoğu bu şehirdeki “*cenbezetü'l-hakaniyye*” adı verilen hükümdarlar mezarlığında medfun idi.

41 — *Mülhâkât*, s. 130, 132.

42 — Grenard, *Menkıbe*, 80, s. 155.

43 — bk. *Menkıbe*, 74, s. 145; 80, s. 157.

44 — F. Grenat (*Menkıbe*, 79, s. 52), O. Pritsak (*Karahanlılar*, s. 253), ve Z. V. Togan (*Karahanlılar*, s.

ki de bu mücadeleler sırasında ona karşı direnen aynı hânedan idaresindeki *gayrı-müslim Türkler* 942'de *Balasagun*'u ele geçirmişlerdir. Bu tarih her halde hânedanın bir kolunun *Çu* ve *Talas* vadilerine hâkim olduğu yılı göstermelidir⁽⁴⁵⁾. Gerçekten de *Karahanlı* hükümdarlarının adı ile bağlı olarak bu şehirden ancak bu tarihten sonraki döneme ait kaynaklarımızda bazı kayıtlar yer almaktadır. *Cemal Karşî*'ye göre *Satuk Buğra Han* 344 (955/56) yılında ölmüştür. Onun müslüman adının *Abdülkerim* olduğu malûmdur. İşaret edildiği üzere 942'de *gayrı-müslim Türkler*'in eline geçen *Balasagun* bölgesinin bundan bir müddet sonra *Satuk Buğra* tarafından zaptedildiği ve bu mücadeleler esnasında kendisinin müslüman gönüllülerinin de desteğini gördüğü anlaşılmaktadır⁽⁴⁶⁾.

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine oğlu *Musa Tonga İlig*⁽⁴⁷⁾ geçmiştir. Onun çok kısa sürdüğü anlaşılan

15), asıl kaynağı *İbnü'l-Esîr* olan habere dayanarak *Satuk Buğra Han*'ın *İslâm* dinine girişini çok daha erken göstermişler ve hattâ onun, 921'de *Leylâ b. Numan ed-Deylemî*'ye karşı *Sâmânî*lere yardım için *Nişabur*'a kadar geldiğini kaydetmişlerdir. Ancak bizce bu mümkün görülmemektedir. Zira, *İbnü'l-Esîr*'in ilgili bahsinin iyi bir incelenmesi (*el-Kâmil*, C, VIII, s. 125,132), burada adı geçen *Buğra*'nın *Sâmânî*ler emrindeki bir *Türk* kumandanının (aynı yıllardaki *Kara Tegin* gibi) adı olacağını ortaya koymaktadır. Değilse, *Satuk Buğra*'nın ordusu ile *Esterâbâd*, *Cürcan* ve *Nişabur*'u dolaşacağı düşünülemez.

45 — Tefsîlât için bk. *Barthold*, *Turkestan*, s. 256; *F. Sümer*, *Oğuzlar*, s. 50.

46 — *Pritsak*, *Karahanlılar*, s. 253.

47 — bk. *Mülhâkât*, s. 132. Metinde *Musa b. Satuk Buğra*'nın lâkabı olarak yer alan kelime şeklinde olup, "tonga"nın muharref bir şekli olmalıdır. *Pritsak*'ın *Satuk Buğra Han*'dan sonra öteki oğlu *Baytaş Arslan Han*'ın hükümdar olduğunu ve *Musa*'nın

saltanatından sonra hükümdar olan öteki oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman) ⁽⁴⁸⁾, *gayrimüslim* muhaliflerine karşı mücadele etmiş ve bütün Karahanlı devletini islâm dairesi içinde sokmayı başarmıştır. Gerçekten de islâm tarihçileri 349 (960) yılında 200.000 çadırılık bir *Türk* topluluğunun müslüman olduğunu bildirirler ki, bunların Karahanlı devletinin hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan *Yağma*, *Karluk*, *Çiğil* ve *Tuhsi* gibi *Türk* kavimleri olduğundan şüphe yoktur ⁽⁴⁹⁾. Bu hadise herhalde Baytaş Arslan Han Süleyman'ın faaliyetleri ile ilgili olmalıdır.

Baytaş'ın yerine geçen oğlu Ebû'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş) ⁽⁵⁰⁾ 388 yılı Muharrem sonlarında (Kasım 998) ölmüştür. Zamanı hakkında fazla bilginiz yoktur.

da bunun *islâmî* adı idigini beyan etmesi, Cemal Karşı'nın Buğra Han Harun b. Musa'nın şeceresi hakkında verdiği bilgiye ters düşmektedir. Kanaatimizce Pritsak bu iki şahsiyeti birbirine karıştırmıştır. Biz, Cemal Karşı'ye bağlı kaldık. Z. V. Togan da (*Karahanlılar*, s. 16) Satuk Buğra Han'dan sonra, Musa Tonga'nın hükümdar olduğunu kaydetmiştir.

48 — Cemal Karşı'ye göre, Baytaş Arslan Han da Satuk Buğra Han'ın oğludur. Ancak Am'âk-ı Buhari bunu Tonga İlig'in oğlu olarak göstermektedir (Togan, *Karahanlılar*, s. 11).

49 — bk. 45 numaralı notta gösterilen yerler. O. Pritsak, Baytaş Arslan Han zamanında komşu sahalarda *islâm* bayrağı altına alınmaya başlandığını ve bu cümleden olarak *Hotan*'ın en az 971 yılından itibaren fethedilmiş olduğunu kaydediyorsa da, şimdilik bu hususu teyid edecek bilgilerden mahrumuz ve bizim *Hotan*'ın fethine ait bilgilerimiz 1006'dan öteye gitmemektedir (bk. bir de Grenard, *Menkıbe*, 83, s. 429).

50 — Pritsak, yukarıdaki (bk. not 47) kaydının bir sonucu olarak bunu Musa'nın oğlu olarak göstermektedir (*Karahanlılar*, s. 254) ki hatalıdır. Künyesi için bk. *Mülhâkât*, s. 132; Yine, Karşı'ye göre bunun lâkablarının

Kaynağımızın ondan “el-harik” ve “eş-şehid” sıfatları ile bahsedişine bakılırsa onun da babası gibi yeni dini yaymak için savaşlar yaptığı ve bunların birinde ve yanarak şehid düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sikkelerden anlaşıldığına göre, *Fergana* bölgesinin Sâ m â n î l e r d e n alınması da onun zamanında olmalıdır ⁽⁵¹⁾.

E b û ' l - H a s a n A l i A r s l a n H a n zamanında, devletin batı kısmını ⁽⁵²⁾ idare etmekte olduğu anlaşılan kardeşi ⁽⁵³⁾ K ılı ç B u ğ r a H a n H â r u n (Ebû Musa el-Hasan b. Baytaş Süleyman) ile birlikte K a r a h a n l ı l ı r tarihinin az çok iyi bilinen dönemi başlamaktadır. Onun daha çok batı ile meşgul olarak Sâ m â n î l e r e karşı harekete geçtiğini ve mühim başarılar elde ettiğini görüyoruz. Gerçekten de o, Sâ m â n î ümerâsının da muvafakatı ile 990'da *İsficab*'ı zaptetmiş ve 992 başlarında da *Semerkind*'i aldıktan sonra Sâ m â n î l e r i n başkenti *Buhara*'ya girmiştir. Onun bu hareketinde Sâ m â n î

dan birinin de T o n g a H a n olduğu görülmektedir (s. 133). Am'âk-ı B u h a r i ' n i n ondan “Ali İlig” olarak söz edişine bakılırsa (T o g a n, *Karahanlılar*, s. 11), bu unvanı (yani İlig) Ali Arslan Han'ın da kullandığı açıklık kazanır.

51 — Pritsak, *Karahanlılar*, s. 254.

52 — Kaynaklar *İsficab*'ın *Balasagun* Han'ı tarafından fethedildiğini bildiriyorlarsa da (bk. Borthold, *Turkestan*, s. 257) bu fethin, makarrı *Balasagun* olan Ali Arslan Han adına B u ğ r a H a n H a r u n tarafından gerçekleştirildiği anlaşıyor ki aşağıda işaret edilecektir.

53 — Cemal Karşı B u ğ r a H a n ' ı n künyesini “Harun B u ğ r a H a n b. Musa T o n g a İ l i g” olarak verir ki (*Mülhâkât*, s. 132), buna göre Ebûl Hasan Ali'nin kardeşi değil amcası oğlu olmaktadır. Biz, İ b n ü l - E s i r ' in kaydının daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Bu Hususta ayrıca bk. Pritsak, *Karahanlılar*, s. 254; Merçil *Karahanlılar*, s. 794; T o g a n, *Karahanlılar*, s. 17.

lerin Horasan valisi Ebû Ali Sîmcürî'nin rolü olduğunu ve ikisinin Ceyhun sınır olmak üzere Sâ m â n î devletini taksim etmek hususunda anlaştıklarını biliyoruz. Ancak Bu ğ r a H a n H â r u n burada uzun süre kalamadı. Hastalığı sebebiyle şehri terketti ve Kaşgar'a dönerken Koçkar-Başı'nda öldü ⁽⁵⁴⁾. Onun Ş i h a b ü ' d - d e v l e ve Z a h i r ü ' d - d a ' v â gibi islâmî bir lâkab da taşıdığını biliyoruz. Mamafih, el-Birunî'ye göre ⁽⁵⁵⁾ bu lâkab halife tarafından verilmiş olmayıp, unvanlarına kendisi tarafından eklenmişti.

Anlaşıldığına göre onun ölümünden sonra devletin batı kısmını idare ve Sâ m â n î l e r e karşı mücadeleyi devam ettirme işi, Ali Arslan Han'ın oğullarından Nasr b. Ali'ye kalmıştır. Bu durumda Nasr b. Ali'nin (İlig Han) 998'e kadar babası adına, ondan sonra da kardeşi Ebû Nasr Ahmet b. Ali (Togan Han-998-1016/7) adına batıda hükûmet ettiği anlaşılıyor. O, Kara hanlı hükümdarları içinde Abbasî halifesini ilk tanıyan olarak bilinir ki, bundan böyle onların sikkelerinde devrin hâkimiyet anlayışının bir icabı olarak Abbasî halifelerinin adları yer almaktadır.

Büyük Kağan Ebû Nasr Ahmet b. Ali'nin doğudaki faaliyetleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak kardeşi İlig Nasr'ın batıdaki faaliyetlerini oldukça teferruatlı bir şekilde takib edebiliyoruz.

54 — Tafsîlât için bk. Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 12; Grenard *Menkıbe*, 80, s. 159-160; Barthold, *Turkestan*, s. 257, 8. Gerdizi'ye göre o *Buhara'yı* Abdülaziz b. Nuh b. Nasr'a bırakmış ve ona hil'at giydirmişti.

55 — *el-Asârü'l-Bâkiyye anî'l-Karnî'l-Haliyye*, nşr. C. Eduard Sachau, *Berlin*, 1878 (ofset, Harrassowitz, Leipzig, 1923) s. 134.

İlk önceleri *Fergana* taraflarının idarecisi olarak gördüğümüz İlig Nasr'ın (496 - 1012/3) daha sonra *Özkend*'de oturduğu anlaşılıyor. O, Sâ m â n î devletindeki karşılıklardan faydalanma yoluna gitmiş ve bu bakımdan adigeçen devletin en yüksek mevkilerini işgal eden Faik, Ebû Ali Simcurî ve Sebüktegin arasındaki mücadeleyi fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu cümleden olarak İlig Nasr 996 yılında Faik'in teşviki ile bu devlete ait topraklara hücum etti. Ancak, *Gazne* hâkimi Sebüktegin'in aracılığı ile bir anlaşmaya varıldı. Buna göre *Katvan Çölü*'ne kadar *Sir Derya* sahası *Karahanlılar*'a terkedilecek ve Faik de *Semerkind* valisi olacaktı. Ancak anlaşma uzun sürmedi ve İlig Nasr 997'de *Buhara* üzerine yürüdü. Bu teşebbüs Faik'in iki taraflı hareketi yüzünden başarıya ulaşamadı ise de, 999 yılı sonlarında giriştiği yeni bir teşebbüsü başarılı oldu. Ciddi bir mukavemet görmeden *Buhara*'ya girdi.

İlig Nasr *Mâverâü'n-nehr*'deki Sâ m â n l ı hâkimiyetine tamamen bir son vermek niyetinde idi. Bu yüzden hânedan mensuplarının hepsini *Özkend*'e götürerek orada hapsedti. Ancak bunlardan Nuh b. Mansur'un oğullarından Ebû İbrahim İsmail, hapis bulunduğu yerden kaçarak *Harizm*'e gitti ve etrafına birhayli adam topladı. Niyeti hânedanını yeniden dirilterek Sâ m â n l ı topraklarına hâkim olmak idi. Gerçekten hareketinin başlangıcından oldukça başarılı da oldu. Hâcibi Arslan Balu'yu ⁽⁵⁶⁾ *Buhara* üzerine gönderen Ebû İbrahim, Arslan Balu'nun *Karahanlı* kumandanlarına karşı kazandığı mühim başarılar üzerine *Buhara*'ya geldi ve hükümdarlık tahtına oturdu. Hükümdarlık unvanı olarak da Muntasır adını aldı. Ancak İlig Han'ın harekete geçmesi üzerine *Buhara*'yı terketmek zorunda kaldı.

56 — Kaynaklarda bu adın yazılışı pek açık değildir ve bu yüzden Barthold bunu Arslan Yalu olarak almıştır (*Turkestan*, s. 269).

Horasan'da yenilgiler ile sonuçlanan bazı savaşlar yaptıktan sonra, 1001 yılında yardımlarını elde etmek için *Oğuzlar*'ın yanına gitti. *Oğuz* Yabgusu (İsrail b. Selçuk = Arslan Yabgu) onunla dünürlük kurdu ve yardım vâdetti. Ancak bu yardıma rağmen *Muntasır*'ın başarıları devamlı olmadı ve 1004 yılında öldürüldü (⁵⁷). Mamafih o, gerek *Karahanlılar*'a gerek *Gazneliler*'e öyle güçlükler çıkarmıştı ki, ölümü üzerine her iki tarafın da büyük bir gaileden kurtuldukları muhakkaktır.

Bu suretle bütün *Mâverâü'n-nehr*'in tek hâkimi haline gelen *İlig Han*, 1001'de henüz *Muntasır* gailisinin devam ettiği bir sırada, yaptığı bir anlaşma ile *Gazneliler*'e bıraktığı *Horasan*'ı da ülkesine katmaya karar vermişti. Bu yüzden, *Sultan Mahmud*'un *Hindistan*'da seferde bulunmasından faydalanarak 1006 yılında *Horasan* üzerine iki ordu gönderdi. Bunlardan biri *Sü-Başı Tegin* kumandasında *Nişabur* ve *Tus*, ikincisi de kardeşi *Ca'fer Tegin* kumandasında *Belh* üzerine yürüdü. Ancak bu ordular *Hind*'den sür'atle dönen *Mahmud* ile kardeşi ve *Horasan* hâkimi *Nasr* tarafından yenilgiye uğratıldılar (⁵⁸). Fakat *İlig Nasr*'ın bu yenilgiye rağmen *Horasan*'dan vazgeçmediğini görüyoruz. O, bu defa *Hotan* hâkimi bulunan *Yusuf Kadır Han*'dan yardım ister. *Kadır Han* yardıma gelirse de 1008'de *Belh* yakınlarında yapılan savaşta birleşik *Karahanlı* kuvvetleri de *Sultan Mahmud*'un fillerle takviye edilmiş kuvvetleri karşısında duramayarak dağılır. Görünüşe göre bu sefer, *Karahanlılar* tarafından *Horasan*'ı ele geçirmek için yapılan son büyük teşebbüs olmuştur.

57 — Tafsîlât için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 62-64.

58 — Utbi, I, s. 76-82; O. Pritsak, *Karahanlılar*, s. 255; Barthold, *Turkestan*, s. 272-273; Merçil, *Karahanlılar*, s. 795.

Öyle anlaşılıyor ki Gazneliler karşısında uğranılan bu son yenilgi Karahanlı ailesi arasında birtakım huzursuzluklara sebeb olmuştur. Bu cümleden olarak İlig Han'ın, belki de Gaznelilere karşı kendisine yardım etmeyen ağabeyi ve büyük hakan Togan Han (Ahmed b. Ali)'a karşı istiklâl dâvasına girdiğini görüyoruz. Bu durumda, devleti Kaşgar'dan idare etmekte olan Togan Han da, İlig'e karşı Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapar. Bunun üzerine İlig Nasr'ın 1011/12 kışında Kaşgar üzerine düzenlediği sefer, karın yürüyüşe imkân vermemesi sebebiyle sonuçsuz kalmış, bu defa iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı halletmesi için Gazneli Mahmud'a başvurmuşlardır. Sultan Mahmud'un aracılığı ile aralarında barış sağlandı ise de çok geçmeden *Mâverâü'n-nehr*'in ikinci ve hakikî fâtihisi olan Nasr b. Ali İlig Han 496 (1012/13) yılında öldü.

Mâverâü'n-nehr'de İlig Han'ın yerine kardeşi Mansur (Arslan İlig) geçti ve kısa zamanda hânedanın en meşhur hükümdarlarından biri haline geldi. Anlaşıldığına göre o, Togan Han Ahmed'in hastalığından da faydalanarak hâkimiyetini Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkend, Hotend, Uşrusana ve Buhara'da tanıtmış idi. Diğer kardeşi Muhammed b. Ali de onun hâkimiyetini tanıyordu.

Kaşgar hükümdarı Togan Han Ahmed, bu iki kardeşe karşı harekete geçti. Hotan hâkimi Yusuf Kadır Han ve Ali Tegin de onunla birlikte idi. Mücadelenin kesin sonucu hakkında bilgimiz yok ise de Ali Tegin'in Arslan İlig Mansur eline tutsak düştüğüne bakılırsa (⁵⁹) Ahmet Han'ın başarılı olamadığı anlaşılır. Daha İlig Han zamanından beri Sultan Mahmud ile müttefik bulunan ve onunla iyi ilişkilerini sürdüren Ahmed, hayatının sonlarında,

59 — Pritsak, *Karahanlılar*, s. 255; Merçil, *Karahanlılar*, 795.

içlerinde muhtemelen *Kıtaylar*'ın da bulunduğu 100.000 çadır-
dan fazla gayrı müslim göçebelere karşı mücadele etmek zorunda
kaldı. O, *Balasagun*'a 8 günlük mesafeye kadar yaklaşmış bulu-
nan bu göçebelere karşı kazandığı büyük zaferden sonra onları
üç ay müddetle takibetmiş ve bu seferden dönüşünden kısa bir
müddet sonra da ölmüştür (1017/18) ⁽⁶⁰⁾. Sikkelere bakılırsa
onun 1014/15'ten itibaren, *Hotan*'dan başka *Yarkend* ve *Kaşgar*'ı
da *Yusuf Kadır Han*'a bırakmış olması ve hayatının son
zamanlarında sadece *Balasagun* bölgesinin hâkimi olarak kalmış
bulunmasının da ihtimalden uzak olmadığı görülür ⁽⁶¹⁾.

Togan Han Ahmed'den sonra, hanedan içinde en
kuvvetli durumda olarak kardeşi *Mansur* kalmıştı. Ancak
Yusuf Kadır Han onun hâkimiyetini tanımayarak taht
üzerinde hak iddiasına girişti. Bu maksatla *Sultan Mahmud*
ile de ittifak etti. *Sultan Mahmud* ona yardım maksadıyla
Mâverâü'n-nehr'e girdi ise de, anlaşılmayan bir şekilde geri dön-
dü. Ondan umduğu yardımı göremeyen *Yusuf Kadır*
Han, *Mahmud*'a ait toprakları zaptetmek üzere, *Mansur*
ile anlaştı. Müttefik *Karahanlı* orduları *Horasan*'a bir se-
fer yaptılar ise de *Belh* civarında *Sultan Mahmud* karşı-
sında ağır bir yenilgiye uğradılar (1019/20). Panik içinde
Mâverâü'n-nehr'e dönen *Karahanlı* ordusundan pek çok
asker *Ceyhun*'u geçerken suda boğuldu. Öyle ki, zaferden birkaç
gün sonra *Harizmşah Altuntaş*'tan bir tebriknâme
alan *Sultan Mahmud*, zaferin ne çabuk *Harizm*'de öğre-
nildiğini sormuş ve "*Ceyhun*'un *Harizm*'e kadar taşıdığı *Türk*
(*Karahanlı*) külâhlarından öğrendik" cevabını almıştı ⁽⁶²⁾. Bu-
nun üzerine *Kadır Han* ile *Sultan Mahmud* bir
görüşme yaparak anlaştılar.

60 — Barthold, *Turkestan*, s. 279.

61 — bk. Barthold, *Turkestan*, s. 281.

62 — Münecimbaşı, *Türk. Terc. (Karahanlılar kısmı)*
Necati Lügal, *İstanbul*, 1940, s. 6.

Bu sıralarda Arslan İlig Mansur b. Ali'nin elinden kurtulmayı başardığı anlaşılan Ali Tegin, 411 (1020/21)'de *Buhara*'ya hâkim oldu. Ali Tegin ile Selçuklu Arslan Yabgu arasında kuvvetli bir ittifakın kurulduğu ve *Buhara*'nın da muhtemelen Selçuklular'ın yardımı ile ele geçirildiği anlaşıyor. Bundan bir müddet sonra da Karahanlılar'ın büyük kağan'ı Mansur hükümdarlıktan vazgeçerek (415=1024/25), yerini Yusuf Kadır Han'a bıraktı. Daha önce *Hotan* hâkimi olarak gördüğümüz Yusuf Kadır Han'ın bir ara *Buhara*'yı son zamanlarda da Mansur b. Ali adına *Semerkind*'i idare ettiği anlaşılmaktadır. Mansur'un kardeşi Muhammed b. Ali İlig'in, onun tahttan ayrılışından bir süre önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu kuvvetleri karşısında bir yenilgiye uğradığını biliyorsak da bilâhare ne olduğu ve ağabeysinin neden tahtı kendisine bırakmadığı konusunda herhangi birşey bilmiyoruz. Mamafih bu sıralarda o da ölmüş olabilir.

Yusuf Kadır Han'a karşı kardeşleri Ahmed ile Ali Tegin cephe aldılar ⁽⁶³⁾. Ahmed kendisini büyük kağan ilân ederek *Balasagun*, *Hocend* ve *Fergana*'ya hâkim oldu. Bundan dolayı Yusuf Kadır Han da Gazneli Mahmud ile eski ittifakını yeniledi. Zira Mahmud da, topraklarına sık sık tecavüzlerde bulunduğu için, Ali Tegin'in komşuluğundan memnun değildi. Bunu üzerine, *Kaşgar*'dan gelen Yusuf Kadır ile Sultan Mahmud 1025 yılında *Semerkind*'de buluşarak meseleleri aralarında görüştiler. Buna göre Ali Tegin gâilesinden başka Arslan Yabgu meselesi de halledilecekti. Ayrıca iki hânedan arasında akrabalık

63 — bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 66. Pritsak, *Buhara* hâkimi Ali Tegin'in Yusuf Kadır Han'ın kardeşi Ali Tegin değil, Ali b. el-Hasan adlı başka bir hânedan mensubu olduğunu söylüyorsa da, biz ikisinin de aynı şahıs olduğu kanaatindeyiz.

tesisi de kararlaştırılmıştı. Bu iki büyük hükümdar'ın bölgeye gelişi üzerine Ali Tegin bozkırlara kaçmış, Arslan Yabgu da Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanarak bertaraf edilmişti. Mamafih Mahmud'un Ali Tegin'i tamamen ortadan kaldırarak Yusuf Kadır'a bütün *Türkistan*'ın yegâne hâkimi olmak imkânını vermemek için Ali Tegin meselesi üzerine fazla varmadığı da bir vakıadır (64). Çünkü, Mahmud'un ayrılmasından sonra Ali Tegin'in tekrar *Buhara* ve *Semerkan*'a hâkim olduğunu görüyoruz.

Daha sonraki yıllarda Ali Tegin mevkiini muhafaza ederken, Yusuf Kadır Han'ın hâkimiyetini daha da yaygınlaştırdığına şahid oluyoruz. O ve oğulları önce *Özkend*'i, sonra da *Balasagun*'u ele geçirmeyi başardılar (1026/27). *Gazneliler* ile münasebetlere gelince, 1030'da Sultan Mahmud'un ölümünden sonra pek olumlu cereyan etmediği anlaşıyor. Sultan Mes'ud tahta çıkışını bildirmek ve iki hânedan arasında yeni bir akrabalık tesisi maksadıyla 1031 yılında *Karahanlı* sarayına bir elçilik heyeti gönderdi ise de, büyük kağanlık meselesinde *Gazneliler*'in tutumundan dolayı hâlâ kırılgan bulunan Yusuf Kadır Han *Kaşgar*'da bu heyeti iyi karşılamadı. Fakat, 1032 yılında Yusuf Kadır Han da öldü. Onun *Kaşgar*'da hakanlar mezarlığına gömüldüğü malûmdur.

Bu suretle onun idaresi altında bulunan yerler, oğullarından Süleyman Arslan Han ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçmiş oluyordu. Bunlar zamanında *Gazneliler* ile aradaki bazı küçük pürüzlerin giderildiğini ve iki taraf arasında anlaşma sağlandığını görüyoruz. Ancak, daha sonraki yıllarda meydana gelen bazı siyasi olaylar, *Karahanlılar*

64 — Barthold, *Turkestan*, s. 285; Pritsak, *Karahanlılar*, s. 257.

devletinin biri doğu öteki de batı olmak üzere iki ayrı devlet haline gelmesine yol açtı ki, şimdi kısaca buna da işaret edelim.

Sultan Mes'ud Gazneli tahtını ele geçirmeden önce kardeşi Muhammed'e karşı Ali Tegin'den yardım istemiş ve buna karşılık *Huttal*'ı ona vâdetmişti. Ancak tahtı elde ettikten sonra bu sözünde durmadığı gibi, Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadir Han'ın oğullarından Muhammed Buğra Han'ın *Mâverâü'n-nehr*'e hâkim olması için çalışmaya başladı. Bu durum Ali Tegin ile Gazneliler'in arasını açtı. Gazneliler'in ona karşı Harizmşah Altuntaş'ı kışkırtmaları bir netice vermedi (1032). İki yıl sonra ise bu defa Ali Tegin Harizmşah (Harun) ile anlaştı. Maksatları Gazneli topraklarına birlikte saldırmaktı. Ancak 426 (1034/35) yılı kışında Ali Tegin öldü. Yerine küçük yaştaki iki oğlundan Yusuf geçti ve Harizmşah Harun ile birlikte *Çağaniyan*'ı zaptederek *Tirmiz*'i kuşattı. Fakat çok geçmeden Harun da öldü (1035). Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca sadık müttefikleri olan Selçuklular'ın darıltılıp, *Buhara* civarından ayrılmasına sebeb olunması da onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Diğer taraftan İlig Han'ın iki oğlu Muhammed ile İbrahim (önceleri Böri Tegin, sonradan Tamgaç Buğra Kara Han) ⁽⁶⁵⁾, her halde Ali Tegin'in ölümünden sonra güç kazanarak bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlar ve bu da Yusuf'u müşgül durumda bırakmıştı. Gerçekten Muhammed b. İlig Nasr'ın 1036/37'den itibaren *Özkend*'de oldukça kuvvetli bir duruma gelmiş olduğu anlaşılıyor. Çaresiz kalan Yusuf, Sultan Mes'ud'a başvurmak zorunda kaldı. O, bu müracaatında *Huttal*'dan vazgeçtiğini bildiriyor ve Süleyman Arslan Han ile barışmaları için ondan aracılık yapmasını istiyordu.

65 — Bu hususta bk. Barthold, *Börü Tigin Mad. İA, C. II*, s. 740, 741.

Buna rağmen Ali Tegin oğulları için bir netice hasıl olmadı. Zira İbrahim b. Nasr onların elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı birer birer ele geçirdi. Ali Tegin oğulları, Yusuf Kadir Han'ın oğullarının yamına kaçırlar. Bu durumda İlig Nasr'ın oğulları Mâverâü'n-nehr'in tamamı dahil devletin batı kısmının hâkimleri haline geldiler. Bununla birlikte 1041/42'lerde hâlâ Muhammed Buğralar. Bu durumda İlig Nasr'ın oğulları Mâverâü'n-nehr'in 438 (1046/47)'den itibaren Mâverâü'n-nehr'de tamamen müstakil bir devlet tesis ettiğini görüyoruz (66). Bu yıllardan itibaren İlig Nasr'ın oğullarının kendilerini Yusuf Kadir Han oğullarından tamamen ayırdıkları ve doğu-batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı devletinin meydana geldiği anlaşıyor.

Batı Hanlığı Mâverâü'n-nehr ile Hocend'e kadar Fergana'ya sahipti. Devlet merkezi önceleri Özkend, sonra da Semerkand oldu. Doğu Hanlığı'nın hududları içinde ise, Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkend ve Hotan bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi ise umumiyetle Balasagun ve Kaşgar olmuştu.

Batı Karahanlılar Devleti :

Devletin ikiye ayrılmasından sonra, merkez Özkend olmak üzere batıda hâkimiyetin I. Muhammed b. Nasr'ın elinde olduğu ve asıl kuvvet sahibi bulunan I. İbrahim b. Nasr'ın onun adına Semerkand'da Mâverâü'n-nehr'i idare ettiği anlaşıyor. Muhammed'in ölümünden sonra (1052/3 ?) ise İbrahim (Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr), devletin tek hâkimi haline geldi. O Özkend'e gitmedi ve bu suretle devletin merkezi Semerkand oldu. Kendisi Karahanlı hükümdarlarının en meş-

66 — Tafsîlât için bk. Barthold, *Turkestan*, s. 303 vd.

hurlarındandır. Bu itibarla kendisinden uzun zaman “B ü y ü k T a m g a ç H a n” ⁽⁶⁷⁾ olarak söz edildiğini biliyoruz. Bilhassa A v f î, onu ideal bir hükümdar olarak tavsif etmiştir. Gerçekten o, âdil bir hükümdar idi. Memleketinde dirlik ve düzenliği, fiyatlarda da istikrarı sağlamış, halk refah ve huzura kavuşturulmuştu. Onun şeyhlere ve âlimlere büyük ilgi gösterdiğini ve fakihlerin fikrini almadan yeni vergiler ihdas etmeyecek kadar iyi bir hükümdar olduğunu da biliyoruz. İ b r a h i m T a m g a ç H a n’ın *Semer kand*’da yaptırdığı medrese ve hastahane de meşhur olup, bu vesileyle kendisi imar faaliyetleri hakkında oldukça bilgi sahibi olabildiğimiz ilk K a r a h a n l ı hükümdarı durumundadır ⁽⁶⁸⁾.

T a m g a ç H a n İ b r a h i m D o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı n d a n Ş a ş, *İlâk*, *Tünhas* ve *Fergana*’nın bazı kısımlarını almıştır. Ancak hayatının son zamanlarında S e l ç u k l u l a r’ın nasıl hızla yükseldiklerine şahid olduğu gibi, onların kendi topraklarına giriştiği saldırılarla da karşılaştı. Gerçekten Alp Arslan, uzun süre İ b r a h i m’in elinde bulunmuş olan *Huttal* ve *Çağaniyan*’ı aldığı gibi, S e l ç u k l u kuvvetleri asıl K a r a h a n l ı sahasına da akınlar yapmaya başlamıştı. İ b r a h i m daha 1061’de *Bağdad*’a bir elçilik heyeti göndererek bu akınlardan şikâyet etmiş ve halife’den duruma müdahale etmesini istemişti. Ancak Halife ona lâkab ve hil’at göndermekten başka bir şey yapamamıştı.

T a m g a ç H a n İ b r a h i m’in, felç gelmesi üzerine hâkimiyetini daha sağlığında oğlu N a s r’a (Ş e m s ü l - M ü l k E b û l - H a s a n II. N a s r. b. İ b r a h i m) bıraktığı anlaşıyor. Fakat öteki oğlu Ş u a y b (veya Ş u a y s) ki, o zamana kadar

67 — Aynı eser, s. 311; P r i t s a k, *Karahanlılar*, s. 262.

68 — Onun bu iki meşhur eseri hakkında bk. E. E s i n, *Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim’in* (H. 444-60/1052-68) *Samarkand’da yaptırdığı Âbideler, Sanat Tarihi Yıllığı, VIII, İstanbul, 1979, s. 37-55.*

Şaş ve Tünhas valisi olduğu anlaşılıyor, bu duruma itiraz ile isyan etti. Ancak babalarının daha sağlığında cereyan eden mücadele, Şemsü'l-Mülk lehine sonuçlandı.

Selçuklulara karşı savaşlar ise Şemsü'l-Mülk zamanında da (1068 - 1080) devam etti. 1072 Sonbahar'ında Sultan Alp Arslan *Mâverâü'n-nehr*'i ele geçirmek maksadıyla 200 bin kişiden müteşekkil olduğu belirtilen bir ordu ile harekete geçti. Ancak onun, *Ceyhun* ötesi kalelerinden birinin kumandanı olup, Sultanın huzuruna tutsak olarak getirilen *Yusuf ü'l-Harezmi* tarafından yaralanarak 3-4 gün sonra da ölmesi üzerine ⁽⁶⁹⁾ bu sefer neticesiz kaldı. Alp Arslan'ın ölümü ile meydana gelen durumdan faydalanmak isteyen Şemsü'l-Mülk, derhal harekete geçerek *Tirmiz*'i aldı (Aralık 1072) ve yağmaladı. Daha sonra, *Belh* valisi bulunan Alp Arslan'ın oğlu *Ayaz*'ın o sıralarda *Curcun*'a gitmiş olmasından faydalanarak *Belh* üzerine yürüdü. Şehri ele geçiren Han, burada da halkın mallarını yağmaladıktan sonra *Tirmiz*'e döndü. Ancak *Belh*'te bıraktığı kuvvetler ile şehrin başıbozuk kuvvetleri arasında çarpışmalar başlaması üzerine geri gelerek şehrin yıkılmasını emretti. İlerigelenlerin af dilemeleri üzerine şehir affedildi ise de, orada hutbeyi kendi adına okutmaktan başka, yıllık vergi kesmiş ve birhayli mal daha yağmalatmıştı. 1073 başlarında geri dönerek *Belh*'i ele geçirmeyi başaran *Ayaz*, *Tirmiz*'i de almak istemiş fakat başarılı olamamıştır. *Tirmiz* önlerinde yeniden *Ayaz*'ın askerlerinden bir kısmı öldürülmüş fakat çoğu da *Ceyhun*'da boğulmuşlardır. Kendisinin çok az bir kuvvetle kaçmayı başardığı anlaşılıyor ⁽⁷⁰⁾.

Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan güçlükleri bertaraf eden *Melikşah*, 1074'te *Karahanlılar*'a karşılık ver-

69 — Tafsîlât için bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 16; Sıbt İbnü'l-Cvzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan*, nşr. Ali Sevim, *Ankara*, 1968, s. 164 vd.

70 — bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 19, 20.

mek üzere harekete geçti. İlk önce Şemsü'l-Mülk'ün adını bilmediğimiz bir kardeşi tarafından müdafaa edilen *Tirmiz*'i kuşattı. Uzun süre dayanamayacaklarını anlayan müdafiler aman dilediler. Şehri ele geçiren Sultan, teslim olan Han'ın kardeşini serbest bıraktı. Şehirde gerekenlerin yapılmasını Emîr Savtek'in'e havale ettikten sonra *Semerkind* üzerine yürüdü. Maksadı Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak idi. Ancak Selçuklu öncü kuvvetleri *Semerkind* civarında görüldüğü zaman, mukavemet edemeyeceğini anlayan Şemsü'l-Mülk, Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün aracılığı ile af dileyip sulh istedi. Sultan onu da affederek yerinde bıraktı.

Şemsü'l-Mülk de babası gibi âdil bir hükümdar olarak şöhret bulmuştu. O, bugünkü bilgilerimize göre Karahanlı hükümdarları içinde imar faaliyetlerine en çok önem vereni olarak karşımıza çıkar. Onun en meşhur eserlerinden biri, *Harceng* köyü yakınında 1078/9'da yaptırdığı *Rıbat-ı Melik*'dir. Bir başka *Rıbat*ı da *Semerkind*'dan *Hocend*'e giden yol üzerindeki *Ak-Kütel*'de idi ki, kendisinin de burada medfun bulunduğu anlaşılmaktadır ⁽⁷¹⁾. Ayrıca *Buhara* yanındaki Şemsâbâd da onun eserlerinden olduğu gibi ⁽⁷²⁾ aynı şehirdeki mescid-i câmi'nin yeniden inşası da onun zamanında olmuş idi ⁽⁷³⁾.

Şemsü'l-Mülk'e kardeşi Ebû Şucâ Hızır b. İbrahim halef oldu. Ancak onun ölüm tarihini bilemediğimiz gibi, zamanı olayları hakkında da fazla bilgi yoktur. Nizamî-i Aruzî'ye göre devlet onun zamanında en ihtişamlı dönemini

71 — Onun Türbesinin *Ak-Kütel*'de yaptırdığı rıbat'ta bulunduğu dair bk. Ahmed b. Muhammed, *Kitab-ı Molazade*, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 168. *Harceng*'deki *Rıbat-ı Melik*'i için bk. *Mülhâkât*, s. 132.

72 — Şemsabad hakkında geniş bilgi için bk. Nerşahi, s. 49.

73 — Barthold, *Turkestan*, s. 315, 316; Togan, *Karahanlılar*, s. 59 vd.

yaşamıştır. Ona göre Han, âdil, akıllı ve siyaset oyunlarını iyi bilen bir hükümdardı. Onun bilhassa şâirlerin en büyük koruyucusu olduğu, onlara bir defada 1000 dinara kadar varan ihsanlarda bulunduğu ve ihtişama düşkünlüğünden alay gösterilerine çıktığı zaman atının önünden, öteki silâhlarının yanı sıra 700 altın ve gümüş güüz taşıdığı da aynı kaynak tarafından belirtilmektedir (74).

H ı z ı r H a n'ın yerine oğlu A h m e d geçti (1081-1088; 1090-1095). Henüz çok küçük yaşta tahta oturduğu anlaşılan A h m e d'in idaresizliği yüzünden bilhassa ulemâ ile ihtilâfa düştüğünü görüyoruz. Bu bakımdan o S u l t a n M e l i k ş a h'a şikâyet edildi. Anlaşıldığına göre bir taraftan da halka kötü muamelede bulunuyor ve tebaasının servetini gaspediyordu. Bilhassa, zenginliğinden dolayı A h m e d H a n'ın mallarını gaspedeceğinden korkan Ş a f î fâkihlerinden E b û T a h i r b. 'A l e k I s f a h a n'a giderek vaziyeti anlatmış ve M e l i k ş a h'ı bu ülkenin fethine teşvik etmişti.

M e l i k ş a h, bu yoldaki şikâyet ve teşviklerin de tesiri ile 481 (1088/89) başlarında Ceyhun'u geçerek Buhara önlerine geldi. Şehri muhasara ve zaptetti. Buradan Semerkand'a yürüdü. Şehrin muhasarası sırasında bir burç kumandanının ihaneti yüzünden Semerkand da çabucak düştü. A h m e d H a n yakalandı ve I s f a h a n'a gönderildi. M e l i k ş a h Semerkand'da bir nâib bırakarak Ö z k e n d'e kadar ilerledi. Bu esnada T a l a s, İ s f i c a b ve B a l a s a g u n hâkimleri Sultan'a tâbi oldukları gibi, K a ş g a r H a n'ı B u ğ r a K a r a H a k a n e l-H a s a n b. S ü l e y m a n da hutbeyi M e l i k ş a h adına okutmak ve sikkede de onun adını zikretmek üzere tâbiyyete alındı. Böylece,

74 — Ç e h a r M a k a l e, s.73, 74, Z. V. T o g a n, Ç e h a r M a k a l e n i n bu husustaki kaydını "ardından 700 atlı gidiyordu ve bunların tolgaları ve güüzleri altın ve gümüşlendi" şeklinde kaydetmiştir ki (K a r a h a n l ı l a r, s. 61) doğru değildir.

A h m e d H a n'ın tutsak alınmasından sonra devletin batı kısmı bir süre için de olsa doğrudan B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u n a bağlandığı gibi, doğu kısmı da tâbiyyet altına alınmış oluyordu.

Fakat, bir yıl kadar sonra M e l i k ş a h ikinci bir *Mâve-râü'n-nehr* seferine çıkmak zorunda kaldı. Zira, *Semerkind* nâibi ile K a r a h a n l ı ordusunda mühim bir varlığı olan *Çiğil* askerlerinin reisi ⁽⁷⁵⁾ A y n ü ' d - d e v l e arasında anlaşmazlık çıkmış ve nâib E b û T a h i r *Harizm*'e kaçmıştı. A y n ü ' d - d e v l e *Kaşgar* hanının kardeşi ve *Atbaşı* şehrinin hâkimi Y a k u b T e g i n'i *Semerkind*'a davet etti. Y a k u b, işe A y n ü ' d - d e v l e'yi katletmekle başladı ve bu yüzden *Çiğillerin* düşmanlığını kazandı ⁽⁷⁶⁾. S u l t a n M e l i k ş a h duruma müdahale maksadıyla *Buhara*'ya geldiğinde Y a k u b T e g i n *Fergana* üzerinden kendi vilâyeti olan *Atbaşı*'ya kaçtı. S u l t a n *Semerkind*'ı tekrar zaptetti. Y a k u b T e g i n'i ise takibe adamlar memur ettiği gibi, tâbii *Kaşgar* hanına da onun derhal yakalanarak huzura yollanmasını bildirdi. Kendisi de herhalde hadiseleri daha yakından takibedebilmek için yeniden *Özkend*'e vardı.

Semerkind'dan kaçışı sırasında kuvvetleri dağılmış bulunan Y a k u b, kardeşi *Kaşgar* Han'ı H a s a n b. S ü l e y m a n'a sığınmağa mecbur oldu. Han, oğlunun kumandasındaki bir kıt'a askerinin muhafazasında Y a k u b'u S u l t a n'a teslim edilmek üzere yolladı. Ancak bu sırada *Kaşgar*'ın taarruza uğradığı ve *Kâşan*

75 — İ b n ü l - E s i r, A y n ü d d e v l e'yi kumandan olarak değil, "*mukaddemü'l-Çigiliyye*" olarak vasıflandırmaktadır (*el-Kâmil*, C. X, s. 173).

76 — Barthold, *Turkestan*, s. 317. İ. Kafesoğlu, A y n ü d d e v l e n i n halk tarafından öldürüldüğünü ifade etmişse de (*Melikşah*, s. 122), bizce doğru değildir.

kalesi hâkimi Y ı n a l o ğ l u T u ğ r u l ' u n ⁽⁷⁷⁾ K a ş g a r h a n ı n ı e s i r e d e r e k ü l k e s i n e d ö n d ü ğ ü d u y u l d u . B u h a b e r ü z e r i n e k a r d e ş i n i n s a l t a n a t ı n ı n n a s ı l o l s a y ı k ı l d ı ğ ı n ı s ö y l e y e n Y a k u b b o l v a a d l e r l e m u h a f ı z l a r ı n ı n e l i n d e n k u r t u l m a ğ a m u v a f f a k o l d u . M e l i k ş a h b i r a r a b i z z a t T u ğ r u l ' u n ü z e r i n e y ü r ü m e y i d ü ş ü n d ü i s e d e , b a z ı m ü l â h a z a l a r l a b u f i k i r d e n v a z g e ç t i v e T u ğ r u l ' a k a r ş ı m u k a b i l b i r k u v v e t b u l u n d u r m a k g a y e s i i l e Y a k u b i l e a n l a ş m a y a k a r a r v e r d i . Y a k u b ' u n d o ğ u K a r a h a n l ı d e v l e t i n e h ü k ü m d a r y a p ı l m a s ı i l e , T u ğ r u l ' u n s a l d ı r ı l a r ı d a ö n l e n m i ş o l a c a k t ı . ⁽⁷⁸⁾ .

S u l t a n M e l i k ş a h ' ı n , t u t s a k a l d ı ğ ı b a t ı K a r a h a n l ı h ü k ü m d a r ı A h m e d H a n ' ı b i r s ü r e s o n r a k e n d i s i n e t â b ı k a l m a k ş a r t ı i l e m a k a m ı n a i a d e e t t i ğ i n i b i l i y o r u z . B ö y l e c e b i r s ü r e S u l t a n ' ı n n â i b v e y a v a l i l e r i t a r a f ı n d a n i d a r e e d i l e n b a t ı K a r a h a n l ı l a r ı s a h a s ı d a t â b ı b i r d e v l e t d u r u m u n a g e t i r i l m i ş o l u y o r d u . B u i a d e n i n n e z a m a n y a p ı l d ı ğ ı h u s u s u n d a k a y n a k l a r ı m ı z ç e l i ş k i l i b i l g i l e r v e r i y o r l a r s a d a , b u n u n S u l t a n ' ı n i k i n ç i M â v e r a ü ' n - n e h r s e f e r i n d e n s o n r a o l d u ğ u a n l a ş ı l m a k t a d ı r . Z i r a , d o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı n d a n g e l e b i l e c e k s a l d ı r ı l a r a k a r ş ı a z ö n c e s ö y l e d i ğ i m i z t e d b i r i a l ı r k e n , a y n ı m a k s a t l a b a t ı K a r a h a n l ı d e v l e t i n i n t â b i l i k s t a t ü s ü i ç i n d e v a r l ı ğ ı n ı k o r u m a s ı n d a f a y d a g ö r m ü ş o l d u ğ u n u s ö y l e y e b i l i r i z . A y r ı c a , e ğ e r M e l i k ş a h A h m e d H a n ' ı b i r i n c i s e f e r d e n h e m e n s o n r a t a h t ı n a i a d e e t m i ş o l s a i d i , S e m e r k a n d ' d a b i r n â i b b ı r a k m a s ı p e k d ü ş ü n ü l e m e y e c e ğ i g i b i , a y n ı ş e k i l d e i k i n c i d e f a S e m e r k a n d ' ı z a p t e d i p , Ö z k e n d ' e d o ğ r u y o l a ç ı k a r k e n ş e h i r d e v a l i o l a r a k k i m s e y i b ı r a k m a m a s ı l â z ı m d ı ⁽⁷⁹⁾ .

T a h t ı n a i a d e e d i l e n A h m e d H a n b i r s ü r e s o n r a u l e m â i l e y e n i d e n i h t i l â f a d ü ş t ü . O , z a n d ı k l ı k l a i t h a m e d i l i y o r d u . N i h a -

77 — B a r t h o l d ' a g ö r e (*Turkestan* , s. 318) T u ğ r u l Y ı n a l B e ğ .

78 — B u h u s u s t a b k . K a f e s o ğ l u , *Melikşah* , s. 122, 123.

79 — b k . B a r t h o l d , *Turkestan* , s. 317 ; P r i t s a k , *Karahanlılar* , s. 263.

yet askerleri ve halkın ileri gelenleri tarafından esir edildi. Alenî bir muhakemede ithamları reddetmesine rağmen, isnad edilen suç varid görülerek idam edildi (1095).

Daha sonra yerine âsiler tarafından R ü k n e d d i n K ı l ı ç T a m g a ç H a n I. M e s ' u d b. M u h a m m e d ' i n geçirildiği anlaşıyorsa da, onun kısa sürdüğü anlaşılan (1095-1097) saltanat devri hakkında hemen hiçbir bilginiz yoktur.

Bundan sonra S u l t a n B e r k y a r u k tarafından B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı tahtına, birbiri arkasından üç hükümdar çıkarıldığı anlaşıyor ⁽⁸⁰⁾. Bunlardan ilki tahta çıkarıldığı yıl içinde (1097) öldüğü anlaşılan S ü l e y m a n T e g i n olup, kendisi D â v u d G ü ç - T e g i n ' i n o ğ l u ve T a m g a ç H a n İ b r a h i m ' i n de torunu idi. İkincisi ise kaynağın M a h m u d T e g i n olarak kaydettiği E b û ' l - K â s ı m I. M a h m u d H a n (1097-1099)'dır. B e r k y a r u k tarafından tahta çıkarılan üçüncü şahıs ise, B u n d â r î ' d e H â r u n T e g i n olarak kaydedilmiştir. P r i t s a k bu H â r u n T e g i n ' i n X I I . yüzyılın hemen başlarında *Mâverâü'n-nehr*'i istilâ ettiği bilinen D o ğ u K a r a h a n l ı l ı l a r d a n K a d ı r H a n C i b r â î l b. Ö m e r ile aynı şahıs olabileceğini ifade etmişse de, bu hususta kesin birşey söylemek mümkün değildir. Zira, İ b n ü ' l - E s î r aynı şahsı T o g a n H a n b. K a r a h a n olarak kaydetmektedir ⁽⁸¹⁾.

Sözü edilen K a d ı r H a n C i b r â î l sadece *Mâverâü'n-nehr*'i istilâ etmekle kalmamış, M e l i k ş a h ' ı n o ğ u l l a r ı arasında başgösteren mücadelelerden de istifade ederek, 1102 yılında S e l ç u k l u topraklarına girmiş ve *Tirmiz*'i ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Ancak, aynı yılın Haziran'ında S a n c a r tarafından *Tirmiz* civarında yenilerek öldürüldü. Böylece *Mâverâü'n-*

80 — bk. *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usre*, türk. terc. K ı v a m e d d i n B u r s l a n , *Ankara*, 1943, s. 235.

81 — *el-Kâmîl*, C. I X , s. 310.

nehr artık tamamen *Sancar*'ın müdahalesine müsait bir duruma gelmişti. *Sancar*, *Cibrâil*'in istilâsı sırasında *Horasan*'a kaşmış bulunan yeğeni *Muhammed Tegin*'i (*Arslan Han* II. *Muhammed b. Süleyman*, 1102-1130) *Batı Karahanlıları* hükümdarı olarak *Semer-kand*'da tahta çıkardı (⁸²). *Muhammed Arslan Han* saltanatının ilk yıllarında öteki taht müddeilerine karşı mevkiini ancak *Sancar*'ın müdahaleleri ile koruyabildi. Kendisinin bilhassa *Buhara*'yı fevkalâde imar ettiğini, 12 bin kişiden müteşekkil olduğu anlaşılan hassa (memlûk) ordusu ile muhtemelen *gayrı-müslim Kıpçaklar*'a karşı savaşlar yaptığını (⁸³) ve bu yüzden de "gâzî" sıfatıyla anıldığını biliyoruz. Bütün bunlara rağmen devleti artık iyiden iyiye *Selçuklu tâbiyyetine* girmiş bulunuyordu. Bu cümleden olarak onun sikkelerinde *Sancar*'ın adı görüldüğü gibi, *Sancar* da kendisinden "nâibimiz ve hudud memurumuz" olarak söz ediyordu (⁸⁴).

Doğu Karahanlıları Devleti :

Yusuf Kadır Han'ın ölümünden sonra *Karahanlı* tahtına oğlu *Süleyman Arslan Han* (1032-1056/7) geçmişti. Ancak, yukarıda kısaca izah edildiği gibi, batıda cereyan eden hadiseler sonunda devletin batı toprakları *İlig Han Nasr*'ın oğulları eline geçince, *Kadır Han* oğulları da doğuda ellerinde kalan topraklarla iktifa etmek mecburiyetinde kaldılar. Bu bakımdan "Şeref ü'd-devle Ebû Şucâ" lâkabını taşıyan *Süleyman Arslan Han*, *Doğu Karahanlılarının* da ilk hükümdarı oldu. Onun saltanatı zamanında doğuda *gayrı-müslim Türkler*'e karşı çetin savaşlar yapıldığı anlaşıyor. Hatta bu savaşlar o zamanki *Karahanlı*

82 — Bu son hâdiseler hakkında geniş bilgi için bk. *M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, Ankara, 1954, s. 158 vd.*

83 — bk. *Barthold, Turkestan, s. 319, 320.*

84 — *İnşâ, nşr. Barthold, Turkestan I, s. 24.*

Türk muhitinde o derecede yankılar yapmıştır ki, bu olaylar destanlar halinde anlatılır hale gelmiş ve bu destanlara ait bazı parçalar Kaşgarlı'nın *Divân*'ında da yer almıştır. Buna göre Karahanlılar kuzey-doğuda *Yabaku*, *Basmıl* ve *Çomul*'lar, hattâ muhtemelen *Yimek*'ler ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Karahanlı ordularına kumanda ettiği anlaşılan Bekeç Arslan Tegin Gâzî'nin kazandığı zaferler ile önce *Yabaku*'lar yenilmiş, tutmak alınan başbuğları Buke Budraç öldürülerek tehlike bertaraf edilmiştir. *Yabakularla* yapılan bu savaşlar sırasında-*Yabaku* tehlikesi yüzünden-Karahanlılar ile anlaşma imzalayıp Hakan'a sadakat yemini eden ve savaşta da Karahanlı ordusunda yer alan *Basıl* ve *Çomul*'lar, daha sonra bu anlaşmayı bozmuşlarsa da Arslan Tegin'e yenilerek itaat altına alınmışlardır ⁽⁸⁵⁾. Bu suretle bütün *Balkaş* ve *Ala Göl* yöresinin de hiç değilse bir müddet için Karahanlı hâkimiyeti altına girdiği anlaşıyor. Eğer ifade edildiği gibi, *Fergana*'nın *İsfara* kasabası yakınlarındaki *Varuk* kayalıkları üzerine kazılmış kitabe gerçekten bu savaşların bir hâtırâsı olarak yazdırılmış ise ⁽⁸⁶⁾, bu hadiseler 1041/2 yıllarında vuku bulmuş olmalıdır. Ayrıca 1043'te *Bulgar* ile *Balasagun* arasında göçebe olarak yaşayan 10 bin çadırdan ibaret bir *Türk* topluluğunun islâmiyeti kabul etmesi de, yukarıda sözü edilen mücadelelerin Karahanlılar lehine neticelenmesinden hemen sonra vuku bulmuş benzer.

İşte doğuda beliren bu tehlikeler ve bunun tabîî neticesi olarak yapılan savaşlar, ister istemez bütün dikkatlerin bu yöne çevrilmesine sebeb oldu. Bu yüzden de büyük ihtimalle Süleyman Arslan Han devletin batısında meydana gelen gelişmeler ile meşgul olma fırsatı bulamadı ve İlig Han oğullarının batıya tamamen hâkim olması önlenemedi. Doğuda cereyan

85 — bk. Kilisli I, 377, 382, III, 172, 263- Atalay I, 452, 459, III, 227, 355.

86 — bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 43.

eden olaylarla, onu takibeden yıllarda meydana gelen devletin ikiye bölünmesi hadisesinde bu olayların oynayabileceği role de şimdiye kadar hiç işaret edilmemiştir.

Öyle anlaşıyor ki başta Süleyman Arslan Han olmak üzere Yusuf Kadır Han'ın oğulları, doğudaki gaileleri bertaraf ettikten sonra, aralarında işbirliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek için bir araya geldiler (1043/4). Buna göre artık yalnız Doğu Karahanlılarının hükümdarı olarak kalmış bulunan Süleyman Arslan Han Balasagun ve Kaşgar bölgelerini doğrudan idare edecek, kardeşi Muhammed Han Tıraz ve İsficab'da, öteki kardeşi Muhamud Han da devletin en doğusundaki topraklarda onun adına hüküm süreceklerdi. Her halde Batı Karahanlılarına karşı da müşterek hareket ediyorlardı. Gerçekten onların bir müddet sonra Fergana'nın bir kısmı ile Özkend'i ele geçirmeyi başardıklarını görüyoruz.

Süleyman Arslan Han, kaynakların ifadesine göre adil ve dindar bir hükümdar idi. Âlimlerin dostu ve hâmisî olarak tanınmıştı. O yüzden her taraftan âlimler onun katına gelirler, lütûf ve ihsanına mazhar olurlardı. Böyle olmasına rağmen, bilemediğimiz bir sebepten kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düştü. Aralarında yapılan bir savaşta da yenilerek esir düştü. Ağabeyini hapse attıran Muhammed, kendini büyük kağan ilân etti. Ancak bu da 15 aylık bir hükümdarlıktan sonra (1057-1058), yerini büyük oğlu Hüseyin'e terketti. Ancak, İbrahim adlı bir başka oğlunun anası bu işe razı olmadı ve tahtı kendi oğluna kazanmak maksadıyla kocasını zehirlediği gibi, ailenin pek çok ferdini de ortadan kaldırttı. Böylece gerçekten taht İbrahim b. Muhammed Han'a kalmış oldu. İbrahim'in saltanatı yıllarında (1057-1059), Batı Karahanlılarının büyük hükümdarı ve adaşı Tamgaç Han İbrahim, doğudaki bu aile çekişmesinden faydalanaarak Fergana'yı tekrar zaptettiği gibi, Şaş ve Tünhas'ı da ele ge-

çirdi. Do ğ u K a r a h a n l ı h ü k ü m d a r ı n ı n b a z ı i ç g a i l e l e r y ü z ü n d e n d e v l e t i n b a t ı s ı i l e i l g i l e n m e v e b u s a l d ı r ı l a r a c e v a p v e r e b i l m e f ı r s a t ı n ı b u l a m a d ı ğ ı a n l a ş ı l ı y o r. H a k i k a t e n o b u s ı r a l a r d a, a n a s ı n ı n d a t e ş v i k i i l e, *Barsgan* h â k i m i Y ı n a l T e g i n ü z e r i n e y ü r ü m ü ş, l â k i n s a v a ş t a y e n i l e r e k ö l d ü r ü l m ü ş t ü r.

Onun ölümünden sonra Do ğ u K a r a h a n l ı t a h t ı n a Y u s u f K a d ı r H a n' ı n ü ç ü n c ü o ğ l u T u ğ r u l K a r a h a n M a h m u d (1059-1075?) g e ç t i. Onun bu yıllarda *Kaşgar* h â k i m i b u l u n a n m ü s t a k b e l b ü y ü k k a ğ a n E b û A l i H a s a n b. S ü l e y m a n i l e b i r l i k t e, B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı n a k a p t ı r ı l a n t o p r a k l a r ı y e n i d e n z a p t e t m e k i ç i n, 1068'den sonra Ş e m s ü' l- M ü l k' e k a r ş ı s a v a ş a ç t ı ğ ı n ı g ö r ü y o r u z. B u s a v a ş i k i t a r a f a r a s ı n d a k i s ı n ı r ı y e n i d e n d ü z e n l e y e n b i r a n l a ş m a i l e s o n b u l d u. B u n a g ö r e s ı n ı r *Sir-Derya*' y ı t a k i b e n B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı n a b ı r a k ı l a n *Hocend*' e u l a ş ı y o r v e *Fergana*' n ı n h e m e n t a m a m ı D o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı n ı n e l i n e g e ç i y o r d u.

Tu ğ r u l K a r a H a n M a h m u d z a m a n ı h a k k ı n d a b a ş k a b i l g i m i z y o k t u r. Onun ölümünden sonra yerine o ğ l u T u ğ r u l T e g i n Ö m e r g e ç t i. F a k a t b u d a b i r- i k i a y l ı k b i r h ü k ü m d a r l ı k t a n s o n r a *Kaşgar* h â k i m i E b û A l i H a s a n t a r a f ı n d a n e l e g e ç i r i l m i ş, o r d u s u d a H a s a n' a s a d a k a t y e m i n i e t m i ş t i r.

Bu suretle T a v g a ç B u ğ r a K a r a H a k a n E b û A l i H a s a n D o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı n ı n b ü y ü k k a ğ a n ı o l d u. Onun b ü y ü k k a ğ a n o l u ş u 1075 y ı l ı n d a o l m u ş i s e d e, d a ğ a b a b a s ı n ı n ö l ü m ü n d e n (1056/7) i t i b a r e n *Kaşgar* h â k i m i b u l u n m u ş o l m a s ı k u v v e t l e m u h t e m e l d i r ⁽⁸⁷⁾. P r i t s a k' ı n d a ğ a ö n c e s ö y l e d i ğ i g i b i ⁽⁸⁸⁾, 'b u s ı r a l a r d a *Kaşgar* a r t ı k m ü h i m b i r k ü l t ü r m e r k e z i h a l i n e g e l m i ş t i. B u n d a, K a r a h a n l ı l a r ı n h â k i m

87 — Bu hususta bir de bk. R. R. Arat, *Kutadgu Bilig I*, (Metin), Giriş, s. XVII. vd.

88 — *Karahanlılar*, s. 261.

bulunduğu öteki sahalarda zaman zaman huzursuzluk ve iç mücadelelerin başgöstermiş olmasına rağmen, daha babası Süleyman Arslan Han zamanından beri *Balasagun* ve bilhassa *Kaşgar* bölgesinde oldukça müstakar bir idarenin kurulmuş olmasının şüphesiz büyük rolü vardır. Bu itibarla Süleyman Arslan Han'ın katına pek çok âlimin geldiğini bildiğimiz gibi, oğlu Ebû Ali Hasan'ın da bu bakımdan şöret bulunduğu ve katına âlimlerin geldiği anlaşılıyor. Bunlardan biri de şüphesiz *Balasagun*'lu Yusuf (Hâs Hâcib) olup, meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'i de 462 (1069/70) yılında *Kaşgar*'da yazarak ona ithaf etmiştir. Zamanının bir başka âlimi de Ebû'l-Fütuh Abdülgâfir b. el-Hüseyn el-Almaî olup (ölm. 1093), onun bugüne kadar ulaşmayan *Tarih-i Kaşgar* adlı eseri de bu zamanda kaleme alınmıştır. Hatta *Kaşgar*'dan çok uzakta eserini yazmış olmasına rağmen, Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügati't-Türk*'ünün de aynı kültür muhitinin bir mahsulü olarak ortaya çıktığı muhakkaktır.

Ebû Ali Hasan'ın 496 (1102/3) yılına kadar hüküm sürdüğü anlaşılıyor⁽⁸⁹⁾. Ancak, oldukça uzun sürdüğü görülen bu saltanat dönemi hakkında bildiklerimiz pek fazla değildir. Selçuklu Sultanı Melikşah 1089'da *Özkend*'e geldiğinde, Ebû Ali Hasan da onun hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmıştı. Bundan bir müddet sonra, yukarıda da işaret edildiği gibi, kardeşi ve *Atbaşı* hâkimi Yakub Tegin *Semerkan*d tahtına geçmiş, ancak Melikşah'ın yeniden gelişi üzerine *Atbaşı*'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Hasan, Melikşah'ın buyruğu üzerine, onun tâbii olarak, kardeşi üzerine varıp, onu ele geçirdi. Melikşah Yakub'un kendisine teslim edilmesini de istemişti. Hasan ilk önce buna yanaşmadı ise de, Sultan'ın ikinci defa *Özkend*'e gelmesi üzerine bu teslime

89 — Bu hususta bk. Barthold, *Kudatku Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?*, türk. terc. Ragıp Hulûsi, *TM*, C. I (1925), s. 221 - 226.

razı olduğunu bildirip, onu *Özkend*'e doğru yola çıkardı. Ancak çok geçmeden, Ebû Ali Hasan'ın, Karahanlı ailesinden Tuğrul b. Yınal tarafından tutsak edildiği haberi geldi. Bu durumda Melikşah, Yakub Tegin ile bir anlaşma yaparak, Tuğrul ile mücadeleyi ona bıraktı.

Bundan sonraki gelişmeler hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak öyle anlaşıyor ki Tavgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan kısa bir müddet sonra bu tutsaklıktan kurtulup yeniden tahta oturmuştur. *Yarkend*'de 474 veya çok daha muhtemel olarak 494 (1100/1101) yılında düzenlenen mahkeme kaydından anlaşıldığına göre, bu tarihte sağdır ve oğullarından Çağrı Tegin Ebû Musa Hârun onun adına *Yarkend* ve havalisini idare etmektedir. Onun Togan Tegin Ebû'l-Muzaffer Me'mun adında bir başka oğlunun varlığı da ifade edilmiş ise de (⁹⁰), bu husus şüphelidir.

Ebû Ali Hasan'a oğullarından Ahmed'in halef olduğu anlaşıyor. Ahmed Han, 1105 yılında halife el-Müstazhir Billâh'a bir elçilik heyeti göndererek berat is-

90 — bk. Z. V. Togan, *Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar*, *Türk Yurdu*, V/II, s. 9-10; Pritsak, *Karahanlılar*, s. 261. Togan'ın *Manisa Genel Kitaplığında* bulunduğunu daha önce ifade ettiğimiz tıp kitabı, Karahanlı şehzadelerinden Togan Tegin Ebû'l-Muzaffer Memun b. Harun Kısıgsız (?) Kadır Hakan b. Süleyman Arslan Han b. Yusuf Kadır Han'a ithaf edilmiştir. Şehzâdenin künyesinden de anlaşılabacağı gibi, onun babası Harun Kısıgsız Kadır Hakan'dır. Halbuki biz Ebû Ali'nin adları arasında "Harun" a ve unvanları arasında da "Kadır Hakan" a rastlamıyoruz. Bu durumda adı geçen şehzâdenin, Süleyman Arslan Han'ın bir başka oğlundan torunu olması lâzım gelir. Mamafih ne Harun Kadır Hakan ne de oğlu Togan Tegin'in hangi yıllarda ve nerelerde hüküm sürdükleri hakkında hiçbir şey bilemiyoruz.

temiştir. Onun bu isteğini yerine getiren halife, kendisine hil'at ile birlikte N u r ü ' d - d e v l e l âkabını da tevcih etmiştir (91). A h m e d'in 1128'lerde *Kara Hutaylar*'ı da yenerek onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet için durdurduğu da ifade edilmektedir. Onun oğlu ve halefi İ b r a h i m H a n zamanında ise *Balasagun*'u ele geçiren *Kara Hutaylar*, daha sonra D o ğ u K a r a h a n l ı devletini de hâkimiyetleri altına aldılar. Bu tarihten sonra da D o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı hakkında, birkaç hükümdar adı ile teferruatını bilemediğimiz bazı olaylar dışında hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz.

91 — *el-Kâmil*, C. IX, s. 307; P r i t s a k, *Karahanlılar*, s. 261.

I. BÖLÜM

HÂKİMİYET MESELESİ ve HÜKÜMDAR

A — HÂKİMİYET ANLAYIŞI

a — Hâkimiyet Anlayışına Göre Siyasî İktidarın Kaynağı

Karahanlılar devletinin XI. yüzyıldaki teşkilâtı hakkında bilgi vermeye çalışırken, ilk önce bu dönemin hâkimiyet (hükümranlık) anlayışı üzerinde durmak, kanaatimizce konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır. Zira, devlet teşkilâtının hemen her kademesinin tanziminde bu hâkimiyet anlayışının büyük payı olduğu muhakkaktır.

Bilindiği gibi, eski *Türk* hâkimiyet anlayışı hükümdarda Tanrı bağışu bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştı. Buna göre *Türk* hükümdarlarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilâhî lütuf olarak bağışlanmıştı. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine kut (devlet, baht, iyi talih) ve ülüğ (kısmet) verdiği için hükümdardır ve siyasî iktidar hakkına sahiptir. Yani onun, devleti idare etme hak ve selâhiyetinin kaynağı kendisine kut veren Tanrıdır, hâkimiyetinin menşei ilâhîdir. Bu bakımdan da *Türk* kağanı âdeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir. Bu hâkimiyet anlayışının *Asya Hun İmparatorluğu* zamanından beri, yüzyıllar boyunca *Türk* devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı da malûmdur ⁽⁹²⁾.

92 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Ögel, *TKGÇ, İst.* 1971, II, s. 57 vd; Kafesoğlu, *TMK*, s. 220 vd; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği, Ankara*, 1975, s. 34.

Bu cümleden olarak üzerinde durduğumuz dönem K a r a h a n l ı l a r ı n d a d a aynı anlayışın varlığı açıkça görülmektedir. Bunun en güzel delili de, Y u s u f H â s H â c i b'in incelememizin ana kaynağı olan ünlü siyaset kitabına kut kelimesi ile ilgili olarak verdiği *Kutadgu Bilig* adıdır. Bilindiği üzere burada Kutadgu kelimesi kutadmak masdarından yapılmış bir isimdir ve anlamı da “kut’a eriştiren, kutlu kılan” demektir.

Kut kelimesinin ifade ettiği manâya gelince: Eserinin XVI. faslını “Devletin Sıfatı”na tahsis etmiş olan Y u s u f, muhtelif yerlerde olduğu gibi burada da kut’u doğrudan doğruya “devlet” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanmıştır ⁽⁹²⁾. Fakat, burada kastedilen devlet “state” değildir. Zira *Türklerin* bu manâda “il” (veya el) kelimesini kullandıklarını biliyoruz. O halde buradaki devlet (yani kut), bugün kullandığımız “devlet kuşu” deyimindeki “devlet” sözünün içinde saklı olan manâdaki devlettir. Bu bakımdan kut’u, “baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet” manâlarından başka asıl “siyasî hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve selâhiyeti” manâsında görmek gerekmektedir. Nitekim vaktiyle S a d r i M a k s u d î A r s a l da kut’un aslında “siyasî hâkimiyet kudreti” anlamında olduğunu ve talih, saadet, bahtiyarlık gibi manâlarının ikinci plânda kalan ve sonradan ortaya çıkan manâları olduğunu belirtmişti ⁽⁹⁴⁾.

Kut’un anlamı hakkında bu şekilde fikrimizi beyan ettikten sonra da, Y u s u f’un “İlig kutı” deymiyle kastettiği manâyı

93 — Y u s u f’un eski *Türk* şairlerinden birinden alarak b. 740 ve 741’de kaydettiği iki beyit, kut’un devlet karşılığı olarak kullanıldığına en güzel örneklerden biridir.

94 — A r s a l, *Hukuk*, s. 120. *Kutadgu Bilig*’in adı ve kut hakkında şimdi bk. İ b r a h i m K a f e s o ğ l u, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Tarih Enstitüsü Der-gisi, I, İstanbul, 1970, s. 26 vd.*

doğrudan doğruya “devletlû hükümdar” deyiminin karşılığı olarak anlamak gerekeceği âşikârdır ⁽⁹⁵⁾. Yine onun hükümdar’a hitabederken kullandığı “kutlug kişi”yi ⁽⁹⁶⁾, “Tanrı tarafından kendisine devlet talii, idare yetkisi bahşedilmiş kimse” anlamında kullandığı da açıktır. Bir başka beyitinde ise hükümdar’a “ay ıduk kut”, yani “ey ikbal, ey ilâhî devlet” ⁽⁹⁷⁾ diye hitabetmesi sözünü ettiğimiz dönemde hâkimiyet hakkının kaynağının ne olduğunu daha açık bir şekilde ifade etmektedir.

Bunlardan başka onun, hâkimiyet hakkının Tanrı tarafından verildiğini ve hükümdarlığın bir ilâhî lütuf olduğunu belirtir kayıtları da vardır. O, yine hükümdar’a şöyle seslenir: “Bu beyliği sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedin. Onu Tanrı kendi fazlı ile ihsan etti, lütfederken bu beyliği sana verdi, buna şükret” ⁽⁹⁸⁾. “Tanrı, beylik işini kime verirse ona, işi ile müte-nasip akıl ve gönül de verir. Tanrı, kimi bey olarak yaratmak isterse ona, önce münasip tavır ve hareket ile akıl verir” ⁽⁹⁹⁾. “Beyler hâkimiyetlerini tanrıdan alırlar” ⁽¹⁰⁰⁾ “Tanrı seni doğruluk için hükümdar yaptı”. ⁽¹⁰¹⁾

95 — b. 720. Buna uygun olarak Merhum Arat da “kut” un karşılığını birkaç yerde “devlet” olarak almış ve “İlig kutı” deyiminin karşılığını da “devletli hükümdar” olarak kaydetmiştir. Fakat o, aynı kelimeyi daha çok “saadet” olarak tercüme etmiştir ki (msl. bk. b. 670, 681, 682, 710, 714 ve 740), bizce uygun değildir. Daha doğrusu saadeti burada mutluluk manâsında değil, yukarıdaki kut tarifine uygun olarak “devlet, ikbal” manâsında anlamak gerekir.

96 — b. 668.

97 — b. 939. “Iduk Kut” hakkında, bu araştırmamızın “hükümdarın unvanları” bahsinde ayrıca bilgi verilmiştir.

98 — b. 5469 - 5470.

99 — b. 1933, 1934, 1978.

100 — b. 5947.

101 — b. 5195.

İşte bu anlayıştan dolayıdır ki hükümdarlık, “ıduk kut” deyiminin de gösterdiği gibi kutsaldır (¹⁰²). Hatta iyi tabiatlı ve Tanrı bu iyi tabiatı kime verirse, bu dünya her türlü nimeti ile birlikte onun olur (¹⁰³).

Y u s u f’un bütün bu sözleri, işaret ettiğimiz gibi hükümdarlığın Tanrı lütfuna bağlı olduğu ve insanı Tanrı’nın hükümdar olarak yarattığı şeklindeki *Türk* hâkimiyet anlayışının XI. yüzyılda nasıl canlı bir şekilde muhafaza edildiğinin en açık ifadesidirler (¹⁰⁴).

Öyle anlaşılıyor ki, *Türk* hâkimiyet telâkkisi daha en eski zamanlarda kut’un babadan oğula geçtiği inancını da esas almıştır (¹⁰⁵). Yani, bir lütuf olarak kendisine Tanrı tarafından “kut” verildiği için hükümdar olan bir kimsenin bu ilâhî üstünlüğü irsîdir ve çocuklarına da intikal etmektedir. B a l a s a g u n l u Y u s u f’un, “Bey anasından doğarken beylikle doğar”, “Babası bey idi, kendisi de beydir”, ve “Babası bey ise oğul da bey doğar ve o da babaları gibi bey olur” (¹⁰⁶) şeklindeki sözleri, bu telâk-

102 — b. 1960.

103 — b. 1979.

104 — Hâkimiyetin ilâhî menşei hakkında ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 20 vd. Aynı dönemde Nizâmü’l-Mülk’ün, Büyük Selçukluların da bu tarihi hâkimiyet anlayışına sahip olduklarını gösterir bir kaydı için bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 3.

105 — Kut’un kan vasıtasıyla babadan (hatundan doğan) oğulların hepsine intikal ettiği inancı ve bu yüzden hükümdar ailesi mensuplarının kanlarını dökmenin yasak olduğu hakkında bk. M. F. Köprülü, *Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Azâsının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Ankara, 1944, C. I, s. 1-9; Kafesoğlu, *TMK*, s. 234, 235.

106 — b. 1932, 1936, 1950. Karahanlılar taht anlamındaki orun sözünden alınarak tahta geçmeye “ornamak” diyorlardı (b. 5738).

kinin de K a r a h a n l ı l a r devrinde yaygın bir inanış olduğunun açık ifadesidirler. Aynı şekilde *Kutadgu Bilig*'de yer alan "Çok eski bir atasözü vardır: Babasının tahtı ve adı oğula kalır" ve "Babanın tahtı adı ile birlikte sana kaldı, bunlara daha binlercesi eklensin" (107) gibi kayıtlar da şüphesiz bu yaygın telâkki ile ilgilidir.

Söz konusu devrin hâkimiyet telâkkisinin, tarihî *Türk* hâkimiyet anlayışının bir başka unsurunu da muhafaza ettiği yine Y u s u f'un eserinden anlaşılıyor. O da, *Türk* hükümdarının göğün altındaki bütün ülkelerin tek hâkimi gibi farzedilmesi ile ilgili inanıştır (108). *Kutadgu Bilig*'deki ifadeler bu bakımdan dikkate değer: "Dünyayı elde tutmak için insan anlayışlı olmalıdır. (Zira), dünyayı elinde tutan anlayışla tuttu" (109). Ayrıca Y u s u f, hükümdar K ü n - T o g d ı'nın iyilik ve faziletlerini birer birer anlattıktan sonra, "dünya halkı bunu duyunca onu arzuladı ve ona yakınlık gösterdi" ve "Bak dünyaya, tam bir saadet kuşağı bağladı" (110) demek suretiyle eserinde canlandığı *Türk* hükümdarını yeryüzünün ve bütün insanların hâkimi olarak göstermektedir. Yine onun hükümdara öğütlerde bulunurken "akı bolsa elgi ajun begleri" (111) sözleri ile, eserinin pek çok yerinde dünya hâkimi anlamında ajun tutmuş er, ajunçı kişi ve ajunçı böğü beg (112) gibi ifadeler kullanması bu telâkkinin de muhafaza edilmekte olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan hükümdarın hâkimiyet yetkisinin ilâhî olduğunu belirtirken işa-

107 — b. 110, 111. Merhum A r a t, her iki beyitte de geçen "orun" kelimesini "yer" olarak tercüme etmiştir. Bizce taht şekli daha doğru olacağından öyle aldık.

108 — Bu hususta bk. Ö g e l, *TKGÇ*, II, s. 54 vd. K a f e s o ğ l u, *TMK*, s. 228.

109 — b. 217, 218, 224.

110 — b. 460, 461.

111 — b. 3034.

112 — b. 445, 446, 2056.

ret ettiğimiz “Tanrı bu kut’u ve iyi tabiatı kime verirse bu DÜNYA her türlü nimeti ile birlikte onun olur” şeklindeki ifade de, hükümdarlığın dünya hâkimiyeti için verilmiş bir lütuf olduğu şeklindeki anlayışın sözkonusu dönemde nasıl yaşadığının belirgin bir ifadesi olmalıdır. Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*’de hükümdarlara ve umumiyetle idarecilere öğütler şeklinde yer alan “ming erdem kerek bu cihan tutguka” ve ‘ajunçika erdem kerek ming tümen” (113) şeklindeki kayıtlar da hep bu telâkkinin tezahürü olarak görülmelidirler. Bilindiği gibi bu telâkki insan cinsleri ve ülkeler arasında bir ayırım yapmamış, bütün toplulukları ve toprakları içine alan dünyayı idare yetkisini *Türk* hükümdarına vermiştir. Yani yeryüzü bir bütündür ve insanlar tek bir kütleden ibarettir; hepsinin üzerinde birtek hükümdar bulunması ve Tanrı bağışına mazhar olmuş bu hükümdarın, töreye göre dünyayı idare etmesi gerekir. İşte, tarihte geniş fetihler şeklinde beliren *Türk* cihân hâkimiyeti anlayışının temel felsefesini de ilâhî menşeli bu telâkki teşkil etmiştir (114).

Ancak, şuna da işaret edelim ki İ. Kafesoğlu’nun daha önce belirttiği gibi, *Türk* hükümdarları insan üstü bir varlık sayılmamışlardır (115). Esasen *Türk* telâkkisi kut’a nail olmuş birinin ancak buna uygun hareket ettiği müddetçe hükümdar olarak kalabileceği merkezindedir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi,

113 — b. 284, 285. Ayrıca, b. 940’da “Ajun erki bulduŋ=Dünyâ hâkimiyetini buldun” ve b. 4012’de “Ajun ilçisi=Dünyâ hâkimi” gibi sözler de aynı telâkkinin ifadeleridirler.

114 — Kafesoğlu, *TMK*. s. 228; Aynı müellif, *Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1971, s. 4 vd; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1969, s. 94 vd. Nizamü’l-Mülk’ün, “Sultan Melikşah cihan ailesinin babasıdır, bu sebeble onun babalık şefkati de o nisbette geniş olmalıdır” şeklindeki bir kaydı için de bk. O. Turan, *a. g. e.*, s. 102 vd.

115 — *TMK*, s. 225.

eserinin XVI. faslını devletin, daha doğrusu kut'un sıfatını tarife ayıran Y u s u f H â s H â c i b, burada kut'un döneک huy-lu ve kaypak tabiatlı bulunduğunu ve onu elde tutmanın oldukça zor iş olduğunu uzun uzun anlatır. Bunu da bir olayla canlandırır: A y-T o l d ı (vezir) bir gün hükümdarın huzuruna çıkar. Fakat onun gösterdiği yere oturacağına, cebinden çıkardığı bir top üzerine oturur. Hükümdar buna sinirlenir. Yaptığı işin sebebini sorar. Kut'u temsil eden A y-T o l d ı da cevaben şunları söyler: Bu yaptığım hareket benim (kut) yaradılışım icabıdır. Gösterdiğin yere oturmamakla "benim için yer yoktur" demek istedim. Neye benzediğimi göstermek için de yere bir top koydum. Düim düz yerde top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa, kut da öyledir. Bugün ben bir devletim. Ben bir topa benzerim. Tabiatım kararsızdır. Bana inanma. Bak, başından çok şeyler geçmiş olan bir ak sakallının ağzından Türkçe bir atasözü ne der : Ey kutlu kişi, sen bu boş kut'a güvenme, ey meşhur insan sen bu kut'a inanma. Akar su, güzel söz ve kut, bunlar durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar. Kut'a inanılmaz, o vefasız ve dönektir. Yürürken hemen uçar ayağı da kaygandır (116).

Y u s u f kut'un kaypaklık ve döneکliğini bu şekilde dile getirdikten sonra, onun meziyetlerini de anlatır: Meziyetim de çoktur. İnsanlara kısmet gelirse benden gelir. Tabiatım yumuşak, yaşıma da küçüktür. Fakat bütün bey ve büyüklere giden yollar benden geçer. Arzu edilen her şey benim elimin altındadır. Nerede olursam olayım bütün arzular benimle beraber yürür. Bana bağlanır. Huzur bendedir, mihnet benden kaçır. Sevinç bendedir, üzüntü bana yaklaşmaz. Kim bana kafa tutarsa ızdırıp içinde mahvolur. Kim bana boyun eğerse, arzusuna kavuşur. O halde kut nerede ise ona boyun eğ ve kendini beğendir. Devlete (kut'a) kafa tutarsan üzüntü ile boğuşursun. Kut gelirse insan

hakikaten mes'ud olur; bütün arzularına kavuşarak huzur içinde yaşar (¹¹⁷).

Kut, sözüne devam etmektedir: İnsanlar kendi aralarında beni dönek diye kötüler dururlar. Halbuki dönekliğim benim için bir kusur değildir. Ben kendime daima yeni ve taze şeyler seçerim. İşte bu tabiatım için bana söverler ve kusur isnat ederler. Halbuki yoktan var olan herşey tekrar yok olacaktır. Tanrı ne isterse onu yapar. Bu kut'a güvenme geldiği gibi gider. Bu devlet'e inanma verdiği gibi alır. Ey hükümdar eğer kut dönek olmasaydı bu ikbal ne güzel şey olurdu (¹¹⁸).

O halde, bütün arzu ve nimetleri elde etmenin biricik vasıtası olan kut'a nail olmuş bir hükümdarıya onu elde tutmak için neler yapması, nasıl bir kimse olması lâzımdır? Y u s u f bunları da anlatır: Kut'u bulan kimse mütevacî tabiatlı, alçak gönüllü ve tatlı dilli olmalıdır. Kendisini gözetmeli, hiçbir zaman ifrata gitmemeli, kötü ve çirkin işlere yaklaşmamalıdır. Toplanmış olan malı yerine sarfetmeli, hayatını, işini, tavır ve hareketini düzenlemelidir. Kibir ve gurur ile başkalarını incitmemeli, kendisini küçüklerin eğlence ve tahakkümüne de bırakmamalıdır. Kendisini içkiye vermemeli, boş yere malını saçıp heba etmemelidir. Eli ve dili ile oyuna karışmamalı, tavır ve hareketlerinde dürüst olmalıdır. İşte, dönek kut'un kösteği bunlardır. Kut, bu şekilde bağlanırsa kaçamaz kalır. O halde kut'u bulan onu böyle yularlayıp elde tutamazsa, ürkek bir vahşî hayvan gibi kaçır ve kimse de tutamaz. Kut gelir, tutmasını bilmezsen gider; mal verir, yemesini bilmezsen alır. İnsan tutabilirse kut kaçamaz, ama eğer kaçarsa, sana sıra tekrar çabucak gelmez (¹¹⁹).

Görülüyor ki, kut'a nail olmakla her iş halledilmiş oluyordu. *Türk* telâkkisi kut'a nail olduktan sonra da hükümdarın

117 — b. 673 - 682.

118 — b. 685 - 695.

119 — b. 703 - 725.

hal ve hareketlerini kontrol altına almakta, arzu edilen faziletlere sahip olmadığı veya aşağıda belirtilecek olan vazifeleri yerine getirmediği hallerde ise onun ilâhî lûtfı lâîk olmadığına kanaat getirmektedir. Böyle bir durumda ise Tanrı, bağışladığı hükümdarlık hakkını ona lâîk olamayanlardan geri alabilirdi. Y u s u f'un yukarıda naklettiğimiz sözleriyle anlatmak istediği de budur ve onun bu vesileyle ortaya koyduğu görüş, *Türklerin tarihî kut anlayışına* da uygundur (¹²⁰). O halde hükümdarda aranan özellikler yukarıda kısmen belirtilen ve kut'u elde tutmaya imkân veren özellikler olmalıydı.

Aslında *Türk* telâkkisinin hükümdarda aradığı özellikler, yukarıda işaret edilenlerden de ibaret değildi. *Türk* devlet ve hükümdar anlayışı, devletin iyi yönetilmesi ve herşeyden önce halkın huzur ve refahı için onda daha başka özellikler de aramıştır ki, bunlar da aşağıda "hükümdarın özellikleri" bahsinde ayrıca ele alınmıştır. Ancak bu vesileyle şuna işaret edelim ki, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız "kut'a lâîk olma ve onun gereklerini yerine getirme" anlayışı hemen bütün *Türk* topluluklarında hükümdarlardan ısrarla yerine getirilmesi beklenen vazifeler konusunda kendini göstermiştir. Bu cümleden olarak, bizim inceleme konusu yaptığımız yüzyılda *Oğuzlar*'da da başbuğlara gösterilen saygı ve itaatın sınırsız olmadığı, başbuğun töre'nin gerektirdiği bazı vazifeleri yerine getirmekle mükellef bulunduğu ve eğer bunlar yapılmazsa, saygı ve itaatı bırakıp atlanarak, aynı aileden bir başkasının etrafında toplandıkları *F a r u k S ü m e r* tarafından ortaya konulmuş idi (¹²¹).

120 — Göktürklerde 716'da Kapagan Kağan'ın yerine geçen oğlunun, karışıklıkları gideremediği ve dolayısıyla huzuru sağlayamadığı için kut'unun Tanrı tarafından geri alındığına inanıldığı hususunda bk. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 23.

121 — bk. *Oğuzlar*, s. 104.

Diğer taraftan, öyle anlaşıyor ki, *Türk* hâkimiyet telâkisi “siyasî iktidar” ın kaynağını Tanrı’ya bağlamakla, yani hükümdarı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla, bugün “millî irade” denilen yüksek otorite meselesini, üstün kültürleri sayesinde halletmiş ve insanları hükümdarın şahsî insaf duygusuna sığınmaktan kurtarmıştır (¹²²). Öyle olunca da *Türk* hükümdarı elbette hiçbir sorumluluk duygusu taşımayan, müstehid biri değil, öncelikle tanrıya ve sonra da aşağıda görüleceği üzere töre yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumlulukları olan ve bu sorumlulukları yerine getirebildiği müddetçe hükümdar kalabileceğini bilen biri oluyordu. Bir başka söyleyişle *Türk* hükümdarının hem kendisi hem de idare edilenler, onun insanüstü bir varlık değil, normal bir insan olduğunun ve idare selâhiyetinin bazı şartlarla tahdid edilmiş bulunduğu farkındadırlar.

b — Devlet ve Siyasî İktidar Kavramları

Bilindiği üzere *Türkler* daha G ö k t ü r k l e r zamanından beri devlet anlamında “il” (él=el) deyimini kullanıyorlardı. Buradan alınarak il’in zamanla “ülke” anlamına kullanıldığı da görülmüştür. Fakat bununla kastedilen ülke de şüphesiz hem sınırları hem de hükümdarı olan belli bir ülkedir (¹²³). Bizim incelememize konu olan dönemde K a r a h a n l ı l a r’ın da kelimeyi aynı anlamlarda kullandıkları muhakkaktır. Nitekim Y u s u f’un eserinde yer alan “il itgü törüsü” ifadesi doğrudan doğruya “devleti idare etme usulü” (¹²⁴) anlamında olduğu gibi, “bu saklık bile arttı begler ili” cümlesi de “beylerin ülkesi ihti-

122 — Kafesoğlu, *TMK*, s. 226.

123 — Kelimenin daha *Orhun Âbidelerinde* hem devlet hem de halk anlamında kullanıldığına dair bk. Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 334; ayrıca bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 48, 121; Kafesoğlu, *TMK*, s. 205 vd.

124 — *Kutadgu Bilig*, LXXII. Fasal başlığı.

yathılık sayesinde arttı ” (125) şeklindedir ve görüldüğü gibi kelime her iki anlamında da kullanılmıştır. Yine, aynı kelimenin giderek budun, halk, millet gibi anlamlarda kullanıldığı da malûmdur. *Kutadgu Bilig*’de yer alan, (kadılık, nâiblik ve vezirlik gibi) “bu üç işte bolsa yaragsız kişi, yaragsız bolur barça il kün işi” (bu üç işte kötü kimseler bulunursa bütün halkın işi kötü olur) (126) şeklindeki beyitte kelimenin bu anlamda da kullanıldığı görülmektedir. Burada dikkati çeken bir başka husus da il kelimesinin daha o zaman kün (gün) ile birlikte ve hemen hemen aynı anlamda kullanılıyor oluşudur ki, bugün de “ele güne karşı” vb. örneklerinde olduğu gibi, aynı şekilde kullanılmaktadır. Mafih sözü edilen dönemde “il kün”den başka “kara ’âm budun” (127), “il karası” (128) ve bilhassa yaygın bir şekilde “budun” (129) deyimlerinin de halk anlamında kullanıldığını görüyoruz.

XI. yüzyılın ikinci yarısında eserini yazmış olan Kaşgarlı Mahmu d’un *Divânü Lügati’t-Türk*’ünde de il kelimesinin, aslı ile ilgisini yitirmeden birtakım farklı manâlarda kullanıldığı görülmektedir. Bu cümleden olarak Kaşgarlı’nın eserinde il’e :a-vilâyet, il, b- at’ı anlatır bir isim, c- açıklık, boşluk (msl. kapug il’i), d- iki hükümdar arasındaki sulh, yani barışık olma hali, gibi anlamlar verilmiştir (130).

125 — b. 2021. Yine *İl*’in ülke anlamı için bk. b. 1041, 1772, 1784, 5151 ve muhtelif beyitler.

126 — b. 5334.

127 — *Kutadgu Bilig*, XLIX. Fasıl Başlığı.

128 — b. 1787.

129 — Msl. bk. b. 1040. Ayrıca B. Atalay, *DLT. Dizini*, (İndeks), s. 110. Ancak, sözü edilen dönemde artık türkçeye bu anlamda “halk” deyiminin de girmiş olduğunu söylemeliyiz (bk. b. 5192).

130 — *DLT Dizini*, (İndeks), s. 175, 176. (él). Kaşgarlı aynı kelimeye bir de, “kötü ve değersiz” manâsını vermektedir. Fakat bunun asıl manâ ile bir ilgisinin olduğunu sanmıyoruz.

K a ş g a r l ı'nın il karşılığında “vilâyet” kelimesini kullanması, bu kelimenin, herhangi bir ülke anlamında kullanıldığını gösterir durumdadır. Fakat onun eserinde “il törü yetilsün” (131) şeklinde rastladığımız bir başka kayıt ise, yukarıda işaret edildiği gibi, il'in “törü ile idare edilen belli bir ülke, yani devlet” anlamında da kullanıldığının başka bir delili olmalıdır.

Onun; “il (él), atı da ifade eden bir isimdir” şeklindeki kaydına gelince, bunu izah için hemen arkasından yine onun “çünkü at *Türklerin* kanadıdır” demesi (132), sözünü ettiğimiz dönemde atın *Türkler* katındaki yerini en veciz ve anlamlı bir şekilde izah ettiği gibi, tarih boyunca meydana gelmiş büyük *Türk* fetihlerinin sırrının da bir ifadesidir. Gücünden çeşitli şekillerde istifade ettikleri gibi, etinden, sütünden ve derisinden de faydalandıkları bu hayvana *Türklerin* hususî bir değer vermeleri tabî idi. Zira büyük çapta hareketlilik ve sür'atı icabettiren göçebe yaşayışta binek ve yük taşıma vasıtası olarak hizmet gören at, fatih orduların da en müessir vasıtası olmuştur. Bundan dolayı onların, geniş “il”lerin fethini mümkün kılan ve bu geniş ülkelere ulaşmalarında, K a ş g a r l ı'nın deyimi ile kendilerine kanat vazîfesi gören at'a él demiş olmaları pek tabiidir (133). Bununla ilgili olarak K a r a h a n l ı l a r ın, emîr-i âhur anlamında “il başı” deyimini kullandıklarını aşağıda ayrıca göreceğiz.

K a ş g a r l ı'nın il'e verdiği “açıklık ve boşluk” manâsına gelince, onun bu manâya örnek olarak verdiği “kapug ili” ifa-

131 — Kilisli I, 97-Atalay I, 106.

132 — Kilisli I, 49-Atalay I, 48, 9.

133 — él'in bu manâsından alınarak onların, seyise de “él başı” dediklerini K a ş g a r l ı kaydetmektedir (Kilisli I, 48-Atalay, I, 49).

desinden de anlaşılacağı üzere kelime, daha çok ev kapısı önündeki avluyu ifade etmektedir. Yine kelimenin bu manâsı ile ilgili olarak Y u s u f H â s H â c i b'in, saray kapucubaşısından bir yerde "kapug il başı" (134) olarak bahsetmesi ve il kelimesini "kapı eşiği" (135) manâsında kullanması, K a r a h a n l ı l a r ı n bu kelimeyi Saray avlusu, hükümdarın kapusunun önü gibi manâlarda da kullandıklarını açıkça göstermektedir. O halde burada da bir saha, bir toprak parçası söz konusudur. Bunun ise, ülkeyi hükümdarın (il'i ilig'in) kapusu önü, yani avlusu kabul eden eski bir anlayış ile ilgili bulunması ve dolayısıyla *Türk* hâkimiyet telâkkisinin bir unsurunu yansıtmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Nihayet onun aynı kelimeye verdiği sulh manâsına gelince, İ. K a f e s o ğ l u bu hususta şu dikkate değer görüşü ifade etmiştir: (Büyük sosyolog ve mütefekkirimiz Z i y a G ö k a l p, türkçede devlet manâsına gelen "il" kelimesinin aslında "barış" (krş. elçi) demek olduğuna işaretle, "*Türklerin* harpleri daimî ve geniş bir sulh dairesi tesis etmek içindir" demek suretiyle bir gerçeğe parmak basmıştır. Hakikaten *Türk* savaşları tesadüf, kan dökücülük, servete susamışlık gibi iptidaî, ve yüksek görünme, şan ve şeref arzusu gibi basit içgüdülerle değil, fakat doğrudan doğruya insanlıktan kaynak alan bir felsefî düşünceye dayanıyordu. Bu felsefenin temeli "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyayı *Türk* idaresine almak ideali şeklinde özetlenebilir) (136).

134 — b. 2555.

135 — b. 2553.

136 — *Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi*, s. 5.

O halde, Kaşgarlı'nın il kelimesine vermiş olduğu ve birbirinden farklı gibi görünen bu manâların, aslında aynı kökten kaynaklandığı ve Türk idare felsefesinin değişik tarzlarda ifadeleri olduğu söylenebilir. Öyle olunca da il'i devlet manâsına almak ve dolayısıyla Yusuf Hâs Hâcîb'in eserinde kaydettiği "il itgü törüsü" deyimini, merhum Arat'ın tercüme ettiği gibi "memleketi tanzim etmek usulü" olarak değil, "devleti idare etmek usulü" (137) şeklinde anlamak her halde daha doğru olmalıdır.

Diğer taraftan, Yusuf'un bazı kayıtlarından Karahanlılar'ın il'i, yukarıda açıklanan manâlarına ters düşmeyecek bir şekilde ve "saltanat" anlamında da kullandıklarını söylemeliyiz ki, (138) biraz aşağıda bunun üzerinde ayrıca durulacaktır.

Siyasî iktidar kavramına gelince, İ. Kafesoğlu eski Türklerde siyasî iktidar kavramının da kut tabiri ile ifade edildiğini beyanla, buna delil olarak Yusuf Hâs Hâcîb'in sözlerini göstermiştir (139). Gerçekten de Yusuf'un devletlû hükümdar manâsında ilig kutı ve iduk kut deyimlerini kullandığını gördük. Ancak bu, yine yukarıda görüldüğü gibi, siyasî hâkimiyet hakkının, yani hükümet etme kudretinin kaynağını

137 — LXXII. *Fasıl başlığı*. Aynı şekilde b. 256'daki "ilin itmiş" ifadesini de, "memleketini tanzim etmiş" şeklinden ziyade "devletini idare etmiş" şeklinde tercüme etmek daha doğru olmalıdır.

138 — b. 1439. "keçürmüş tiriglig boldu yıl-bu kalmış tiriglig neçe birge il" (geçirdiğin hayat, rüzgâr ve tipi gibi geçti, kalan hayatın daha ne kadar saltanat temin eder?). Ayrıca il'in saltanat manâsı için bk. b. 566, 1454.

139 — *TMK*, s. 221.

gösterir bir tabir olarak kullanılmıştır. Kanaatimizce bizatihi idare olarak, bir başka deyişle hüküm sahibi olmak veya hükümet etmek manâsında siyasî hâkimiyet kavramı, K a r a h a n l ı l a r d a , bugün söyledığımız “devletin eli uzun” ifadesinde halâ yaşadığı gibi, “elgi uzun” tabiri ile ifade ediliyordu. Anlaşıldığına göre tabirin aslı da “nüfuz ve kudret” anlamındaki “uzun” kelimesinden gelmektedir ⁽¹⁴⁰⁾. Gerçekten Y u s u f’un, ey iktidar sahibi, ey kudret sahibi, ey hükümdar anlamlarında olarak “ay elgi uzun” (ey eli uzun) ⁽¹⁴¹⁾ deyimini kullanmasından başka, hâkim oldun, iktidara geldin manâsında “uzun boldı elging” ifadesine yer vermesi ⁽¹⁴²⁾, siyasî hâkimiyet mefhumunun hangi tabirle ifade edildiğini açıkça göstermektedir. Hatta, “elgi uzun”un doğrudan doğruya bey, yani hükümdar manâsında kullanılması ⁽¹⁴³⁾ ve yine hükümdara hitabedilirken, “(Tanrı), kalın halk öze kıldı elging uzun”, yani (Tanrı çok sayıda insanlar üzerine seni hâkim kıldı) ⁽¹⁴⁴⁾ denilmesi de bu görüşümüzü teyid etmekte ve siyasî hâkimiyetin, kut gibi (şüphesiz kut’a nail

140 — b. 4296.

141 — b. 1463, 5088, 5978.

142 — b. 1464.

143 — b. 5073.

144 — b. 5192. Bununla ilgili örnekleri daha da çoğaltabiliriz. Meselâ, uzadı elig= hâkimiyeti arttı (b. 3075); ilig eli barça budunka uzun = hükümdar bütün halka hâkimdir (b. 5064); uzun kıldı elging= emirlerinin dinlenmesini sağladı (b. 5086); ilig kıldı ilke kör elging uzun=hükümdar ülkede seni selâhiyetli, yetkili, hâkim kıldı (b. 5727). Hatta şu son örnekte, deyim “idare selâhiyeti” manâsında kullanıldığı çok daha açık bir şekilde görülmektedir. Ancak, kut’tan farklı olarak elgi uzun’luğu hükümdar da bir başkasına verebilmektedir. Y u s u f, “uzatur elig” sözünü de “hâkim olur” manâsında kullanmıştır (b. 2979).

olmanın bir sonucu olarak) Tanrı lütfuna bağlı olduğunu göstermektedir. Ancak, kut'tan farklı olarak elgi uzun'luğu hükümdar da bir başka devlet adamına ve belli işler için verebilmektedir. Nitekim yine *Kutadgu Bilig*'deki "ilig kıldı ilke kör elging uzun" ifadesinin, hükümdar sana memleket işlerinde selâhiyet verdi, idare yetkisi tanıdı ⁽¹⁴⁵⁾ anlamında kullanılması, hükümet etme yetkisini tanrıdan alan hükümdarın, bu yetkisini devleti yöneten üst kademe yöneticileri ile birlikte kullandığını, daha doğrusu idarî yetkilerini onlar vasıtasıyla yürüttüğünü göstermektedir ki gayet tabiidir. Nitekim bu konuda Yusuf, "beyler hizmetkârlar vasıtasıyla hâkimiyet sürerler, onlar hizmetkârlar ile memleketi düzene koyarlar" ⁽¹⁴⁶⁾ demek suretiyle bu hususu açıkça belirtmektedir ki, o burada da hâkimiyet anlamında "elgi uzun" deyimini kullanmıştır. O halde, Tanrı lütfu (kut) ile hükümferma (elgi uzun) olan bey, bununla ilgili bazı yetkilerini başkalarına verebilmektedir. Oysa kut ilâhî menşelidir ve onu Tanrı dilediğine verir. O halde kut ile elgi uzun'luk birbirlerinden ayrı iki kavram oluyor demektir.

Diğer taraftan, kudret manâsındaki "erk" tabiri de, siyâsî iktidar manâsında kullanılmıştır. Bundan alınarak "erklîğ" tabiri kudretli, kaadir manâlarına kullanıldığı gibi ⁽¹⁴⁷⁾ bundan

145 — b. 2727.

146 — Tapugçı bile begler elgi uzar-Tapugçı bile erklîğ il kend tüzër (b. 2968).

147 — b. 639'da erk=kudret; b. 1804'te erklîğ idim= kaadir rab-bim; Ayrıca, 5151'de kudret ve kuvvetle hükümdar olan senin baban idi anlamındaki, "beg erdi atang ilde erk türk tüze" mısralı yer almıştır ki, burada kudret manâsındaki erk'in yanı sıra, ona hemen hemen eş manâda ve bilhassa kuvvet sözü karşılığında "*Türk*" tâbirinin kullanılması ayrıca dikkat çekicidir.

alınarak doğrudan doğruya “hükümdar” manâsında da kullanılmıştır (¹⁴⁸). Keza, “budun erki” (veya erkliği) tabiri de, halk üzerine hâkim olmak, yani siyâsî iktidarı elde bulundurmak manâsında kullanılmıştır ki (¹⁴⁹) aşağı yukarı “elgi uzun” ile aynı manâyı ifade ediyordu.

Ayrıca, yukarıda işaret ettiğimiz üzere *Karahanlılar*’ın saltanat, hâkimiyet manâsında “il” sözünü de kullandıkları anlaşılıyor. Bundan alınarak “il yemek” (¹⁵⁰) ve onunla hemen aynı manâda “il aşamak” (¹⁵¹) tabirlerini de saltanat sürmek karışığında kullandıklarını görüyoruz. Nitekim *Yusuf*, “yiyümedi küçkey ilin kiç uzun”, (zalim, memleketine uzun müddet hükmedemedi) (¹⁵²) şeklinde bir atasözü kaydederek, “il yemek” in manâsını açıkladığı gibi, bu deyim in XI. yüzyıldan daha eski bir geçmişe sahip olduğunu da göstermektedir. Keza *Kutadgu Bilig*’de hükümdar’a öğütlerde bulunurken, “uzun il yiyeyin tise ay böğü” (ey hâkim, uzun süre hüküm sürmek istersen,.....) (¹⁵³) şeklinde bir mısraya yer verilmesi de bu konuya kâfi dere-

148 — b. 2968.

149 — b. 3017, 5885. Burada bilhassa 3017’deki “Budun erki boldı mening bu özüm-uzun boldı elgim yorık til sözüm” ifadesinde “erk” ve “elgi uzun” tabirlerinin aynı manâda kullanıldığı açıkça görülmektedir.

150 — b. 1929.

151 — b. 1480. Aşamak sözünün yemek yemek manâsında olduğu bilinmektedir (bk. *DLT Dizini (İndeks)*, s. 42; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 23).

152 — b. 2031.

153 — b. 2033.

cede açıklık getirmiştir sanırız. Yine bununla ilgili olarak Y u s u f'un aynı mânâda bir de "beylik yemek" (154) tabirine yer verdiğini görüyoruz ki, "il" sözünün yerine onunla eş mânâda "beylik" (yani hükümdarlık) sözüne yer verilmiş olması gerçekten kayda değer ve il'in burada hangi mânâda kullanıldığını açıkça gösterir.

Bu konu ile ilgili olarak, burada bir hususa daha işaret etmek her halde faydalı olacaktır. Malûm olduğu üzere K a r a h a n l ı l a r ın kullandıkları hükümdar unvanlarından biri de *ilig* idi. Bu kelimenin *il*'li, yani il sahibi demek olan *illiğ*'den geldiği de bilinmektedir (155). *İl* ise, yukarıdan beri izaha çalışıldığı veçhile devlet, ülke ve saltanat mânâlarını ifade eden bir kelimedir. O halde *İliğ*, O s m a n l ı l a r ın kullandığı "*devletlü*" deyiminin tam karşılığı olarak hem devletin, hem ülkenin ve hem de saltanatın sahibi mânâsına gelmektedir. Birbirleri ile aynı kökten gelen bu ayrı mefhumların birtek unvanda ifade edilmiş olması *Türk* hâkimiyet telâkkisinin saltanat (hükümet) sahibi ile devlet ve memleket sahibini birbirinden ayrı mütalâa etmemesinin tabii bir neticesidir ki, gerçekten kayda değer.

Şimdi, devlet ve siyasi hâkimiyet mefhumlarını da bu şekilde belirttikten sonra, *Türk* idare felsefesinin, başta hükümdar olmak üzere, idare edenlerden neleri beklediği konusuna geçebiliriz.

154 — b. 2030. beglig yimez=hükümdarlık yapamaz.

155 — İlig deyimini üzerinde, "hükümdarın unvanları" konusunda ayrıca durulacaktır. Bu hususta daha geniş bilgi için bk. O. T u r a n, *İlig Unvanı Hakkında*, TM, 1940-1952, VII-VIII, s. 192-199.

B — KARAHANLILAR DEVRİ TÜRK HÂKİMİYET ANLAYIŞINA GÖRE HÜKÜMDARIN ÖZELLİKLERİ VE VAZİFELE- Rİ

a — Hükümdarın Özellikleri

Y u s u f H â s H â c i b, yukarıda işaret edilen hâkimiyet anlayışına uygun olarak, “hükümdarın ilk önce asil soydan gelmesi lâzımdır” der. Zira, ona göre “babası bey ise oğul bey doğar ve o da babası gibi bey olur”. Yine ona göre, insanın soyu, tohumu iyi ise, insan da iyi olarak doğar ve iyi doğduğu için de baş köşeye (tör’e) geçer. Bu yüzdendir ki beylik mukaddestir (ıduk) ve aslı temizdir. Aslı temiz olan daima temizlik ister. Bu yüzden halkın da temiz olması lâzımdır. Hükümdar, anasından doğarken beylikle doğup, görerek ve öğrenerek işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bileceğinden, hükümdarlık beylerin işidir. Hükümdarlığın işini de beyler bilir (¹⁵⁶). Yine Y u s u f’un sözlerinden anlaşıldığına göre kutlu soydan gelen ve dolayısıyla asil olduğu için hükümdar olabilen bir kimsede, ayrıca şu özelliklerin de bulunması gerekiyordu.

1 — Cesaret ve Kahramanlık: B a l a s a g u n l u ’ya göre iyi bir hükümdar cesur (alp), kahraman (katığ), kuvvetli (kurç) (¹⁵⁷) ve pek yürekli (tonğ yürek) olmalıdır. Çünkü hükümdar, ancak cesaretli ile düşmana karşı koyabilir. Yani kor-

156 — b. 1932, 1934, 1935, 1949, 1950, 1959, 1960, 1985. *Kutadgu Bilig’e* göre hükümdarın sahibolması lâzımgelen vasıflar hakkında S a d r i M a k s u d i A r s a l kısa bilgi vermiştir (A r s a l, *Hukuk*, s. 102).

157 — R. R. A r a t kurç kelimesini “kuvvetli” diye tercüme etmiştir. Kaşgarlıya göre kelime katı, sert manâlarında olup, bundan alınarak çeliğe “kurç temür”; dayanıklı ve yiğit adamlara da “kurç eren” deniliyordu (Kilisli I, 287-Atalay I, 343).

kak askerin cesaret alması için kumandanın kahraman ve cesur olması lâzımdır. O'na göre, kılıç, balta, ok ve yay ile kuvvet ve cesaret varken, yiğit bir kimse (emri altındakilere dağıtmak için) mal hususunda asla endişe etmemelidir. Zira, avcı Akdoğan nasıl yem temini hususunda, yırtıcılığı sayesinde güçlük çekmez ise, gözü pek ve cesur insan için de mal öyle eksik olmaz ⁽¹⁵⁸⁾. İşte bu bakımdan, idare edilen halk için beyin, yani hükümdarın cesur ve kahraman olması iyidir. Çünkü büyük işleri de ancak böyle meziyetler ile karşılamak mümkündür ⁽¹⁵⁹⁾.

Öyle anlaşıyor ki hükümdarın sahibolması lâzımgelen özellikler arasında alp'liği aramakla *Karahanlılar*, bu hususta da eski *Türk* telâkkilerine bağlı kalmışlardır. Zira *Balasagunlu*'nun eserinde sık sık işaret ettiği bu özelliğin, tarih boyunca *Türk* kağanlarının başlıca özelliklerinden olageldiğini biliyoruz ⁽¹⁶⁰⁾.

2 — Akıllılık ve Bilgelik : Öyle anlaşıyor ki, *Balasagunlu*'nun eserinde hükümdara ve devlet adamlarına öğütler şeklinde yer alan kayıtlar arasında en çok üzerinde durulan husus akıllılık ve bilhassa bilgelik olmuştur.

Yusuf'a göre hükümdarlar bilgi ile halka baş oldular, devletin ve milletin işlerini de akıl ve bilgi ile idare edegeldiler. Bu bakımdan hükümdarlar her zaman akıllı ve bilgili olmalıdır.

158 — b. 1949, 2043, 2044, 2054, 2055. R. R. Arat, b. 1949'daki "atım alp" ve b. 2043'teki "alp atım" deyimlerini cesur ve kahraman olarak tercüme etmiştir. Kaşgarlıya göre ise atım sözü daha çok iyi ok atan, keskin nişancı manasında kullanılıyor ve böyle adamlara da "atım" veya "atım er" deniliyordu (Kilisli I, 71, III, 280, I-Atalay I, 75, III, 379).

159 — b. 1961.

160 — Tafsîlât için bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 64; A. Taneri, *Türk Devlet geleneği*, s. 76 vd.

lar. Zira, bilgili, akıllı ve hakîm (bilge) hükümdarın, her iki dünyada da makamı yüksek olur. ⁽¹⁶¹⁾ B a l a s a g u n l u hükümdarın bilgili olmasına o kadar ehemmiyet vermiştir ki, ona göre bey adı âdeta bilgi ile bağlantılı bir kelimedir. Bu hususa o şöyle der : Bilgi (bilig = بِلِك) kelimesinin lâm harfi giderse, geriye bey (beg = بَك) adı kalır ⁽¹⁶²⁾. O halde beylik bilgi ile kaimdir. Ayrıca hükümdarın bilgili olduğu kadar akıllı da olması lâzım gelir. Ancak akıllı olmak kadar aklın kıymetini bilmek de mühimdir. Zira her türlü iyilik akıldan gelir ⁽¹⁶³⁾. Akıllı insan büyüktür, akıl insan için bin türlü faziletin başıdır ⁽¹⁶⁴⁾. Gece gibi karanlık olan insanı akıl meş'ale gibi aydınlatır ⁽¹⁶⁵⁾. Bey, memleket ve kanunları bilgi ile ele alır, akıl ile yürütür ⁽¹⁶⁶⁾. Demek ki aklın tek başına büyük bir ehemmiyeti de yoktur. Dolayısıyla iyi bir hükümdar halkı asıl bilgi ile elinde tutmalıdır. Zira, bilgi olmazsa akıl tek başına pek işe yaramaz ⁽¹⁶⁷⁾. Zaten, aslında bütün insanoğullarının menşei büyüktür, seçkinler ise bilgi ile temayüz ederler.

B a l a s a g u n l u, hükümdarın akıllı ve bilgili olması lâzım geldiği hususundaki ısrarı ile âdeta devletin temelinin akıl ve bilgi üzerine kurulduğunu göstermektedir. O, sözlerine şöyle devam eder : “Beyler işlerinde yanılırlarsa, onların beyliği hastalanmıştır ve tedavi edilmelidir. Beylik hastalığının ilacı da akıl

161 — b. 1951, 1952, 1972.

162 — b. 1953.

163 — b. 1842.

164 — b. 1830.

165 — b. 1840.

166 — b. 2713

167 — b. 1968.

ve bilgidir. Bey bilgili, akıllı ve zekî olmalıdır ki, beylik hastalığına ancak hunlar ile bir çare bulunabilir” (168). “İşe bilerek başlamak ve başarı ile tamamlamak için beyin çok akıllı olması gerekir. (Zaten), işi akıllı insanlar başarırlar, bu yüzden de akılsız kimseleri işten uzak tutmalıdır. Hangi insanda akıl ve anlayış varsa ona insan de, onu ne kadar översen öv. Akıl, anlayış ve bilgi kimde tam olarak bulunursa, onu kötüyse bile iyi, küçükse bile büyük bil. İnsan için akıl ne iyi şeydir. Akıllı insanlara müşavir nazarıyla bakılmalıdır” (169).

Y u s u f’a göre insan, asıl insan adını ancak akıl ile alır ve beyler de devleti bilgi ile tanzim ederler. Bu bakımdan da dünyayı elde tutabilmek için bir kimsenin anlayışlı olması ve halkı itaat altına almak için de bilgili bulunması lâzımdır (170). Yine ona göre Tanrı lütfu olan kut bile akıllı ve bilgili insana lâyıktır. *Kutadgu Bilig*’de yer alan “Akıllıya kut ne güzel yakışır; akıllıya ve iyi hareket eden bilgiliye saadet ne iyi uyar, düşün!” şeklindeki bir kayıt bunun bir ifadesi olmalıdır. Y u s u f bu sözünü, I l a B e y i olarak kaydettiği bir *Türk* büyüğünden aldığı şu vecize ile de teyid etmektedir: “Bilgisiz’e devlet ve kut gelir ise halkın arasına fesat girer ve bu, memleket için öldürücü bir felâket (yut) olur. Eğer beylik akıllı bir insanın eline geçerse o, ülkesini huzura kavuşturur (171).” Y u s u f’un böyle sözlerini daha da çoğaltmak mümkündür. Zaten o, eserinde bilgi ve anlayış için (X. Fasl) olduğu kadar, âlimler için de (LI. Fasl) ayrı bir fasıl ayırmış ve bilhassa âlimlerle ilgili fasılda, halkın yolunu aydınlatıp, faydalı şeyleri arayarak doğru yolu tutanların âlimler olduğunu beyanla, “insan ancak akıl ve bilgi ile yükselir

168 — b. 1954, 1958, 1969 - 1971.

169 — b. 1989, 1990, 1993 - 1995.

170 — b. 224, 303.

171 — b. 1778 - 1781.

ve bilgili kimsenin yeri gökten de yüksektir" demek suretiyle (172), bilginlere ve dolayısıyla da bilgiye verdiği kıymeti ifade etmiştir.

Anlaşıyor ki Karahanlılar döneminde *Türkler*, Büyük Hun İmparatorluğundan beri *Türk* hükümdarlarının önemli bir özelliği sayılagelen bilgelige çok kıymet vermişler ve bilge hükümdar telâkkisini devam ettirmişlerdir (173). Bu vesile ile onların, yine eski *Türk* an'anesine uygun olarak hükümdarlarına, akıllı ve filozof (hâkim) manâsında "böğü" (174) sıfatıyla da hitabettiklerine işaret edelim (175). Öte taraftan Yusu f'un bilgelik vasfı ile birlikte akla da özel bir yer vermesi ve hükümdarların aynı zamanda akıllı olmaları lâzımgeldiğini ısrarla beyan etmesi kayda değer. Nitekim o, eserini bina ettiği dört temelden birini akıl (Öğdülmiş) olarak seçmekle, buna ne kadar büyük bir önem verdiğini gösterdiği gibi, zamanın hâkim düşüncesini, yani *Türk* idare ve idarecilik anlayışında bilgeliliğin yanı sıra akılcılığın da ne kadar yaygın bir telâkki olduğunu ifade etmiştir kanaatındayız.

3 — Erdemlilik: Eski *Türklerin* en az alplık ve bilgelik kadar değer verdikleri ve hükümdarlarında görmek istedikleri bir başka özellik de erdemli olmak idi. *Türklerin* erdem kelimesini fazilet anlamında kullandıklarını biliyoruz. Bununla ilgili olarak faziletli manâsında "erdemli" sözünü kullanıyorlardı (176).

172 — *LI. Fasl*.

173 — *Türk* hükümdarlarının bilgelik özelliği hakkında geniş bilgi için bk. Ögel, *TKGÇ, II*, s. 64; A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 50 vd.

174 — *Kutadgu Bilig'in* muhtelif sayfalarında yer alan bu sığata bir örnek için bk. b. 2056.

175 — Eski *Türk* hükümdarlarının böğü unvanına sahip bulunduklarına dair bk. Ögel, *TKGÇ, II*, s. 67.

176 — bk. *DLT Dizini (İndeks)*, s. 188; Ögel, *TKGÇ, II*, s. 67.

Anlaşıldığına göre *Türklerin* hükümdarlarında ve umumiyetle bütün idarecilerinde görmek istedikleri faziletlerin başında cömertlik gelmektedir. Y u s u f'un kahramanlık ve bilgelikten hemen sonra cömertliğe yer vermesi de bu anlayışın bir ifadesi olmalıdır ⁽¹⁷⁷⁾. Ona göre beyler cömert olursa, adları dünyaya yayılır ve bunların nam ve şöhretleri ile dünya korunur ⁽¹⁷⁸⁾. Beyler cömert olursa etrafına çok asker toplanarak ordu olur, insan da asker ve ordu ile dileğine kavuşur.

Görülüyor ki, askerî bakımdan kuvvetli olmak için olduğu gibi, şan ve şöhret sahibi olmak için de cömertlik lâzım gelmektedir. Bu vesile ile *Türklerin* meşhur hükümdarlara sahibolma isteklerinin de çok eski bir gelenekle ilgili olduğunu söylemeliyiz. Gerçekten de “alp, külüg, bilge” (yani kahraman, şöhretli ve bilge) telâkkisinin K a r a h a n l ı l a r d a n çok daha önce hükümdar unvanlarında yer alacak kadar yaygın olduğu malumdur. Y u s u f'un “hükümdar aynı zamanda nam ve şöhret sahibi bulunmalıdır” ⁽¹⁷⁹⁾ şeklindeki kaydı da bunun bir ifadesi olmalıdır.

B a l a s a g u n l u, cömertlik ve bunun tabîî bir sonucu olarak mal dağıtmak konusunda bir de atasözü kaydeder: “Ey kahraman, vur, al ve aldıklarını yine yiğitlere ver. Cömert ol, (mal) bağışla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse tekrar vur, al ve eksileni tamamla ⁽¹⁸⁰⁾”. O, devamla şöyle der: “Dünya hâkimi hakîm bey niçin hazine toplar? Asker nerede ise oradan hazır hazine alır” ⁽¹⁸¹⁾. *Kutadgu Bilig*'de bu konu ile ilgili beyitler gerçekten dikkati çekecek kadar fazladır. “Beyler mal dağıtmalı ve çok asker tutmalıdır; böyle olursa, ne zaman isterlerse düş-

177 — b. 1951.

178 — b. 2050.

179 — b. 2083.

180 — b. 2052, 2053.

181 — b. 2056

manın memleketini ele geçirirler. Hazine neye yarar. Çok asker gereklidir. Dünya beyleri cömert olurlarsa, onlar her iki dünyada da baş köşeye otururlar" (182). İşte bu yüzden de beyler cimrilikten kaçınmalıydılar (183).

Y u s u f'un cömertlik ile ilgili sözleri *Türk* idare anlayışının hükümdara yüklediği en önemli vazifenin, halkı ve etrafındakileri doyurmak olduğunun da bir ifadesidir ki, hükümdarın vazifelerini bahis konusu ederken üzerinde ayrıca durulacaktır. Ancak, burada şuna işaret edelim ki *Karahanlılar* döneminde de *Türk* hâkimiyet telâkkisi hükümdarın cömertliğini âdeta halkı doyurma vazifesinin tabii bir neticesi saymaktadır. Öte taraftan, malûm olduğu üzere bütün *Türkler* ve bu arada *Karahanlılar* cömert manasında "akı" kelimesini kullanıyorlardı ki, dilimizde halâ yaşamaktadır.

Cömertlik ile ilgili olarak hükümdarda aranan bir başka erdem de tok gözlü olmaktır. *Balasagunlu Yusuf*'un hükümdar için: "Aç gözlü olma, aç gözlü olana bütün dünya nimeti kâfi gelmez. Aç gözlülük ilâcı ve devası bulunmayan bir hastalıktır; dünyanın bütün kamları onu tedavi edemez" (184) demesi, tok gözlülük hususunda *Karahanlılar* dönemi *Türk* anlayışını güzel bir şekilde yansıtmaktadır.

Türk telâkkisinin hükümdarda görmek istediği bir başka haslet de özü-sözü doğru, dürüst ve aynı zamanda iyi tabiatlı olmaktır. Bu husus ile ilgili olarak *Kutadgu Bilig*'de, "halk için beyin çok seçkin, özü-sözü doğru ve tabiatı güzel olmalıdır" (185) deniliyor. *Yusu f'a* göre bir hükümdarın tabiatı iyi ve hareketleri doğru ise, hayatı da sevinç içinde geçer. Ayrıca tabiatının iyiliği yanında huyu da yumuşak olmalıdır. Yine *Yusu f'un*

182 — b. 3030, 3031, 3034.

183 — b. 2061.

184 — b. 2000 - 2002.

185 — b. 1963.

dile getirdiği *Türk* idare ve hâkimiyet telâkkisine göre, “Tanrı kuluna kut ve fazilet nasibederse, onun tabiatı iyi ve hareketi de mükemmel olur. Bu bakımdan ülkeyi ve şehirleri idare ile, sulh ve sükûneti temin etmek için hükümdarın iyi tabiatlı ve binlerce fazilet sahibi olması lâzımdır. Tanrı kime bu iyi tabiatı ve bununla birlikte iyi hal ve hareketi kismet ederse bu dünya her türlü nimeti ile birlikte onun olur. Eğer bir hükümdar kötü tabiata sahibolursa, her işi ters gider ve sevinç yerine keder bulur” (186).

Görülüyor ki *Türk* telâkkisi, kut gibi, faziletli olmayı da bir Tanrı lütfu saymış ve bunu da iyi hükümdar olmanın icaplarından bilmiştir. Yani, eğer Tanrı bir kimseye kut ile birlikte fazilet de nasibederse, ancak o zaman onun hal ve hareketleri iyi olmaktadır. Ayrıca, öyle anlaşılıyor ki *Türk* düşüncesi hükümdarı, tutum ve davranışları yönünden de topluma örnek ve önder görmek istemektedir. Yani, “halk, yolunu ve gidişini hükümdarın tutum ve davranışına uyduracağından, hükümdarlar da tavır ve hareketlerini doğru tutmalıdırlar” (187).

Yine *Yusu f’a* göre hükümdarın dilinin doğru ve kalbinin dürüst olması onda aranan mühim özelliklerdendir. Ona göre bir hükümdar için en kötü şeylerden biri de adının yalancıya çıkmasıdır. İşte bunun için hükümdarın sözü doğru olmalı, tavır ve hareketi de itimad telkin etmelidir ki, halk ona inansın ve huzur içinde yaşasın. Aksi halde sözünden dönen beye asla güven olmaz (188).

Karahanlılar’ın bu hususta da eski *Türk* telâkkisini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Zira biz, eski *Türk* kağanlarının yazıtlarında, “bu sözümde yanlış var mı” diye seslenmek suretiyle her zaman doğruyu söylemeye çalıştıklarını, inanışın da onların böyle olmalarını gerektirdiğini biliyoruz (189).

186 — b. 1951, 1959, 1963, 1977-1981, 1984.

187 — b. 2110.

188 — b. 2010, 2013, 2037, 2038, 2062.

189 — Bu hususta bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 67.

Türklerin erdem saydıkları ve hükümdarlarından görmek istedikleri hususlar arasında şüphesiz yumuşak huylu, sakin tabiatlı, alçak gönüllü, merhametli ve affedici olmak gibi hususi yetler de vardır ⁽¹⁹⁰⁾. *Kutadgu Bilig* yazarı bu hususta hükümdara hitabederken, “bey mütevazî ve alçak gönüllü olmalı, suçlu kimselerin de suçunu affetmelidir” ⁽¹⁹¹⁾ demek suretiyle, gereğinde bağışlayıcı olmanın lüzumuna da işaret etmektedir.

Y u s u f H â s H â c i b'e göre *Türk* idare anlayışının, idare edenlerde ve tabii en başta hükümdarda görmek istediği önemli özellikler arasında sabırlı ve sakin olmak ile, bunun tabii neticesi olarak ihtiyatlı bulunmak ve ihmalkârlık etmemek de yer almaktadır. Y u s u f bu hususu da şu sözleri ile ortaya koyar: “Hükümdar işlerinde asla ıveklik (acelecilik) etmemelidir, sabırlı ve sakin olmalıdır. Acelecilik bir korkunun neticesidir ve eğer bu da bir hükümdarda olursa, her zaman hüsrana uğrar. (Bu bakımdan) her işte sükûnetle davranılmalı, ancak ibadette acele edilmelidir. Acelecilik, zevzeklik ve hiddetli mizaç, bunların hepsi bilgisizlik alâmetleridir. Acele yapılan işler acı olur. (Hatta), acele yemek ve içmekten bile insan hasta olur” ⁽¹⁹²⁾.

Anlaşıldığına göre ihtiyatlı bulunmak, gafil ve ihmalkâr davranmamak, devlet idaresinde pek çok dikkat edilmesi gereken prensipler arasında yer alıyordu. *Kutadgu Bilig*'de, “Bir memleketin bağı iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri de kanundur ve bunlar esastır” ⁽¹⁹³⁾ denilmek suretiyle bu konunun önemi dile getirilmiştir. Y u s u f'a göre devlet işinde tedbir ve uyanıklık, devletin uzun müddet devamı için daima faydalı olmuştur. O, eski *Türk* şairlerinden birinin bu konu ile ilgili bir sözünü de kaydeder: “Uyanıklık ve ihtiyatı çok kimseler övmüştür, ihmal

190 — b. 2049, 2073, 2122.

191 — b. 2122.

192 — b. 1966, 1997, 1998, 1999.

193 — b. 2015.

yüzünden yüzbinlerce insan ölmüştür". Daha sonra o, bu hususta kendi öğütlerine devam eder: "Gafil olma, her işte ihtiyatlı ol, her iki dünyayı bir tedbir ile dile. Kendisinden emin insan gaflete düşer; düşman saldırırsa önce gafiller ölür. Dinle, her türlü tedbiri almış ve böylece düşmanını yenmiş olan dünya hâkimi ne der: — Ey hükümdar, devlet ⁽¹⁹⁴⁾ arzu edersen ihtiyatlı ol, bu ihtiyat aynı zamanda şeriatın da emrettiği şeydir. Gafil adam gözünü kapar ve gafletle uyur; ey sert huylu insan gafil olma, ihtiyatlı ol. Hükümdarın ihtiyatlı olması memlekete fayda getirir, bu fayda ile de memlekette huzur sağlanır" ⁽¹⁹⁵⁾. Y u s u f H â s H â c i b, hükümdarın çok dikkatli (sak) ⁽¹⁹⁶⁾ ve uyanık (odug) bulunmasını, ihmalkâr olmamasını öğütlerken şunu da ilâve eder: "İhmalkârlığın yanında bir de zulüm olursa, o zaman beylik tamamen bozulur ve ülke harab olur" ⁽¹⁹⁷⁾.

O halde hükümdarın asla zâlim olmaması gerekirdi. B a l a s a g u n l u'nun ifade ettiği gibi "zâlim kimse uzun süre beyliğe sahip olamaz, zira zâlimin zulmüne halk uzun süre dayanamaz. Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar; buna mukabil kanun su gibidir, akarsa nimet yetişir" ⁽¹⁹⁸⁾. Y u s u f'un bu konudaki kaydına bakarak söylemek mümkündür ki, hükümdar zâlim olduğu ve idaresi altındakilere zulmettiği müddetçe halk buna tahammül göstermemekte ve belki de meşrû müdafaa hakkını kullanarak onu tahtından etmektedir. Giriş kısmında işaret ettiğimiz

194 — A r a t, 446 numaralı beyitteki il kelimesini memleket anlamında tercüme etmiştir. Ancak, "devlet" şeklinde olması bizce daha uygun olduğundan öyle aldık.

195 — b. 440-448.

196 — Dikkatli ve uyanık olmak manâsındaki sak sözünden alınarak, ele aldığımız dönemde Karahanlılar "sakçı" yı nöbetçi manâsında kullanıyorlardı. Sak, Anadolunun muhtelif yerlerinde bugün de aynı anlamda kullanılmaktadır.

197 — b. 2014, 2024.

198 — b. 2030-2032.

A h m e d H a n'ın tahttan indirilerek öldürülmesi hadisesini buna bir örnek olarak verebiliriz. Dolayısıyla, yukarıda ifade ettiğimiz, “hükümdarın selâhiyetinin bazı şartlarla tahdit edilmesi” kayfiyetinin bir veçhesi işte bu suretle, zulmeden hükümdarın iş başından uzaklaştırılması yoluyla ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Y u s u f'un bu konu ile ilgili olarak, “yiyümedi küçkey ilin kiç uzun” yani,— zâlim uzun süre saltanatını devam ettiremedi— şeklinde bir de atasözü kaydetmiş olması bu hususu doğruladığı gibi, zâlim hükümdarların uzun süre saltanatta kalamayacaklarına dair *Türk* telâkkisinin mazisinin derinliğini de belirtmiş bulunmaktadır.

İşte buradan da, kanaatimizce hükümdarlarda bulunması lâzım gelen en önemli özelliklerden birine daha geçiyoruz. Bu da, âdil olmak ve bununla ilgili olarak iyi kanunlar koyarak milleti adaletle idare etmektir.

Yukarıda işaret edildiği üzere Y u s u f'a göre bir memleket idaresinin bağı ve esası olan iki şeyden biri kanundur (ötekisi ihtiyatlılık idi). Ona göre, “hangi hükümdar memlekette doğru kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır. (Bu bakımdan), memlekette uzun müddet hüküm sürmek isteyen bir bey kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalıdır”. Yine Y u s u f'a göre “kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ise, ülke eksilir ve dünya bozulur. Eğer beyler gönüllerini temiz tutar ve kanunu tatbik ederlerse beylik bozulmaz ve uzun müddet ayakta durur” (199). Bununla ilgili olarak o, *kanun ve nizam ile örf ve âdet'in beylerden geldiği* kanaatındadır ki (200) bu da, kanunları ve örf hukukunu düzenleme vazifesini *Türk* hükümdarına veren eski *Türk* telâkkisinin ifade-

199 — b. 2017, 2033, 2034, 2036.

200 — b. 1931.

sinden başka birşey olmamalıdır ⁽²⁰¹⁾. O halde K a r a h a n l ı l a r bu hususta da eski T ü r k idarî geleneklerine bağlı kalmışlardır.

Diğer taraftan *Kutadgu Bilig*'de yer alan, "beyler örf ve kanuna nasıl riayet ederlerse halk da öyle itaat eder. (Yani), halk tutum ve davranışını bey'e göre ayarlayacağından, herkesten önce onun kanun ve örf'e riayetkâr olması gerekmektedir ⁽²⁰²⁾" şeklindeki kayıtlar da kanun ve örf'e riayet konusunda hükümdarların ne kadar titiz davranmaları ve bu bakımdan halka örnek ve önder olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Aşağıda, hükümdarın yerine getirmesi gereken işler dolayısıyla, onun iyi kanunlar koyup bunları yürütmek vazifesi üzerinde ayrıca durulacaktır. Ancak bu konuya geçmeden önce, ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı hükümdarlarının çoğunun âdil hükümdarlar olarak şöhret bulduklarını ⁽²⁰³⁾ ve B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı n ı n, bütün hükümdarları tarafından kulanılmak üzere, "*el-Müeyyed el-Adl*" lâkabını benimsediklerini ifade etmek istiyoruz.

Y u s u f H â s H â c i b'e göre iyi bir hükümdarda huluması gereken özellikler yukarıda işaret edilenlerden de ibaret edildi. Meselâ, iyi bir hükümdar hayâ sahibi (uvutluğu), ve her haliyle insanların seçkin (talı) olmalıdır. Tanrı kime hayâ ve iz'an (köz suvı) vermiş ise ona, devlet (kut) ile birlikte bütün şerefleri (yüz suvı) de vermiş demektir ⁽²⁰⁴⁾.

201 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 72; İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 13 vd.

202 — b. 2110, 2111.

203 — Buğra Han Harun, İlig Nasr Han ve Yusuf Kadir Han'ın âdil hükümdarlar olduklarına dair bk. *el-Kâmil*, C. IX, s. 100, 240, 298, 299.

204 — b. 2005, 2007.

O halde görülüyor ki kut ile birlikte hayâ, iz'an ve şeref de bir kimseye Tanrı tarafından yapılan bir bağış sayılmaktadır. Bu husus, yukarıda işaret ettiğimiz “faziletin de tanrı lütfu olduğu” şeklindeki anlayışı teyid eder bir başka örnek olarak kayda değer.

B a l a s a g u n l u'nun hükümdarda aradığı özellikler arasında içki içmemek, fesatlık yapmamak ve kumar oynamamak da vardır. Ona göre içki ve fesatlık yüzünden ikbal (kut) elden gider. Kumar yüzünden de hükümdar memleketini bozar ve müşkül durumda kalır. “Dünya beyleri şarabın tadına alışırlarsa, memleketin ve halkın bundan çekeceği zahmet çok acı olur” (205). Y u s u f'un bu kaydına uygun olarak K a r a h a n l ı hükümdarlarının dindarlıkları ve içki içmemeleri ile islâm âleminde şöhret buldukları da malûmdur (206).

Y u s u f'a göre ayrıca hükümdar mütevazî, alçak gönüllü, himmetli ve mürüvetli olmalıdır (207). Ancak, himmet ile birlikte bir de siyâset lâzımdır. Siyaset için ise beylik şartlarını haiz bir hükümdarın riyaseti gereklidir. “Bey, memleket ve kanunu siyasetle düzene koyar, halk da onun siyasetine bakarak hareketini tanzim eder” (208). Y u s u f burada siyaset ile ilgili olarak eski *Türk* şairlerinden birinin bir beytini de kaydeder ki şöyledir: “Beylerin kapısını siyaset süsler, bey siyasetle memleketini düzene koyar” (209). Onun şu son ifadeleri ile işaret ettiği gibi iyi bir hükümdarın siyaset (bugünkü deyimiyle politika) işinin de usûl ve erkânını iyi bilmesi gerekiyordu.

205 — b. 2091-2093.

206 — Yusuf Kadır Han'ın içki içmediğine dair bk. Gerdizi, *Zeynül-Ahbâr*, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 14; Onun oğlu Süleyman Arslan Han'ın da şarap içmediği ve dindarlığı ile tanındığı malûmdur (bk. *el-Kâmil*, C. IX, s. 299.)

207 — b. 2122, 2124.

208 — b. 2127, 2128.

209 — b. 2130.

Görülüyor ki XI. yüzyıl K a r a h a n l ı Türkleri'nin ideal hükümdarı, onların erdem olarak kabul ettikleri yüksek ahlâkî değerleri ve öteki üstün nitelikleri şahsında toplayan kişidir. Aynı zamanda sayılan bu erdemler de, yer yer işaret edildiği gibi, hükümdar'a kut gibi Tanrının bağıışı olarak verilmiştir. Bu yüzden de hükümdarların kut'a nailiyetlerinin devamı, bu erdemlere sadece sahibolmakla değil, onların icaplarına göre hareket etmekle kaimdir. Diğer taraftan K a r a h a n l ı l a r d a gördüğümüz bu telâkkiler, yine işaret edildiği gibi, kaynağını Türk tarihinin derinliklerinden alan inanışlardır. Zira öyle anlaşıyor ki tarihlerinin daha ilk devirlerinde Türkler "kağanların iyi veya kötü oluşlarını Tanrının yaradışına ve bağışladığı iyi kader ile talihe bağlıyorlardı. Onlara göre kağan iyi olmayınca, beyler ile millet de zaten birbirine düşerdi. İdare eden beyler ile milletin, bir anlaşma ve karşılıklı saygı içinde bulunmaları, en önemli bir şart idi" (210). Bütün şu belirtilen hususları birer birer kaydeden Y u s u f H â s H â c i b, bunun devamı olarak eserinin aynı faslında (XXVIII.) bunların hepsini birden dile getirecek şekilde hükümdara bazı öğütler de verir ki, izahına çalıştığımız hâkimiyet ve hükümdar telâkkisinin iyice anlaşılmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle, önemli gördüklerimizi burada kâyd ediyoruz.

B a l a s a g u n l u şöyle diyor: "Memleket tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır. Askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması, bu zenginlik için de doğru kanunlar konulması lâzımdır". "İyi nam ve şöhretle adının yayılmasını isteyen bir bey, şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır. Biri acelecilik, ikincisi cimrilik, üçüncüsü hiddet, dördüncüsü inatçılık, beşincisi de yalancılıktır". "Ey hükümdar, birçok memleketleri elde tutmak istersen şu

üç işi yap:— sağ elin ile kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt. Ağzından çıkan sözler de şekerden daha tatlı olsun—. Böyle olursa bey-kul, büyük-küçük hepsi sana boyun eğer. Hükümdarın halk tarafından sevilmesi ve itibar görmesi için güler yüzlü, tatlı sözlü ve yumuşak huylu olmalıdır. Gönlünü alçak tutmalı, eli açık olmalı, merhametli bulunmalıdır. Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrur insan, herkesi kendinden nefret ettirir. Küstahlık, acelecilik ve zevzeklik avam'ın tabiatıdır; bey bunlardan uzak bulunmalıdır. Avam tabiatının beye yakın olması uygun düşmez, bu tabiat yaklaşırsa bey derhal itibarını kaybeder. Siyah, kul rengidir. Bey beyaz olur. Siyah ve beyaz böylece birbirinden ayırt edilmiştir. Seçkin bir bey olabilmek için fazilete kıymet verilmelidir. Bir kimsenin adı bey, fakat tabiatı avam'ınki gibi olursa o, halk arasında avamdan daha aşağı görülür. Bey güzel yüzlü, saç-sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı, aynı zamanda nam ve şöhret sahibi bulunmalıdır. Düşmana karşı cesur ve mert olmalı, güzelliği de bakan gözü sevgi ile parlatmalıdır” (211).

“Halkın bütün uygunsuzluklarını beyler düzeltir, bey uygunsuzluk ederse onu kim yola getirir? (Çünkü), insan temiz olmayan şeyleri su ile yıkayıp temizler, eğer su kirlenirse o ne ile ve nasıl temizlenir? İnsan hastalanırsa tabib bunun ilâcını verir, eğer tabib hastalanırsa ona kim ilâç verir” (212). “Memleketin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bun-

211 — 2057-2090 arasındaki beyitler. Yusuf'un, hükümdarın fiziki özelliklerinden bahseden beyitlerinde (2083-2090) anlatılanlar, onun eserini sunduğu *Kaşgar Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan*'ın fiziki özellikleri olabilir. Zira onun, saç-sakal düzgünlüğü, güzel yüz, yakışıklılık ve şöhret yanında bilhassa orta boy üzerinde ısrarla durması bizde bu kanaati uyandırmıştır.

212 — b. 2017-2019.

lardan biri *halkın hakkı olan kanun*, diğeri de hizmette bulunanlara *dağıtılan gümüşdür*. Kanun himayesinde halk sevinç içinde yaşamalı, parayı görerek hizmet edenlerin yüzleri de gülmelidir. Bu iki zümre (halk ve hizmetliler) beyden memnun olursa, memleket ve idare düzene girer, bey de huzura kavuşur. Herhangi bir bey askerini memnun etmezse kılıç da kınından çıkmaz. Beyler kılıç ile memleketlerine hâkim olurlar, kılıcsız gafil bey memleketine sahip olamaz. Kılıç ile balta memleketin bekçisidir, halkın başında bulunanlar kılıçla memleket ele geçirir. Ey kudretli, kılıç ve baltayı kendine muhafız yap. (Zira), kılıç kınıldadığı müddetçe düşman kınıldayamaz. Ey bey, kılıç kullanamı her zaman memnun et” (213).

Görülüyor ki, başlıca **Y u s u f H â s H â c i b**’in eserine dayanarak belirtmeye çalıştığımız XI. yüzyıl **K a r a h a n l ı l a r**ındaki Türk hâkimiyet telâkkisi ve hükümdar anlayışı, eski Türk hâkimiyet geleneğinin tamamen aynıdır. Bu husus yukarıda zaman zaman işaret ettiğimiz Türk hâkimiyet anlayışı ile Kutadgu Bilig arasındaki paralellikle ortaya konulduğu gibi, **Y u s u f**’un eserindeki “Hükümdarlığa lâayık bir bey nasıl olmalıdır” (b. 1921 - 2173) bahsinde en az onbeş atasözü, dört tane eski Türk şairinden beyit ve **Ö t ü k e n B e y**’inden de bir vecize kaydedilmesi ile de iyice teyidedilmekte ve bu geleneğin köklerinin eksikliği ortaya konmaktadır.

b — Hükümdarın Vazifeleri

(Hâkimiyet Anlayışının Hükümdardan Yerine
Getirilmesini Beklediği Vazifeler)

1 — Halkı Refah İçinde Yaşatmak: Öyle anlaşıyor ki, tarih boyunca *Türk* devlet anlayışının ve idare felsefesinin temelini, halkı zengin kılarak refah içinde yaşatmak teşkil etmiştir.

213 — b. 2132 - 2145.

Umumiyetle halkı doyurup giydirmek olarak da ifade edilen bu vazife, *Türk hükümdarlarının*, yerine getirilmesine en çok dikkat ve ihtimam ettikleri vazifelerin başında gelmiştir. Bilindiği gibi, *Bilge Kağan*, bu vazifesi ile ilgili olarak yaptığı işleri şöyle ifade ediyordu :

“Tanrı yarlık verdiği için!, kut’um var olduğu için, kısme-
tim var olduğu için!, ölmek üzere olan milleti dirilterek eğittim!,
çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım!, azıcık milleti
çok kıldım! ...” (214).

Karahanlılar da bu anlayışı en geniş ölçüde devam ettirmişlerdir. O kadar ki, yukarıda hükümdarın cömert olması gereğine işaret ederken de belirttiğimiz gibi, onlar bu anlayışı âdet-
ta “vur, al ve halka dağıt” şeklinde bir parola haline getirmişler-
di (215). Bundan dolayı da, memlekette fakir insan bırakmamak
ve halkın her türlü ihtiyacını temin etmek işinin hükümdarların
en mühim vazifesi olduğuna dair pek çok kayıt *Kutadgu Bilig*’de
yer almıştır. Bu cümleden olarak *Yusu f*, hükümdara şöyle
der : “Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa onu tanrı sana so-
racaktır, gözünü aç” (216). Ona göre beyler, içinde altın ve gümüş
madeni olan bir dağ gibidirler ve gümüş madenine kazma vuran
bir insan nasıl zengin olursa, hükümdarın tebaası da öyle zengin
olmalıdır. *Yusu f*, sözlerini şöyle devam ettirir : “Bey insan-
lara faydalı ve cömert olmalı, dünya halkına ondan tokluk gelme-
lidir. Ey hâkim hükümdar güneş gibi parla, halk senin sayende
bol yiyecek ve içeceğe kavuşsun. Tanrı senin boynuna bir emanet
yüklemiştir, bu emaneti gözet, (zira) onu sana soracaktır” (217).

214 — Hükümdarın doyurma ve giydirme vazifesi hakkında bk.
Öge l, *TKGÇ*, II, s. 75 vd.

215 — bk. 180 numaralı notta gösterilen beyitler.

216 — b. 5165.

217 — b. 5357, 5360.

Görülüyor ki halkı aç bırakmamak âdetâ Tanrı buyruğu olarak telâkki edilmiş ve bunu yerine getirmediği takdirde de hükümdar Tanrı katında mesul tutulmuştur. Y u s u f'un burada biraz da islâmî duygularının tesiri altında bulunduğu dikkati çeker. Mamafih tarihî Türk telâkkisinin hükümdarı Tanrı katında mes'ul tutarak, milleti onun şahsî insaf duygusundan kurtardığına da yukarıda işaret etmiştik.

Kutadgu Bilig'in şu kayıtları da aynı konu ile ilgilidir: “Bey halk için bir kut'tur, bu bakımdan halkını da kutlu kılması lâzımdır. Halkın kutlu olması için ise karnının doyması gerekir. Beyler dibi inci dolu bir denizdir, denize yakın duranlar ise zenginleşmelidirler” (218).

Y u s u f'un kaydettiği, “ey devletli hükümdar, eğer kullarından fakirlik adını kaldıramazsa bir kimse nasıl bey olur?” (219) şeklindeki bir ifade de halkı müreffeh kılmanın, fakirlikten kurtarmanın, hükümdarlığın gereği olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir. O halde bir hükümdar çıplak olanı giydirmeli, aç olanı doyurmalıdır (220). Zira, halkın zenginliği, beyin zenginliği demektir (221) ve bu bakımdan da iyi bir beyin kendi menfaatini değil, halkın menfaatini düşünmesi gerekir. Çünkü, hükümdarın menfaati halkın menfaatinin içindedir (222).

Y u s u f'un şu sözlerine bakarak söylemek mümkündür ki, hükümdarlık; daha geniş bir ifade ile devlet, halk içindir ve devlet de her şeyden önce idare edilenlerin karnını doyurmak ve sırtını giydirmekle mükelleftir. Onun,

218 — 5355, 5356.

219 — b. 2983.

220 — b. 2982.

221 — b. 5545.

222 — b. 5353.

K ü n T o g d r'ın şahsında, muvaffak olmuş bir hükümdar için söylediği, “ey âdil, temiz ve halim bey, Tanrı sana akıl, bilgi ve birçok faziletler verdi. Her türlü iyilik için sana tevfik verdi, halkın karnı tok ve sırtı pek oldu” şeklindeki sözleri ⁽²²³⁾ de, başarılı idarenin ölçüsünün halkı doyurmak ve giydirmek olduğunu göstermektedir. O halde hükümdarlık, yedirip, giydirmekle, mal vermekle mümkündür.

Y u s u f'a göre bir hükümdarın bu başarıyı elde etmesi için, herşeyden önce kendi etrafında bulunanları mal ve benzeri şeylerle tatmin etmesi ve bilhassa orduyu beslemesi, netice itibariyle de halkı zenginliğe kavuşturması gerekmektedir. O, bu görüşünü şöyle dile getirir: “Halkı idare eden veya beyliğin bütün işlerini gören bir bey, hizmetkârsız yapamaz. Hizmetkâr olunca da şüphesiz mal ve servet lâzımdır. (Zira) mal olmazsa başkasının hizmetine kimse gelmez.” ⁽²²⁴⁾ XI. yüzyıl yazarlarından K a ş g a r l ı M a h m u d da eserinde, “kimin malı çoğalırsa beylik ona yararır. Beyin eli boşalırsa adam toplamakta güçlük çeker, çünkü onlar beyin malına tamah ederek çevresinde toplanırlar” ⁽²²⁵⁾ şeklinde bir açıklamada bulunuyor ki, B a l a s a g u n l u'nun şu görüşünü tamamen doğrulamaktadır.

O halde, hükümdar nasıl olmalı ve neler yapmalıdır ki etrafında her zaman iş görececek kimseler bulunsun? Y u s u f, eserinin “*Devleti Tanzim Etmek Usulü*” hakkındaki faslında (LXXII. Fasl) bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir: “(Ey hükümdar), hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir. Onlar senin her arzunu yerine getirirler. Altın ve gümüş veren, düşmanını mağlûp eder. Eğer sen her vakit üstün gelmek istersen adamlarını memnun et ve onlara değer verip öğerek şevke

223 — b. 3113.

224 — b. 5459, 5460.

225 — Kilisli I, 302-Atalay I, 362, 3.

getir. Adamlarını önce memnun et, sonra onlardan iş bekle, bütün arzuların yerine gelir. Düşman da senin önünde boyun eğer. Adamların çok ve kalabalık olsun, onları sevindir, onlar da bir gün senin için canlarını verirler. Hükümdarlar birçok adamlar toplamalı ve onlara ihsanlarda bulunmalı, fakiri zenginleştirmeli ve açığı doyurmalıdır. Hizmette bulunan kimse birşeyler ümededer, hizmetkâr (tapugçı) ümidini keserse, durmaz gider” (²²⁶).

Görülüyor ki, hükümdarın hükmünü iyi icra edebilmesi için, ordusunu ve hizmetindeki öteki devlet vazifelilerini de doyurması ve kollaması gerekmektedir. Bu konu üzerinde aşağıda ayrıca durulacaktır. Biz, hükümdarın vazifelerinin neler olduğunu belirtmeye devam edelim.

2 — Törü’yü (kanunları) Düzenleyip Tatbik Ederek Dirlik ve Düzenliği Sağlamak, Adaleti Temin Etmek :

Türk hâkimiyet telâkkisinin daha ilk devirlerden beri hükümdara yüklediği vazifelerin en mühimlerinden biri de iyi kanunlar koymak ve kanunu adaletle tatbik etmek olmuştur. Buna göre hükümdar, doyurup giydirmekle mükellef olduğu tebaasını, törü hükümleri uyarınca ve adaletle idare etmekle de yükümlü idi. Yani, toplumun sadece refah içinde yaşaması değil, aynı zamanda dirlik ve düzen içinde yaşaması da gerekiyordu. Bu da ancak iyi kanunlar koyup, bunları âdil bir şekilde uygulamakla mümkün olabilirdi. İşte bunun içindir ki “*Türklerde* “il”, yani devlet ile “törü” beraber söylenen ve birbirlerinden hiç ayrılmayan en önemli iki müessese idiler. Devlet ile hukuk, bir devlet idaresinde yan yana gidiyorlardı” (²²⁷).

226 — b. 5479 - 5514.

227 — bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 72 vd. Eski *Türklerde* törü ve uygulaması hakkında ayrıca bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 219.

Y u s u f H â s H â c i b, incelememizin ana kaynağını teşkil eden ünlü siyaset kitabı'nda, hükümdarı temsil eden K ü n T o g d ı'ya doğrudan doğruya “*köni törü*” (yani, âdil kanun) sıfatını vermekle, saltanatın ancak doğru kanun ile mümkün olabileceğini göstermiştir. Bu da şüphesiz eski *Türk* telâkkisinin bu konuda da nasıl canlı bir şekilde devam edegeldiğinin güzel bir örneğidir.

Anlaşıldığına göre Türk idare anlayışı, kanunu tebaanın bir hakkı olarak görmüş ve tıpkı doyurma ve giydirme gibi, iyi kanunlar konulup uygulanması devletin var oluş felsefesinin temeli saymıştır. Bununla ilgili olarak Yusuf'un, “devletin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır. Bunlardan biri halkın hakkı (payı, kısmeti=ülüş) olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşdür” (228) demesi, aynı anlayışın K a r a h a n l ı l a r döneminde de titizlikle uyulması gereken temel bir görüş olarak muhafaza edildiğini göstermektedir.

Onun, bir memleketin iki bağından birinin ihtiyarlık, birinin de kanun olduğuna dair kaydına da yukarıda işaret etmiştik. Yusuf'a göre hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise o, memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır. Bu bakımdan uzun süre hüküm sürmek isteyen hükümdarlar kanunu adaletle uygulamalı ve halkı korumalıdır. Zira, “kanun ile ülkeler genişler ve dünya düzene girer” (229). Yine işaret edildiği gibi, memleketi elde tutabilmek için çok asker ve orduya, orduyu beslemek için servete, serveti elde etmek için halkın zenginliğine, halkın zenginliği için de âdil kanunlara ihtiyaç vardır (230). Demek oluyor ki ancak adaletle idare edilen ve dirlik-düzenlik içinde bulunan bir toplumda fertler kendi işleri ile rahatça meşgul olup, onu ilerleterek zenginleşebilmektedir.

228 — b. 2132, 2133.

229 — b. 2015, 2017, 2033.

230 — b. 2057, 2058.

Kutadgu Bilig'in beyitlerinde ifadesini bulan anlayışa göre millet koyun gibidir ve hükümdar da onun çobanı mesabesinde-
dir. Bu bakımdan hükümdarın halka karşı candan bağlı olması
gerekmektedir. Kapıda (etrafta) toplanan kalabalık aç kurt sü-
rülerine (düşmana) karşı da hükümdarın, koyunları (halkı)
iyice muhafaza altına alması lâzımdır ⁽²³¹⁾. Bu bakımdan devamlı
ve ebedî beylik isteyen bir kimsenin iyi kanun yapması, adaletten
ayrılmaması ve halk üzerinden zulmü kaldırması gerekir ⁽²³²⁾.
Bunu temin için de Y u s u f'a göre şunlar yapılmalıdır: “Kanun
koy, adaletle iş gör, hiçbir zaman zulmetme. Kötü teamül kurma,
iyi kanun koy. Böylece ömrün iyi geçer ve kut'un (devletin, tali-
in) kur bağlayarak yükselir. Ey kanun yapan, iyi kanun koy.
Kötü kanun yapan kimse daha hayatta iken ölmüş de-
mektir” ⁽²³³⁾.

Y u s u f'un ifadesine göre kanun hükümdarlıktan daha üs-
tündür. O, “beylik ve ululuk çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi
olan kanundur. Ama, asıl mühim olan da kanunu eşit (tüz) tat-
bik etmek olmalıdır” ⁽²³⁴⁾ der. Diğer taraftan *Kutadgu Bilig*'de
kanunun hükümdar tarafından temsil edildiğine yukarıda işaret
etmiştik. Demek ki devlet idaresinde âdil kanun'a (köni törü)
baş rolü tanıdığı için Y u s u f böyle hareket etmiştir. O, kanunu
tasvir ederken şöyle bir hâdise anlatır: Bir gün hükümdar (K ü n
T o g d ı = köni törü) bir gümüş taht üzerine oturmıştu. Bu tah-
tın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardır. Elinde büyük bir bı-
çak tutuyordu. Solunda bir acı ot (uragun = bir cins *Hind* ilâcı)
⁽²³⁵⁾ ve sağında şeker bulunuyordu. Veziri A y - T o l d ı bütün

231 — b. 1412, 1413.

232 — b. 1453.

233 — b. 1451, 1456, 1458.

234 — b. 453, 454.

235 — Kaşgarlı, uragun için “Hind'den gelir bir çeşit ilâç”
ifadesini kaydetmektedir (Kilisli I, 123-Atalay
I, 136). Ancak Y u s u f'un eserinde şekerin zıddı olarak

bunların sebebini sorduğunda hükümdar, şu cevapları verir : “İşte bak, ben de adalet ⁽²³⁶⁾ ve kanunum. Kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et. Bak bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez. Her üçü düz durdukça, taht sallanmaz. Eğer üç ayakta biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir, iyinin dikkat edersen tavır ve hareketleri düzgündür. Hangi şey yana yatarsa eğri olur, her eğrilikte bir kötülüğün tohumu vardır. Bak benim (törünün) tabiatım da yana yatmaz, doğrudur. Eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar. Ben işleri adalet ile hallederim. **İnsanları bey veya kul olarak ayırmam.** Elimdeki bu bıçak kesen bir âlettir. Ben, işleri bıçak gibi keser atarım. Hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince o, benim kapıma ⁽²³⁷⁾ zulme uğrayarak gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler. Bu acı *Hind* otunu ise, zorbalar ve adaletten ⁽²³⁸⁾ kaçanlar içer. Zalimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum. *İster oğlum, ister hısumum veya yakınım olsun; ister yolcu, geçici ister misafir olsun kanun karşısında benim için*

gösterildiğine göre (b. 772), acı birşey olmalıdır. Ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 14.

236 — R. R. Arat burada könül kelimesini doğruluk olarak tercüme etmiştir. Halbuki burada adalet karşılığı kullanılmaktadır. Kelimenin iki anlama da kullanıldığı ve yerinde adalet mânâsının da ifade edilmesi gerektiği hususunda bk. H. İnalçık, *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1969, s. 265, n 25.

237 — Daha önce Halil İnalçık'ın da işaret ettiği gibi (A.g.m., s. 265), kapı burada Osmanlılarda kullanıldığı gibi, hükümdarın hükümet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divandır.

238 — Burada da köni'nin karşılığı doğruluk değil, adalet olmalıdır.

bunların hepsi birdir. Hüküm verirken aralarında asla fark gözetmem. Bu beyliğin (devletin) temeli adalettir. Beyler doğru ve âdil olursa dünya huzura kavuşur. Devletin temeli adalet üzerine kurulmuştur. Devletin esası adalet yoludur. Bey âdil olur ve böyle kanun koyarsa, bütün dileklerine kavuşur” (239).

Y u s u f'un bütün şu sözlerine bakarak söylemek mümkündür ki, törü birtakım prensiplere de bağlanmıştır. Bu prensipleri, daha önce İ. K a f e s o ğ l u'nun belirttiği gibi könilik (adalet), uz'luk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik) ve kişilik (insanlık) olarak ifade edebiliriz. Gerçekten de kanunun âdil ve halk için faydalı olması gerekir. B a l a s a ğ u n l u'nun, kötü teamül kurma, iyi kanun koy, kötü kanun yapan kimse daha hayatta iken ölmüş demektir tarzındaki sözleri de bize kanunun her şeyden önce faydalı olması gerektiğini hatırlatmaktadır. Zaten, *halkın hakkı olan kanun* ifadesi de, her halde halkın menfaatini kollayan ve koruyan kanun için olmalıdır. Eşitliğe gelince, Y u s u f'un işaret ettiği gibi, oğul ile yabancıyı ayırdetmeyen ve bey ile kulun farkı olmadığını kabul eden bir kanun anlayışı hakikaten ancak çağdaş bir kanun anlayışıdır. Öte taraftan *Kutadgu Bilig*'de dile getirilen kanun anlayışı bütün insanlığa hitabetmektedir. Hükümdar K ü n T o ğ d ı (törü) bu konuda şöyle der: “Âlim benim tabiatımı güneşe benzeterek bu adı verdi. Güneşe bak, küçülmez. Bütünlüğünü daima muhafaza eder. Benim tabiatım da ona benzer. Adalet ile doludur ve hiçbir zaman eksilmez. Güneş doğar ve bu dünyayı aydınlatır, aydınlığı bütün insanlara ulaşır. Buna rağmen kendinden bir şey eksik olmaz. Benim de hükmüm böyledir” (240).

239 — XVII. ve XVIII. Fasıllar. Bilhassa b. 771, 772, 786, 787, 788, 789, 800-822. *Kutadgu Bilig*'de törü konusu hakkında etraflı bilgi için bk. İ. K a f e s o ğ l u, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 13 vd.

240 — b. 824-828.

O halde kanun bütün insanlığı kuşatmalıdır. “Benim bu kanunum hangi ülkeye erişirse, o ülke baştan başa taşlık ve kayalık dahi olsa düzene girer” sözü de bunu gösterir mahiyettedir (241).

Balasagunlu Yusuf’a göre dünyayı mahveden iki şey vardır. Birisi vazifeyi ihmal, öteki de insanlara zulümdür. O halde iyi bir hükümdar da halkı âdil kanunlarla idare etmeli, birinin diğerine karşı zorbalığa kalkışmasına meydan vermemelidir (242). Zira, zorbalığın olduğu yerde kanun hâkimiyetinden söz etmek mümkün değildir. Buna uygun olarak Kaşgarlı Mahmu’d’un eserinde kaydettiği “zor kapıdan girerse törü bacadan çıkar” (243) şeklindeki bir ifade de buna güzel bir örnektir. Diğer taraftan aynı yerde Kaşgarlı’nın törü kelimesini “resm ve insaf” (**الرسم والانساف**) kelimeleri ile karşılaması da manidardır. İşaret edileceği gibi, törü’nün anlamı âdet, örf ve gelenek (**الرسم**) olduktan başka, insaftır da. Buradaki ifadeye dayanarak söylemek mümkündür ki, *Türk* nizam anlayışı törü’ye “insaf” gibi bir manâ da vermek suretiyle, halkın hakkı olan törü’yü, zora karşı halkı insaf’la himaye eden bir hükümler birliği gözüyle görmektedir. *Demek ki Türkler kendilerini bir kişinin (hükümdar) veya kişilerin insafına değil, törü’nün insafına teslim etmiş oluyorlardı ki, ancak çağdaş hukuk anlayışlarında ifadesini bulan “kanunun üstünlüğü”nü daha XI. yüzyılda, hatta çok daha önce gerçekleştirmek suretiyle, bu konuda da medenî üstünlüklerini ortaya koymuşlardır.*

Törü’nün kelime olarak ifade ettiği manâya gelince, İ. Kafesoğlu’na göre, “dilimizin eski kültür kelimelerinden biri olan Türkçe töre tabirinin mazisi 1600 yıl kadar geri gider (244).

241 — b. 830.

242 — b. 2024, 5576.

243 — Kilisli II, 16-Atalay II, 18.

244 — bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 16.

Bu tabirle *Türkler*, içtimâî hayatı düzenleyen mecburî kaideleri ifade ediyorlardı ve “umumiyetle kanun ve nizam” anlamında kullanıyorlardı. Buna göre, “türe, *Türk* örf ve geleneklerinin kesin hükümleri birliği idi”. *Orhun Kitabeleri*’nde töresiz bir devlet veya topluluk olamayacağı belirtilmiştir. Bundan çıkan sonuç şudur ki eski *Türklerde* kanunsuz veya hükümdarın şahsî iradesine bağlı bir idare şekli bahis konusu olmamıştır. “Hakanlar yarlıg (emir, ferman)’larını, yargan’lar (yargıç, hâkim) kararlarını töreye göre veriyorlardı” (245). Yani K a ş g a r l ı ’nın ifade etmeğe çalıştığı gibi halk, doğrudan doğruya törü himayesinde idi.

3 — Savaş Gücü ile Devleti Düzen İçinde Bulundurma ve Fetihler Yapmak: Bunlar da, tarihî gelene-

ğe uygun olarak K a r a h a n l ı hükümdarlarının en önemli vazifelerindendi (246). Zira, öyle anlaşıyor ki bütün eski *Türk* devletlerinde olduğu gibi, K a r a h a n l ı l a r d a da devletin temeli savaş gücüne dayanıyordu. Gerek devletin kuruluşu, gerekse âsâyış ve düzenin sağlanması silâh gücüne bağlıydı. Y u s u f H â s H â c i ’b’in “eğer ülke tutulursa kılıç ile tutulur, eğer ülkeye hükmetmek icabederse kalem ile edilir” (247) demesi şüphesiz bu anlayışın bir ifadesidir. Ancak, görülüyor ki sadece ülke tutmak vasıtası olan kılıç da tek başına bir anlam ifade etmemekte, bunun kalem ile birlikte bulunması önem taşımaktadır. Y u s u f’a göre, memleket tutmak için yukarıda işaret edildiği gibi, çok

245 — Aynı eser, gösterilen yer. Nitekim Kaşgarlı törü kelimesinin karşılığını “*er-Resm ve’l-İnsaf*” kelimeleri ile göstermiştir (bk. 243 numaralı notta gösterilen yerler). Buradaki “resm” kelimesi de törü’nün örf ve gelenek mânâsında kullanıldığını göstermektedir.

246 — Savaş gücü ile devleti kurup düzene koymak ve yeni alınan yerlere kondurma işinin, eski *Türk* kağanlarının vazifelerinin en önemlileri arasında olduğuna dair bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 68 vd; A. Taneri, *A. g. e.*, s. 31 vd.

247 — b. 2711.

askere ihtiyaç vardır. Zira hükümdarlar memleketlerine ancak kılıç (ordu) ile hâkim olabilirler. Kılıcsız gafil hükümdarlar ülkelerine hâkim olamazlar. Bu bakımdan kılıç ile balta ülkeye bekçi yapılmalıdır. Ayrıca, halkın başında bulunanlar ancak kılıç ile ülkeler ele geçirebileceklerinden, ülkeyi elde tutmak ve yeni ülkeler fethetmek isteyenlerin de kılıç ve baltayı kendilerine muhafız edinmeleri gerekir. Çünkü, kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz (²⁴⁸).

Y u s u f, hükümdarların alp, kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmaları gerektiğini söylerken, şüphesiz onları ordunun da baş kumandanı olarak düşünüyordu. Zira ona göre hükümdar ancak cesareti ile düşmana karşı koyabilir ve korkak askerin de cesaret alması için kumandanın cesur olması lâzımdır (²⁴⁹).

Diğer taraftan savaş gücü ile yeni ülkeler elde etmek, ayrıca bir gelir kaynağı olarak da telâkki edilmekte ve hükümdardan bunun da yerine getirilmesi beklenmektedir. Y u s u f'un, "avcı Akdoğan'a nasıl yem temininde güçlük yoksa tıpkı onun gibi, cesur ve gözü pek hükümdar için mal sıkıntısı söz konusu olamaz" demesi ve kılıç, balta, ok-yay ile kuvvet ve cesaret varken yiğit adam mal için endişe etmemelidir. Dünya hâkimi hakîm bey niçin hazine toplar? Asker nerede ise oradan hazine alır, demesi şüphesiz bu anlayışın açık bir ifadesidir. Bunun için hükümdar vurup almalı, aldıklarını yiğitlere dağıtmalı, yani yedirip-içirmeli, eğer malı eksilirse tekrar vurup alarak eksileni tamamlamalıdır (²⁵⁰). Şüphesiz vurup mallarını alacağı kimseler de düşmanlardır. Zira Y u s u f, eserinde bu hususu çok açık bir şekilde dile getirmiştir. Ona göre, "asker beylerin kanat tüyüdür. Nasıl kanatsız kuş uçamazsa, askersiz de hükümdarlık olmaz. Beylerin kuvvet ve kudreti asker ile belli olur. Beyler asker ile düğümleri

428 — b. 2139, 2140, 2143, 2144.

249 — b. 2043, 2044.

250 — b. 2052 - 2056.

gözerler (müşkilleri hallederler). Hangi beyin etrafına asker toplanırsa o dünyaya *Sahibkırân* bir bey olur. Beyler mal dağıtmalı ve çok asker tutmalıdır. (Böyle olursa), ne zaman isterlerse düşmanın ülkesini ele geçirirler. Hazine neye yarar, çok asker gereklidir. Asker bulundukça beylerde memleket eksik olmaz. Eğer asker olmazsa bey memleketine uzun müddet hâkim olamaz. *Memleketi ayakta tutan iki şeyden biri som altın biri de kılıçtır* (²⁵¹). Altın vere vere elleri nasır tutan beyler, (gereğinde) kılıç kullanmadan söz ile de memleketi idare ederler. Kılıç nerede ise gümüş de oradadır. Gümüş nerede ise kılıç oraya yönelir. Ey hükümdar, gümüş saç, yiğit kimseler toplansın. Kendin için gümüş toplarsan etrafındaki kılıçlı yiğitler dağılır. Hasis bey mal toplar ve hazine yapar. Cömert bey bunu kılıç ile vura vura alır” (²⁵²).

Görülüyor ki savaş ve düşman ülkelerini fethetmek bir gelir kaynağı olarak telâkki edilmekte ise de bu, askeri ve halkı doyurmak, onlara doyumluk sağlamak için öngörülmektedir. Ayrıca, bunu yapabilmek için de askeri gücün kuvvetli bulunması gerekmektedir.

Askerî gücü elde bulundurmak ve ülkeler fethetmek konusunda şuna da işaret edelim ki XI. yüzyılda artık tam manâsıyla bir *müslüman* hükümdar haline gelmiş olan *Karahanlı* hükümdarlarının, gazâ ve cihad yapmaları, yani kâfir illerini *islâma* açmaları da gerekmektedir. Gerçekten, girişte işaret ettiğimiz gibi, onlardan çoğu, *müslüman* hükümdarı olmanın gereği saydıkları bu iş ile de meşgul olmuşlar ve bu uğurda şehid olanları olduğu gibi, bazıları da “el-mücahid”, “el-gâzi” gibi sıfatlarla anılmışlardır (²⁵³). Buna uygun olarak *Yusu f Hâ s Hâ c i b*

251 — *Yusu f*’un daha XI. yüzyılda, bir devletin ayakta durabilmesinin iktisadî ve askeri güce bağlı olduğunu belirtmesi gerçekten dikkate değer.

252 — b. 3005 - 3048

253 — Bu hususta bilhassa bk. *Mülhakat*, s. 132 - 135.

de eserinde hükümdar'a şunları söyler: "Asker ve ordu ile bu düşman kâfirini ez, gönül temizliği ile Tanrı'dan kuvvet ve tevfik dile. Asker, ordu ve silâhını kâfirlere çevir. Kâfir ile dövüşerek ölmek ölüm değildir. Onların evini barkını yak, burkanını (putunu) kır, yerine mescid yap. (Etrafına) *islâm* cemaatı topla ⁽²⁵⁴⁾. Oğul ve kızlarını esir (bulun) ederek kul ve cariye (küňg) et, oradan aldığın servetle hazine kur. *İslâmiyeti* aç, *şeriatı* yay. Böylece seçkin bir şahsiyet olur ve iyi bir nam kazanırsın. *Müslümanlara* karışma ve onlara tecavüz etme. Zira, *müslümanlara* tecavüz edenlerin karşısında Allah vardır" ⁽²⁵⁵⁾.

Görülüyor ki *Yusuf*, hükümdara cihad ve gazâda bulunmasını öğütlerken, oradan alacağı servetle hazine yapmasını, kul ve cariyeler elde etmesini söyler ki vurup-almayı bu fetih hareketinin tabii bir neticesi olarak göstermektedir. Öte taraftan o, "*müslümanlara* karışma ve onlara tecavüz etme" demekle de, *islâmın* "*müslümanların müslümanlara silâh çekmesi küfre yakın en büyük günahlardandır*" ⁽²⁵⁶⁾ hükmünü de hatırlatmış olmaktadır.

Dikkate şayandır ki *Yusuf*, *Karahanlı* hükümdarına *islâmı* açması ve *şeriatı* yaymasını, yani cihad ve gazâ'yı tavsiye ederken bu hareketin hedefini de göstermektedir. Elbette hedef *gayrı müslimler* ve bu arada *burkancı budistler* ve özellikle de *budist Uygurlar*'dır. Onlar şüphesiz başta *Mâverâü'n-nehr* olmak üzere *islâm* ülkelerinde de fütuhatta bulundular. Ancak bu fetihlerinin maksadı asla cihad olmayıp, dirlik ve düzenliği sağlamak maksadına yönelikti. Fakat, gazâ hareketlerinin hedefi, *Orta Asya'nın gayrı müslim Türkleri* ve öteki kavimleri olduğu kadar bilhassa *budist Uygurlar* oldu. *Gayrı müslimlere* karşı onların giriştikleri hareketlerden yukarıda (Giriş) kısaca bahsedil-

254 — Evin barkın örte sığıl burhanın - anıñg orni mescid cemaat kılın.

255 — b. 5484 - 5489.

256 — bk. Halim Sabit Şibay, *Cihad, İA, C. III*, s. 169.

miştir. *Uygurlar*'a gelince, biz *Karahanlılar*'ın daha X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren onlara karşı amansız bir mücadeleye giriştiklerini ve bu savaşlar sonunda *budist Uygurlar*'dan bazı şehir ve yöreleri (Mınglak gibi) aldıklarını biliyoruz. Kaşgarlı'nın ifadesine göre alınan bu şehirlerdeki *budist* mabedleri yıkılmış ve burkanları da kırılmıştır. *Karahanlı* hükümdarlarının *islâmiyeti* kabul ettikten sonra, aralarından geldikleri *budist Uygurlar*'a karşı, tıpkı *müslüman Oğuzlar*'ın *Cend* bölgesine geldikten sonra *gayrı müslim Oğuzlar*'a karşı savaşmaları gibi, amansız bir mücadeleye girmiş bulunmaları gerçekten dikkate şayandır. O kadar ki bu savaşlara ait hâtıralar destanlaşmış ve bir asır kadar sonra da, yani XI. yüzyılın ikinci yarısında *Karahanlılar* sahası *müslüman Türkleri* arasında bu destanlar varlıklarını canlı bir şekilde korumuşlardır. Kaşgarlı Mahmud'un, muhtelif vesilelerle eserinde bu destanlara yer vermiş olması, onların bu savaşlarla ilgili hâtıralara nasıl değer verdiklerini ve aralarında yaşattıklarını göstermektedir ⁽²⁵⁷⁾.

Netice itibariyle diyebiliriz ki, ilk önce *Karahanlı* hükümdarı da tarihi Türk telâkkisine uygun olarak ülkeler fethetmek ve buralarda kut'un gereği olan dünya nizamını yaymakla vazifelidir. Ayrıca, ülkesini idare etmek, dirlik-düzenliği sağlamak ve yeni ülkeler fethedebilmek için askerî gücü kuvvetli bir şekilde ve her zaman hazır bulundurmakla vazifelidir. Zira, ancak böyle olduğu müddetçe düşman ülkelerini ele geçirebilecek ve oralarından hazineler alabilecektir. Bu bakımdan düşman ülkelerini vurmak, oradan servet almak, aldığı bu servetle hem hazinesini zenginleştirmek hem de erasına ve netice itibariyle halkına doyumluk sağlamak da başlıca vazifesidir. Niha-

257 — Bu hususta geniş bilgi için bk. R. Genç, *Divânü Lügati't-Türkteki Bazı Destan Parçalarına Dair, Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Ankara, 1976, s. 38 - 43.*

yet, islâm hükümdarı olarak cihad edip islâm dinini yaymak da onun vazifeleri arasına girmiştir. Bir hükümdarın bu ve benzeri bütün arzularına ise ancak askerî güçle kavuşabileceği muhakkaktır ⁽²⁵⁸⁾. Yine Y u s u f'a göre beylerin kuvvetini teşkil eden iki şeyden biri hazine, öteki de ordudur. İnsan ancak bu ikisi ile dileğine erebileceği gibi, yine bu iki kuvvet sayesinde bir hükümdar büyüklük bulur ve bu ikisi bir araya gelirse beylik tacı azamet kazanır ⁽²⁵⁹⁾.

c — Reaya'nın Hükümdar Üzerindeki Hakları

Ashında burada ele alınan konular da doğrudan doğruya hükümdarın vazifeleri ile ilgili hususlardır. Ancak, öyle anlaşıyor ki *Türk idare anlayışı*, sözü edilecek hususların teminini, halkın, kendisini idare edenlerden yerine getirilmesini bekledikleri bir hak olarak görmüştür. Buna uygun olarak Y u s u f H â s H â c i b de eserinde bu hususları, “reaya'nın bey (hükümdar) üzerindeki hakları” olarak kaydetmiştir.

Y u s u f'un beyanına göre tebaa'nın (ra'iiyet) hükümdar üzerinde başlıca üç hakkı vardır. Hükümdarın bu hakları ödemesi ve ra'iiyeti asla müşkül durumda bırakmaması lâzımdır. Öyle anlaşıyor ki bunların başında, reayanın günlük ihtiyaçlarını teminde kullandığı paranın ayarını muhafaza etmek gelmektedir. Y u s u f bu hususta, “bunlardan biri, memleketinde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru ey bilgili insan” ⁽²⁶⁰⁾ demektedir. Onun para anlamında gümüş kelimesini kullanması dikkat çekicidir. Öyle anlaşıyor ki K a r a h a n l ı piyasasında mütedavil olan para umumiyetle gümüş para idi. Nitekim A. T e v h i d'in K a r a h a n l ı l a r'a ait olarak yayınladığı para-

258 — b. 2051.

259 — b. 5462, 5463.

260 — b. 5574, 5575.

ların pek azının bakır olmasına karşılık çoğunun gümüş olması da bunun bir ifadesi olmalıdır ⁽²⁶¹⁾. Öte taraftan Kaşgarlı'nın eserinde sık sık kullandığı “yarmak” kelimesinin karşılığı “dirhem” sözüyle karşılaması da şüphesiz bu husus ile ilgilidir. Nitekim Kaşgarlı, gümüş kelimesinin akçe (dirhem) anlamına da geldiğini beyanla, bunun sebebini “çünkü onda gümüş vardır” ⁽²⁶²⁾ şeklinde izah etmektedir. Dolayısıyla Yusuf'un da para yerinde “gümüş” ten söz etmesinin manâsı anlaşılmış olmaktadır.

Yusuf'un para ayarının muhafaza edilmesine bu kadar önem verilmesine bakılırsa, tahmin edilebilir ki, sözü edilen dönemde bazı iktisadî zaruretler sonucu Karahanlı piyasasında mütedavil dirhemlerin ayarı zaman zaman bozulmaktadır. Gerçekten Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşıldığına göre, bu dönemde piyasada normal ayarda paraların yanı sıra, düşük ayarda paralar da bulunuyordu. Onun kayıtlarından normal ayardaki paraya “bütün yarmak” ⁽²⁶³⁾ denildiği anlaşıyor. Buna mukabil düşük ayarlı paralara ise “eksik yarmak” ⁽²⁶⁴⁾ deniliyordu. Kaşgarlı'nın eksik yarmak ile hemen hemen aynı manâda “bıçuk yarmak” ⁽²⁶⁵⁾ tan söz etmesi de, ayarı bozuk ve eksik paranın varlığına bir başka örnek sayılmalıdır.

O halde Yusuf'un, gümüş ayarının korunmasını istemesi bir vakıanın da ifadesi oluyor demektir. Günümüzde de iktisadî istikrarsızlığın ve paranın değer kaybetmesinin hayat pahalılığı yaratmak suretiyle toplum üzerindeki menfî rolünün büyüklüğü göz önünde bulundurulursa, XI. yüzyıl Karahanlı

261 — *Müze-yi Hümayûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, IV. Kısım, İstanbul, 1321, s. 1-36.

262 — Kilisli I, 310-Atalay I, 371.

263 — Kilisli I, 334-Atalay I, 398.

264 — Kilisli I, 96-Atalay I, 105.

265 — Kilisli I, 315-Atalay I, 377.

toplumunda da aynı konunun büyük sızlanmalara yol açacağı açıktır. Her halde bu yüzden *B a l a s a g u n l u*, reayanın hükümdar üzerindeki haklarının başında para ayarının muhafazasına yer vermiş olmalıdır.

Anlaşıldığına göre reayanın hükümdar üzerindeki haklarının ikincisi, “halkı âdil kanunlarla idare etmek, zorbalığa ve tahakküme meydan vermemektir” (266). Görülüyor ki âdil kanunlar koymak ve bunu uygulayarak toplumda dirlik-düzenliği sağlamak, yukarıda işaret edildiği üzere hükümdarın başlıca vazifelerinden olmaktan öteye, *Türk* idare anlayışı bunu, reayanın hükümdardan talebettiği bir hak olarak görmektedir.

Reayanın hükümdar üzerindeki üçüncü hakkı, bütün yolları emniyet altında tutarak, yol kesici (karakçı) ve haydutların (sekerçi) tamamen ortadan kaldırılması idi (267). Yine bununla ilgili olarak memleket (ulus) ve şehir (kend) içinde hırsızları ortadan kaldırmak, yolcu ve kervanların emniyet içinde sefer etmesini sağlamak, memlekette halka zulmedenleri yok etmek de halkın, hükümdardan ödenmesini beklediği bir hak idi. *B a l a s a g u n l u*, reayanın bu haklarının ödenebilmesi için ise şu öğütlerde bulunur: “Kötüyü, ceza vererek doğru yola getir. Kötüye kötü muamele lâyıktır, sen de öyle yap. *İyinin serbestçe dolayabilmesi için kötünün ya zincirde veya zındanda olması lâzımdır. Sen de öyle yap*” (268).

O halde görülüyor ki Türk idare telâkkisi nasıl âdil ve iyi kanunu halkın hakkı saymış ise, para ayarı ile iktisadî istikrarın temini, âdil bir idare ile hem şehirlerde hem de yollarda sükûn ve asayişin sağlanmasını ve dolayısıyla halkın huzur içinde, dirlik ve düzenlikle yaşamasının teminini hükümdarın halka karşı ödemesi gereken bir hak

266 — b. 5576.

267 — b. 5577.

268 — b. 5546 - 5549.

olarak kabul etmiştir. Çağdaş anlayışın da idareden aşağı yukarı aynı şeyleri beklediği göz önünde bulundurulursa, Türklerin bunu daha bin yıl önceden belli prensiplere bağlayarak çok yüksek bir kültür varlığı gösterdikleri kendiliğinden anlaşılmış olur. Burada şunu da belirtelim ki yu- karıda sık sık işaret edildiği gibi, kut'a nail olduğu için saltanat süren Türk hükümdarı, işte bu vazifeleri yerine getirebildiği müddetçe iyi hükümdardır. Halkın bu hak- larını ödeyemediği anda âdeta meşruluğunu da kaydetmiş sayılmaktadır.

Bu vesile ile, Y u s u f'un hayalinde canlandırdığı ideal bir idare'nin prensipleri olarak görünen bu hususların hemen aynıyle Batı Karahanlıların'ın meşhur hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim tarafından uygulan- dığını biliyoruz. Bu cümleden olarak o, para işlerini ıslah etmiş ve bunun sonucu olarak, kendi adıyla "Tamgaç dirhemleri" ola- rak şöhret bulan paraları bastırmıştı ⁽²⁶⁹⁾. Diğer taraftan A v f i- nin ifadelerine göre onun devrinde asayiş tam, reaya rahat ve adalette ünü de N û ş i r e v a n'dan daha yaygın idi. *Semerkan*d etrafında pek bol bulunan bağlardan bir tek gülün bile, sahibin- den habersiz koparılmasını irade buyurmuş, aksine hareket edenlerin ölüm cezasına çarptırılacağını bildirmişti. Hırsızlık ya- pan bir çocuğun affedilmesi için bütün devlet erkânının ricada bulunmasına rağmen affetmemiş, cezalandırmıştı. aynı şekilde yol kesici haydutlar ile bütün diğer hırsızlara karşı amansız bir şekilde mücadele etmişti.

Anlaşıldığına göre ilk zamanlarda bütün gayret ve ihtimama rağmen yol kesici haydutların kökü kazınmamıştır. Hatta bir gün bu haydutlar *Semerkan*d hisarının kapısına şöyle yazarlar : "biz yeşil soğana benzeriz, keserseniz yine boy veriz". T a m- g a ç H a n da bunun altına, "ben de bahçıvan gibi siz nereden baş kaldırırsanız keserim" diye yazdırır.

269 — bk. T o g a n, *Karahanlılar*, s. 54.

Gerçekten de bir süre sonra hükümdar bu haydutların reisini hizmet vaadi ile kandırır. Kendisine ve dört oğluna muhafızlık (candârlık) vazifesi verir. Yine onun aracılığı ile diğer haydutları da hizmete alacağını bildirir ve 300 kadarını sarayında toplar. Bir ziyafet verir. Fakat ziyafet sonrasında hepsini öldürür. Bu hâdiseden sonra yol kesici eşkıyadan eser kalmamış, memlekette dirlik ve düzenlik kemâle ermiş, kimsenin bir dirhem gümüşü kaybolmadığı gibi yollar da emniyet altına alınmıştı. Öte yandan fiyatlarda da istikrarı sağlamıştı. Bununla ilgili olarak da A v f î ş u hâdiseyi anlatır: *Semerkind* kasapları et narhının yükseltilmesini isterler, ve eğer teklif ettikleri fiyat kabul edilirse hazineye 1000 dinar ödeyeceklerini bildirirler. Buna çok sinirlenen ve hazinemin böyle paraya ihtiyacı yok diyen hükümdar, kimsenin kasaplardan et almamasını, alanın öldürüleceğini emreder. Halk bu yasağa titizlikle uymuş, her gün 5-6 kişi bir koyun keserek et ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Durumun kendileri aleyhine nasıl bir hal aldığını gören kasaplar, eski narh üzerinden et satmaktan başka çıkar yol görememişlerdir (270). Yine T a m g a ç H a n, kahraman bir asker ve vakur bir hükümdar olarak tanınmakta ve aynı zamanda dindar bir kimse olarak bilinmektedir (271). Gerçekten de kendisinin fakihlere danışmadan yeni vergiler almayacak veya vergileri yükseltmeyecek kadar insaf sahibi biri olduğunu da biliyoruz (272). Kısacası o, Y u s u f H â s H â c i b'in eserinde ideal hükümdar olarak gösterilen tipin ta kendisidir denilebilir.

Buraya kadar ele aldığımız konular gösteriyor ki, umumiyetle olduğu gibi K a r a h a n l ı Türklerinde de devlet halk içindir. Öyle olunca, devletin ve tabii onun başında bulunanların başlıca vazifeleri de halkı doyurup-giydirmek, her haliyle müreffeh kılmak, âdil kanunlarla top-

270 — bk.*Cevami*, s. 84 - 87.

271 — bk. 269 numaralı notta gösterilen yer.

272 — Bu hususta bk. *el-Kâmil*, C. IX, s. 300.

lumda dirlik ve düzenliğı sağlamak ve netice itibariyle halkı huzur içinde yaşatmaktır. Üstelik hemen hemen bütün bu hususları Türkler, idarenin kendilerine karşı ödemesi lâzım gelen birer hak olarak telâkki etmişlerdir.

Ancak, hep alacaklı olan halk mı idi? Yani, hükümdarın reaya üzerinde hiç hakkı yok mu idi? Balasagunlu Yusuf'a göre hükümdarın da halk üzerinde bazı hakları vardır ve anlaşıldığına göre *Türk* idare telâkkisi bu hususları da mutlaka yerine getirilmesi lâzımgelen yükümlülükler olarak değerlendirmiştir.

ç — Hükümdarın Reaya Üzerindeki Hakları

Yusuf'a göre hükümdarın da ra'yyet üzerinde üç önemli hakkı vardır ve her hükümdar bu hakları tebaasından istemelidir.

Bunlardan birincisine göre halk hükümdarın emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun onu derhal yerine getirmelidirler (273). Öyle anlaşıyor ki hükümdarın fermanlarına (yarlığ) riayet de *Türk* idare anlayışının temel unsurlarından birini teşkil etmiştir. Aynı anlayışın ele aldığımız dönemle muasır Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da varlığı bu kanaatimizi doğrulamaktadır. Nitekim eserinde ferman meselesine ayrı bir fasıl tahsis etmek lüzumunu duyan Nizamü'l-Mülk'e göre "hükümdara saygı öyle olmalıdır ki hiç kimse, tatbik etmedikçe onun fermanını elinden bırakmak cesaretini gösterememelidir. Yine ona göre, hükümdar ile başkaları arasındaki fark, emrine boyun eğilmesinde ve fermanına itaat edilmesindedir" (274). Diğer taraftan bilhassa Yusuf'un eserinde "hükümdarın emrini yerine getirmek ra'yyet için vaciptir. Büyük ve küçük, onu duyan herkes bu emre riayet etmelidir" şeklinde bir

273 — b. 5580.

274 — *Siyasetnâme*, s. 74 (11 fasıl); Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 5.

de atasözüne yer verilmiş olması, *Türk* telâkkisinde fermanlara mutlak itaat anlayışının köklerinin tarihi derinliğini gösterdiği gibi, aynı anlayışın fermana itaata ne kadar büyük önem verdiği ni de ayrıca teyid etmektedir (275).

Y u s u f'a göre hükümdarın tebaa üzerindeki ikinci hakkı, aslında devlet hazinesinin hakkı olan vergi'dir ve ra'yyet bu hazine hakkını her zaman gözeterek vergisini zamanında ödemelidirler (276). Demek oluyor ki devletin bazı mükellefiyetlerini yerine getirebilmesi için ihtiyaç duyduğu maddi güç, büyük ölçüde, tebaa tarafından vergilerini muntazam olarak ödemek suretiyle sağlanmaktadır.

Kutadgu Bilig yazarına göre hükümdarın tebaa üzerindeki üçüncü hakkı da, idare edilenlerin, başlarında bulunan hükümdarın dostuna dost, düşmanına da düşman olmalarıdır (277). Kanaatimizce bu da, onların hükümdarlarına kayıtsız şartsız itaat etmeleri gerektiğinin bir işareti olmalıdır. Hatta, bilhassa hükümdarın düşmanına ra'yyetin de düşman olması gerektiğinin kaydedilmesi, belki de ülke savunmasında canlarını dahi esirgemelerini belirtir bir husus olmalıdır.

Eserinde ilk önce reayanın hükümdar üzerindeki haklarını, daha sonra da hükümdarın reaya üzerindeki haklarını belirten Y u s u f, bu konudaki görüş ve öğütlerini şöyle devam ettirir: "Böylece sen onlara karşı vazifeni yapmış olursun, onlar da senin hakkını ödemiş olurlar. Ey ulu, bu yolun yolculuğunda hükümdar öyle olmalı, reaya da böyle olmalıdır. Böylelikle halk beyinin iyiliğini görür. Bey de huzura kavuşur ve dünyaya şöhretini yayar. Ey hükümdar, sana her iki dünyayı temin edecek kısmet (ülüg) ve saadet (kut) şüphesiz budur" (278).

275 — b. 4999. *Ra'iyetka vacib begi yarlıgı*.

276 — b. 5581.

277 — b. 5582. Üçüncü yağık yağı bolsalar-severing kim erse anı sevseler.

278 — b. 5583-5586.

Eserinin bir başka yerinde aynı konuya yeniden dönen Balasagunlu, hükümdar-reaya münasebetleri ile birbirlerine karşı hak ve vazifeleri konusunda şu ayrıntıya da yer vermiştir: “Hükümdar ülkenin beyi ve halkın da büyüğüdür. (Bu bakımdan) ona her türlü hürmet ve tâzimi göstermek lâzımdır. Böylece o hareketlerini düzeltir, sözünde sâdık olur ve memlekette kötülerin izini yok eder. Beyinin emrini yerine getirmek ra'iyet için vaciptir. Bu bey para ile satın alınmış köle dahi olsa (kerek Hindu bolsa kümüş yulugu), onun hem kendine hem de emrine riayet gösterilmelidir” (279).

Yusu f'un idare eden ile edilenlerin birbirleri üzerindeki karşılıklı hak ve vazifeleri konusunda ortaya koymuş olduğu çok dikkate şayan görüşlerine göre :

- 1 — Hükümdarların tebaasına karşı,
 - Paranın istikrarını, daha doğrusu iktisadî istikrarı sağlamak, hayat pahalılığı yüzünden geçim sıkıntısı yaratmamak,
 - İyi kanun koyup bunları adaletle uygulayarak zorbalık ve kargaşaya engel olmak,
 - Ülke içinde dirlik ve düzenliği temin ile, huzur ve güven içinde yaşanmasını sağlamak,

gibi mükellefiyetlerle yükümlü oldukları ve raiyyetin bu haklarını ödemeleri gerektiği anlaşılmaktadır.
- 2 — Buna karşılık reaya da hükümdara karşı,
 - Kölelikten yetişme biri dahi olsa, hükümdarın emir ve fermanlarına mutlak itaat etmek,
 - Hazine hakkı olan vergiyi veya öteki devlet alacaklarını zamanında ödemek,

— Hükümdarın dostunu dost, düşmanını da düşman bilmek,

ile mükellefti ve bu hususların yerine getirilmesi ile de reaya, hükümdarına karşı hakkını ödemiş oluyordu.

Yukarıda, Türk idare anlayışına göre hükümdarın en önemli vazifesinin halkı müreffeh kılmak, aç ise doyurmak ve çıplak ise giydirmek olduğunu söylemiştik. Demek ki devlet evvel emirde reayayı karnı tok, sırtı pek kılmakla mükelleftir. Fakat görüldüğü gibi Türk idare geleneği bununla da yetinmemiş ve hükümdarı, doyurup-giydirdiği tebaasına hayat pahalılığı çektirmemek, onları âdil bir idare altında, dirlik ve huzur içinde yaşatmakla da mükellef kılmıştır. Kanaatimizce Türk idare telâkkisi bakımından Y u s u f'un eserinde yer alan ve bildiğimize göre üzerinde hiç durulmamış olan asıl dikkate değer hususlar da bunlardır. Görülüyor ki, zamanımızda bile bazı devletlerin, vatandaşlarına karşı yerine getirmeyi, devletin temel unsurları haline koyamadıkları bu hususları Türk idare telâkkisi en az bin yıl önceden karşılıklı hak-hukuk anlayışı içinde ve esaslı prensiplere bağlamıştır. Kanaatimizce Türk devlet anlayışından söz ederken, üzerinde önemle durulması gereken hususlardan biri de bu olmalıdır.

Tebaaya gelince, kendisinin her türlü refah ve huzurunu sağlayan devlete ve onun başında bulunan hükümdara karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu hususlar, zamanın ölçülerine göre en basit vatandaşlık vazifelerinden başka bir mahiyet arzetmemektedir.

Hükümdar ve reayanın birbirleri üzerindeki karşılıklı haklarını bu şekilde ifade ettikten sonra, yine bu son konu ile ilgili gördüğümüz bir başka husus üzerinde de durmak istiyoruz. O da, gerek **Yusuf Hâs Hâcib**'in, gerekse **Kaşgarlı Mahmud**'un “humaru” adı ile ve hemen hemen aynı imlâ ile kaydettikleri, bir nevî veraset vergisidir.

Humaru kelimesinin hâtıra ve armağan olmak üzere verilen mal anlamına geldiğini bildiren **Kaşgarlı**, “mülk sahibi büyüklerden biri öldüğünde, malından en iyi bir parça Hakan için ayrılır. Buna da humaru denir ve bu *Türklerin* bir âdetidir (280) demektedir. **Balasagunlu**'ya gelince, onun *Kutadgu Bilig*'inin muhtelif yerlerinde kaydedilen bu kelimeye *Dîvânü lûgati't-Türk*'teki gibi açık seçik bir anlam vermek mümkün olmuyor. Merhum **Arat**, **Ay-Toldı**'nın hastalığının ağırlaşması üzerine oğluna söylediği sözlerle (281), aynı durumdayken hükümdar **Kün Togdı**'ya yazdığı “kumaru bitigi” ne (282) bakarak bu kelimeye vasiyet manâsını verdiği gibi (283), aynı kelimeyi miras manâsında da tercüme etmiştir (284). Gerçekten de konunun anlatılışına göre, kelimenin bu manâları da ifade ettiği anlaşılmaktadır. Mamafih, **Kaşgarlı**'nın bize bildirdiğine göre *Türkler* ve bu arada **Karahanlılar**, vasiyet anlamında “tutrug” veya “tutsug” (285) kelimelerini de kullanıyorlardı. Fazla olarak, **Yusuf**'un eserinden anlaşıldığına göre

280 — Kilisli I, 371-Atalay I, 445, 6.

281 — b. 1341.

282 — XXIII. *Fasıl başlığı* ile b. 1354.

283 — Ayrıca bk. b. 1356.

284 — b. 1467-1469.

285 — Kilisli I, 75, 384-Atalay I, 79, 462.

XI. yüzyıl *müslüman* *Karahanlı* camiasında “vasiyyet” kelimesi de kullanılıyordu ⁽²⁸⁶⁾. Bu bakımdan humaru’nun, aslında *Kaşgarlı*’nın izah ettiği anlamda olup, vasiyyet ve miras gibi anlamları da bundan dolayı kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca *Yusuḫ Hâs Hâcib*’in bir başka vesile ile kaydettiği birkaç söz de *Kaşgarlı*’yı teyideder mahiyettedir. Onun hikâye ettiğine göre, eserin kahramanlarından zâhid *Odğurmuş* ölürken kardeşi *Öğdülmiş*’e vasiyyet’te bulunduktan başka, ona bir çanak ile bir deyneği de “kumaru” olarak bırakmıştır. *Öğdülmiş*, kardeşinin kendisine bir hatıra olarak bırakmış olduğu şeyi hükümdar’ın önüne koyarak, bunlardan birini almasını istemiş, hükümdar da çanağı *Öğdülmiş*’e bırakıp, deyneği kendisine “kumaru” olarak almıştır ⁽²⁸⁷⁾.

Durum ne olursa olsun, açıkça anlaşıyor ki *Karahanlı* hükümdarları, reayasından ölen kimselerden ve bilhassa varlıklılardan, bir parça malı kendisine almakta ve bir hak olarak gösterilen bu durum onlarda yaygın bir âdet olarak devam etmektedir. Bu bakımdan humaru’yu da hükümdarın reaya üzerindeki haklarından biri saymak her halde yanlış olmasa gerektir ⁽²⁸⁸⁾.

286 — b. 6321.

287 — b. 6321 - 6327.

288 — Bilhassa *Selçuklu* devleti ricali arasında görülen “*Humar Tekin*” şeklindeki şahıs adının da humaru kelimesi ile ilgili olduğu kanaatindeyiz. Bu devlette güllâmların sahibi tarafından satılabilmeleri veya hediye olarak verilebilmeleri hususu (bk. *Köymen, Askerî Teşkilât*, s. 16), *Humar Tekin*’in, hediye, armağan köle manâsında kullanılabileceği şeklindeki kanaatimizi kuvvetlendirmektedir.

C — HÜKÜMDAR ve AİLESİ

Bilindiği üzere Karahanlılar devletinin başında, kendilerinin efsanevi destan kahramanı Alp Er Tonga'nın (Afrasiyâb) soyundan geldiklerine inanılan bir aile bulunmuştur. Nitekim, bununla ilgili olarak bu aileye Âli Afrasiyâb denildiğini de biliyoruz ⁽²⁸⁹⁾. Bu cümleden olarak Cemal Karşî onların Afrasiyâb neslinden olduklarını kaydettiği gibi ⁽²⁹⁰⁾, Kaşgarlı Mahmud da "Han" unvanı dolayısıyla şu bilgiyi verir: "Han Türklerin en büyük hükümdarıdır ve Afrasiyâb oğullarına Han denilir, Afrasiyâb hakandır" ⁽²⁹¹⁾.

Ancak bu sülâlenin hangi Türk teşekkülüne mensup olduğu meselesi öteden beri münakaşa konusudur ve bu konuda birçok görüşler ortaya konulmuştur ⁽²⁹²⁾. Mamafih, daha önce V. V. Barthold ⁽²⁹³⁾, V. Minorsky ⁽²⁹⁴⁾ ve F. Sümer ⁽²⁹⁵⁾ tarafından da işaret edildiği gibi, devleti kuranların Yağma'lar-
dan olduğu hemen hemen kesinlik kazanmıştır. Zira, X. yüzyıl coğrafya eserlerinden *Hudûdü'l-Âlem*'de kaydedildiğine göre Yağma'lar Uygurlar'ın bir kolu idi ve başlarında bulunan hükümdarları da Uygur (Toguz-Guzz) hükümdar ailesindendi ⁽²⁹⁶⁾.

289 — bk. Barthold, *Dersler*, s. 116; Pritsak, *Karahanlılar*, s. 251.

290 — *Mülhakât*, s. 130.

291 — Kilisli III, 117-Atalay III, 157.

292 — Bu görüşler için bk. Pritsak, *Karahanlılar*, s. 252.

293 — Barthold ilk önceleri Karahanlılar devletini kuranların Yağma'lar olduğunu kabul ettiği halde, sonradan bu görüşünden vazgeçerek, asıl kurucuların *Karluklar* olduğunu belirtmiştir (*Turkestan*, s. 254; V. Minorsky, *Hudûd al-Âlam*, London, 1937, s. 280 n2).

294 — *Hudûd al-Âlam*, s. 280.

295 — *Oğuzlar*, s. 30.

296 — *Hudûd al-Âlam*, tercüme, s. 96; izahlar, s. 278, 280.

Aynı kaynağa göre *Kaşgar* ve *Artuç* kasabaları da aynı dönemde *Yağma*’ların elinde bulunuyordu ki, *Kaşgar*’ın *Karahanlı*ların ortaya çıkışı yıllarında bu devletin başlıca merkezlerinden olduğu ve *Artuç*’ta da *Karahanlı* hükümdar ailesinin mezarlığının bulunduğu malûmdur. Yine aynı kaynakta *Bulak*’ların bir *Yağma* boyu olmakla birlikte, *Uygurlar*’la karışık bir halde bulundukları da kaydedilmiştir. Bunun gibi, *Kaşgarlı Mahmud* da *Bulaklar*’ın bir *Yağma* boyu olduğunu bildirmektedir (²⁹⁷). Diğer taraftan *Mücmelü’t-Tevârih ve’l-Kıyas*, *Yağma* hükümdarlarına *Buğra Han* denildiğini açıklıkla kaydeder ki, kanaatımıza göre işte bu husus onların *Karahanlılar* devletinin kurucuları olduklarını gösteren en kuvvetli delildir (²⁹⁸).

O halde, bunlara bakarak söylemek mümkündür ki, ihtimal *Uygurlar*ın bir kolu veya *Uygurlar*’a bağlı bir kavim olan *Yağma*’lar *Uygur* devletinin yıkılması üzerine (840) batıya göç ederek *Kaşgar* bölgesine gelmişler, buraları *Karluklar*’dan alarak yurd edinmişlerdir. Daha sonra onlar *İli* vadisine de yayılmışlar ve dolayısıyla devletin öteki önemli merkez sahası olan *Balasagun* (Kuz - Ordu = Kuz - Uluş) bölgesi de ellerine geçmiştir. Onların hükümdarlarının kolaylıkla “Han” unvanını almış olmaları da şüphesiz *Uygur* hükümdar ailesi ile olan münasebetlerinden ileri gelmiştir. Buna karşılık, aynı devletin kurucuları olarak ileri sürülen *Karluklar*’ın hükümdarları *Yabgu* unvanını taşımışlardı ve hatta *Hudûdü’l-Âlem*’e göre *Karluk* hükümdarları bu *Yabgu* unvanını eskiden kullanmışlardı. Dolayısıyla eserin yazıldığı yıllarda (982 M.), artık bu unvanı da taşımıyorlardı (²⁹⁹). Buna

297 — Kilisli I, 116, 317 - Atalay I, 129, 379. *Kaşgarlı*’ya göre *Bulaklar* bir ara *Kıpçaklar*’a tutsak olmuşlar, daha sonra onların esaretinden kurtulmuşlardır. Onların bu esaretten sonra “*Elke Bulak*” olarak anıldıkları da anlaşıyor.

298 — bk. Barthold, *Turkestan I*, s. 20; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 30.

299 — bk. *Hudûd al-Âlam*, s. 97.

paralel olarak Kaşgarlı Mahmud da XI. yüzyılda *Karluk* büyüklerine verilen unvanlar olarak “çuglan” ⁽³⁰⁰⁾, “Sagun” ⁽³⁰¹⁾ ve “Köl İrkin” i ⁽³⁰²⁾ gösterir ki bu mütevazî unvanlar şüphesiz onların siyasî varlıklarını iyice yitirmiş bulunmaları ile ilgilidir.

Öte taraftan, Karahanlıların *Yağmalar* yolu ile *Uygurlar*’a bağlı bulunmalarının daha başka tarihî izleri de mevcuttur ki yeri geldikçe zaman zaman bu hususa ayrıca işaret edilmiştir. Bu cümleden olarak Yusuf Hâs Hâcib’in hükümdar’a hitabederken, eski *Uygur* hükümdar unvanlarından birini kullanarak “ay ıduk kut” ⁽³⁰³⁾ demesi de tamamen bununla ilgilidir. Yine bununla ilgili olarak Yusuf, eserinin bir yerinde hükümdar’a, “ey müslüman” anlamında, “ey çomak” ⁽³⁰⁴⁾ diye hitabediyor ki biz, çomak’ın *budist Uygurlar* tarafından *müslüman* anlamında kullanılan bir tabir olduğunu Kaşgarlı vâsıtasıyla biliyoruz ⁽³⁰⁵⁾.

300 — Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

301 — Kilisli I, 337-Atalay I, 403. *Şagun* ve *Köksagun* unvanları hakkında ayrıca bk. F. Köprülü, *Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar*, THİTM, C. II, İstanbul, 1939, s. 22.

302 — Kilisli I, 93-Atalay I, 108.

303 — b. 939. Yir öpdi kör ay toldı turdı örü-ayur ay ıduk kut, ay edgü törü. İduk Kut (İdikut) unvanının, Göktürkler döneminde yurdları *Beş-Balık* bölgesi olan *Basmıl* hükümdarlarının unvanı olarak kullanıldığını biliyoruz. 840’tan sonra *Beş-Balık* bölgesine yerleşerek burada bir devlet kuran *Uygurlar* da kendi hükümdarlarına bu unvanı vermişlerdir. Bununla ilgili olarak onların başşehrine *İdikut Şehri* denildiği de malumdur.

304 — b. 4701. Bu munça isinmek azu tumlınmak-Tilek iki boldı ay ersig Çomak.

305 — Kilisli I, 381, II, 3-Atalay I, 319, II, 3.

K a r a h a n l ı devletini kuran ailenin menşei hakkındaki görüşlerimizi bu şekilde ifade ettikten sonra bu ailenin başında bulunan hükümdarı da tanımaya çalışalım. Ancak şuna işaret edelim ki, ele aldığımız dönem çok uzun bir süreyi kapsadığından burada genel olarak bir K a r a h a n l ı hükümdarının durumu ele alınmış, belirli hükümdarlardan ise ancak bazı unvan ve lâkâblar ile, onların meclisleri, âlimler ve şairlerle münasebetleri, alay gösterileri ve saire gibi konular dolayısıyla bahsedilmiştir.

a — Hükümdarlık Alâmetleri

Sözünü ettiğimiz dönemin K a r a h a n l ı hükümdarının günlük hayatı hakkında bilgi vermeden önce, şimdiye kadar bu tip çalışmalarda yapılageldiği üzere işe, onun hükümdarlık alâmetlerinden başlamayı uygun gördük. Hükümdarlık alâmetleri veya hâkimiyet sembollerini de başlıca şunlar olarak tesbit edebiliyoruz :

- 1 — Unvan ve Lâkaplar,
- 2 — Hutbe,
- 3 — Sikke,
- 4 — Hükûmet Merkezi (Payitaht),
- 5 — Saray,
- 6 — Otağ,
- 7 — Taht,
- 8 — Tâc,
- 9 — Çetr,
- 10 — Bayrak,
- 11 — Tuğ,
- 12 — Nevbet,
- 13 — Hil'at.

Bunlardan ilk ikisi manevî, üçüncüsü hem maddî hem manevî, ötekilerin tamamı maddî alâmetler olarak kabul edilmişlerdir (306).

1 — **Hükümdarların Unvan ve Lâkablari** : Umumiyetle *Türklerin* ve bu arada *Karahanlı* camiasını teşkil edenlerin hükümdar'a "beg=bey" diye hitabettiklerini biliyoruz. Her ne kadar XI. yüzyılda hüküm süren hiçbir *Karahanlı* hükümdarının kaynaklardaki resmî unvanları arasında "beg" sözüne rastlanmıyorsa da, gerek *Balasagun*'lı *Yusuf*'un gerekse *Kaşgarlı* *Mahmud*'un eserleri, sözünü ettiğimiz dönemde hükümdar için bu unvanın kullanıldığı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık kayıtlar ihtiva etmektedirler. Nitekim *Kaşgarlı Mahmud* beg sözünün arapça karşılığı olarak ekseriyetle "emîr" kelimesini kullandığı halde, "begden tartıgçı keldi" şeklindeki bir ifadeyi açıklarken beg sözünü "melik", yani hükümdar, kiral karşılığı olarak kullanmıştır (307). *Yusuf*'a gelince o, eserinin pek çok yerinde "beg" sözünü doğrudan doğruya hakan, han veya hükümdar kelimelerinin yerine kullanmıştır. Meselâ o, "eğer dikkat edersen görürsün ki dünya beyleri arasında en iyileri *Türk* beyleridir. Bu *Türk* beyleri arasında da adı meşhur ve ikbali ayan-beyan olan *Tonga Alp Er* (Afrasiyâb) idi" (308) derken şüphesiz *Türk* beyleri sözü ile *Türk* hakan veya kağanlarını kastediyordu. Nitekim *Karahanlılarca Afrasiyâb*'ın en büyük hakan sayıldığı ve onun soyundan geldiklerine inanılan *Karahanlı* hükümdarlarına da Han denildiğine dair *Kaşgarlı*'nın kaydına yukarıda işaret etmiştik. Diğer taraftan yine *Kutadgu Bilig*'de "beglikke seza bolgu teg beg" sözünün "hükümdarlığa lâayık bir hükümdar" anlamında kullanılmış olması da (309) *Ka-*

306 — bk. *Köymen*, *Saray Teşkilâtı*, s. 9 vd.

307 — *Kilisli I*, 385-*Atalay I*, 462.

308 — b. 276, 277.

309 — *XXVIII. Fasıl başlığı*.

r a h a n l ı l a r ı n h ü k ü m d a r i ç i n “ b e g ” u n v a n ı n ı k u l l a n d ı k l a r ı n ı n e n a ç ı k i f a d e s i d i r . Y i n e Y u s u f e s e r i n d e h ü k ü m d a r ’ a s ık s ık “ a y b e g ” d i y e h i t a b e t m e k t e d i r (³¹⁰).

K a r a h a n l ı l a r ’ ı n h ü k ü m d a r i ç i n k u l l a n d ı k l a r ı b i r b a ş k a u n v a n ı n d a İ l i g o l d u ğ u n a y u k a r ı d a i ş a r e t e t m i ş v e b u k e l i m e h a k k ı n d a b a z ı a ç ı k l a m a l a r d a d a b u l u n m u ş t u k . Ö t e t a r a f t a n , d a h a ö n c e b u u n v a n h a k k ı n d a k ı y m e t l i b i r a r a ş t ı r m a y a p m ı ş o l a n m e r h u m O . T u r a n d a b u k o n u d a ş u b i l g i y i v e r m i ş t i r : “ T ü r k ç e i l , m e m l e k e t v e o r a d a o t u r a n t e b a a ” , b u n d a n , “ m e m l e k e t v e t e b a a n ı n t o p u n u t e ş k i l v e t e m s i l e d e n d e v l e t v e o n u n h â k i m i y e t i ” v e n i h a y e t , d e v l e t i n b i r n i z a m v e b a r ı ş u n s u r u o l m a s ı d o l a y ı s ı y l e “ s u l h ” m a n â l a r ı n a g e l i r ; s e f i r ’ e e l ç i d e n i l m e s i d e s u l h y a p ı c ı o l m a s ı i l e i z a h e d i l e b i l i r . . . T ü r k l e r d e v l e t ’ e i l d e d i k t e n s o n r a , o n a s a h i b v e h â k i m o l a n a T ü r k d i l i i c a b ı i l e İ l i g (v e g i d e r e k İ l i g) y a n ı i l ’ l i (s a h i b ü ’ d - d e v l e v e s a h i b ü ’ l - m e m l e k e) d i y e c e k l e r i p e k t a b i î d i r (³¹¹).

K a r a h a n l ı l a r ’ ı n h ü k ü m d a r i ç i n k u l l a n d ı k l a r ı “ i l i g ” u n v a n ı n ı n *Hun*, *Göktürk*, *Uygur* v e *Hattâ Hazarlar* i l e *Selçuklular* d a k u l l a n ı l d ı ğ ı b i l i n m e k t e d i r (³¹²). A n c a k , g ö r ü n ü ş e g ö r e b u u n v a n ı e n y a y ğ ı n ş e k i l d e k u l l a n a n l a r *Uygurlar* (³¹³) v e *Karahanlılar* o l m u ş t u r k i b u h u s u s d a ş ü p h e s i z *Karahanlılar* ’ ı n d a h a z i y a d e *Uygur* g e l e n e ğ i n e b a ğ l ı b u l u n m a l a r ı i l e i l g i l i d i r . *Uygurlar* ’ d a n k a l m a X I I I . y ü z y ı l a a i t b e l g e l e r , o n l a r ı n b u u n v a n ı u z u n s ü r e k u l l a n m a y a d e v a m e t t i k l e r i n i d e g ö s t e r m e k t e d i r (³¹⁴).

H a l b ö y l e i k e n , K a r a h a n l ı l a r t a r i h i ü z e r i n d e k i ç a l ı ş m a l a r ı i l e t a n ı n a n O . P r i t s a k , i l i g u n v a n ı n ı n , K a r a h a n

310 — Msl. bk. b. 1424, 1658.

311 — bk. *İlig Unvanı Hakkında*, s. 197.

312 — O. Turan, Aynı makale, s. 195, 196.

313 — Aynı müellif, *A. g. m.*, s. 195.

314 — bk. Arsal, *Hukuk*, s. 78.

11 sülâlesinin bütün mensuplarının umumî bir unvanı olarak değil de, kendi tasnifine göre (315) devletin dört alt-kağan'ından sadece ikisi tarafından kullanıldığını ileri sürmüştür. Ona göre ilig sözü bu sülâle için ayrı bir hususiyet teşkil etmediği gibi, *ilig-han* tabirinin *Karahanlılar* sülâlesi için kullanılmamasında başka mahzurlar da vardır. “Çünkü, burada her iki unvan (ilig ve han), birbirinden farklı iki rütbeye delâlet eder. Han veya Hakan meratib silsilesi bakımından ilig'den daha yüksek bir rütbeyi haiz bulunmaktadır. *İlig-han* terkibine *Mâverâü'n-nehr*'de ilk *Karahanlıların* muasırı olan *islâm* tarihçilerinden (al-Utbî)'de tesadüf edilir ve bu terkiib tuhaf bir karışma neticesi olarak meydana gelmiştir” (316).

Ancak, birkaç bakımdan Pritsak'ın bu görüşü bizce kabule şayan görülmemektedir. Bir defa, bilindiği üzere Yusuf Hâs Hâcib, meşhur eserini *Karahanlılar*'dan *Kaşgar* hükümdarı Ebû Ali Hasan b. Süleyman'a ithaf etmişti. Onun unvanı ise *Kutadgu Bilig*'in *Fergana* nüshasında “*Hakanü'l-ecellü'l-müeyyed nâsırü'l-hakk ve'd-dîn Tavgaç Ulug Bugra Kara Han Ebû Ali Hasan b. Arslan Han*” ve *Yarkend*'de tanzim edilen bir mahkeme vesikasında ise lâkab ve unvanları, “*el-hakanü'l-ecellü's-seyyidü'l-melikü'l-müeyyedü'l-muzafferü'l-mansur izzü'd-dîn müşeyyidü'd-devleti'l-kahire burhanü'l-milleti'l-bahire ve kehfü'l-ümme't-tahire gıyasü'l-müslimîn melikü'l-maşrık ve's-sîn Tavgaç Bugra Kara Hakan Ebû Aliyyinü'l-Hasan bin Süleyman Arslan Kara Hakan mücteba halifeti'l-lâhi veliyyi ve emiri'l-mü'minîn*” şeklinde kaydedilmiştir (317). Diğer taraftan o, Doğu *Karahanlılarının* en meşhur hükümdarlarından olup Pritsak'ın dediği gibi bir

315 — Bu husus üzerinde ayrıca durulacaktır.

316 — *Karahanlılar*, s. 251.

317 — bk. R. R. Arat, *Kutadgu Bilig I*, İstanbul, 1947, Giriş, s. XVII.

“alt-kağan” asla değildi. Dolayısıyla Y u s u f’un böyle bir hükümdar’a ithaf ettiği bir eserde, hükümdardan defalarca “ilig” diye söz etmesi ve hatta eserinin baş kahramanı olan hükümdar’a “K ü n T o g d ı İ l i g” adını vermesi, bunun bir alt kağan unvanı değil, doğrudan doğruya hakan unvanı olarak telâkki edildiğinin kesin delilidir. Aynı şekilde, Girişte işaret edildiği üzere S a t u k B u ğ r a, oğlu M u s a T o n g a, B a y t a ş S ü l e y m a n A r s l a n ve nihayet N a s r b. A l i’nin de *İlig* unvanı ile anıldıklarını biliyoruz ki, hiçbir alt-kağan değildi.

Diğer taraftan K a r a h a n l ı s i k k e l e r i n d e rastlanan “M u i z z ü ’ d - d e v l e İ l i g e l - H a n A h m e d b. A l i, Ş e r e f ü ’ d - d e v l e E b û ’ l - m u z a f f e r A r s l a n H a n İ l i g, N a s r H a n b. A l i İ l i g e l - Â d i l v e M u h a m m e d b. A l i İ l i g H a n (ve İlig Padişah)” gibi unvan ve lâkablar da ⁽³¹⁸⁾, P r i t s a k’ın dediği gibi *İlig-han* terkinin tuhaf bir karışma neticesi olarak ortaya çıkmadığını, bu terkin K a r a h a n l ı hükümdarlarınca bizzat kullanılıp, paralarında da yazılı bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Ayrıca, yukarıda kut telâkkisinin K a r a h a n l ı l a r d a yaygın bir şekilde muhafaza edildiğinden söz ederken işaret edildiği gibi, *Kutadgu Bilig*’de “*ilig kutı*” sözü, devletli hükümdar anlamında kullanılmıştır ⁽³¹⁹⁾.

Nihayet, Y u s u f H â s H â c i b eserinin kahramanlarından K ü n T o g d ı İ l i g hakkında “ilig me idi edgü sultan turur (hükümdar çok iyi bir sultandır)” ⁽³²⁰⁾ şeklinde kaydettiği bir ifadede *ilig* kelimesini *sultan* anlamında kullanmakla, bu unvanın neyi ifade ettiğini yine açık bir şekilde göstermiş bulunmaktadır. O halde görülüyor ki “İlig” unvanı K a r a h a n -

318 — bk. A. T e v h i d, *Meskülât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu*, IV, s. 1-36.

319 — Ayrıca bk. b. 720.

320 — b. 3458.

l ı l a r'da doğrudan doğruya hükümdar anlamında kullanılmış ve bu unvan K a r a h a n l ı sülâlesinden hakanlık yapan çoğu için mevzubahs olmuştur.

Öyle anlaşıyor ki K a r a h a n l ı hükümdarlarının en çok kullandıkları unvanlar “Han” ve “Hakan” olmuştur. Gerek muasır yazarların eserleri, gerekse o dönemden bize kadar ulaşmış resmî belgeler ve bu arada K a r a h a n l ı hükümdarları adına kesilmiş sikkelerde, bu husus açıkça görülmektedir. Ancak, bu unvanlar da onlar için yeni şeyler olmayıp, en eski zamanlardan beri çeşitli *Türk* devletlerinde hükümdarlar tarafından kullanılagelmışlerdir ⁽³²¹⁾. K a ş g a r l ı M a h m u d'un da Han ve Hakan unvanlarını A l p E r T o n g a ile ilgili göstermesi, bu unvanların eskiden beri kullanıldığının bir hâtırası olmalıdır. Ancak K a r a h a n l ı l a r bu unvanları da umumiyetle tek başına değil, *Arslan*, *Buğra*, *Tonga* gibi hayvan adları veya *Tavgaç* (Tamgaç, Tabgaç, Tafgaç), *Kara*, *Kadır*, ve *Kılıç* gibi sıfatlarla birlikte kullanmışlardır. Sözü edilen hayvanların, *Türk* tarihinde çeşitli örnekleri olduğu gibi, birer onkun olmaları kuvvetle muhtemel ise de O. P r i t s a k'ın *Arslan'ı Çiğiller'in*, *Buğra'yı da Yağmalar'ın* onkunu şeklinde göstermesini ⁽³²²⁾ hiç değilse şimdilik ihtiyatla karşılamak durumundayız. Zira, meselâ *Arslan Han* terkibi de K a r a h a n l ı l a r için yeni bir unvan olmayıp, aynı unvan *Uygur* hükümdarları tarafından da kullanılmıştır ⁽³²³⁾. Ayrıca B. Ö g e l'in bildirdiğine göre *Gök-türk* ve *Uygur* hükümdarlarının tahtları arslan motifli idi ve bilhassa *Uygurlarda Arslan Han* unvanı da bununla ilgili bulunuyordu ⁽³²⁴⁾.

321 — Bu unvanlar hakkında bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 62 vd; Kafesoğlu, *TMK*, s. 299. Bahaeddin Ögel'e göre *Türkler* Han unvanını çok eskidenberi “imparator” anlamında kullanmışlardır.

322 — *Karahanlılar*, s. 253.

323 — Ögel, *Giriş*, I, s. 123.

324 — Ögel, *TKGÇ*, II, s. 141.

Ancak yukarıda işaret edildiği gibi, gerçek olan bir husus vardır ki o da *Yağma*’ların başında bulunan hükümdarların, daha erkenden *Buğra Han* unvanını taşımış olmalarıdır. Onların bu unvanının *Karahanlı*larda çok yaygın bir şekilde kullanılması da şüphesiz *Yağma*’ların bu devletin kurucuları olmaları ile ilgilidir. Bu cümleden olarak, *Kutadgu Bilig*’in ithaf edilmiş olduğu *Kaşgar* hükümdarı *Ebû Ali Hasa*’nın unvanları arasında *Buğra Han* (*Hakan*) unvanının bulunmasına karşılık onun babasının unvanları arasında da *Arslan Hakan* (*Han*) unvanının bulunması, *Pritsak*’ın ifade ettiği gibi unvanların kullanılmasında *Yağma*, *Çiğil* vb. gibi bir boy ayırımı yapılmadığını gösterir durumdadır. Mamafih bu dönem için *Kaşgarlı Mahmud*’un eserinde muhtelif vesilelerle *Han* ve *Hakan*’dan oldukça çok söz edilmesine karşılık, *Yusu’f’un Kutadgu Bilig*’inde her iki unvana da nisbeten az yer verilmiş, bu anlamlarda daha çok “*ilig*” ve “*beg*” kullanılmıştır. ⁽³²⁵⁾.

Adıgeçen *Ebû Ali Hasa* ile, 1068’de ölen *Batı Karahanlıları* hükümdarı *İbrahim b. Nasr*’ın unvanları arasında yer alan *Kara* (*Buğra Kara Han*)’ya gelince, *Pritsak* bunun, eski *Türklerde* kuzey anlamındaki *kara* sözünden hareketle *Türklerin* hukukî rumuzunda büyüklük ve yükseklik ifade eden bir tabir haline geldiğini ve *Kara Han*’ın “büyük baş” manasında kullanıldığını belirtir ⁽³²⁶⁾. *Kara*’nın kuvvet anlamında olduğu da belirtilmektedir ⁽³²⁷⁾. Aynı sıfatın

325 — *Kutadgu Bilig*’in sadece “*Yaruk Yaz Fasın Ulug Bugra Han Ögdisin Ayur*” adını taşıyan IV. Fashında *Ebû Ali Hasa*’nın övülmesi vesilesiyle “*Hakan*” unvanına yer verilmektedir (b. 82, 85, 86, 93, 102, 104, 115). *Han* unvanı ise eserde yer alan bazı vecizelerin sahibleri olarak anılan *Uç Ordu Hanı* (b. 2966, 3815) ve *Türk Hanı* (b. 3817) dışında sadece bir defa yer almıştır (b. 5321).

326 — *Karahanlılar*, s. 251.

327 — *Merçil, Karahanlılar*, s. 794

H a k a n l ı (Karahanlı) hükümdarlarına unvan olarak verildiğini kaydeden K a ş g a r l ı M a h m u d, B u ğ r a K a r a H a k a n unvanını buna örnek göstermiş ve bu sıfatın verilışı ile ilgili bir hikâyenin de varlığına işaret etmiş ise de ne hikâyeyi kaydetmiş, ne de kara'nın burada hangi anlamda kullanıldığını bildirmiştir (328). Y u s u f ise bu konuda en ufak bir bilgi vermemiştir.

Yukarıda, B u ğ r a H a n unvanını ilk önce kullananların Yağma hükümdarları olduğuna işaret edilmiş ve bu husus K a r a h a n l ı devletini kuranların Yağmalar olduğu keyfiyeti ile izah edilmişti. Şimdi biz, K a ş g a r l ı'nın Yağmalardan bahsederken onlara Kara Yağma da denildiğini bildiren kaydına dik-kati çekmek istiyoruz (329). Acaba B u ğ r a K a r a H a n unvanındaki Kara sıfatı Yağmaların bu sıfatı ile ilgili olamaz mı? Zira, K a r a h a n l ı hükümdarlarından, unvanları arasında Kara sıfatı bulunanlar bunu umumiyetle Buğra ile birlikte ve "Buğra Kara" şeklinde kullanmışlardır. Mamafih bu hususta daha fazla birşey söyleyebilecek durumda değiliz (330).

328 — Kilisli III, 167 - Atalay III, 221. Mamafih onun kara sıfatının verilmesi ile ilgili hikâyeden maksadının, Avfi' de nakledilen bir hikâye olması kuvvetle muhtemeldir ki, tamamen bir halk yakıştırmasına dayandığı muhakkaktır (Cevami, s. 100, 101).

329 — Kilisli III, 25 - Atalay III, 34.

330 — Kara'nın Türklerce "kuzey" anlamından başka ve daha çok yaygın bir şekilde "avam'ı=halkı" ifade eden bir kelime olarak kullanıldığı malumdur (F. Köprülü, *Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar*, s. 26; B. Ögel, *Uygurların Menşe Efsanesi*, D. T. C. F. Dergisi, C. VI. Sayı 1-2, (1948) s. 22 n 33). Kelimenin XI. yüzyılda da avam anlamında kullanıldığını görüyoruz ki Yusuf Hâs Hâcib bunu doğrudan doğruya "kara" (mls. bk. b. 256'da "ilin itmiş örtü bayumış kara-kara baylıkın kılmış özünge tura"); "il karası" ve "kara 'âm budun"(XLIX. Fasıl başlığı) şeklinde kullanmıştır. Mamafih, kelime giderek "kul" taifesini

Yine aynı dönem unvanları arasında yer alan *Tavgaç*'a gelince, bu hususta da Kaşgarlı'nın kaydı dikkate değer. Onun yazdığı dönemde *Tavgaç* sözü hem "*Maçin*"in coğrafî adı olarak kullanılmakta hem de Türklerce "*Maçinli* ve genel anlamda Çin'li" manâlarını ifade etmekte idi. Yine ona göre hükümdarlara *Tavgaç Han* unvanı da veriliyordu ki bu, "ülkesi büyük ve eski (mülkü azim ve kadim)" demek oluyordu ⁽³³¹⁾. Onun şu sözlerine bakarak, Karahanlılar'ın hem saltanatlarının köklerinin eskiliğine inanıldığı ve hem de kendilerini Çin'in (şüphesiz *Barhan* adını verdikleri ve hududunu da Kaşgar civarı olarak kabul ettikleri *Aşağı Çin*) ⁽³³²⁾ hâkimleri olarak telâkki ettikleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim onlar, yukarıda görüldüğü gibi "melikü'l-maşrik ve's-sin" unvanını da

ifade eder bir sıfat olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna uygun olarak Yusuf, kul'un sıfatının "kara", beglerin sıfatının da ak olduğunu ve siyahla beyazın bu şekilde birbirinden ayırt edildiğini söyler (b. 2080).

- 331 — Kilisli I, 378-Atalay I, 453. O. Pritsak tavgaç unvanı hakkında "karahanlılarda bu unvana daha 280 (893) yılında tesadüf edilmektedir... Daha sonraları bu kelime, hem *Altaylıların* kendileri hem de *Çinlilerin* vücuda getirdikleri kuvvetli birlikler için bir nevi kavim veya devlet tabiri olmuştur" demektedir ki, oldukça muğlak bir ifadedir ve unvanın kelime anlamı hakkında bilgi vermekten uzaktır. Yine o, tavgaç sözünü Alp Er Tonga'nın adındaki Türkçe "bebür, pars" demek olan "tonga" (Kilisli III, 272-Atalay III, 368) sözü ile alâkalı görmektedir (*Karahanlılar*, s. 252). Bu arada onun *Divânü Lügati't-Türk*'teki tavgaç sözünü *Uygur* manâsında almış olması doğru değildir. Zira, Kaşgarlı tavgaç sözü ile *Çinlileri* (yani *Maçinlileri*) kastettiğini açıklıkla belirtmiştir (bk. bir de Kilisli III, 259-Atalay III, 350).

- 332 — Kaşgar'ın Çin ülkesine ait olmakla birlikte, *Tibet*, *Kırgız*, *Çin* ve *Yağma* ülkeleri arasındaki sınır üzerinde telâkki edildiğine dair bk. *Hudûd al-Âlam*, s. 96.

kullanmışlardır ki kanaatımızca bu unvan *Tavgaç Han* unvanının Arapçaya tercümesinden başka birşey değildir ve onların kendilerini doğunun ve *Çin*'in hâkimleri olarak gördüklerinin bir ifadesidir.

Aynı dönemde kullanılan *Kadır* unvanına gelince, hakanların sert ve çetin tabiatlı olanlarına “*Kadır*” denildiğini kaydeden *Kaşgarlı*, bundan dolayı *Hakanlı* (Karahanlı) hükümdarlarına “*Kadır Han*” diye hitabedildiğini bildirir. Ona göre *Türkler* karakış anlamında da “*Kadır Kış*” deyimini kullanıyorlardı ki kelimenin gerçekten sert ve çetin anlamlarında olduğu anlaşılıyor⁽³³³⁾. *Yusuf Hâs Hâcib*'in eserinde geçen “*kılıkı kadır*” ifadesi de buna uygun olarak merhum *Arat* tarafından “sert huylu” şeklinde tercüme edilmiştir⁽³³⁴⁾.

Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre *Karahanlı* hükümdarlarına verilen bir diğer unvan da *Kılıç* idi ve bundan alınarak “*Kılıç Han*” deyimini kullanıyordu. Ona göre bu, “kurduğu, düşündüğü işlerde kılıç gibi kesip atan han” anlamını ifade ediyordu⁽³³⁵⁾. Şimdiki bilgilerimize göre bu unvana, ele aldığımız dönem için *Buğra Han Hârûn*'un unvanları arasında rastlanmakta olup, her halde kara vb. gibi unvanlara nazaran çok daha az kullanılmıştır.

Yukarıda işaret edildiği gibi *Yusuf Hâs Hâcib*'in kaydettiği hükümdar unvanlarından biri de “*ıduk kut*” (*ıdikut*)'tur. *Göktürkler* zamanında yurdları *Beş-Balık* bölgesi olan *Basmillar*'ın başında bulunanlara verilen bu unvan, bilindiği üzere hemen aynı bölgede yerleşerek burada bir devlet kuran *Uygurlar*'ın hükümdarlarına da verilmiş idi. Eserinde, ilâhî menşeli hâki-

333 — Kilisli I, 299, 300 - Atalay I, 359.

334 — b. 447. Arat, b. 5862'de aynı *kadır* kelimesini “iradeli” şeklinde tercüme etmiştir ki biraz fazla serbest bir tercüme gibi görünmektedir.

335 — Kilisli I, 304 - Atalay I, 364.

miyet kudreti veya hükümet etme hakkı olarak Tanrı tarafından bahşedilen yetki anlamında “ıduk kut” terkbine zaman zaman işaret eden Y u s u f’un ⁽³³⁶⁾, bu sıfatla hükümdar’a da hitabetmesi şüphesiz *Uygur* (veya eski *Türk*) gelenekleri ile ilgilidir.

İncelememize konu olan XI. yüzyılda K a r a h a n l ı l a r’ın hükümdarlar (ve hatunlar) için kullandıkları unvanlardan biri de “*Terken*” idi. K a ş g a r l ı M a h m u d’un bu unvan hakkında “il’e melik olan için *Hakaniye Türklerinin* kullandıkları bir hitabdır; hakanlık makamında bulunmayanlara bu sözle hitabedilmez, anlamı da itaat edilen demektir” şeklinde bir açıklamada bulunmuş olması ve bir şiirde geçen *Terken* kelimesini doğrudan doğruya “*hakan*” sözü ile karşılması ⁽³³⁷⁾, bu unvanın hangi anlamda kullanıldığını göstermektedir. B a l a s a g u n l u’nun ise eserini ithaf ettiği U l u g B u g r a H a n (E b ü A l i H a s a n)’dan söz ederken bu unvanı devamlı şekilde “*Terken Kutı*” ⁽³³⁸⁾ şeklinde kaydetmiş olması, K a ş g a r l ı’nın verdiği bilgiyi doğruladıktan başka, unvanın “*ilig kutı*” terkbinde olduğu gibi, kut ile birlikte ve “devleti hükümdar” anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bilindiği gibi bu unvan da K a r a h a n l ı l a r için yeni birşey olmayıp, *Uygurlar* zamanından beri kullanılagelmıştır. Öte taraftan unvanın daha çok hatunlar için, K a r a h a n l ı l a r d a n başka, başta S e l ç u k l u l a r ve H a r i z m ş a h l a r olmak üzere muhtelif *Türk* devletlerinde kullanıldığını da biliyoruz ⁽³³⁹⁾.

336 — Msl. bk. b. 343, 354, 433, 1335. Y u s u f, içkiden ve zinadan kaçınılması gerektiğini öğütledikten sonra “bu iki kılıktın *ıduk kut* kaçır- ol erke çıgaylık yolını açar” demek suretiyle *ıduk kut*’u ne manâda kullandığını göstermiştir (b. 1335).

337 — Kilisli I, 368,9-Atalay I, 441,2.

338 — b. 109, 115, 121.

339 — Unvanın ilk önce *Uygurlar* tarafından kullanıldığı ve K a r a h a n l ı l a r d a n sonra da S e l ç u k l u l a r, H a r i z m ş a h l a r, S a l g u r l u l a r, *Almalık*’taki

Yusuf Hâs Hâcib'in hükümdardan söz ederken sık sık böke (kudretli) ⁽³⁴⁰⁾, unur (böke ile aynı anlamda) ⁽³⁴¹⁾, ajun ilçisi (dünya hâkimi), budun başçısı (muhtelif değişik şekilleri olarak budun başlar er, budun başlaguçı), ilçî, ilçî başı, il begi, tonga (veya ersig tonga) ⁽³⁴²⁾ ve kök-böri ⁽³⁴³⁾ gibi sıfatları da kullandığına işaret edelim.

Aynı dönemde Karahanlı hükümdarlarının Türkçe unvanları yanında gördüğümüz İslâmî lâkablara gelince, devrin telâkkisi icabı halifeler tarafından tevcih edilmiş lâkablar olduğu muhakkaktır. Ancak biz, ele aldığımız dönem için sadece Batı Karahanlıları'ndan Ebû İshak İbrahim'e halife tarafından 1061 yılında hil'at ile birlikte lâkab da verildiğini İbn ü'l-Esir'in bir kaydından öğrenebiliyoruz ⁽³⁴⁴⁾. Mamafih, Buğra Han Harun'un, halife tarafından tevcih edilmediği halde şihabü'd-devle ve zahîrî'd-da'vâ gibi bir lâkabı kendiliğince

Karluk'lar, Kirman Karahıtayları ve Timurlular tarafından kullanıldığı daha önce O. Turan tarafından belirtilmiş idi (Terken Unvanı, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. I (1941-1942), s. 67-73). O. Turan'ın işaret ettiğine göre bu unvan Anadolu'ya da gelmiştir.

340 — Msl. bk. b. 5105.

341 — b. 5524.

342 — Yusuf'un hükümdara hitabederken sık sık kullandığı *tonga* unvanı hakkında Kaşgarlı Mahmud'un açıklaması oldukça dikkate değer. O, bu hususta şu bilgiyi vermektedir: "Tonga, bebür demektir. Fil'i öldürür (öldürecek kadar kuvvetlidir). Asıl olan budur. Bu ad *Türklerde* yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Kişi adı olarak çok kullanılır. Tonga Han ve Tonga Tegin denilir. Buna benzer böyle adlar çok kere verilir. *Türklerin* büyük hakanı Afrâsiya b'n unvanı Tonga Alp Er'dir, bebür gibi kuvvetli kahraman adam demektir" (Kilisli III, 272-Atalay III, 368).

343 — b. 5378.

344 — *el-Kâmil, C; IX, s. 300.*

den kullandığı da anlaşılıyor. Bu bir istisna olabileceği gibi, bazı K a r a h a n l ı hükümdarlarının aynı yola başvurabilecekleri de hatıra geliyor. Ancak çoğunun *islâmî* lâkablarının, sikkeleri üzerinde ve halifenin adı ile birlikte zikredilmiş olması, bu lâkabların meşru yolla alınmış olduklarının bir delili olmalıdır. Diğer taraftan bu vesile ile “*sultan*” lâkabından da kısaca bahsetmek istiyoruz. Söz konusu dönemde tarihî kaynaklarda K a r a h a n l ı hükümdarlarının unvanları arasında bu lâkaba rastlanmamakta ve hânedan mensuplarının ancak XIII. yüzyıla doğru bunu kullandıkları bilinmektedir ⁽³⁴⁵⁾. Ancak yukarıda ilig unvanından söz ederken belirttiğimiz gibi, *Kutadgu Bilig*’in bir yerinde ilig karşılığı olarak “*sultan*”a yer verilmiş olması, hiç değilse kavram olarak sultanlığın K a r a h a n l ı camiasınca bilinip benimsenmeye başladığını gösterir kanaatindeyiz ⁽³⁴⁶⁾. Aynı şekilde Y u s u f H â s H â c i b’in, “hangi beyin etrafında cesur asker toplanırsa o, dünyaya *Sahib-Kıran* bir bey olur” ⁽³⁴⁷⁾ şeklinde bir ifade kullanması, daha sonraları muhtelif *Türk* hükümdarlarının lâkabları arasında gördüğümüz *Sahib-Kıran*’ın K a r a h a n l ı l a r d a da kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

2 — **Hutbe:** *islâm* devletlerinde meşruiyetin şartı olarak hükümdarlığın halife tarafından tasdik edilmesi gerektiği bilinmektedir ⁽³⁴⁸⁾. Bunun icaplarının ilki de, ülkede halifenin adına hutbe okunması idi. Aynı şekilde, halifenin adının ardından hutbede hükümdarın adının da zikredilmesi istiklâl alâmeti sayılıyordu. Bu itibarla K a r a h a n l ı hükümdarlarının da adlarına

345 — Kafesoğlu, *TMK*, s. 299.

346 — b. 3458.

347 — b. 3007. Ayrıca Reşidî Semerkandî’nin Kadır Han Cibrâil hakkında yazdığı bir şiirinde ondan *Sahib-kıran* olarak söz ettiğine dair bk. Avfi, *Lubâb*, s. 375.

348 — bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 13 vd; Kafesoğlu, *TMK*, s. 299.

hutbe okunduğunu biliyoruz. Bu cümleden, Yusuf Kadir Han oğlu Şerefü'd-devle Ebû Şücâ Arslan Han adına Kaşgar, Hotan ve Balasagun minberlerinde hutbe okunduğunu İbnü'l-Esîr kaydetmektedir ⁽³⁴⁹⁾. Diğer hükümdarlar için de aynı şeyin söz konusu olduğu muhakkaktır. Halife adına hutbe okunmasına gelince, buna dair de bir tek örnek yine aynı müellif tarafından kaydedilmiştir. Buna göre Kâdir Billâh'ın halifeliği zamanında, Vâsık Billâh'ın oğullarından Ebû Abdullah b. Osman el-Vâsıkî, Karahanlı ülkesine gelerek, kendisinin halîfelik veliahdı olduğunu bildirip biat edilmesini istemiş, Buğra Han Harun da buna uyarak onun adına hutbe okutmuştu ⁽³⁵⁰⁾.

3 — **Sikke:** Tahta çıkan bir hükümdarın ilk işlerinden biri de bağımsızlık alâmeti olarak adına para bastırmak ve bu arada islâmî meşruiyetin icabı, kendi adı ile unvan ve lâkablarından önce zamanın halifesinin adını parada zikretmek idi. Karahanlı hükümdarlarının da aynı geleneğe uydukları bilinmektedir. Bir örnek olarak Batı Karahanlılarından Ebû İshak İbrahim b. Nasr'ın sikkelerinde halife el-Kaim Biemrillâh'ın adının kayıtlı bulunduğunu gösterelim ⁽³⁵¹⁾. Zira, yukarıda işaret edildiği üzere el-Kaim Biemrillâh 1061 yılında kendisine lâkab vermiş ve hil'at göndermişti. Her ne kadar onun unvan ve lâkabları hakkında, aşınmış olduklarından, sikkeleri yoluyla tam bir fikir edinmek mümkün olmuyorsa da, yaptırdığı hastahane ve medreseye ait vakfiyeleri üzerinde unvan ve lâkabları şöyle kaydedilmiştir: el-hakanü'l-ecellü's-seyyidü'l-melikü'l-muzafferü'l-müeyyedü'l-adl imadü'd-devle ve tâcü'l-mille izzü'l-ümme kehfü'l-müslimîn melikü's-şark ve's-sîn tamgaç buğra kara han ebî

349 — *el-Kâmûl*, C. IX, s. 299.

350 — Aynı eser, s. 165, 166.

351 — A. Tevhîd, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kat.*, IV, s. 23.

ishak ibrahim bin nasr seyfi halifetillâhi tealâ emîrül-mü'minîn (352).

4 — **Hükûmet Merkezi (Payitaht):** Devlet söz konusu olduğu zaman onun yönetildiği bir merkezin, yani bir başkent olacağı da muhakkaktır. Bu itibarla Karahanlılar'ın da, devletin siyasî gelişmesine paralel olarak bazı şehirleri başkent yaptıkları bilinmektedir. Ancak öyle görülüyor ki onlar için devlet merkezi olarak asıl ehemmiyet taşıyan şehirler, devletin kuruluşu yıllarının payitahtları olarak Kaşgar ve Balasagun olmuştur. Bu yüzdendir ki Kaşgarlı Mahmud Hakanlı Türklerinin başkent'e "ordu" dediklerinden bahsederken sözü edilen iki şehri örnek olarak vermiştir. Anlaşıldığına göre Karahanlılar payitaht konusunda da eski Türk geleneklerine bağlı kalmışlar (353) ve bu yüzden devlet merkezine "ordu" adını vermişlerdir. Kaşgarlı Mahmud bu konuda şu bilgiyi verir: "Ordu, hakanın oturduğu şehir demektir. Bundan alınarak hakanların oturduğu Kaşgar şehrine de *ordu-kend* denilmiştir" (354).

Görülüyor ki Karahanlılar devletinin tarih sahnesine çıkışı yıllarında, devletin kurucuları olarak kabul ettiğimiz Yağmalar'ın toplandığı bir bölge olarak (355) Kaşgar, aynı zamanda *ordukend* adıyla şöhret bulmuştur ki, kurucuların ilk merkezinin de burası olduğunu açıkça göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud, ordu hakkındaki sözlerine devamla, "ordu Balasagun yakınlarında bir şehirdir, Balasagun şehrine de *kuz-ordu* adı verilir" demektir. Onun bu ifadesinden Balasagun'un, kuzeydeki başkent veya kuzey başkenti anlamında "*Kuz-Ordu*" adıyla

352 — bk. Mohamed Khadr, *Deux Actes*, s. 305-334.

353 — *Türklerde* devlet merkezi, ordu-kend'ler ve ordu sözünün menşei hakkında geniş bilgi için bk. Ögel, *Giriş*, I, s. 287 vd.

354 — Kilisli I, 112-Atalay I, 124. Ayrıca bk. Ögel, *Giriş*, I, s. 261.

355 — Ayrıca bk. Ögel, *Giriş*, I, s. 263.

bilindiği de anlaşılmaktadır. Gerçekten, anlaşıldığına göre önce *Kaşgar*, sonra da ele geçirilen *Balasagun* ⁽³⁵⁶⁾ şehirleri, devletin ilk zamanlarında iki önemli merkez olarak mühim rol oynamışlardır. Demek ki, daha önce de belirtildiği üzere “ordu” sözü XI. yüzyılda *Karahanlılar*ca başkent anlamında kullanılmış ve bu ad ile bilhassa *Kaşgar* ve *Balasagun* şehirleri anılmıştır. Mamafih aynı dönemde ordu sözünün artık saray anlamında da kullanıldığını biliyoruz. Buna uygun olarak *Yusuf Hâs Hâcib* eserinde bazan, “kelip tegdi ilig turur orduka (hükümdarın oturduğu şehre gelip vasıl oldu)” ⁽³⁵⁷⁾ ve “ölüm buzdu ordu telim kend uluş (başkent ile birçok şehir ve kasabaları ölüm yıktı)” ⁽³⁵⁸⁾ örneklerinde olduğu gibi ordu’ya başkent anlamı vermiş fakat çoğu yerde bu kelimeyi saray anlamında kullanmıştır ki, aşağıda ayrıca gösterilecektir.

Diğer taraftan muhtelif zamanlarda *Tıraz* ve *Özkend* gibi şehirlerin de bu devletin merkezleri arasında yer aldığını biliyoruz. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise *Semer kand* *Batı Karahanlılarının* başkenti olmuş ve *Buhara* da âdeta

356 — *Balasagun* şehrinin 942’lerde gayrı müslim *Türkler* tarafından fethedildiği ve bu fethedenlerin de muhtemelen *Yağmalar* olduğu hususunda bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 50. Şehrin sonradan *Kaşgar Hanları* tarafından zapt edildiği konusunda şimdi bir de bk. Ögel, *Giriş*, I, s. 286. Halbuki *Kaşgar*, daha başlangıçta *Yağmalar*’ın elinde bulunuyordu, (*Hudûd al-Âlam*, s. 96).

357 — b. 487 ve 488’de *Yusuf*’un kaydettiği; “kelip tegdi ilig turur ordu’ka - ögi köngli kolmış tilek arzuka - kirip kend içinde tiledi tüşün - tüşün bulmadı kör tarudı ajun” beyitleri, onun “ordu” sözü ile başkenti kastettiğini çok açık bir şekilde göstermektedir.

358 — b. 4834. “ölüm buzdu ordu telim kend ulus - ölüm buzdu karşı saray ev öküş”. Burada da *Yusuf*, ordu’yu kend ve uluş ile bir sırada ve şehir anlamında kullanmış ve karşı ile sarayı da ev ile birlikte mütelâa etmiştir. Bu hususta ayrıca bk. Ögel, *Giriş*, I. s. 285.

ikinci bir başkent gibi telâkki edilmiş, hükümdarlar buradaki ikametleri günlerindeki ihtiyaçları için saraylar yaptırmışlardır. Ayrıca *Hotan*, *Yarkend*, *Barsgan*, *Atbaşı*, *Şaş* (Taşkend), *Riştan*, *Ahsiket* ve *Binhas* ile, çok kısa sürelerle de olsa *Tirmiz* ve *Belh*, devletin mühim bölge ve vilâyet merkezleri arasında yer almışlardır.

5 — **Saray:** *Karahanlılar* döneminde *Türkler*'in, Hakanların oturduğu saraya “karşı” adını verdikleri anlaşılmaktadır. Kaşgarlı karşı kelimesini bu anlamda tanımladığı gibi ⁽³⁵⁹⁾, Balasagunlu da eserinde bu kelimeyi aynı anlamda sık sık kullanmıştır. O, bir beyitinde “bu begler evi atı karşı turur, bu karşı içindeki karşı turur (bu beyler evine karşı derler, bu karşı içindekiler her vakit birbirlerine karşı gelirler)” ⁽³⁶⁰⁾ demekle hem karşı'nın hangi anlamda kullanıldığını göstermiş, hem saray içinde birtakım entrikalar dönebileceğine işaret etmiş, hem de bir edebî sanat örneği göstermiştir. Ayrıca onun “beyler evi” sözünde, B. Ögel'in Bayan-Çur Kagan zamanı *Uygurları* için kaydettiği “devlet evi” ifadesinin izleri de belki görülebilir ⁽³⁶¹⁾. Yusu f'un,

“ilig bir kün oldrup özi yalnğuzun

evin kıldı hali irikti özün” şeklindeki bir beytinde de ⁽³⁶²⁾ saray veya hiç değilse hükümdarın günlük çalışmalarını yaptığı yer manasında “ev” sözünü kullanması da, bu devlet evi mefhumunun bir izi olmalıdır. Mamafih Yusu f'un eserinde hükümdar sarayı ve konağı karşılığında daha değişik ifadelerin de yer aldığını görüyoruz. Bunlardan biri, yukarıda da işaret ettiği-

359 — Kilisli I, 354-Atalay I, 423.

360 — b. 4246.

361 — Ögel, *Giriş*, I, s. 273 vd. Yusu f'un 358 numaralı notta kaydettiğimiz beytinde de ev sözünün karşı ve sarayla yan yana ve hemen hemen aynı anlamda kullanılması da bu görüşümüzü doğrular mahiyettedir.

362 — b. 765.

miz gibi “ordu” idi. Yani, kelime hem başkent hem de saray anlamında kullanılmıştı ⁽³⁶³⁾. Bu eümleden olarak onun “nege karşı ordu bezekli saray, ölüm buzdı barça turu kaldı hay” (nice konak, köşk ve bezekli sarayı ölüm bozdu ve hepsi öylece kaldı hey!” şeklindeki bir beytinde, ⁽³⁶⁴⁾ ordu ve saray kelimelerini, karşı ile aynı anlamda kullandığını görüyoruz. O halde, aynı beytin gösterdiği gibi artık müslüman olmuş bulunan K a r a h a n l ı T ü r k l e r i “saray” sözünü de tanımışlar ve kullanmaya başlamışlardır ki B. Ö g e l’in işaret ettiği gibi saray sözü T ü r k l e r d e ilk önce *Kutadgu Bilig*’de görülmüş olmaktadır ⁽³⁶⁵⁾. Y u s u f’un yine aynı kaydından, sarayların bezekli (süslü) oldukları da anlaşılmaktadır. Bir başka beyitte ise, “ediz king bedizlik saraying kalıp (yüksek, geniş ve süslü sarayın kalıp)” ⁽³⁶⁶⁾ denilerek bu süslü sarayların yüksek ve geniş olduğuna işaretlerle, şekli hakkında az-çok bilgi verilmiş olmaktadır. Onun, Türkçe karşı ve ordu kelimeleri ile, Türkçeye sonradan giren saray kelimesinin yan yana ve aynı anlamda kullanıldığını gösterir müteaddid kayıtları da vardır ⁽³⁶⁷⁾.

Ancak ne Kaşgarlı ile Balasagunlu’nun kayıtlarından ne de öteki kaynaklardan K a r a h a n l ı sarayının şekli ve teferruatı hakkında fazla bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Ancak *Tarih-i Buhara*’da Ş e m s ü l - M ü l k H a n N a s r b. İ b r a h i m’in yaptırdığı Ş e m s â b â d hakkındaki kayıtlar bu hususa kısmen olsun bilgi verebilir. Buna göre Ş e m s â b â d’da yalnız hükümdarın oturacağı köşkler değil, yanı sıra parklar,

363 — Ordu’nun *Uygur* metinlerinde de saray anlamında kullanıldığı anlaşılıyor (A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 142).

364 — b. 6070.

365 — Ögel, *Giriş*, I, s. 271.

366 — b. 1419.

367 — bk. b. 5176, 5179, 6113, 6433, 6434, 6436.

bahçeler ve hattâ hayvanat bahçesi bile bulunmakta idi. Aynı kaynağa göre burası “*Dârü’l-mülk-ü Buhara*” olarak bilinmiş ve başkent *Semerhand*’dan zaman zaman buraya gelen **Batı Karahanlı** hükümdarları burada ikamet etmişlerdir ⁽³⁶⁸⁾.

6 — **Otağ**: Eski *Türk* devletlerinde de hükümdarlık âletleri arasında yer aldığını bildiğimiz ⁽³⁶⁹⁾ *otağ*’a **Karahanlı Türklerinin** “*çuvaç*” adını verdikleri anlaşılmaktadır. Anlaşıldığına göre bu konuda da bize **Kaşgarlı**’dan başka bilgi veren olmamıştır.

O, “Kurvu çuvaç kuruldı tugum tikip uruldı
Süsi otun oruldı kançuk kaçak ol tutar”
şeklindeki bir dörtlükte çuvaç hakkında bize şu bilgileri verir: “bu çadır *Türk* hükümdarları için ipekten yapılan bir çadırıdır. Şiddetli sıcağın, yağmurdan, kardan korunmak için kullanılıyor” ⁽³⁷⁰⁾. Yine onun bu vesileyle bildirdiğine göre, savaş başlamadan önce Hakan’ın yuvarlak çadırı kuruluyor, tuğlar dikilip nevbet davulları vuruluyor ve ondan sonra savaş başlıyordu. O, *Türk* hakanlarına mahsus bu çadırın (kubbetün li mülûki’t-türk) sadece iklim şartlarından korunmak maksadıyla kullanıldığı şeklinde bir açıklama yapmış olmasına rağmen, eserinin başka yerlerinde çuvaç’ı devlet çadırı (kubbetü’l-mülk) ⁽³⁷¹⁾ ifadesi ile göstermek suretiyle, otağ’ın **Karahanlı** devletindeki mahiyetini de izah etmiş bulunmaktadır. Ayrıca burada da, yukarıda saray bahsinde “beyler evi” deyimini dolayısıyla işaret ettiğimiz *il ebi*=*devlet evi* geleneğinin bir izi sezilmektedir. *Kurvu çuvaç* deyiminin ise, hakan çadırlarının yuvarlak ve kubbeli olmaları ile ilgili olabileceği hususu B. Ögel tarafından daha önce

368 — Nerşahi, s. 49.

369 — bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 229; Ögel, *TKGÇ*, II, s. 135 vd.

370 — Kilisli I, 169, II, 149, 50-Atalay I, 195, II, 190.

371 — Kilisli II, 7, III, 45-Atalay II, 7, III, 60.

ifade edilmişti (372). Bütün *Türk* devletlerinde bir hükümdarlık sembolü olan *otağ*'a *Kara hanlıları* n da oldukça önem verdikleri böylece anlaşılmış ise de, onun şekil ve mahiyeti hakkında daha fazla birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

7 — **Taht:** *Yusu f*'un kayıtlarından anlaşıldığına göre *Kara hanlıları* taht anlamında “*orun*” kelimesini kullanmışlardır. Mamafih aynı kelime bu dönemde, *Uygurlar*'da olduğu gibi, aynı zamanda yer ve makam anlamında da kullanılmıştır (373). Nitekim *Yusu f*, “ay ilig bu karşı bu ordu orun, sanğa tegmiş bir tüşün ol körün” (ey hükümdar bu köşk, bu saray ve bu taht, senin için dikkat et ancak bir durak yeridir) (374) derken orun sözü ile taht'ı kastettiği gibi, “kayu ödte erse bu künde burun, biligligke tegdi bedükrek orun” (hangi zamanda olursa olsun, bu güne kadar daha yüksek mevki daima bilgilieye kismet olmuştur) (375) derken de mevki ve makamı kastetmiştir. Mamafih yine *Yusu f*'un eserinden anlaşıldığına göre sözkonusu dönemde taht sözü de *Türklerce* kullanılmaya başlamıştı (376).

372 — Ögel, *TKGÇ*, II, s. 136. Gerek bu husus gerekse tarihte *Türk* otağları hakkında burada geniş bilgi verilmiştir.

373 — Orun'un önceleri *Türkçe*de devlet içinde veya törenlerde, herkesin alacağı ve oturacağı yer ve bundan alınarak “şeref yeri ve mevkii” anlamında kullanılır iken, sonradan *Uygurlar*'dan itibaren taht anlamında da kullanılmaya başlandığı hususunda bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 140; Orun'un ziyafet meclislerinde ve toplantılarda herkesin alacağı mevkii gösterir bir anlamda kullanılışı hususunda ayrıca bk. Abdülkadir (İnan), *Orun ve Ütüş Meselesi*, *THİTM*, I, s. 121 vd.

374 — b. 5176. Ayrıca bk. b. 5407. Eskiden *Türklerin* orun yerine örgin veya örgün kelimesini kullandıklarını biliyoruz. Acaba, orun da örgün ile ilgili olamaz mı?

375 — b. 220.

376 — b. 92, 5805. İlig tahtka minsün bu kün inçrünüp - yagısı yir öpsü yırak yinçrünüp.

Bu münasebetle onların tahta çıkmak anlamında “*ornamak*” (377) ve “*tahtka minmek*” (taht’a binmek) (378) deyimlerini kullandıkları da anlaşılmaktadır. Ayrıca, evde veya çadırda “baş köşe=şeref köşesi” anlamındaki tör sözü Yusu f’un eserinde sık sık kullanılmış ise de öyle anlaşıyor ki bu söz K a r a h a n l ı l a r zamanında hükümdar tahtı anlamında kullanılmamıştır. Ayrıca, bu dönemdeki K a r a h a n l ı tahtının şekli hakkında da hiçbir bilgiye sahip değiliz. Yalnız, yukarıda bir vesileyle işaret ettiğimiz gibi Yusu f’un, A y - T o l d ı İ l i g’in bir gün gümüş bir taht üzerinde oturduğundan bahseden kaydı bu konuda belki bir fikir verebilir (379).

8 — Tac: Türkçede tac’ı ifade eden bir kelime var mıydı veya K a r a h a n l ı T ü r k l e r i bu anlamda herhangi bir kelime kullanıyorlarmıydı? Bu konuda kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak, *Kutadgu Bilig*’deki şu kayıt dikkati çekmektedir: “yagız yir katındaki altın taş ol, kalı çıksa begler başında tuş ol”. Burada (380) tuş kelimesini R. R. A r a t, tuğ tokası olarak tercüme etmiştir. K a ş g a r l ı ise tuş’u “kemere takılan altın veya gümüş toka” olarak izah etmektedir (381). Buna bakarak tuş’u tuğ tokasından ziyade belki tac veya tac’a takılan altın toka olarak izah etmek istiyoruz. Mamafih, sözünü ettiğimiz dönemde artık T ü r k l e r doğrudan doğruya tac kelimesini kullanıyorlardı ki Yusu f H â s H â c i b’in kayıtları ile (382), meselâ *Semer kand* hükümdarı E b û İ ş h a k İ b r a h i m b. N a s r’ın unvanları arasında “tâcü’l-mille” ifadesinin yer al-

377 — b. 5738.

378 — bk. 376 numaralı notta gösterilen yerler.

379 — *Türklerde* taht konusunda geniş bilgi için bk. Ö g e l, *TKGÇ*, II, s. 139 vd.

380 — b. 213.

381 — Kilisli III, 90 - A t a l a y III, 125.

382 — b. 89’da “ay milletka tac” ve b. 5463’te “bu iki yumıtsa bedür beg tacı”.

ması bu hususu açıkça göstermektedir ⁽³⁸³⁾. Tac hakkında da herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Zaten *Türk* mezarlarında daha erken devirlerde rastlanan tacların *İran* menşeli olduğu veya *Türklerde* tac giymenin *İran* kültürünün tesiri ile ortaya çıktığı da bilinmektedir ⁽³⁸⁴⁾. Diğer taraftan *Kaşgarlı*'nın bildirdiğine göre XI. yüzyılda *Karahanlı* sahası *Türkleri*, gerdek gecesi gelinlere bir tac giydiriyorlar ve buna “didim” adını veriyorlardı ⁽³⁸⁵⁾ ki tac giydirme geleneğinin düğünlere kadar yaygınlaştığı da böylece anlaşılmaktadır.

9 — Çetr: *Karahanlı* hükümdarlarının başlarında bir çeşit saltanat şemsiyesi olarak tarif edebileceğimiz çetr'lerin taşındığına dair doğrudan doğruya bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, *Kaşgarlı Mahmud*'un kayıtlarından “yuğruş” unvanlı *Karahanlı* vezirlerinin başlarında siyah renkli çetr taşındığına dair kaydına bakarak ⁽³⁸⁶⁾, hükümdarların da başlarında çetr taşındığını söyleyebiliriz. *Kaşgarlı*'ya göre Yuğruş, (vezir) hakandan bir derece aşağıdadır. Kendisine siyah ipekten bir çetr () verilirdi ve bu çetr sıcakta, yağmurda ve karda onun başı üzerinde tutulurdu. F. Köprülü, *Karahanlı* lar da hükümdar'a ve prenslere mahsus çetrlerin varlığını ve bunların kırmızı renkte olduğunu kaydetmiştir ⁽³⁸⁷⁾. Gerçekten, aşağıda görüleceği üzere *Karahanlı* lar da hükümdarlık alâmetleri ve bağımsızlık sembolleri olarak bayrak ve tuğların kırmızı renkte olduğu bilinmektedir. Ancak çetr konusuna gelince, vezirin çetr'inin siyah renkte olduğunu *Kaşgarlı* açıkça

383 — Mohamed Khadr, *Deux Actes*, s. 314.

384 — Kafesoğlu, *TMK.* s. 230; Ögel, *TKGÇ*, II, s. 148.

385 — Kilisli I, 333-Atalay I, 397.

386 — Kilisli III, 31-Atalay III, 41. *Karahanlı* vezirinin çetr'i ve öteki vezirlik sembolleri hakkında bu incelememizin “Merkez Teşkilâtı” bahsinde ayrıca bilgi verilecektir.

387 — *Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar*, *THİTM*, C. II, s. 26.

kaydetmiştir. Buna paralel olarak Y u s u f H â s H â c i b de “siyah kul rengidir, bey beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir” (388) demektir. Buna bakarak K a r a h a n l ı hü-kümdarlarının sembolleri arasında beyaz rengin de yer almış olabileceği hatıra gelmektedir. Mamafih bu hususta da kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

10 — **Bayrak:** Öyle anlaşılıyor ki K a r a h a n l ı l a r’da bayrak konusunda da bize K a ş g a r l ı’dan başka bilgi veren olmamıştır. O, *müslüman* K a r a h a n l ı l a r ile *budist Uygurlar* arasındaki savaşlara ait olarak kaydettiği bir destan parçasında şöyle der :

“agdı kızıl bayrak toğdı kara toprak
yetşü kelip *Oğrak* tokşıp anın keçtimiz” (389)

Onun bu kaydından açıkça görülmektedir ki bayrak K a r a h a n l ı l a r’da da bugünkü imlâsı ile kullanılıyor ve kızıl (kırmızı) renkte bulunuyordu. Yine aynı kayıta, savaşta al bayrakların yükselmesinden söz edildiğine göre, tuğlar ile birlikte bayraklar da savaşan orduda mutlaka bulunuyordu. Nitekim, aşağıda görüleceği üzere Y u s u f H â s H â c i b, ordu saflarının önünde “alem başlar er” in (alemdar) bulunması ve harekâtı da iyi takibetmesi gerektiğinden söz etmektedir. Onun bu kaydından, sözü edilen dönemde *Türklerin* bayrak kelimesi ile birlikte, alem kelimesini de kullandıkları ve hattâ bu kullanışın unvana girecek kadar yaygınlaştığı da anlaşılmaktadır. Yine, K a ş g a r l ı dalgalanmak anlamındaki fiile örnek verirken de bayraktan bahsetmiştir ki, K a r a h a n l ı l a r’da bayrağın, devletin bağımsızlık sembollerinden olarak epeyce yaygın bir şekilde kullanılmakta olduğunu gösterir durumdadır (390).

388 — b. 2080.

389 — Kilisli III, 138-Atalay III. 183. Kaşgarlı bayrağın arapça karşılığının “alem” olarak kaydetmiştir.

390 — Kilisli II, 162-Atalay II, 205. Burada ise bayraklar sözü arapça “er-Rayât” sözü ile karşılanmıştır.

11 — **Tuğ:** Eski *Türklerin* bağımsızlık sembollerinden olan ve hemen bütün *Türk* devletlerinde çok yaygın bir şekilde kullanılan tuğ'un da *Karahanlılarda* üzerinde çok titizlikle durulan bir devlet sembolü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak *Kaşgarlı Mahmut Hakanlı hükümdarlarının* “dokuz tuğlu” olduklarını kaydederken şu bilgiyi verir: “Tuğ, ‘alem demektir. Dokuz Tuğlu Han denilir. Her ne kadar vilâyeti çok ve payesi yüksek olursa olsun tuğ dokuzdan fazla olamaz, çünkü dokuz sayısını uğur sayarlar. Bu tuğlar turuncu renkte (narenciyyü'l-levn) ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uğur sayarlar” (391). O, “al” kelimesi münasebetiyle de şunları kaydeder: “al, hanlara âlem (bayrak, tuğ) ve devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılan turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge de al denir” (392). *Kaşgarlı'nın* bu kayıtlarını tamamen doğrular mahiyette olarak *Yusuf Hâs Hâcib* de, güneşi hakan'a benzettiği bir beytinde şunları kaydeder:

“yaşık örledi yirde koptı toğı
yaka keldi aşnu tokuz al tuğı”

(Güneş yükseldi, yerden toz kalktı. Dokuz al tuğu yaklaşmağa başladı) (393).

Bütün bu kayıtlardan açıkça görülmektedir ki *Karahanlılarda* hakanlık sembolü olan tuğlar da bayraklar gibi al (turuncu - kırmızı) renkte idi. Hakanın tuğlarının sayısı da dokuz idi. Hem dokuz rakamı hem de al renk *Türklerce* uğur sayılıyordu. Ancak, burada sözü edilen tuğ, *Karahanlılarda* n önce bilhassa *Göktürkler* ve *Uygurlar zamanında* görüldüğü üzere at, yaban sığırı (kutuz) vb. kuyruklarından yapılmış tuğ değildir. Burada sözü edilen tuğ, *Kaşgarlı'nın* arapça ‘alem sözü ile ifade ettiği bir çeşit sancaktır ve görüldüğü gibi kumaştan ya-

391 — Kilisli III, 92-Atalay III, 127.

392 — Kilisli I, 77-Atalay I, 81.

393 — b. 4893.

pılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki K a r a h a n l ı l ı r d a at ve yaban sığırı kuyruğu gibi tüyler devletin sembolü olarak değil, savaşta muharipler tarafından mızrak uçlarına veya at eğelerine takılan ve “beçkem” (394) diye adlandırılan bir nevî yiğitlik alâmeti olarak kullanılmıştır.

Diğer taraftan eski *Türk* devletlerindeki, yüksek idare adamlarına, devleti temsilen hakan tarafından tuğ verilmesi geleneğinin K a r a h a n l ı l ı r tarafından da devam ettirildiği anlaşılmalıdır. Bu cümleden olarak Y u s u f H â s H â c i b, vezirlik alâmetleri arasında tuğ’a da yer verdiği gibi (395), “beylerin şöretini iki şey büyütür: Eşiğinde tu’u ve baş-köşesinde sofrası” (396) demek suretiyle de devlet büyüklerinin mertebe, itibar ve saygısının, sahibolduğu tuğ sayısına göre tayin edildiğine işaret etmektedir. K a r a h a n l ı hükümdarlarının tuğlarını taşımak için, onların saraylarında tuğcularının bulunduğu da anlaşılmaktadır (397).

12 — **Nevbet:** K a r a h a n l ı l ı r, hükümdarlık alâmetlerinden olan bir nevî mızıkâ takımına da *tuğ* diyorlardı. Bu hususta, incelediğimiz dönemin iki *Türk* yazarı Y u s u f H â s H â c i b ve K a ş g a r l ı M a h m u d hemen hemen aynı bilgiyi verirler. K a ş g a r l ı’ya göre “tuğ, hakanın önünde çalışan kös ve davul’dur. Bundan alınarak “Han tuğ urdı” denilir ki, hükümdar nevbet vurdu, mehterhâne çaldı demektir” (398).

394 — K a r a h a n l ı l ı r’ın *beçkem*, *Oğuzlar*’ın *berçem* dedikleri bu yiğitlik nişanları hakkında bk. Atalay *DLT. Dizini*; Bu konuda, araştırmamızın “askeri teşkilât” kısmında ayrıca bilgi verilecektir. Diğer taraftan, eski *Türk* devletlerinde bayraklar ve tuğra hakkında bk. Ögel, *TKGÇ, II*, s. 142 vd; Kafesoğlu, *TMK*, s. 229, 230.

395 — b. 1036. “Vezirlik angar birdi tamga ayag - tuğ kövrüğü birle birdi kuyag”.

396 — b. 2553.

397 — b. 2557.

398 — bk. 391 numaralı notta gösterilen yerler.

Diğer taraftan o, yukarıda otağ münasebetiyle kaydettiğimiz eski bir dörtlükte yer alan “*tuğum tikip uruldi*” (399) mısraının açıklamasını, “savaş alâmetleri dikilip davullar (et-tubûl) vuruldu” şeklinde yapmıştır. Onun bu açıklamasında dikkati çeken hususlardan biri, tuğ sözünün her iki anlamını da birden ifade eder şekilde kullanılmış olmasıdır. Yani tuğ, hem dikilmiş hem de vurulmuştur. Bir diğer husus da aynı tuğ sözünün arapça karşılığının (alâmâtü'l-harb ve't-tubûl) olarak verilmiş olmasıdır. Hülâsa, bu mısrada yer alan tuğ sözünün açıklaması da onun her iki anlamda (sancak ve nevbet) kullanıldığının bir işaretidir.

Kaşgarlı'nın bu sözlerine paralel olarak Y u s u f H â s H â c i b'in kaydettiği;

“bulıt kökredi urdı nevbet *tuğı*

yaşın yaşnadı tarttı hakan *tuğı*”

(Gök gürledi, nevbet davulunu vurdu, şimşek çaktı ve hakanın tuğu'nu çekti) (400) şeklindeki bir beyit de, tuğ'un hem sancak hem de nevbet anlamında kullanıldığını açıkça göstermektedir. Ancak, bu beytin ilk mısraında görüldüğü üzere, artık *islâmî* kültür dairesi içerisine girmiş bulunan K a r a h a n l ı l a r nasl ordu ve karşı kelimeleri ile aynı anlamdaki saray sözünü yan yana kullanmışlarsa aynı onun gibi, Türkçe *tuğ*'un yanı sıra aynı anlamda *nevbet*'i de kullanmaya başlamışlardır.

Bilindiği gibi *Türklerde tuğ* ve *davul*'un bağımsızlık sembolleri olarak kullanılışının kökleri oldukça eskidir. Bu yüzden, öyle anlaşıyor ki B. Ö g e l'in de daha önce işaret ettiği gibi, giderek bu iki unsur K a r a h a n l ı l a r zamanında bir tek “*tuğ*” sözü ile ifade edilir olmuştur (401). Mamafih, onlarda hâkimiyet sembolü olarak davul'un “kövrüg” adı ile de varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Y u s u f H â s H â

399 — bk. 370 numaralı notta gösterilen yerler.

400 — b. 86.

401 — Gerek bu husus gerekse eski *Türklerde* Tuğ ve davul hakkında bilgi için bk. Ö g e l, *TKGÇ, II*, s. 145 vd.

c i b, vezirlik alâmetleri arasında kövrüg'e de yer vermek suretiyle bu hususu açıkça belirtmektedir (⁴⁰²). Kövrüg'ün "köbrüge" imlâsıyla ve bir hâkimiyet sembolü olarak *Göktürklerde* de kullanıldığını biliyoruz (⁴⁰³). Demek oluyor ki *Karahanlılar* bu konuda da *Türk* millî geleneklerini devam ettirmişlerdir.

13 — **Hil'at (Tiraz)**: Bilindiği üzere tiraz, üzerine hükümdarın ad ve lâkablari işlenmiş olan elbiseye denirdi ve genellikle o hükümdarın sembolü olan renkte yapılırdı. Tiraz, hükümdar tarafından devlet adamlarına verildiği zaman hil'at adını alırdı (⁴⁰⁴). Daha önce *Gazneli* ve *Selçuklular*'dan itibaren *Müslüman-Türk* devletlerinde de hâkimiyet sembolleri arasında yer aldığı bildirilen (⁴⁰⁵) tiraz ve hil'atın, aslında *Karahanlılar*ca daha *İslâmiyeti* kabulden hemen sonraki yıllarda kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak *Buğra Han Haru'n*'un 922 yılında, hastalanması üzerine *Mâverâü'n-nehr*'den ayrılırken "*Buhara vilâyeti*" ni *Abdülâziz b. Nasr'a* bıraktığını kaydeden *Gerdîzî*, ona ayrıca güzel bir hil'at da giydirdiğini bildirir (⁴⁰⁶). Diğer taraftan, halifelerin de meşruiyetini tanıdığı *İslâm* hükümdarlarına hil'at verdiği bilinmektedir. Bu cümleden biz, 1061 yılında *Batı Karahanlılardan Tamgaç Buğra Han İbrahim'e* (⁴⁰⁷) ve 1103 yılında da *Doğu Karahanlılardan Ahmed Han'a* (⁴⁰⁸) halifeler tarafından hil'at verildiğine dair kayıtlara sahibiz.

402 — bk. 395 numaralı notta gösterilen yer.

403 — bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 229 n208.

404 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 20 vd.

405 — Hil'at hakkında bir de bk. Hasan Enveri, *İstilahât-ı Divânî Der Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran, 2535 (şehinşahi), s. 35 vd.

406 — *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 12.

407 — *el-Kâmil*, C. IX, s. 300.

408 — Aynı eser, s. 307.

Karahanlılar'ın bir deyim olarak hil'at kelimesini kullandıklarına dair bilgimiz yoktur. Buna karşılık onların bu anlamda bazı türkçe kelimeler kullanmış oldukları söylenebilir. Nitekim Yusuf Hâs Hâcib, Öğdülmiş'e hükümdar tarafından vezirlik tevcih edildiğini anlatırken şöyle der :

“ayag birdi tamga at üstem kedüt
agırladı aşru tükel boldı kut”

(unvan, mühür, at, koşum ve elbise verdi; çok itibar gösterdi, o, ikbalin son derecesine ulaştı) (409). Bu beyitte geçen “kedüt” sözünü R. R. A rat “hil'at” olarak tercüme etmiştir ki kanaatimizce doğru bir tercümedir. Yine *Kutadgu Bilig*'de Yusuf, hükümdar'a, hizmetkârlardan bazılarının unvan, ton (elbise) ve nüfuz peşinde olduklarını bildirir ki (410), R. R. A rat'ın tercümesinde görüldüğü gibi, burada da “ton” kelimesinin hil'at anlamında kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla onların hil'at kelimesi yerine, umumîyetle elbise, giyecek anlamındaki ketüd veya ton kelimelerini kullandıkları söylenebilir. Diğer taraftan hil'at kelimesinin sadece elbiseyi değil, kemer, kılıç ve benzeri kuşam malzemesi ile at, eğer takımı, çadır ve benzeri şeyleri de kapsadığı göz önünde bulundurulursa (411) Yusuf'un yukarıda kaydettiği beyit'teki ketüd'ten başka at ve üstem (komuş=at takımı) sözlerinin de hil'at kapsamı içinde olduğu söylenebilir. Mamafih şimdilik bu konuda daha fazla birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

b — Hükümdarın Günlük Hayatı

Bizim araştırmalarımıza konu olan dönemde Karahanlı hükümdarlarının günlük hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak, bu dönemin iki büyük yazarı Yusuf Hâs Hâcib ve Kaşgarlı Mahmud, umumî olarak Karahanlı

409 — b. 1766.

410 — b. 5517.

411 — bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 23; Hasan Enveri, *İstilahât-ı Divânî*, s. 35 vd.

hükümdarlarının resmî ve hususî hayatı hakkında az da olsa bazı bilgiler vermişlerdir. Aynı şekilde bilhassa Nizâmî-i Aruzî de bu hususta bazı dikkate değer bilgiler vermiştir. Kanaatimizce bu bilgileri bir araya toplamak her halde Karahanlı hükümdarlarının günlük yaşayışı hakkında bir fikir vermek bakımından faydalı olacaktır. Bu itibarla biz, Karahanlı hükümdarlarının günlük yaşayışı hakkında bilgi vermeye çalışırken, konuyu, 1 — Hükümdarın resmî hayatı, 2 — Hükümdarın hususî hayatı, 3 — Hükümdarın şahsî işlerini gören hizmetliler ile münasebetleri olarak ele almaya çalışacağız. Yine bu münasebetle, Karahanlı sarayında ve genel olarak devlet idaresinde, başta hükümdar olmak üzere, devlet büyüklerine hitabedilirken kullanılan tabirleri de özellikle kaydetmeyi uygun bulduk ⁽⁴¹²⁾. Zira, bir nevî “saray dili” diyebileceğimiz bu hitab tarzları, sözkonusu dönemin idare anlayışı ve idareci olarak hükümdara gösterilen saygıyı dile getirmesi bakımından gözden uzak tutulmaması lâzım gelen bir husustur.

Gerçi Mehmet Altay Köymen’in işaret ettiği gibi, şüphesiz bir devlet adamı olarak hükümdarın da bir resmî bir de hususî hayatı vardır ve onun sürdüğü birbirinden farklı bu iki hayatın sınırlarını kat’î olarak çizmek mümkün değildir ⁽⁴¹³⁾. Bununla beraber kaba çizgileri ile de olsa hükümdarın resmî ve hususî hayatını ilgilendiren hususları birbirinden ayırarak mütalâa etmek yerinde olacaktır.

412 — Karahanlılarda “saray dili” diyebileceğimiz bu ıstılahlar üzerinde vaktiyle C. Brockelmann bir inceleme yapmış ise de (*Hofsprache in Alturkestan, Donum Natalicium Schrijmen, Nijmegen-Utrecht, 1929, s. 222-227*) onun bu hususta verdiği bilgiler, sözkonusu dönemin saray konuşma ıstılahlarının tamamını ifade etmekten uzaktır. Zira bu makalede daha çok dönemin bazı unvanları üzerinde durulmuş, saray konuşması ıstılahatına ise çok az yer verilmiştir.

413 — Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 41.

1 — **Hükümdarın Resmî Hayatı:** Bir hükümdarın resmî hayatı şüphesiz onun devlet idaresi ile ilgili konulardaki çalışmalarını ifade eder. Öyle anlaşıyor ki bu çalışmaların ağırlığını da, başta vezir olmak üzere üst kademe yöneticileri, öteki ileri gelenler ve bir de yabancı devletlerden gelen elçilerle yapılan temaslar teşkil ediyordu. Bu temaslar, hükümdarın ilgililerle ya teker teker veya toplu halde onları kabul ederek görüşmesi suretiyle oluyordu. XI. yüzyıl **K a r a h a n l ı** tarihi hakkındaki bilgilerimize göre bunlardan münferid görüşme usulünün daha yaygın bir şekilde uygulandığı, ancak bu arada toplu kabul ve görüşmelerin de oldukça sık yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hükümdarın, bu temasları normal olarak sarayında veya saray dışında bulunduğu sıralarda otağında yaptığı muhakkaktır. Yine onun, bu görüşmeler sırasında yukarıda işaret ettiğimiz hükümdarlık elbisesi veya belki de halifenin hil'atı, tac, çetr, taht ve muhtemelen bayrak gibi hâkimiyet sembolleriyle techiz edilmiş bir durumda olduğu ve protokol gereği ilgili saray ve hükûmet teşkilâtı mensuplarının da bu kabullerde hazır bulunduğu bir gerçektir ⁽⁴¹⁴⁾.

K a r a h a n l ı sarayında, hükümdarın resmî hayatının geçtiği bir bölüm, bir daire var mıydı? Bir başka söyleyişle hükümdarın hükûmet işlerine başkanlık ettiği bir yer var mıydı? Bu konuda çok açık bilgiye sahip değiliz. Ancak **Y u s u f H â s H â c i b**'in kayıtları böyle bir yerin, bir dairenin varlığını gösterir mahiyettedir. Meselâ onun, “törü bulsa mindin kapugka kelip” ⁽⁴¹⁵⁾ ve “törü birle başlap kapug tüzgüci” ⁽⁴¹⁶⁾ gibi mısraları ile bilhassa “kapugtaki er at birle negü teg tirilgüsin ayur” ⁽⁴¹⁷⁾ şeklindeki bir ifadesinde geçen “kapu” sözünü, **O s m a n**-

414 — Aynı eser, gösterilen yer.

415 — b. 812.

416 — b. 4170.

417 — *XLVIII. Fasıl başlığı.*

İlâlarda olduğu gibi hükümdarın hükûmet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divân anlamında kullanıldığı görülmektedir ⁽⁴¹⁸⁾. Diğer taraftan, yukarıda hükümdarlık alâmetleri arasında saraydan söz ederken *Kutadgu Bilig*'de saray'a "beyler evi" de denildiğine işaretlerle Yusuf'un şöyle bir beytini kaydetmiştik.

"İlig bir kün oldrup özi yalnğuzun
evin kıldı hali irikti özün".

O, bu beytin hemen arkasından da;

"okudu kör ay toldıka kıldı yol

bu ay toldı kirdi kavuşturdı kol" ⁽⁴¹⁹⁾ demektedir.

Yusuf bu sözleriyle şunu anlatıyor. "Hükümdar bir gün yalnız başına otururken, canı sıkıldı ve halvet emri verip- ⁽⁴²⁰⁾ evini boşaltarak tek başına kaldı; Ay-Toldı'yı huzuruna çağırttı, Ay-Toldı girdi ve kollarını kavuşturdu." Burada Yusuf'un "evin kıldı hali" sözü ile kastettiği şüphesiz, "çalıştığı odayı, daireyi boşalttı" dır. Değilse hükümdar'ın veziri ile görüşmek için bütün sarayı boşalttığı düşünülemez. O halde söylemek mümkündür ki, Karahanlı hükümdarları, devlet işleri ile ilgili çalışma ve temaslarını "kapu" da, "bey evi" adı verilen bir dairede sürdürüyorlardı.

Hükümdarın günlük resmî hayatının geçtiği yer hakkındaki görüşlerimizi bu şekilde ifade ettikten sonra, az önce söylediğimiz gibi, onun ileri gelenler ile yaptığı münferid görüşmeler hakkında bilgi vermeye çalışalım. Mamafih, söylemeye hacet yoktur ki toplu görüşmelerde toplantıya katılacak olanlar da huzura kabullerinde aynı protokol kaidelerine tâbî idiler.

Eğer herhangi bir kimse hükümdarın huzuruna çıkmak dileğinde ise, bu dileğini hâcib'e arzederdi. Hâcib uygun bir anda

418 — Bu hususta ayrıca bk. H. İnalçık, *A. g. m.*, s. 265.

419 — b. 765, 766.

420 — R. R. Arat, "evin kıldı hali" ifadesini, halvet emri verdi şeklinde tercüme etmiştir ki serbest bir tercüme ile böyle söylenmesi doğrudur kanaatındayız.

durumu hükümdar'a iletir, kim olduğunu ve ne istediğini söyleyerek hükümdarın onayına göre, eğer dilek sahibi huzura kabul edilecekse bunun gün ve saatini ilgiliye bildirirdi ⁽⁴²¹⁾. Bu vesile ile gerek dilek sahibi herhangi bir kimsenin hâcib'e ve öteki devlet büyüklerine, gerekse hâcib ve devlet büyüklerinin hükümdar'a herhangi bir meseleyi arz etmesine K a r a h a n l ı l a r'ın "ötünmek" dedikleri anlaşılıyor ⁽⁴²²⁾. Yine bu kelime ile ilgili olarak hakandan herhangi bir dileği olan kimseye "ötüglüğ kişi" ⁽⁴²³⁾ deniliyordu. Bu arzını bizzat yerine getiremeyenlerin veya cezalandırılacak olanların, bir başkasını hakan katında aracı veya şefaathçi edindiği de oluyordu ki bu şefaathçiye da "ötügçi" ⁽⁴²⁴⁾ deniliyordu.

Huzur'a kabul vakti geldiğinde, yine ilk önce hâcib ilgilinin geldiğini arz ederdi ve anlaşıldığına göre bu arz umumiyetle ayakta ve sadece kol kavuşturularak yapıldı ⁽⁴²⁵⁾. Nihayet hükümdar, onun huzura getirilmesine yarlıg (emir) buyurur ve hâcib de ilgiyi "tapugka köründürün" ⁽⁴²⁶⁾, yani huzura (hizmete) arz ederdi. Bundan alınarak huzura çıkmaya "tapugka körünmek" deniliyordu ⁽⁴²⁷⁾. Bu vesile ile, yine huzura çıkmak üzere herhangi bir kimsenin izin istemesine "yol kolmak" ⁽⁴²⁸⁾, hükümdarın

421 — b. 506-510; 539, 541, 568.

422 — Yusuf, eserinin pek çok yerinde "ötünmek" sözünü "arzetmek" anlamında kullandığı gibi, (msl. bk. b. 529, 578, 2951, 4103), Kaşgarlı Mahmud da kelimeyi aynı anlamda kullanmıştır (Kilisli I, 173-Atalay I, 199).

423 — Kilisli I, 134-Atalay I, 152.

424 — b. 3767. Ayrıca bk. Kilisli II, 114-Atalay II, 144. 01 meni ötüğçi tutundu.

425 — Hâcib kirdi ilig tapa yüz urup-iligke ötündi adakın turup.

426 — b. 573.

427 — bk. Bir önceki notta gösterilen yer.

428 — b. 3841.

bu izni vermesine “yol kılmak” (⁴²⁹), görüşme vaktine ‘yol ödi’ (⁴³⁰), görüşmeyi sona erdirmeye de “yol kesmek” (⁴³¹) denildiğini de kaydedelim.

Eğer hükümdarın kendisi herhangi bir kimseyle görüşmek arzusunda bulunursa o takdirde ya onu okuması’nı (yani davet etmesini) hâcib’e emreder (⁴³²) ve hâcib de adamlarından birini (oglan) göndererek isteneni çağırır (⁴³³) veya bizzat kendisi haber verirdi ki, bu işe davet etmek anlamında “okımak” (⁴³⁴) ve gönderilene de “okıtçı” (⁴³⁵) deniliyordu. Mamafih hükümdarın vezir, hâcib vb. ileri gelenleri huzuruna çağırmasına “ündemek” denildiği de anlaşılıyor (⁴³⁶). Diğer taraftan yine K a r a h a n l ı l a r’ın ve bilhassa bu devletin dayandığı mühim unsurlardan olan *Çiğiller*’in, herhangi bir kimsenin emirle hükümdar huzuruna çağırılmasına “ol tegindi” dedikleri anlaşılıyor ki “hakanın (veya beyin) huzuruna çıkmak için o hazır oldu, gelmek için emir aldı” anlamını ifade ediyordu (⁴³⁷).

429 — b. 766, 3768, 4896. R. R. A r a t, b. 3768’de geçen “kapugcı tıdumaz ya yol kılguçı” mısraım, “kapıcı veya yol gösterici bana mani olamaz” diye tercüme etmiştir ki, yanlış olmalıdır. Burada yol kılguçı doğrudan doğruya hükümdar, yani huzuruna varılmasına “yol kılan” (izin veren) kimse anlamındadır.

430 — b. 2537.

431 — b. 2540: Yol kesilse=kabul zamanı sona erse.

432 — b. 573: yorı bar okıgıl anı sen manğa.

433 — b. 574, 575: bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp.

434 — b. 573, 766, 1580: Kişi ıdtı terkin kör ögdülmişig okıdı özünge bekitti işig.

435 — b. 5022’de “kişi barga mindin okıtçı sanğa”. Türkçe “davet etmek” anlamındaki okumak kelimesi bilhassa düğün vb. ye çağırma anlamında bugün de dilimizde yaşamaktadır.

436 — b. 955: İlig bir kün ay toldını ündedi; b. 1588: bu kün edlep ilig mini ündedi.

437 — Kilisli II, 113-Atalay II, 143.

Huzura giren bir kimse kol kavuşturarak ayakta durur (⁴³⁸), İlig yarlıkamadan (yani hükümdar buyurmadan) hiçbir şey söylemezdi. Y u s u f'un hükümdar buyurmadan önce söz söyleyenler için "yılıkı" ve "tilve" (deli) sıfatlarını kullanması, bu hususta ne kadar titiz davranıldığı konusunda bir fikir verebilir (⁴³⁹). Huzura girmiş bulunan kimse, konuşmasına emir buyurlduktan sonra, ya huzurunda hürmetle eğilerek (yükünerek) (⁴⁴⁰), ya ellerini iki yana sarkıtıp dizleri üzerine çökerek (sökünerek) (⁴⁴¹) veya yer öperek (⁴⁴²) söyleyeceklerini arzederdi. Mamafih bazan da yer öpüp ayağa kalktıktan sonra söyleyeceklerini arzederdi (⁴⁴³). Gerek Y u s u f'un gerekse Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde açık bilgi bulunmamasına rağmen bu kabul sırasında hükümdarın, taht üzerinde oturmuş olarak, hükümdarlık elbisesesini ve tacını giymiş durumda bulunduğunu kabul etmeliyiz. Nitekim Y u s u f'un gümüş taht'tan bahseden kaydına yukarıda işaret olunmuştu.

Huzura kabul edilmiş olan kimse, meselâ *Kutadgu Bilig*'in Ay-Toldı'sı veya Öğdülmiş'i gibi vezirlik mertebesine çıkmış veya başka bir suretle itibar kazanmış ve hükümdar'a yakınlık elde etmiş bir kimse ise, hükümdar umumiyetle oturmasını işaret eder (bu işaret Y u s u f'un eserine göre umumiyetle göz işaretidir) veya oturmasını söyler (⁴⁴⁴). Oturmasına izin verilen kimse de yavaşça ve edeple oturur, gözlerini yere diker, sağa-sola bakmadan söyleyeceklerini söyler veya sessizce hükümdarın söyleyeceklerini beklerdi (⁴⁴⁵).

438 — b. 621, 766, 767, 4896.

439 — b. 959, 962, 963.

440 — b. 582.

441 — b. 581.

442 — b. 598, 1553, 1601.

443 — b. 939-942.

444 — b. 768, 955.

445 — b. 769, 956.

Görüldüğü gibi Y u s u f H â s H â c i b'in eserinde, hükümdar huzuruna çıkmak ile huzurda nasıl hareket edileceğine dair pek çok kaydın yer almış olması, K a r a h a n l ı devletinde bu protokol işine ne kadar titizlikle riayet edildiğinin bir belgesi olmalıdır. Bu cümleden, huzurdan ayrılırken nasıl davranılması gerektiğini ifade etmeden önce Y u s u f'un, hükümdar huzuruna girmesi gereken bir kimseye neler öğütlediğini eserinin bir başka bölümünden nakledelim: "Beyin huzurunda bulunursan çok dikkatli ol, görülmemesi lâzımgelen şeylere bakma ve onları görme. Beyin huzurunda bulunduğun zaman yüzün yerde, kulağın baş köşede (törde= muhtemelen hükümdarın oturduğu yerde, yani tahtta) olsun. Ellerini kavuştur, ayaklarını birleştir. Sağ elini sol elin üzerine koy. Kapıdan girerken önce sağ ayağını at. Emir buyrulurken aklın fikrin onda olsun. Birşey arzederken ellerini aşağıya doğru sarkıt ve iki diz üzerine çök. Huzurda iken sağa-sola bakma, hürmet üzerine ol ve sözü dikkatle dinle. Sana bir söz sorarsa doğruyu söyle, cevap verirse emrini sadakatle yerine getir" (⁴⁴⁶).

İlgililerin hükümdar katına çıkmalarına K a r a h a n l ı l a r ı n "tapugka körünmek" ten başka sadece "körünmek" dedikleri de anlaşılıyor (⁴⁴⁷). Birinin huzurda durması haline ise "ilig utru turmak" (⁴⁴⁸) veya sadece "utru turmak" (⁴⁴⁹) deniliyordu. Huzurdan ayrılmaya gelince, arzedeceklerini bitiren veya hükümdarın buyruğunu dinleyen bir devlet büyüğü, yer öptükten sonra ayağa kalkar (⁴⁵⁰) ve çıkarken de aldığı buyruk için "ilel" (başüstüne) demeyi ihmal etmezdi (⁴⁵¹). K a ş g a r l ı M a h m u d, K a r a h a n l ı *Türklerince* "ilel" kelimesinin yalnızca

446 — b. 4051 - 4060.

447 — b. 2519, 2537.

448 — b. 767.

449 — b. 1652.

450 — b. 3050, 3067, 6420.

451 — b. 3281, 3946, 5027, 5622.

beylere ve hakanlara cevap verirken kullanıldığını ve (evet) anlamına geldiğini bildirmektedir (⁴⁵²). Yusuf Hâs Hâcib'in, huzurdan ayrılırken "yer öpmek" ve "ilel" diye cevap vermek işine hep vezir Ögülmüş'in huzurdan ayrılışı münasebetiyle yer verdiği bakılırsa bu usulün, ne kadar mühim makamlar işgal ederlerse etsinler, bütün huzura girenler için istisnasız yerine getirilmesi gereken bir âdet olduğu da anlaşılmaktadır (⁴⁵³).

Diğer taraftan, *Kutadgu Bilig*'de, hükümdar Kün-Togdının, sadece zâhid Odgurmış'ı karşılarken yerinden kalktığı, onunla el sıkıştığı ve kendisine yanbaşıda yer vererek iltifat ve hürmet gösterdiğine bakılırsa (⁴⁵⁴), Karahanlı hükümdarlarının da âlimlere nasıl itibar ettikleri ve onları karşılarken protokol kaidelerini bir tarafa bıraktıkları anlaşılmış olur.

Hükümdarın gerek devlet yöneticileri gerekse muhtelif saray hizmetlileri ile yaptığı toplu görüşmelere gelince, bunlar hakkında maalesef münferid kabul kadar bilgi sahibi olamıyoruz. Bu hususta Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre, hakan'ın huzuruna kabul edilecek devlet adamlarının veya mahalli idarecilerin, "bıruk" (buyruk) (⁴⁵⁵) denilen teşrifatçılar tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bıruk'lar, gelenleri mer-

452 — Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

453 — Büyük Selçuklu imparatorluğunda da hemen hemen aynı usulün uygulandığına dair bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 44.

454 — b. 5035-5039.

455 — Kilisli I, 316-Atalay I, 378. Kaşgarlı, bıruk hakkında "hakanın yanına mertebesine göre büyükleri alan, yer gösteren adamın adı" dedikten sonra, bu kelimenin aslının buyruk'tan geldiğini ve buyruğun da bey (emir) demek olduğunu, çünkü bu adamın gelenlere böyle emir verdiğini de ifade etmektedir.

teberlerine göre sıra ile huzura çıkarıyorlar ve toplu kabullerde yine mertebelerine göre hakan'ın huzurunda yer veriyorlardı. Huzura kabul edilmiş olanların silsile-i meratib'e göre sıralanmalarına ise "kuram" adı veriliyordu (⁴⁵⁶). Bu kelimeden alınarak ilerigelenlerin hakan katında bu şekilde mertebelerine göre yer alıp oturduklarını ifade maksadıyla da "kişiler kuram olturdılar" denildiği anlaşılmaktadır. Bu vesile ile yukarıda da söylediğimiz gibi, toplu kabuller sırasında da huzura girenlerin münferid kabuldeki protokol kaidelerini yerine getirmekle mükellef olduklarını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir.

Toplu kabullerin hangi maksatla yapıldıkları hususunda da pek bilgi sahibi değiliz. Hükümdarın muhtelif vesilelerle tertiplediği ziyafetler dolayısıyla devlet ileri gelenlerini kabul ettiği muhakkaktır. Biz, kaynaklarımızın verdiği imkânlar nisbetinde bu ziyafetlerden hükümdarın günlük hususî hayatını söz konusu ederken bilgi vermeyi uygun gördük. Resmî toplu kabullerin ise, çeşitli konularda istişarede bulunmak ve bazı mühim kararlar alınmak maksadıyla yapıldığını söylemeliyiz. Bu toplu kabul ve görüşmeler dolayısıyla, gereğinde hükümdar, adamlar gönderecek taşra'da bulunan yöneticilerini ve diğer ilgilileri çağırıyordu. Bu cümleden, Kaşgarlı'nın konu ile ilgili kaydından anlaşıldığına göre Karahanlılar, bir iş çıktığı zaman hakan'ın adamlarını katına çağırmasına "tartığ" diyorlardı. Bu kelimeden alınarak "begden tartıgçı keldi" demek, hükümdardan okuyucu, davetçi geldi demek oluyordu (⁴⁵⁷). Nitekim, Nizamî-i Aruzî, Buğra Han Hârûn'un, Sultan Mahmud'dan gelen bir mektubu cevaplandırmak için bütün Mâverâü'n-nehr ulemasını toplayıp onlarla müşavere ettiğini bildirmektedir. (⁴⁵⁸).

456 — Kilisli I, 346-Atalay I, 413'de "kuram kişiler" ve "kişiler kuram olturdılar".

457 — Kilisli I, 385-Atalay I, 462.

458 — Çehar Makale, s. 41.

Danışma hususuna, Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk gibi ⁽⁴⁵⁹⁾ hususî bir önem veren Balasagunlu Yusuf, bu konuda dikkate değer bilgiler vermiş ise de, “kengeş” denilen bu danışma toplantıları hakkında maalesef bilgi vermemiştir. Ona göre, Tanrı’dan insanlara haber getiren nebî (peygamber) bile, “her işe meşveret ile çare bulunduğunu” söyledikten sonra, hükümdar ve devlet adamlarının meşveretsiz iş yapmaları asla doğru değildir. Dolayısıyla, “bir iş için ilk önce istişare etmek ve zararlı olan şeylerden vazgeçmek lâzımdır. Her işi bilerek ve danışarak yapmalıdır. Danışmayan herkes, işinde zarar görmüş ve sonunda pişman olup inlemiştir. İnsan her işini yakını ile danışmalıdır; her türlü iş danışma ile halledilir. İnsan kendisi kendi işini iyi bilemez. Onu başkasına danışarak yapmanın büyük faydası vardır. Danışırsa insanın bilgisi genişler, eğer bu danışmaya bilgi de katılırsa, o iş tereddütsüz elde edilir” ⁽⁴⁶⁰⁾.

Diğer taraftan Yusuf, devlet idaresi ile ilgili öğütler verirken hükümdarın âlimlerle münasebetleri hakkında şunları söyler: “Bunlar (âlimler) insanı devlete ve saadete kavuştururlar. Onlara izzet ve ikramda bulun, ne derlerse yap. Şeriat yolunu tut. Hükümlerine itiraz etme ve önlerinde hürmetle eğil. Ey hakim hükümdar, onların hukukunu muhafaza ve yiyecek-içeceklerini temin et. Muhtaç duruma düşmesinler. Gönül huzuru ile öğretsinler. Bilgisizler de onlardan bilgi öğrensinler” ⁽⁴⁶¹⁾. Yusuf’un bu sözleri, danışma hususunda hükümdar’a yardımcı olanlar arasında ilim adamlarının mühim bir yeri bulunduğunu ve onların hükümlerine uymak gereğini gösterdiği gibi, âlimlerin iâşesinin de hükümdar tarafından temin edilmesi gerektiğini göstermektedir. Aynı dönemde Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk’ün de bilhassa din âlimleri ile Sultan’ın müşavere etmesini ve onlara devlet hazinesinden geçinecek kadar

459 — Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 49-51.

460 — b. 5649-5660.

461 — b. 5551-5554.

yardım yapılmasını teklif edişine bakılırsa ⁽⁴⁶²⁾, bu husustaki telâkkinin belli başlı *Türk* devletlerinde ortak bir unsur olarak var olduğu anlaşılmaktadır.

Karahanlı hükümdarlarının âlimler ile münasebetlerine dair bildiklerimiz ise âdeta Yusuf Hâs Hâcib'in söylediklerini yerine getirir şekilde olmuştur. Bu cümleden Buğra Han Harun, İlig Han Nasr ve Yusuf Kadir Han'ın, dindar, âdil, hayırsever, âlimleri ve din adamlarını seven ve onlara daima ikramda bulunan kimseler olarak şöhret bulduklarını İbn ü'l-Esîr bildirmektedir. Aynı müellife göre Yusuf Kadir Han oğlu Arslan Han da âlimlere ve din adamlarına karşı çok hürmetkâr olmuş, her taraftan âlimler onun katına gelerek ikramlarına nail olmuşlardır. Tamgaç Buğra Han İbrahim ise fakihlere danışmadan vergi almayacak kadar âdildi ⁽⁴⁶³⁾. *Zeynü's-Salihîn* lâkabı ile anılan vâiz Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed eş-Şûmanî el-Belhî, Şems ü'l-Mülk Nasr'ın muallimi ve üstadı idi ⁽⁴⁶⁴⁾. Şems ü'l-Mülk'ün kendisi de mükemmel ilim sahibi olarak tanınıyordu ⁽⁴⁶⁵⁾. Hatta Tamgaç Buğra Han İbrahim'in, çok saygı duyduğu anlaşılan vâiz Ebû Şucâ el-Alevî'nin kendisine, "sen hükümdarlığı beceremiyorsun" şeklinde hitabetmesi üzerine çok müteessir olduğu, kapılarını (sarayı) kapayıp hükümdarlığı bırakmağa hazırlandığı ve ancak halkın toplanarak, "Ebû Şucâ'nın sözleri hatalıdır" diye yalvarmaları üzerine kapılarını yeniden açtığı bildirilmektedir ⁽⁴⁶⁶⁾.

462 — Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 62.

463 — *el-Kâmil*, C. IX, s. 100, 240, 298, 299, 300.

464 — Sem'anî, *Kitabü'l-Ensâb*, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 61.

465 — *Cevami*, s. 85.

466 — *el-Kâmil*, C. IX, s. 300.

Ancak, âlimlere bu kadar itibar gösteren K a r a h a n l ı hükümdarlarından bazılarının bazı âlimlerle anlaşmazlığa düşerek onları öldürttüklerini de biliyoruz. Meselâ T a m g a ç H a n İ b r a h i m ' i n , İ m a m E b û ' l - K a s ı m S e m e r k a n d î ' y i öldürttüğü biliniyor ki A v f î ' y e göre onun tek hatası bu olmuş ve hattâ bu yüzden halkın düşmanlığını bile kazanmıştı ⁽⁴⁶⁷⁾. Oğlu Ş e m s ü ' l - M ü l k N a s r ' ı n da 461 (1068/69) yılında İ m a m E b û İ b r a h i m İ s m a i l b. E b î N a s r e s - S a f f â r ' ı öldürttüğü bildirilmektedir ⁽⁴⁶⁸⁾.

Hükümdar'ın toplu kabulleri dolayısıyla verdiğimiz bu ayırtıdan sonra tekrar Y u s u f ' u n konu ile ilgili kayıtlarına dönecek olursak, ona göre çeşitli konularda danışman olarak hükümdar'a yardımcı olanların âlimlerden başka Öge, Bilge Öge, Kök Ayuk ve Er Ögi gibi bir çeşit devlet danışmanları olduğu anlaşılıyor ki bu konuda aşağıda merkez teşkilâtı kısmında ayrıca durulacaktır. Toplu kabuller dolayısıyla şuna da işaret edelim ki, Y u s u f ' u n bildirdiğine göre hükümdar sadece devlet ileri gelenleri, danışmanlar ve âlimlerle değil, lüzumunda başta kendi muhafazasına memur olan Kapucubaşı ve maiyyeti erkânı olmak üzere, muhtelif saray hizmetlileri ile de toplu bir halde görüşüyordu. Bu cümleden o, Kapucubaşı'nın vazifelerinden bahsederken şunları söylemektedir: "Kabul zamanı gelince (yol ödi bolsa) bütün takımını toplayarak onların başında huzura çıkmalıdır. Huzurda çok kalmamalı, şöyle bir görünüp çıkmalı, (bu esnada) kapıda da kendi yerine birini bırakmalıdır. Hizmetkârlar takım halinde (hılçe) hep birlikte huzura çıkarlarken o, buna lâyük olan ve olmayanları gözden geçirmelidir. Kabul zamanı sona erince (kalı yol kesilse) Kapucubaşı maruzatta bulunacak kimse varsa onunla tekrar huzura girmeli, onların isteklerini arzetmeli,

467 — *Cevami*, s. 85, 86.

468 — *Sem'anî*, *Kitabü'l-Ensâb*, s. 62; *Risale-i Bahaiyye*, *Kayseri Raşid Efendi Ktp.* nr. 1110, vr. 65 b.

arzularını desteklemeli ve onlara yardım etmelidir” (469). Yusu f’un bu sözlerinden anlaşıldığına göre saray hizmetlilerini topluca huzura arz etmek Kapucubaşının vazifelerindendi. Ayrıca hizmetlilerden, bir maruzatı olanı da yine o huzura çıkarıyordu (470).

Karahanlı hükümdarlarının muhtelif devletlerden gelen elçileri de, devlet ve saray ileri gelenlerinin katıldıkları bir merasimle kabul ettikleri muhakkak ise de bu konuda fazla bilgimiz yoktur.

Karahanlı hükümdarlarının saray’da daha doğrusu “kapu”da geçen günlük resmî hayatı hakkında bunları belirttikten sonra, onların saray dışı resmî hayatı ve bununla ilgili bazı merasim örf ve âdetlerini de kaydetmek faydalı olacaktır. Hükümdarın herhangi bir vesile ile (sefer veya memleket gezisi gibi) saraydan ayrıldığı anlarda, hareket halinde iken hayatının at üzerinde ve konaklama anlarında da otağda geçtiği malûmdur. Ancak onların ne at üzerinde giderken kendilerine mülâki olması gereken bir ilgili ile buluşması ne de otağ’da bulunduğu sıradaki kabul âdetleri hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak otağda bulundukları sırada uygulanan protokolün, saraydaki- nin hemen aynı olacağını söylemek her halde yanlış olmasa gerektir.

469 — b. 2537-2541. Büyük Selçuklu sarayında da gerek hükümdarın muhafazasına memur kumandanların, gerekse öteki devlet büyüklerinin, huzura çıkıp hizmet şartlarını yerine getirdikten sonra huzurda fazla kalmamaları ve maiyyetlerindekiyle beraber huzurdan hemen ayrılmaları gerektiğine dair Nizâm ü’l-Mülk’ün kaydı için, bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 44.

470 — Büyük Selçuklularda hükümdarın, devlet teşkilâtı mensûblarının ileri gelenleri ile yaptığı toplu kabul-lere *bâr-ı hâss* ve devlet teşkilâtı dışında kalanlarla yaptığı bu tür toplantılara ise *bâr-ı âmm* denildiğine dair bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 46.

Hakanların resmî hayatı ile ilgili bazı âdet ve geleneklere gelince, onlar herhangi bir yere giderlerken, yanlarında bulunan maiyyetleri erkânı ile muhafız askerlerinden müteşekkil topluluğa “yortuğ” deniliyordu ki Kaşgarlı’ya göre “mevkib” anlamındadır (⁴⁷¹). Hakanların gerek sefere giderken gerekse başka vesilelerle yaptıkları alay gösterilerine, hassa askerlerinden atlı olanlarının dışında yaya gulâmlardan da katılanlar oluyordu ve böylelerine hakanın atlarından dağıtılıyordu. “Tuğrağ” adı verilen bu atlar, gösteri veya sefer bittikten sonra geri alınmıyordu (⁴⁷²). Böyle alay yürüyüşleri sırasında Batı Karahanlılardan Hızır Han’ın atının önünde diğer silâhlarından (ve ihtimal tuğ, bayrak, vb. hâkimiyet alâmetlerinden başka) 700 altın ve gümüş topuz (gürz) taşındığına dair Nizamî-i Aruzî’nin kaydına (⁴⁷³) daha önce işaret etmiştik. Bu itibarla alay gösterilerinde hükümdarların haşmet ve debdebeye de önem verdikleri söylenebilir ki Hızır Han hakkında bildiklerimiz bilhassa onun böyle debdebeye meraklı olduğunu göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmud’un bildirdiğine göre, hakanlar sefere çıktığında onlara yemek veya başka armağanlar takdim edilir ve buna “taṅguk” denilirdi (⁴⁷⁴). Kelime Yusuf’un eserinde de aynı imlâ ile ve hükümdar’a sunulan hediyeler arasında geçmektedir. Mamafih Yusuf’un taṅguk’a Uluğ Buğra Han’ın (Ebû Ali Hasan) tahta çıkışını anlatırken yer vermiş olması dikkati çekicidir. Hattâ o, eseri *Kutadgu Bilig*’i bile hükümdar’a taṅguk (armağan) olarak sunduğunu, başkalarının sunduğu armağanın gelip-geçici, kendi armağanının ise ebedî olduğunu ifade etmektedir (⁴⁷⁵). Bu bakımdan taṅguk’un,

471 — Yortuğ hakkında “askerî teşkilât” kısmında ayrıca bilgi verilmiştir.

472 — Kilisli II, 217-Atalay II, 272, 3.

473 — *Çehar Makale*, s. 73.

474 — Kilisli III, 270-Atalay III, 365.

475 — b. 93, 99, 112, 113. Ayrıca bu deyim hakkında bk. Brockelmann, *Hofsprache in Alturkestan*, s. 226.

K a ş g a r l ı 'n ın t a r i f e t t i ğ i n d e n b a ş k a , t a h t a y e n i ç ı k m ı ş b i r h ü k ü m d a r ' a b i r n e v î t e b r i k a r m a ğ a n ı m a h i y e t i n d e o l d u ğ u d a s e z i l m e k t e d i r . M a m a f i h b u k o n u d a d a d a h a f a z l a b i r ſ e y ſ ö y l e y e b i l e c e k d u r u m d a d e ğ i l i z .

Diğer taraftan yine K a r a h a n l ı l a r ' ın , h e r h a n ğ i b i r i ſ u ğ r u n d a ç o k y o r u l u p d i d i n m e k , z a h m e t ç e k m e k a n l a m ı n a g e l e n “ e m g e n m e k ” ſ ö z ü n d e n a l a r a k , h ü k ü m d a r i ç i n “ H a n k a r ſ ı ğ a e m g e n d i ” d i y e b i r d e y i m k u l l a n d ı k l a r ı a n l a ſ ı l ı y o r . Z â h i r e n , “ H a n s a r a y a i n d i ” d e m e k o l a n b u d e y i m i n a s l ı n d a , “ H a n b u u ğ u r d a ç o k y o r u l d u v e i n d i ” d e m e k o l d u ğ u n u b e l i r t e n K a ş g a r l ı M a h m u d , b u ſ ö z ü n h a n l a r a v e b e y l e r e k a r ſ ı ç o k i n c e (k i b a r) b i r h i t a b t a r z ı o l d u ğ u n u k a y d e t m e k t e d i r ⁽⁴⁷⁶⁾ . H a k a n l a r ı n , b a ſ t a s a v a ſ l a r v e b e n z e r i ſ e f e r l e r o l m a k ü z e r e b i r t a k ı m y o r u c u i ſ l e r d e n ſ o n r a d i n l e n m e k m a k s a d ı y l a s a r a y a i n i ſ l e r i n i i f a d e e t m e k i ç i n b u t a r z b i r h i t a b ſ e k l i n i n k u l l a n ı l d ı ğ ı a n l a ſ ı l m a k t a d ı r . K a r a h a n l ı d e v l e t i n d e s a r a y d i l i o l a r a k n i t e l e y e b i l e c e ğ i m i z , d e v l e t b ü y ü k l e r i n e k a r ſ ı h i t a b e d i l i r k e n k u l l a n ı l a n k o n u ſ m a l a r c ü m l e s i n d e n b u e m g e n m e k ſ ö z ü n ü n , A n a d o l u ' y a k a d a r g e l d i ğ i n i t a h m i n e d i y o r u z . N i t e k i m *Düſ t u r n â m e - i E n v e r i* ' d e k i ;

“ g e l d i p a ſ a e y l e n ü p r e n c e k a d e m

e m e n ü p b i z ü m i ç ü n k ı l d ı k e r e m ” , b e y t i n d e g e ç e n “ e m e n ü p ” ſ ö z ü n ü n , K a ş g a r l ı ' n ın “ e m g e n m e k ” ſ ö z ü i l e h e m e n h e m e n a y n ı a n l a m d a k u l l a n ı l d ı ğ ı g ö r ü l m e k t e d i r ⁽⁴⁷⁷⁾ .

2 — **Hükümdarın Hususî Hayatı:** S a r a y i ç i v e d ı ſ ı r e s m î h a y a t ı h a k k ı n d a b i l ğ i v e r m e y e ç a l ı ſ t ı ğ ı m ı z K a r a h a n l ı

476 — K i l i s l i I , 215 - A t a l a y I , 255.

477 — *Le Destân D'Umûr Pacha (Düſ t u r n â m e - i E n v e r i)* , p a r I r é n e M e l i k o f f - S a y a r , P a r i s , 1954 , s . 86 . M a m a f i h K a ş g a r l ı n ı n , b u a n l a m d a e m g e n m e k ſ ö z ü n ü *O ğ u z l a r ı n* b i l m e d i ğ i n i k a y d e d i ſ i n e b a k ı l ı r s a , e m e n m e k ſ ö z ü n ü n d o ğ r u d a n d o ğ r u y a z a h m e t ç e k m e k a n l a m ı n d a k u l l a n ı l ı m ı ſ o l m a ſ ı d a m ü m k ü n d ü r .

hükümdarlarının özel yaşayışları hakkında da tefarruatlı bilgi sahibi olamıyoruz. *Yusuûf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig*'inde *Kün - Togdı İlig*'in, ya canı sıkıldığı veya herhangi bir konuda sohbet etmek ihtiyacını duyduğu zaman *Ay - Toldı'yı* ve o öldükten sonra da vezir yaptığı oğlu *Ögdülmışi* huzuruna çağırarak onlarla sohbet ettiğini bildirmektedir. *Kutadgu Bilig*'de hükümdar ile vezirlerinin karşılıklı konuşmaları şeklinde oldukça geniş yer tutan bu sohbetlerde günlük hayatın hemen her konusu ele alındığı gibi, devlet idaresine müteallik konuşmalar esas ağırlığı teşkil etmektedir. Bu bakımdan hükümdarın günlük hususî hayatının bile bir bakıma resmî hayatının bir parçası olduğu veya yukarıda söylediğimiz gibi onun hususî hayatı ile resmî hayatı arasında kesin bir çizgi bulunmadığı gerçeği de açıklık kazanmış olmaktadır.

Yine *Kutadgu Bilig*'de *Kün - Togdı İlig*'in zâhid *Odgurmuş* ile münasebeti dolayısıyla, onun böyle âlim bir kimseyi devlet hizmetine almak arzusu veya hiç değilse onun fikirlerinden faydalanmak isteği, yukarıda söylediğimiz gibi hükümdarların ilim adamları ile sohbe ve onların fikirlerinden faydalanmaya ne kadar önem verdiklerinin bir işareti olmalıdır. Bu itibarla resmî hayatlarında ve bilhassa müşavere toplantıları münasebetiyle âlimlere nasıl değer verdiklerini gördüğümüz *Karahanlı* hükümdarlarının hususî sohbetlerinde de onlara aynı şekilde yer vermiş olduklarında şüphe yoktur. Bu vesile ile, *Karahanlı* hükümdarlarının hâs hâcibliği makamına yükselmiş olan *Yusuûf*'un, kaleme almış olduğu meşhur siyaset kitabında, *Selçuklu* sarayındaki gibi “nedîm”lere yer vermemiş olmasını, *Türk* saray geleneğinde “nedîm” mefhumunun bulunmayışı ile izah etmek istiyoruz. Zaten *Nizamü'l - Mülk*'ün, *Abbasî* sarayında varlığına işaret ettiği nedîmlerin *Gazneli* sarayına da *Sâmânî*'lerden geçtiğini ve dolayısıyla *Selçuklular*'a da bir bakıma *Gazneli*'lerden intikal etti-

ğini ifade etmesi (⁴⁷⁸), saray nedimleri geleneğinin menşeyini de göstermiş olmaktadır.

Buna karşılık Karahanlılarda ve bilhassa Batı Karahanlıları'nda hükümdarların hususî sohbet toplantılarında şairlerin çok büyük rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Buna uygun olarak Nizâmî-i Aruzî; Lu'luî, Kilâbî, Necîbî, Ferganî, Am'âk-ı Buharî, Reşidî-i Semerkandî, Neccar-ı Sagırcî, Ali Bânîdî (?), Puser-i Durgûş, Ali Sipihri, Cevherî, Sugdî, Puser-i Tişe (?) ve Ali Şatrancî'nin Hakanlı şairlerinden olduklarını kaydetmiştir. Ona göre bu şairler bilhassa Hızır Han zamanında itibar ve himaye görmüşlerdir. Am'âk-ı Buharî onun zamanında *emûrû's-suarâ* idi. Hükümdarın meclislerinde çok saygı görüyordu. Hattâ servete garkolmuştu. Türk kölelere, güzel cariyelere, rahvan atlara, altın işlemeli eğrelere ve fevkalâde elbiselere sahibolmuştu. Yine bununla ilgili olarak Nizâmî-i Aruzî, *Mâverâü'n-nehr* hükümdarlarının bu sohbet toplantılarının teferruatı hakkında da bilgi verir. Ona göre hükümdar meclislerinde ve diğer meclislerde, altın ve gümüş, tabaklarla taşınırdı. Bu tabaklara "tek veya çift" denilirdi. Hızır Han'ın meclisinde daima dört tabak altın getirilirdi ve her bir tabakta 250 dinar bulunurdu. Bir sohbet sırasında Reşidî-i Semerkandî'nin yazdığı şiir Han'ın çok hoşuna gitmişti ve dört tabağı birden (bin dinar) ona mükafât olarak vermişti (⁴⁷⁹). Bu vesileyle şunu beyan edelim ki, görüldüğü gibi böyle toplantı ve ziyafetlerde hükümdarların ihtişam ve debdebesinin tam olması için gerekenin fazlasıyla yapıldığı anlaşılıyor. Diğer taraftan Nizâmî-i Aruzî'nin "*Mâverâü'n-nehr*'de âdet idi" dediği, sohbet meclislerinde tabaklarla altın bulundurma işinin, bunlara "çift veya tek" gibi Türk-

478 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 53-57.

479 — *Çehar Makale*, s. 73-75.

çe bir ad verilmesine bakarak, tamamen *Türk* hakanlarına mahsus bir âdet olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu sohbet toplantılarından başka, *Türk* idare anlayışına göre en önemli vazifeleri halkı doyurmak olan *Karahanlı* hükümdarlarının günlük hayatında gerek devlet ilerigelenleri ve gerekse zaman zaman halka açık olarak tertipleedikleri ziyafetler oldukça mühim bir yer işgal etmişe benzer. *Karahanlı* hükümdarlarının sofraları hakkında dikkate değer bilgiler veren *Kaşgarlı Mahmud*, sarayda hanlar için kurulan büyük ve çanak biçiminde ayaksız bir sofradan söz ederek buna “işküm” denildiğini kaydetmiştir ⁽⁴⁸⁰⁾. Diğer taraftan yine *Kaşgarlı*’nın bundan ayrı olarak “tamgalık” denilen bir sofranın hakkında vermiş olduğu bilgi ⁽⁴⁸¹⁾, *Karahanlı* hükümdarlarının yemek âdetleri bakımından daha da ilgi çekicidir. O, bu kelime hakkında şunları söyler: “Bir kişilik sofradır. Aslı tamgalı olup, damga vurulmuş demektir. Hakanlar ibriklerini ve kendilerine mahsus sofralarını mühürlerler. Bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır. Sonradan, hakandan başkası kullanmasın diye üzerine damga vurulmuştur. Böylece tamgalı kelimesi her küçük ibrik ve sofranın için ad olmuştur”. Sözlerine devam eden *Kaşgarlı* yine tamgalık’ı, “Hakandan başka kimse- nin üzerinde yemek yememesi için, damga vurulmaya hazırlanmış sofranın” şeklinde izah etmektedir ⁽⁴⁸²⁾. Onun bu son cümlelerinden hakanların şahıslarına mahsus sofraları bulunduğu çok açık bir şekilde anlaşılıyor ki gayet tabiidir. Yine, herhalde böylece hakanların zehirlenmesine ve saireye karşı da tedbir alınmış oluyordu. Nitekim *Yusuf Hâs Hâcib* de hükümdarların yiyecek ve içecek yoluyla zehirlenme gibi bazı tehlikelere maruz kalabileceklerini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Bey için her türlü tehlike boğazdan gelir. Boğazın tadı da aşçı ve içkicinin elin-

480 — Kilisli I, 98-Atalay I, 107.

481 — Kilisli I, 433-Atalay I, 527.

482 — Kilisli I, 433, 4-Atalay I, 527.

dedir. Aşçı ve içkici itimad edilir kimseler olmazsa beyin emniyetle yeyip içmesi çok güç olur" (483). Ayrıca onun, içkicibaşının vazifelerinden söz ederken, "içkiyi bizzat kendi eli ile karıştırmalı, kendisi mühürleyerek muhafaza altına almalıdır" (484) demesi de Kaşgarlı'nın "tamgalık" hakkında verdiği bilgileri doğrulamaktadır.

Böylece, tamgalık'ın tek kişilik bir sofraya olduğu anlaşıldıktan sonra, hakan için kurulduğu kaydedilen ve büyük bir sofraya olduğuna işaret edilen işküm'ü nasıl açıklanmalıdır? Burada akla gelen ilk ihtimal, bu büyük sofranın hükümdarın verdiği ziyafetler dolayısıyla kurulmuş bir sofraya olmasıdır. Mamafih Balasagunlu Yusuf, beylerin şöhretini büyüten iki şeyden birinin eşiğindeki tuğ'u ve ötekinin de baş-köşesindeki sofrası olduğunu ifade ederken (485), sofraya anlamında "liv" kelimesini kullanmıştır. Ancak, aynı kelimenin Uygur metinlerinde kurban yemeği (486) anlamında kaydedilmiş olması, liv'in kalabalıkla yenilen yemeği, yani sofradan çok ziyafeti ifade eden bir kelime olduğunu göstermektedir. Ayrıca yine Karahanlı Türklerinin sofraya umumiyetle "tergi" (tirki) (487) dedikleri ve bu kelimedenden alınarak hükümdar sofrası için "beg tergisi" (488) deyimini kullandıkları da anlaşılmaktadır. Sofra kurmak da yine bu söz ile ilgili olarak "tergi urmak" deyimi ile ifade ediliyordu. Ancak Yusuf'un liv, aş ve tirki (tergi) sözlerini aynı mısra-

483 — b. 2890, 2891. Karahanlılarda aşçıbaşı ve içkicibaşı ile vazifeleri hakkında incelememizin "saray teşkilâtı" bölümünde geniş bilgi verilmiştir.

484 — b. 2902. Özi elgi bile katsa içgü körüp - özi beklese kodsaya tamga urup.

485 — b. 2553.

486 — bk. A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 126.

487 — Kilisli I, 169-Atalay I, 194.

488 — b. 2861. R. Arat, *Kutadgu Bilig*'de geçen bu sözü "tirki" imlâsıyla kaydetmiştir.

da yan yana kullanması her üçünün de aynı anlamda kullanıldığının bir işareti olmalıdır (⁴⁸⁹).

Ziyafet kelimesi bunlardan hangisi ile ifade edilirse edilsin, hükümdarların muhtelif vesilelerle ziyafetler tertipledikleri muhakkaktır. Ancak bu ziyafetlerden, idareciler veya ilerigelenlere verilenleri hakkında bilgimiz yoktur. Dolayısıyla hükümdarın bu tip ziyafetlerine kimlerin çağırıldığı hakkında da birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak, hükümdarların tertipledikleri ziyafetlere halktan kimselerin katıldıklarına dair kaynaklarımızda bazı kayıtlar yer almıştır. Nitekim Kaşgarlı Mahmu d'un "er aş aşadı" (adam yemek yedi) şeklinde bir cümle hakkında, "H a k a n l ı T ü r k l e r i bunu, hakanların ve büyüklerin yemeklerini kastederek kullanırlar" (⁴⁹⁰) demesi, halktan kimselerin hakanların ve beylerin ziyafetlerinde yemek yediklerini göstermektedir.

Öte yandan K a r a h a n l ı hükümdarlarının bayramlar ve hanedan mensuplarının düğünleri münasebetiyle de halka açık sofralar kurdukları ve ziyafetler verdikleri anlaşılıyor. Bu konuda *Divânü Lügâti't-Türk*'te yer alan bir kayda göre, hanların düğünlerinde ve bayramlarda, otuz arşın yüksekliğinde ve yağma edilmek üzere hazırlanan bir sofraya K a r a h a n l ı l a r "kenç liyü" diyorlardı. Kaşgarlı'nın "otuz arşın yüksekliğinde" kaydı (⁴⁹¹) bizce izahı güç bir husus olarak kalmakta ise de, bu vesile ile verilen ziyafetlerde *Türklerin* yağmalı toy geleneğinin K a r a h a n l ı sarayında yaşatıldığı açıkça görülmektedir. Aynı geleneğin yine aynı dönemde B ü y ü k S e l ç u k l u sarayında

489 — b. 2549, 2551.

490 — Kilisli I, 181, III, 191-Atalay I, 210, III, 253.

491 — Kilisli III, 323-Atalay III, 438. Kaşgarlı'nın kaydettiği "kenç liyü" terkiibindeki "liyü" ile *Kutadgu Bilig*'de geçen ve ziyafet anlamına gelen "liv" arasındaki ses ve anlam benzerliğine bakarak bu iki kelimenin aynı asıldan olabileceğini kaydetmek istiyoruz.

da yaşatılması (⁴⁹²) *Türk* kültür birliği bakımından dikkat çekicidir.

Öyle anlaşıyor ki *Karahanlı* hükümdarlarının halka ziyafet vermeleri için onların ülke gezilerine çıkmaları da iyi bir vesile teşkil ediyor ve gittikleri yerde ziyafetler vererek halkı doyuruyorlardı. Yine esasını *Türk* geleneklerinden aldığından hiç şüphe olmayan bu ziyafetler hakkında *Selçuklu* veziri *Nizamü'l-Mülk*'ün eseri yoluyla bilgi sahibi oluyoruz. O-nun verdiği bilgiye göre, *Türkistan* Hanları hizmetliler yanında ve muthahta bol yiyecek bulunmasını tamamiyle devlet düzenine ait bir iş olarak kabul ederlerdi. Görünüşe göre *Karahanlı* hükümdarlarının bu geleneğine alışkın olan *Çiğiller* ve *Mâverâü'n-nehr*'liler, *Sultan Melikşah*'tan da kendilerine ziyafet vermesini beklemişler, ancak bunu göremeyince “biz *Sultan*'ın gelişinden ayrılışına kadar sofrasında bir lokma ekmeğini yemedik” tarzında serzenişte bulunmuşlardır. Mamafih aynı geleneğin *Büyük Selçuklular*da da yaşatıldığı anlaşıyor. Nitekim, yine *Nizamü'l-Mülk*'ün verdiği bilgiye göre *Tuğrul Bey*, “ata binip seyre ve ava gittiği zaman” gerektiği şekilde yiyecek hazırlanırdı ve kırdaki sofraya kurulduğu zaman o kadar yiyecek karşısında bütün büyükler ve emîrlere hayret içinde kalırlardı (⁴⁹³).

Yine, anlaşıldığına göre *Karahanlı* hükümdarlarının tertipledikleri ziyafetlerin bazılarında, her halde ziyafete katılacakların sayısı önceden tesbit ediliyor ve ona göre yemek çıkarılmasına dikkat ediliyordu. Bu konuda *Yusuf Hâs Hâcib*, saray hizmetlilerinin âmiri olarak gördüğü *Kapucubaşı*'nın görevlerini anlatırken, “kapuda yemek çıkarken tepsilere nezaretle, bunun beyin şanına lâyık bir şekilde herkese dağıtılmasına dikkat

492 — Bu hususta *Nizamü'l-Mülk*'ün kaydı için bk. *Köymen*, *Saray Teşkilâtı*, s. 59.

493 — bk. *H. İnalçık*, *A. g. m.* s.270.

etmelidir; içte ve dışta hiç kimseyi açık bırakmamak için, kaç kap yemek dağıtmak lâzımgeldiğini bilmelidir” (494) diyor. Ancak Kapucubaşı'nın kaç kap yemek dağıtmak lâzımgeldiğini bilmesi için şüphesiz davetlilerin sayısını da bilmesi gerekmektedir. Halka açık ziyafetlerde, yemeğe kaç kişinin geleceğini önceden bilmek mümkün olmadığına göre, burada sözü edilen ziyafet herhalde devlet ileri gelenlerinden ve sayısı belli kişiler için hazırlanan bir ziyafet olmalıdır. Nitekim B ü y ü k S e l ç u k l u l a r d a da üst kademe yöneticileri için hazırlanan ziyafetlerde, ziyafete iştirak edenlerin sayısının önceden biliniyor olması (495), bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir. Öte taraftan Y u s u f'un “büyükler yemeklerini yeyip sofradan kalktıktan sonra, küçüklere yiyecek ve içecek verilmelidir; herkese yemek yetiştirilmeli, hiç kimseyi gözden kaçırmamalı ve onları aç bırakmamalı (ki), sana söğerek dönmessinler” (496) demesine bakılırsa, ziyafete gelen devlet adamlarının maiyyetindekiler ve öteki hizmet erbabı da göz önünde bulundurularak ona göre yemek hazırlatıldığını söyleyebiliriz.

Kutadgu Bilig'de verilen bilgilere göre bu dönemin sofralarında çok çeşitli yemeklerin yanı sıra muhtelif içkiler ve sair meşrubat ile (497) bilhassa Y u s u f'un fuka', mizab, cülengbîn ve cülâb adlarıyla kaydettiği şerbet veya şuruplar yer almakta

494 — b. 2551, 2552. Bu hususta, aşağıda “saray teşkilâtı” bahsinde daha geniş bilgi verilecektir.

495 — K ö y m e n, *Saray Teşkilâtı*, s. 59.

496 — b. 4658, 4659.

497 — XI. yüzyıl *Türk yemekleri ve içkileri* hakkında bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamamı Türk Beslenme Sistemi*, SAD, III, Ankara, 1971, s. 15-50; R. Genç, *Divânü Lügati't-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu* (basılmamış doktora tezi, Ankara, 1974), s. 195-223. *Türk yemekleri ve içkileri* hakkında daha geniş bilgi için şimdi bk. Ögel, *Giriş*, III, s. 1-62, 325-404.

idi ⁽⁴⁹⁸⁾. Ayrıca kuvvet macunu ile hazım kolaylığı sağlayan birtakım içkilerin ise münhasıran hükümdar ve bey sofralarında sözkonusu olduğu anlaşıyor ⁽⁴⁹⁹⁾.

K a ş g a r l ı M a h m u d yemek veya bir başka vesile ile beyin yanına çağırma işine *Türklerin* “uwut” dediklerini bildirmektedir ⁽⁵⁰⁰⁾. Eserinde, ziyafete davet usulü (aşka okımak tö-rüsü) hakkında hususî bir bölüme yer veren ⁽⁵⁰¹⁾ Y u s u f H â s H â c i b, burada, misafirlerin arzu ile yiyebilmeleri için yiyecek ve içeceklerin temiz ve lezzetli olmaları lâzımgeldiğine ve yemek sırasında içecek şeylerin kat’iyyen eksik edilmemesine dikkati çekmektedir. Ona göre yemek yenilen yerde içecek de bulunmalı ve bu ikisi (yiyecek ile içecek) birbirine denk olmalıdır. (Zira) yemek yanında içecek de hazır olmazsa o yemek, yiyenler için zehir olur ⁽⁵⁰²⁾. Yemek faslı bittikten sonra da meyve, kuru yemiş ve çerez ikram edilmelidir.

Y u s u f H â s H â c i b, hükümdarın ve sair büyüklerin ziyafetine gitmesi gereken bir kimse için de şu öğütleri verir ki herhalde devrin sofrâ âdabı bakımından ilgi çekici olmalıdır: “Eğer beyler seni ziyafete davet ederlerse edep ile ye, bunu iyice öğren. Yemeğe besmele ile başla ve sağ elin ile ye. Başkalarının önünden yemeğe elini uzatma. Orada bıçak kullanma ve kemik sıyıрма. Başkalarına yemek uzatma ve buyur etme. Obur gibi yeme ve acele etme, fakat dişi gibi de fazla nazlanma” ⁽⁵⁰³⁾. O, bir başka fasılda da şu söylediklerine ilâveten, bir kimsenin, kendinden büyükler yemeğe başladıktan sonra başlamasını ve âdetin

498 — b. 2904, 4656. A r a t, *cülengbin*’i gül balı ve *cülâb*’ı da gül şurubu olarak izah etmiştir.

499 — b. 2887.

500 — K i l i s l i I, 51- A t a l a y I, 51.

501 — *LXVI. Fasıl*.

502 — b. 4646, 4653, 4654, 4655.

503 — b. 4128 - 4132.

bu olduğunu bildirir (⁵⁰⁴). Ona göre yemek ufak ufak çiğnenmeli, sofrada iken sıcak yemek ağızla üflenerek soğutulmamalıdır (⁵⁰⁵). Yemeği az ve edeple yemek ve gerek mevsime gerekse kişinin yaş durumuna göre yemek de onun başlıca öğütleri arasındadır (⁵⁰⁶).

K a r a h a n l ı hükümdarlarının günlük hususî hayatı ve bilhassa onların ziyafetleri hakkında bu hususları belirttikten sonra, yine bu dönemin ziyafet ve dâvet gelenekleri ile ilgili birkaç hususu da belirtmek şüphesiz faydalı olacaktır. Bu cümleden, K a ş g a r l ı M a h m u d büyüklerin ziyafet ve düğünlerine gidenlere orada armağan olarak verilen ipekli kumaş parçalarına “bıçış” (⁵⁰⁷) denildiğini bildirmektedir. Y u s u f H â s H â c i b de bir beytinde K a ş g a r l ı'yı teyideder mahiyette bilgi verdiği gibi, aynı beyitte işaret ettiği diğer bir husus, *Türk* idare anlayışının halkı doyurma geleneği ile ilgili bir başka noktasını aydınlatması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Y u s u f'un bu beyti şöyledir:

bıçış kıl küçünğ yetse bıçıl ağı
usa tiş teri (⁵⁰⁸) bir kesilsü çoğı

(Gücün yeterse ipekli kumaş bıçerek “bıçış” ver, mümkün ise **diş kirası** da ver ki, gelenlerin ağzı kapansın) (⁵⁰⁹).

Anlaşıyor ki K a r a h a n l ı camiasında, şüphesiz başta hükümdar olmak üzere öteki ileri gelenler, ziyafetlerine gelen kimselere ipekli kumaş toplarından (muhtemelen bir elbiselik kadar) keserek dağıtmakta ve buna onlar, görüldüğü gibi, “bıçış”

504 — b. 4596.

505 — b. 4601.

506 — LXV. *Fasıl*.

507 — Kilisli I, 306-Atalay I, 366.

508 — Ter'in ücret anlamına kullanılışı için bk. b. 4462; Ayrıca ter kelimesinin herhangi bir işte çalışanlara verilen ücret ve bundan alınarak işçiye de “terçi” denildiğine dair bk. Kilisli III, 109-Atalay III, 148.

509 — b. 4661.

demektedir. Aynı beytin dile getirdiği öteki gelenek ise, ziyafete çağırılanlara yemekten sonra diş kirası adı altında bir miktar bahşiş verilmekte oluşudur ki, O s m a n l ı Paşa konaklarında son zamanlara kadar yaşatılan bir gelenek olduğu malûmdur ⁽⁵¹⁰⁾. Bu vesile ile *Türk* idare geleneğinin güzel âdetlerinden biri olan diş kirası verme usulünün O s m a n l ı l a r d a n K a r a h a n l ı l a r'a kadar uzanan bir geçmişi olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, “diş kirası ver ki gelenlerin ağzı kapansın” şeklindeki ifadede bu geleneğin köklerinin çok daha eskilere gittiği ve artık sözünü ettiğimiz dönemde ziyafete gelenlerin bunu umarak geldikleri de anlaşılıyor ki, gerçekten kayda değer. Zaten görünüşe göre yağmalı toy da aynı geleneğin değişik bir tezahüründen ibaret idi.

K a r a h a n l ı hükümdarlarının günlük hususî hayatlarında yer alan diğer meşgalelere gelince; Y u s u f H â s H â c i b'in, Kapucubaşı'nın vazifelerinden bahsederken; “Beyler sefere (sü'ke), ava (kuşka), çögen'e veya memleket gezisine (il körgüke) çıktıkları vakit, beyini çok dikkatle gözetmeli ve başına kötü bir hadise, bir felâket gelmesini önlemelidir. (Zira), eğer beylerin başına bir felâket gelirse bu avda, kuştı veya sü'de (hareket esnasında) gelir” ⁽⁵¹¹⁾ demesine bakılırsa, hükümdarların devlet idaresi, savaş ve sair işlerden arta kalan zamanlarını vahşî hayvan avı, kuş avı, çögen (çevgân) oyunu ve memleket gezileri ile değerlendirdikleri anlaşılabilir. Bu maksatla onların saraylarında kuşçu (doğancı), kışçı (samur, sinep vb. kürk hayvanı avcıları?) ve okçular ile yaycılarının bulundukları da bilinmektedir ⁽⁵¹²⁾. Buna rağmen onların avlanmalarının teferruatı hakkında bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Ancak K a ş g a r l ı'nın “Han bu yeri kuşlaklandı” şeklinde bir şahid cümle kaydedişine bakılırsa, hükümdarların belirli yerleri kendileri için kuş avlağı

510 — bk. M. Z. P a k a l ı n, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. bs. Ankara, 1971, C. I, s. 455.

511 — b. 2581 - 2583.

512 — b. 2558.

olarak seçtikleri anlaşılmaktadır (513). Bunun gibi yine Kaşgarlı'nın, beyin ava çıkmasından (514), av (515) ve kuş (516) avlamasından bahsetmesi, onların özel hayatında avın işgal ettiği yer hakkında bir fikir edinmeğe imkân vermektedir.

Hükümdarın günlük yaşayışı konusuna son vermeden önce, onların defin merasimleri dolayısıyla yerine getirdikleri bir âdeti de burada kaydedelim. Onlardan bir hükümdar veya bir bey öldüğü zaman, mezarları üzerine örtülmek üzere cenaze ile birlikte ipekli kumaşlar gönderilirdi. Bu konu hakkında bilgi veren Kaşgarlı, bu kumaşların orada ne kadar örtülü kaldığı hakkında herhangi bir bilgi vermemiş ise de, bilâhare alınıp parçalara ayrılarak yoksullara dağıtıldığını kaydetmiştir. Bu vesile ile *Türklerin*, mezarlara örtülen bu örtülere “örtük” (517) ve “eşük” (518) gibi adlar verdikleri görülüyor. Kara hanlı hükümdarlarının bu vesile ile matem de tuttıkları anlaşılıyor ise de, bu matemın şekli hakkında bilgi sahibi değiliz (519). Diğer taraftan Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, esir edilerek huzuruna getirilen amcası Kâvurd Bey'e hitaben: “kardeşin (Alp Arslan) için “azâ”ya oturmadın, üzerine atılması için kabrine bir örtü bile göndermedin” demesine bakılırsa (520) eşük veya örtük geleneğinin Selçuklularda da uygulanan bir âdet olduğu görülüyor ki bu, *Türk* kültür birliği bakımından önemle işaret edilmesi gereken hususlardan biridir.

513 — Kilisli II, 218-Atalay II, 273.

514 — Kilisli I, 76-Atalay I, 81.

515 — Kilisli I, 241-Atalay I, 287.

516 — Kilisli III, 221-Atalay III, 299.

517 — Kilisli I, 95-Atalay I, 103.

518 — Kilisli I, 69-Atalay I, 72.

519 — *Kutadgu Bilig*'de Ay-Toldı'nın ve Odgurmuş'm ölümü münasebetiyle İlig'in yas tuttuğuna işaret edilmektedir.

520 — Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 99.

Diğer taraftan Y u s u f'a göre K ü n - T o g d ı İ l i g, A y - T o l d ı için yas tutmuş (⁵²¹) ve onun yazdığı vasiyetnâme'yi okuduktan sonra da ağlamıştı (⁵²²). Oğlu da A y - T o l d ı için yoğ (ölüm aş) yapmış ve fakirlere para (gümüş) ile ipekli kumaşları dağıtmıştı (⁵²³). Ayrıca Ö g d ü l m i ş, kardeşi O d g u r m ı ş'ın öldüğünü duyunca feryad ederek (ünün) ağlamış, döğünüp-çarpınarak göz yaşı dökmüştü (⁵²⁴). Hükümdar ise veziri A y - T o l d ı için olduğu gibi bu sefer yas tutmamış, sadece Ö g d ü l m i ş'e baş sağlığı (taziyet) dilemişti (⁵²⁵). Bu hususlar az da olsa hükümdarın, ölümler dolayısıyla nasıl davrandığı konusunda bir fikir vermektedir.

3 — Hükümdarın Saray Hizmetlileri ve Halk ile Münasebetleri:

Eserinde, hizmetkârların beyler üzerindeki haklarının neler olduğu konusuna hususî bir fasıl ayıran Y u s u f H â s H â c i b, burada hükümdarın, muhtelif hizmet erbabına karşı tutum ve davranışının nasıl olması gerektiği üzerinde uzun uzun durmaktadır. Onun burada ortaya koyduğu görüşler, hükümdarın hizmetkâr kulları ile münasebetleri hususunda şüphesiz söz konusu dönemin telâkkilerini de dile getirmiştir. Bu itibarla Y u s u f'un bu görüşlerinin de neler olduğunu belirtmek her halde faydalı olacaktır.

Y u s u f'a göre beyler hizmetkâr kullarına ve yıllarca kendilerine hizmet edenlere nasıl ihsanda bulunmak lâzımgeldiğini bilmelidir. Eğer kullar, beyin karşısında hizmet ile onun hakkını yerine getirirlerse, beyin de, hizmetlerine göre kullarının hak-

521 — b. 1548.

522 — b. 1562.

523 — b. 1564.

524 — b. 6292.

525 — b. 6304.

kını vermesi lâzımdır. Zira hizmetkâr dünyalığı için hizmet eder ve eğer dünyalığını bulamazsa gadre uğraşım olur (⁵²⁶). O, sözlerine şöyle devam eder : “Beyler üzerinde hizmetkârın daha hizmete başlamadan evvel bir alacağı vardır. Ona ilk önce yiyecek ve içecek vermek ve hizmet esbabını hazırlamak lâzımdır. Hizmet etmek zahmetli ve ağır bir iştir. Beyler bunu takdir ederse hizmetkâr daha çok gayret eder. Hizmet eden insan canını ve tenini feda eder, kulluk eden kimse beyini memnun etmek ister. Onlar sıcakta, soğukta, aç-tok, yaya ve çıplak halde kılıç ve ok darbelerine maruz kalırlar. Ey hükümdar, bunu bil. Onlar her tarafa giderek, oralarda beylerini huzura kavuşturmak için zahmet çekerler. Yine onlar düşmana karşı ön safta bir silâh vazifesi görürler. Beyin yaşaması için kendilerinin ölümüne atarlar” (⁵²⁷).

Y u s u f H â s H â c i b'e göre, hükümdarları için bu kadar zahmet çeken ve fedakârlıkta bulunan kullarına karşı hükümdar da şefkatle muamele etmeli ve haklarını da ödemelidir. Çünkü, hükümdarlar hâkimiyetlerini ancak hizmetkârları vasıtasıyla elde ederler ve memleketlerini de onlar vasıtasıyla düzene koyarlar (tapugcı bile begler elgi uzar, tapugcı bile erklig il kend tüzer) (⁵²⁸).

Binaenaleyh, beyler kullarına ihsanda bulunur ve onları takdir ederek hoş sözlerle gönüllerini alırlarsa, hizmetkârlar da kendilerini beyine feda ederler. Bu bakımdan hizmette bulunanlara, hizmetine göre bol ihsanlarda bulunmalı, çıplak ise giydirmeli ve aç ise doyurmalıdır. Bunun için yine hükümdarlar hazinelerini açarak servet dağıtıp adamlarını sevindirmelidir. Böyle olursa onlar, hükümdarın her arzusunu yerine getirirler. Onlardan altını ve gümüşü esirgememek lâzımdır. Eğer bir hükümdar düş-

526 — b. 2952 - 2955.

527 — b. 2957 - 2963.

528 — b. 2968.

manlarına her zaman üstün gelmek dilerse adamlarını memnun etmeli, onlara değer verip överek şevke getirmelidir (⁵²⁹). Yine, düşmanlarına her zaman üstün gelmeyi dileyen bir hükümdarın hizmetkârlarının çok ve kalabalık olması lâzımdır. Onun etrafında toplanan bu kalabalık hizmetkâr taifesine her zaman bol ih-sanlarda bulunmalı, fakiri zenginleştirmeli, açığı da doyurmalıdır (⁵³⁰). Mamafih kullara, ancak faydalı oldukları nisbette izzet-ik-ram ve ihsanda bulunarak gelirlerini arttırmak ve rütbelerini yükseltmek lâzımdır (⁵³¹). Görülüyor ki Y u s u f, başlıca vazifesi halkı doyurup giydirmek olan hükümdarın, bu vazifesini hizmetinde bulunanlara karşı da büyük bir titizlikle yerine getirmesini öğütlemektedir.

Y u s u f'a göre, hükümdar'a hizmette bulunan kimseler iki türlü olur. Hür insanlar ve köleler (boş ve kul). Kul ister istemez hizmet eder ve eğer iş görmezse kırbaça yer. Hür insan ise hep iyiliğin kuludur. Onlar kendi arzuları ile hizmete talip olup kul olduklarından, hükümdarlar onların hizmetini daha iyi takdir etmeli ve emeklerinin karşılığını vermelidirler. Yine, hür insana her vakit iyilikle muamele etmek, onları kul ile bir tutmak lâzımdır (⁵³²). Ona göre, hizmetkârlar, kul ve hür olarak ayrıldıktan başka yaradılış itibarıyla da birkaç türledürler. Bunlardan biri sadece şeref (yüz suvı) için çalışır ki onu, şeref vermek suretiyle tatmin etmelidir. Birisi mal-mülk ister. Hükümdarı uğrunda canını feda etmesi için ona da mal-mülk vermek lâzımdır. Ayrıca bazıları hem mal ve şeref hem de unvan ve nüfuz peşindedirler (⁵³³).

529 — b. 5479 - 5481.

530 — b. 5513.

531 — b. 5593.

532 — b. 2972 - 2991.

533 — b. 5515 - 5518.

Hizmetkârları böylece guruplandırıran Y u s u f H â s H â c i b, sözlerine şöyle devam eder: “Eğer cesur ve kahraman kimse ise ona gümüş ver ki kılıç kullansın ve sana şehir (kend) ve memleketler (ulus) fethetsin. Bilgili, akıllı ve temiz kalpli insan ise ona hürmet göster, ihsanlarda bulun ve himaye et. Kötü ve zâlim olan kimseyi yükseltme. Ona memlekette nüfuz verme, sonra seni çok üzer. Kim faydalıdır, kim faydasızdır bunları iyi seç. Seni seven ve sevmeyenleri de iyice ayırdet. Sevene karşı sevimli ve sevmeyene karşı da yalın ateş gibi ol. Memleketin faydasını sen kendi menfaatınla telif et, başkasının menfaatini düşünüp ona bağlanma. Sana kim faydalı ise sen de ona faydalı ol. Faydalı insanlara her zaman itibar göster ve lüzumlu işleri her zaman onlara gördür. Böyle yaparsan adın iyi oyur ve öldükten sonra da iyi ad ile yadedilirsin. Halkın zenginleşir, memleket ve saltanat işleri de düzene girer. (Öyle olunca da) ne kadar istersen o kadar hazine toplayabilirsin” (534).

Yine Y u s u f'un görüşüne göre, hangi kul olursa olsun hükümdar, önce ona hizmet gördürmeli, kulunu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli, ondan sonra onu yükselterek taltif edip usulü dairesinde ihsanda bulunmalıdır (535). Buna karşılık eğer hizmetkâr bir işte yanılırsa onu çağırmalı ve neden yanlış olduğunu sormalı, günahı varsa cezalandırmalı, yoksa iyilik ile gönlünü almalıdır (536).

B a l a s a g u n l u'nun buraya kadar işaret ettiğimiz görüşleri hep, hükümdarın kullarına karşı nasıl davranması lâzımgeldiği ile ilgilidir. Ancak o, kulların hizmette bulunduğu müddetçe hükümdarına karşı nasıl davranması lâzımgeldiği hakkında da görüşlerini belirtmiştir. Ona göre, bir kul, bey'e yakın olursa kendisini iyice kollamalı, mevkii ne kadar yüksek olursa olsun

534 — b. 5519 - 5542.

535 — b. 635, 636.

536 — b. 641, 642.

kendisini efendisi ile asla bir tutmamalıdır. Zira, ona göre beyler ateş gibidirler ve kendini kollamayıp ateşe çok yaklaşanlar için yanmak mukadderdir. Bilhassa beylere karşı asla kafa tutmamak lâzımdır. Beyler, kendilerine kafa tutanın kafasını kopardığı gibi, kendisinden korkmayanları da korkmaya mecbur ederler (⁵³⁷).

Diğer taraftan **Y u s u f H â s H â c i b**, hükümdar'a devletin nasıl idare edileceği konusunda öğütler verirken onun halk ile de münasebetlerinin nasıl olması gerektiğine işaret ederek şunları söyler: “Bunlardan sonra avam kısmı (budnunğ kara) gelir. Bunları kanun ile iyi idare et. Bunlar da üç zümredir. Bunları birbirinden ayrı tut, onları zorlama. Zorlarsan bu, memleket için bir felâket olur. Bunlardan biri zenginler (baylar)’dır, ve halk arasında kuvvetli olanlar bunlardır. Bunlardan sonra orta halli (ortu kişi) insanlar gelir. Orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar (yani verdikleri vergiyi veremezler). *Bunlardan sonra da fakirler (cığaylar) gelir. Herşeyden önce bunlar korunmalıdır. Zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir. Yoksa bu orta halliler bozulur ve büsbütün sarsılır. Orta hallilerin yükünü de fakirlere yüklememelidir. Yoksa fakir tamamen açlıktan kırılır ve mahvolur. Eğer fakiri korursan o orta halli olur. Orta halli biraz kendini toparlarsa zengin olur. Fakirler orta halli olursa orta halliler zenginleşir, orta halliler zenginleşirse memleket zengin olur*” (⁵³⁸).

Görülüyor ki Y u s u f, vergi ve sair mükellefiyetler hususunda herkesin gücüne göre muamele görmesini ve bilhassa fakirlerin korunmasını istemektedir ki tarihi Türk idare geleneği ile onun bu fikirleri birbirine tamamen uymaktadır.

537 — b. 650 - 656.

538 — b. 5559 - 5567.

Ancak Yusuf, kendi halli hallerince muamele görmesini istediği ve “kara ’am’budun” olarak da adlandırdığı avam’ın düşünce tarzı ile tutum ve davranışlarından pek hoşnut da görünmemektedir. O, vezir Ögdülmüş’in, kardeşi Odgurmış’a kara budun ile nasıl münasebet kurulması gerektiğini söylerken, şüphesiz başta hükümdar olmak üzere bütün devlet adamlarına, halkın kafa yapısı ve davranışları hakkında bilgi vermeyi gaye edinmiştir. O, bu konuda da şunları söyler: “Kara Budun’un tabiatı tamamen ayrıdır. Onun bilgisi, akli ve tavrı da tabiatı gibidir. Kara budun görgüsüz olur. Münasebetlerinde ne töre ne de usûl vardır. Fakat yine de bunlarsız iş olmaz. Onlara karşı iyi muamelede bulun. Fakat onlarla arkadaşlık etme. Kara budun’un tabiatı kapkara ve hareketi de başıboştur. Karınlarını doyurmak için yemeyi bilirler. Onların boğazdan başka bir kaygıları yoktur. Kaygısı hep karnı, çalışıp-didinmesi de hep boğazı içindir. Kara halkın karnı doyarsa ileri-geri konuşmaya başlar. İyice itaat altına alınmazsa, kendisi hâkim olmaya çalışır. Onlar ile münasebette bulunurken yumuşak dil kullan, ne isterse ver ve yiyecek - içeceğini eksik etme” (539). Yusuf’un bu sözleri kendi indî mütalâaları olabileceği gibi genel olarak *Türk Kara Budunu*’nun hemen hemen bugünkü tutum ve davranışına benzer bir tablo da ortaya koyuşuna bakılırsa onun iyi bir sosyal gözlemci olduğu da söylenebilir.

Bundan sonra Yusuf, XI. yüzyıl Karahanlı toplumunu, bilhassa meslek guruplarına göre ayırmakta ve onlarla münasebetlerin nasıl olması gerektiği konusunda fikirlerini belirtmektedir. Bu meslek gurupları sıra ile Âlimler (Bilge Âlimler), Tabibler (Otacılar), Efsuncular (Afsuncu veya Muazzimler), Rüya Tabircileri (tüş yorguçlar), Münecimler (Yulduzçılar), Şairler (Şi’r Ayguçlar), Çiftçiler (Tarıgçılar), Satıcılar (Satıgçılar), Hayvan yetiştiricileri (İgdişçiler), Zenaat Erbâbı (Uzlar)

ve nihayet Fakirler (Çıgaylar)'dır. Ancak o, bütün bunların en üstünde Ali Evlâdını (Alevîler) görmüş ve ilk önce onlara yer vermiştir.

Bütün bu meslek erbabının mesleklerinin iyi yanlarını ve insanlara nasıl faydalı olduklarını beyan eden Yusuf'un, her meslek erbabı hakkında söylediği sözleri burada ayrı ayrı ele almaya lüzum yoktur. Ancak, onun Ali Evlâdı ve Bilge Âlimler hakkındaki sözleri, zamanında, eşraf'a ve âlimler'e karşı nasıl davranılması gerektiğine dair telâkkiyi dile getirdiğinden, bu iki zümre hakkındaki fikirlerini kısaca belirtmek istiyoruz. O, Ali Evlâdı hakkında şunları söyler: "Bunlar peygamber (savcı)'in neslidir, bunlara hürmet edersen devlet ve saadete kavuşursun. Bunları pek çok ve gönülden sev. Onlara iyi bak ve yardımda bulun. Bunlar *ehl-i beyt*'tir, Peygamber'in soyudur, sen de onları sevgili Peygamber hakkı için sev. Ağzlarından yakışksız bir söz çıkmadıkça, onların içini-dışını ve aslını-esasını araştırma" (540). Bilindiği üzere aynı dönemde Selçuklu vezîri Nizâmü'l-Mülk de eserinde Peygamber soyundan onlara yer vermiş ve bilhassa elçi olarak gönderilecek kimselerin eşraf'tan olmaları halinde, nezdine gönderilen hükümdar'a hürmet telkin edeceğinden, daha tercih'e şâyân olacaklarını ifade etmiştir (541).

Yusuf'un âlimler hakkındaki fikirlerine gelince: "İlim ile halkın yolunu aydınlatanlar âlimlerdir. Onları pek çok sevmeli, onlardan hürmetle söz etmeli ve ilimlerinden de az-çok öğrenilmelidir. Zira, faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırarak doğru ve temiz yol tutanlar bunlardır. Onların fikirleri bir meş'aledir. Onlara malından hisse ayır, onları yedir ve içir. Güler yüz ve tatlı sözle hizmetlerinde bulun. Onlara karşı kaba ve sert bir dil kullanma, tuz-ekmek yedir. Saygı göster ve hürmet et.

540 — b. 4337-4340.

541 — Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 75.

Senin için lâzım olan onların ilmidir. Onlar insanlara yol göstererek doğruluğa sevkederler. Bunları koyun sürüsünün koçu telâkki et. Onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler. Bunlar ile iyi münasebet kur ve iyi geçin. Böylece saadete kavuşarak her iki dünyada mes'ut olursun" (542).

Yusu'f'un hükümdar-halk münasebetlerine ait bu nazârî görüşlerini böylece belirttikten sonra, çağdaşı Kaşgarlı'nın da bu konuya dair verdiği bilgileri ve sözkonusu dönemde uygulandığını kaydettiği ilişkileri de kısaca gözden geçirmek her halde konu hakkında daha müşahhas bilgi edinmek bakımından faydalı olacaktır. Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre, herhangi bir iş çıktığında bey, reayanın hayvanlarını alarak, onlara parasız yük taşıtmak suretiyle bir nevî angarya yüklüyordu. "Rapçat" denilen bu angarya'nın adının *Kençekçe* olduğunun kaydedilişine bakarak (543) bunun Kaşgar bölgesi köylerinin yerli unsuru olan *Kençekler*'den alınarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Yine beylerin, önemli bir iş çıktığında gelmeleri için köylere ve obalara haber gönderdikleri ve bu habere de "çalğ" denildiği anlaşıyor (544).

Karahanlı *Türklerinin* hakanlara ve beylere, yukarıda işaret ettiğimiz gibi sefere giderlerken hediyeler sunmalarından başka, sair zamanlarda da, hangi vesileyle olduğunu pek bilemediğimiz birtakım başka hediyeler de takdim ettikleri anlaşıyor. Bu cümleden, onların beylere ve diğer ileri gelenlere sundukları at ve benzeri hediyelere "artut" deniliyordu (545). Mamafih Kaşgarlı'ya göre bu kelime sonradan her türlü hediye ifade eder hale gelmişti. Halkın bey'e hediye vermesine karşılık beyin de onlara muhtelif vesilelerle bazı armağanlar verdiği muhakkaktır. *Türkler* kendilerine hükümdar, bey ve sair büyükler tarafın-

542 — b. 4341-4354.

543 — Kilisli I, 376-Atalay I, 451.

544 — Kilisli I, 313-Atalay I, 374.

545 — Kilisli I, 100-Atalay I, 109.

dan armağan olarak gönderilen atı getiren kimselere bahşiş olarak para veya koyun gibi şeyler veriyorlar ve bu bahşiş'e de "but" (⁵⁴⁶) diyorlardı. Onların ayrıca beyler ve sair ilerigelenler tarafından ağırlanmış, ikram görmüş kimselere "ağırlığ kişi" (⁵⁴⁷) dedikleri anlaşılıyor.

c — Hâtunlar ve Şehzadeler

Yukarıda hâkimiyet alâmetlerinden bahsederken sözünü ettiğimiz K a r a h a n l ı sarayının teferruatı hakkında bilgi sahibi olamadığımızı belirtmiştik. Ancak, tahmin etmek mümkündür ki sarayda devlet idaresi ile ilgili çalışmaların yapıldığı dairelerden başka hükümdarın hâtunlarının ve ailesi mensuplarının yaşadıkları, harem adını verebileceğimiz bir kısım da vardır. Ancak gerek hükümdarın ve gerekse ailesi mensuplarının burada nasıl bir hayat sürdürdükleri konusunda birşey söylemek pek mümkün görünmüyor. Bununla beraber hükümdar'ın hâtunları ile şehzadelerinin hiç değilse taşıdıkları bazı sıfatları ve unvanları olsun belirtmek, bu konuda bir fikir edinmek bakımından faydalı olacaktır.

Türkler'in daha *Hunlar* zamanından beri tanıdıkları Katun (hatun) tabirinin (⁵⁴⁸), sözünün ettiğimiz dönemde K a r a h a n l ı l a r d a da aynı telâffuz şekli ile muhafaza edildiği görülmektedir. Kaşgarlı'nın bu kelime hakkında "A f r a s i y â b kızlarından olanların adıdır" şeklinde bir açıklama yapmış olmasına bakılırsa (⁵⁴⁹), bu dönemde hükümdar karılarından başka, hânedan'a mensup prenseslere de Katun denildiği sonucuna varılabilir. Yine Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre "Altun Tarım" (⁵⁵⁰) unvanı da hânedan mensubu kadınlar için kulla-

546 — Kilisli III, 85, 6-Atalay III, 120.

547 — Kilisli I, 53-Atalay I, 52.

548 — Kafesoğlu *TMK*, s. 230.

549 — Kilisli I, 343-Atalay I, 410.

550 — Kilisli I, 331, 2-Atalay I, 396.

nılan sıfatlardandı. Ayrıca, bolluk ve nimet içinde büyüyen anlamındaki “oglagu” kelimesinden alınarak saraya mensub kadınlara “Oglagu Katun” da deniliyordu (551). Diğer taraftan, yukarıda işaret edildiği üzere hâtunlara, hükümdar unvanlarından olarak gördüğümüz terken ile birlikte “Terken Katun” da deniliyordu. *Divânü Lügâti't-Türk*'teki şu dörtlük bu hususu açıkça göstermektedir:

Terken Katun katinga
tegür mendin koşuğ
aygıl sizinğ tapuğçı
ötnür yenği tapuğ

(Terken Hatun katına benden bir koşuk ilet ve de ki, sizin hizmetkârınız yeni hizmet diliyor) (552). Kaşgarlı'nın bu dörtlüğü üzerinde biraz durmak istiyoruz. Evvelâ, “katinga” kelimesi hem *Divânü Lügâti't-Türk*'ün yazına nüshasında hem de Kilisli neşrinde “kutinga” şeklindedir. Kitabın tercümesinde ise B. Atalay, “anlamın gereği budur” diyerek, kelimeyi “katinga” şeklinde almayı tercih etmiştir. Gerçi bu şekil düşünülebilirse de bizim kanaatimizce kelimenin “kutinga” ve dolayısıyla birinci mısraın da “Terken Katun kutinga” şeklinde olması daha doğrudur. Zira, daha Göktürk kitabelerinde Bilge Kağan, anası hakkında “Umay teg ögüm katun kutinga” (Umay gibi anam katun kutı'na) şeklinde bir ifade kullanmıştır ki (553) terkinin, katun kutı şeklinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yukarıda

551 — Kilisli I, 124-Atalay I, 138. R. R. Arat, b. 1426'da geçen oglagu kelimesine tercümesinde yer vermemiş, b. 3395'te ise kelimeyi “nazlı” olarak tercüme etmiştir. Halbuki b. 1426'da da kelime hemen hemen aynı anlamda yer almıştır. A. Caferoğlu da kelimeye “sefkatli, nazik, nahif, zarif” gibi anlamlar vermektedir ki aşağı yukarı kelime hakkındaki bütün izahlar birbirine uyuyor demektir (*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 139).

552 — Kilisli I, 314-Atalay I, 376.

553 — T. Tekin, A. g. e., s. 235.

hükümdar unvanlarından söz ederken işaret ettiğimiz gibi Yusuf Hâs Hâcib Terken unvanını hiçbir yerde tek başına kullanmamış, bunu daima “Terken Kutı” şeklinde vermiştir. Bu bakımdan, hükümdar’a Terken Kutı diye hitabeden Karahanlı Türklerinin hâtun’a da “Terken Katun Kutı” olarak hitabetmiş olmaları bizce çok daha muhtemel görülmektedir. Diğer taraftan aynı dörtlükte “sizing tapuğcı” ifadesini kullanan şair, büyük bir ihtimalle vaktiyle hâtun’un şahsî hizmetlileri arasında bulunmuş biri idi. Bu itibarla Gök Türklerden beri kendilerine mahsus saray hizmetlilerine sahibolduklarını bildiğimiz Türk hâtunlarının (554) bu geleneğinin Karahanlı hâtunları tarafından da devam ettirildiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte sözkonusu dönemde Karahanlı hâtunlarının, bilhassa idarî yönden nasıl bir rol oynadıklarına dair herhangi birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

Yazdığı siyaset kitabında Yusuf Hâs Hâcib’in bu hususta hiçbirşey söylememesi ve hattâ eserinde hâtunlardan hiç bahsedilmemesi hakikaten dikkat çekicidir. Ancak onun, “nasıl evlenileceği” (555), ve “çocukların nasıl terbiye edileceği” (556) konuları üzerinde dururken, kadınlar hakkında ortaya koyduğu görüşler, hâtunlar hususunu eserinde neden sükût geçtiğini izah eder durumdadır. O, takvâ sahibi bir kadınla evlenilmesine, kadınların dışarı bırakılmamasına ve onların her vakit evde muhafaza edilmesi gerektiğine işaret ettikten sonra; “kadının aslı ettidir. Eti muhafaza etmelidir. Eğer gözetmezsen et kokar ve bunun çaresi yoktur. Bu bakımdan, kadına saygı göster, ne isterse ver, evin kapısını kilitle ve eve erkek sokma. Çünkü, bunlarda öteden beri vefa yoktur. Gözleri nereye bakarsa gönülleri oraya akar”

554 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 230, 231; Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 67, 68.

555 — *LXII. Fasil*.

556 — *LXIII. Fasil*.

demek suretiyle bu konudaki görüşlerini açıklamıştır (557). Anlaşıldığına göre kadın-erkek ilişkileri konusunda büyük ölçüde islâmî gelenekleri benimseyen Yusuf, bu yüzden eserinde hâ-tunlardan söz etmek gereğini bile duymamıştır.

K a ş g a r l ı M a h m u d'a gelince, onun Katun kelimesi münasebetiyle “Han işi bolsa Katun işi kalır” yani (Han’ın bir işi veya bir emri olduğu zaman Hatun’un işi geri kalır) (558) şeklinde kaydettiği bir atasözü, az da olsa bu konuda bir fikir vermektedir. Bu sözden açıkça anlaşıldığına göre, asıl emir ve hüküm sahibi Hakandır ve öncelikle onun emri yerine getirilir. Ancak bu arada, görüldüğü üzere Hakandan sonra söz sahibi olan da hâ-tun’dur. Diğer taraftan K a ş g a r l ı’nın bu kaydı K a r a h a n l ı camiasındaki durumu yansıttığı gibi, K a r a h a n l ı öncesi *Türk* telâkkisine de bir işaret olmalıdır.

Anlaşıldığına göre K a r a h a n l ı sarayındaki kadınlara “Kunçuy” veya bu kelimeden alınarak “Katun Kunçuy” da deniliyordu. Fakat, K a ş g a r l ı M a h m u d’un verdiği bilgiye göre “Kunçuy” unvanı, hâ-tun’dan bir derece aşağıda bulunan saraylı kadınları ifade eden bir deyim olarak kullanılıyordu (559). Bu itibarla hâ-tun’un veya daha doğrusu Terken Hâ-tun’un baş hâ-tun, Kunçuy ve Katun Kunçuy’un da hükümdarın öteki hâ-tunlarını ifade eden bir unvan olduğunu kabul edebiliriz. Bununla beraber Kunçuy’un şehzade karıları ve hânedan’a mensup kızlar için de bir unvan olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Bu konu ile ilgili olarak şunu da belirtelim ki Terken unvanı gibi, eski *Türk* hâ-tun unvanlarından Kunçuy da K a r a h a n l ı l a r’a *Uygurlar* yoluyla geçmiş görünmektedir. Gerçekten biz bu unvanın G ö k t ü r k l e r zamanından beri kullanıldığını biliyoruz. Meselâ *Kül-Tegin Kitabesi*’nde B i l g e K a ğ a n, “singilim

557 — b. 4519 - 4521.

558 — bk. 549 numaralı notta gösterilen yerler.

559 — Kilisli III, 181 - Atalay III, 240.

kunçuyuş birtimiz” (baldızım kunçuy’u verdik) demektedir ki buna bakarak kunçuy’un hânedan âzası bütün kadınları ifade ettiği söylenebilir ⁽⁵⁶⁰⁾. Diğer taraftan bu unvanın Çin sarayından Uygur sarayına gelin giden Çin’li prensesleri de ifade eden bir unvan olarak kullanıldığını ve Çince bir kelime olduğunu da biliyoruz ⁽⁵⁶¹⁾.

Yukarıda işaret edildiği üzere, Karahanlılar devrinde hem hükümdarlar hem de hâtonlar için kullanılan Terken unvanı, bu devlet vasıtasıyla başta Selçuklular olmak üzere öteki bazı Türk devletlerine, özellikle hâton unvanı olarak geçmiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri, Sultan Melikşah’ın karısı Celâliye Hâton’un unvanıdır. Batı Karahanlıları’ndan Şemsü’l-Mülk’ün amcası İsa’nın kızı olan bu hâton, Selçuklu kaynaklarında “Terken Hâton” unvanı ile anılmıştır.

Hükümdar ailesi mensubu erkek evlâda gelince, bunları ifade etmek için Tigin unvanının kullanıldığını biliyoruz. Tiginlerin saraydaki yaşayışı hakkında da bilgi sahibi değiliz. Zaten onların, belli bir yaşa eriştikten sonra genellikle kendilerinin idaresine bırakılan belli yörelerin yönetimiyle meşgul oldukları bilinmektedir. Biz, onların bu idarî görevleri ile ilgili hususu, incelememizin Taşra Teşkilâtı kısmında ele almak üzere, burada onlara tigin kelimesi ile birlikte, verilen öteki birkaç unvan üzerinde durmak istiyoruz.

Kaynaklarımızdan *Kutadgu Bilig*’de hânedana mensup erkek evlâdın unvanı olarak tigin kelimesi üzerinde hiç durulmamıştır. *Divânü Lügâti’t-Türk*’ün yazarı Kaşgarlı Mahmut ise kelime hakkında şu bilgiyi verir: “Tigin, aslında köle demektir. Buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye Kümüş

560 — Talât Tekin, *A. g. e.*, s. 234, 237.

561 — Bu hususta bk. Tsai Wen-Shen, *Tê-Yü’nün Mek-larına Göre Uygurlar* (840-900), *Taipei*, 1967, s. 4 vd.

Tigin, yiğit köleye Alp Tigin, uğurlu köleye de Kutluğ Tigin denir. Sonra bu kelime H â k a n l ı ailesinin çocuklarına ad olmuştur. Bu, yırtıcı kuşlardan birinin adıyla ekli olarak kullanılır. Çağrı Tigin ve Güç Tigin gibi, ki sırayla “doğan tigin” ve “kuvvetli tigin” demektir. Bu kelimenin kölelerden A l p E r T o n g a oğullarına ad olmasına gelince, onlar babalarını çok sayar, büyük tutarlar ve ne zaman babalarına söz söyleyecek veya yazacak olsalar, kendilerini küçük göstermek, babalarını da büyütme için - kul şöyle yaptı, kul böyle işledi - derlerdi. Giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı. Kölelerin adlarının bunlardan ayrılması için, bu kelimenin yanına başka bir kelime eklenmektedir” (562).

Ancak, Kaşgarlı'nın bu husustaki izahı birkaç bakımdan kabule şayan görünmemektedir. Bir defa Kül-Tigin, Tonga Tigin ve Yuluğ Tigin gibi isimler, unvanın Göktürklerde hânedan âzası için kullanıldığını açıkça göstermekte ve Kaşgarlı'nın dediği gibi eskiden köle anlamında kullanılmadığına da bir işaret teşkil etmektedir. Diğer taraftan onun, hânedan mensuplarını ifade maksadıyla kullanıldığına işaret ettiği Çağrı'yı Y u s u f H â s H â c i b, kul taifesinin erişebileceği mertebeler arasında göstererek (563) bunun hânedan dışında olanlar için de kullanıldığını işaret etmiştir. Yine Y u s u f'a göre Tegin Bey unvanı da devlet hizmetlilerinin erişebileceği unvanlardan idi.

Fakat, Kaşgarlı'nın kaydında bir husus vardır ki o da “Tigin”in K a r a h a n l ı l a r d a hem hânedana mensup şehzadeler için hem de kölelikten yetişme emîrlere için kullanılmış olmasıdır. K a r a h a n l ı hânedanının dışında, bilhassa S â m â n î'ler ve G a z n e l i'ler devletleri hizmetinde gördüğümüz “Tegin” unvanlı emîrlere bu unvanın, bu köleleri temin

562 — Kilisli I, 346, 7-Atalay I, 413, 4.

563 — b. 4068.

edip ilgililere satan tüccar tarafından verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat Karahanlılarda hem hânedan azâsının hem de emirlerin aynı unvanı taşımış bulunmaları bizce henüz izah edilememiş bir husus olarak kalmaktadır. Bu vesile ile Karahanlı hânedanına mensup şehzâdeler tarafından, bu unvanın isimlerle kullanılmaktan başka, Alp Tegin, Güç Tegin, Böri Tegin, Buğra Tegin ve Arslan Tegin gibi sıfatlar ve hayvan adları ile birlikte de kullanıldığını biliyoruz.

Yine Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre hânedan mensubu şenzadelere "tegit" de deniliyordu. O, tegit kelimesini tegin'in kural dışı çoğulu olarak ifade ettikten sonra, hânedandan olmayan orta halli kimselerin büyüklerine (itibarlılarına) ve hakan çocuklarının küçüklerine "öge tegit" denildiğini bildirmektedir (⁵⁶⁴). Onun bu ifadesinden, tegit sözünün, daha ziyade küçük yaşlardaki hânedan mensubu erkek çocukları ifade maksadıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, tegin'lerle Hakanlı Han'larının soyundan olan hâtunlara ve bunların büyük küçük çocuklarının hepsine "Tarım" lâkabının verildiğini ve ne kadar büyük olursa olsun, Hakanlı evlâdından olmayanlara Tarım denilmediğini de yine Kaşgarlı bildirmektedir (⁵⁶⁵). Onun bu ifadesine göre "Tarım" lâkabı, hânedana mensub prens ve prenseslerle, bunların çocuklarını da ifade eden genel bir unvan idi. Ayrıca, hâtunlar'a da bununla ilgili olarak "Altun Tarım" denildiğine yu-

564 — Kilisli I, 297-Atalay I, 355, 6. Kaşgarlı öge tegit'i bu şekilde izah etmesine rağmen R. R. Arat, *Kutadgu Bilig*'de geçen "öge ya tegit" ifadesini (b. 1868), hükümdarın baş müşaviri (öge) ve en adi köle (tegit) olarak tercüme etmiştir ki bizce uygun değildir. Zira tegit'in köle anlamında bile olsa, hiç değilse emirliğe yükselmüş bir köleyi ifade ettiği muhakkaktır.

565 Kilisli I, 331, 2-Atalay I, 396.

karıda işaret etmiştik.~ Kaşgarlı, ‘bekeç’ in de teginler’e verilen bir lâkab olduğunu kaydetmiştir (⁵⁶⁶). O halde bekeç de hakan çocuklarına hitabedilirken kullanılan unvanlardan biri idi.

566 — Kilisli I, 298, 9-Atalay I, 357. Kaşgarlıya göre kelime “bekeç” olarak söylendiğinde, teginlere verilen bir lâkabı, (Bekeç Arslan Tegin gibi), “begeç” olarak söylendiğinde de beyceğiz, küçük bey anlamını ifade ediyordu.

II. BÖLÜM

SARAY TEŞKİLÂTI

Bilindiği gibi saray, aynı zamanda devletin idare edildiği bir merkezdir. Dolayısıyla bütün devletin başı olan hükümdarın, saray teşkilâtında da ilk sırada yer aldığı şüphesizdir. Öte yandan, umumiyetle olduğu gibi ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı saray teşkilâtı gerek sıkı teşrifat usûl ve kaideleri gerekse bizatihî saray müesseseleri ile, oldukça karışık bir manzara arzeder. Ancak biz, saray teşkilâtının da başı olan, hükümdarın yaşayışı münasebetiyle işin haşmet ve teşrifat bölümünü bundan önceki bölümde oldukça tefsîlâtlı bir şekilde ele almış bulunuyoruz. Bu itibarla saray teşkilâtına ayırdığımız bu bölümde, bizatihî saray müesseseleri yani saraydaki muhtelif hizmet bölümleri, saray hizmetlileri, bunların vazifeleri ve bu vazifeleri icabı gerek hükümdar, gerekse birbirleri ile olan münasebetleri üzerinde duracağız. Diğer taraftan saray teşkilâtı içinde yer alan hizmetlileri ele alırken önce idarî ve askerî vazifeleri icabı saray teşkilâtı içinde yer alan hâcib, kapucubaşı, candâr, silâhdâr ve alemdâr gibi hizmet mensupları, daha sonra da hükümdarın doğrudan doğruya şahsı ile ilgili hizmetleri gören vazifeliler üzerinde durulacaktır.

A — İDARÎ ve ASKERÎ VAZİFE SAHİBİ SARAY MENSOBLARI

a — Ulu Hâcib, Hâcibler ve Bırık (Buyruk)'lar.

Saray teşkilâtında hükümdardan, bütün devlet teşkilâtında da hükümdar ve vezir'den sonra gelen en büyük makam sahibi,

Balasagunlu'nun Kaşgar Sarayı, Avfi'nin de Semerkand sarayı hakkında verdikleri bilgilere göre Ulu Hâcib (Ulug Hâcib) idi (⁵⁶⁷). Balasagunlu Yusuf, eserinde hâcib'e bu sıralamaya uygun olarak yer verdiği gibi, hâcib'in vazifeleri hakkında verilen bilgiler de bunu göstermektedir.

Türklerde veya en azından Karahanlılar'da hâciblik müessesesinin çok eski bir geçmişi vardı. Onlar, bu makamı işgal eden kimseye eskiden "tayangu" diyorlardı. Bununla ilgili olarak Kaşgarlı Mahmud şu bilgiyi vermektedir: "Tayangu aslında hâcib demektir. Bu manâda hâcib sözünün kullanılışı yaygınlaştıktan sonra Tayangu terkedildi. Bu, onların itimadetti manâsındaki "tayandı" sözlerinden gelmektedir. Hükümdar hâciblere itimadeder. Reaya da onlara güvenir. Kendi dileklerini ve işlerini hâcib vasıtasıyla hükümdar'a iletir ve cevabını da onun vasıtasıyla alırlardı". Kaşgarlı'nın verdiği bu bilgiden (⁵⁶⁸) anlaşıldığına göre, şüphesiz batıdan gelen islâmî tesirlerle, Karahanlılar bu makamın sahibine Tayangu demeyi bırakarak, onun yerine hâcib'i kullanmaya başlamışlardı (⁵⁶⁹). Yine bu izahattan açıkça anlaşıyor ki hâcibler hükümdar ile reaya arasında bir vasıtadırlar, ve her isteyen dileğini bunlar vasıtası ile

567 — Avfi'nin Şemsü'l-Mülk zamanı için *Ulug Hâcib* unvanını kullandığına dair bk. *Cevami*, s. 85; Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da durumun aynı olduğu anlaşıyor (bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, 1-100).

568 — Kilisli III, 281-Atalay III, 380. Diğer taraftan Yusuf Hâs Hâcib de "ınangu tayangu kişi boldı kız" şeklindeki bir mısraında aynı kelimeyi "itimat edilecek kimse" anlamında kullanmıştır (b. 6467).

569 — Mamafih, öyle anlaşıyor ki tayangu deyimi Orta Asya'da daha uzun süre yaşamıştır. Bu cümleden olarak Avfi, Kara Hutay kumandanlarından olan ve 1210'da Harizmşah Muhammede Tıraz savaşında yenilip esir alınarak Harizm'de öldürülen bir Tayangu'dan bahseder ki (*Lubâb*, s. 101, 166, 587), burada Tayangu'nun isim den ziyade unvan olması kuvvetle muhtemeldir.

hükümdar'a iletebilmektedir. Nitekim *Y u s u f H â s H â c i b* de "Ulu Hâcib nasıl bir insan olmalıdır ki gerek beyin kendisi gerekse bütün memleket ona güvensin, halk da onlara dua etsin" diye bir ifade kullanarak hâcib'in asıl vazifesinin bu aracılık işi olduğunu ifade etmiştir (⁵⁷⁰). Ayrıca yine onun hâcib hakkındaki "soyu-sopu temiz ve tabiatı iyi olmalıdır ki halka faydalı olsun" (⁵⁷¹) ve "hâcib olmak ve öne geçerek insanlara yol göstermek" (⁵⁷²) gibi kayıtları da bu hususu doğrulamaktadır.

Hakikaten hâcib'in en mühim vazifesi işte bu tavassut işidir. Bir başka söyleyişle hâcib, idare edenin idare edilenlerle münasebetlerini tanzim eden kimsedir. *B a l a s a g u n l u Y u s u f*, "bir beyin gören gözü Ulu Hâcib'dir" (⁵⁷³) demek suretiyle bu gerçeği çok güzel bir şekilde dile getirmiştir. İdare edilenler, şüphesiz en yoksul kimseden en yüksek rütbeli beylere kadar herkes idi. Bu bakımdan hâcib de bütün bu insanların dilek ve arzularını yerine getirmek durumundaydı. Dolayısıyla kendi maiyetinde çalışan hâcibler dahil, büyük veya küçük bütün devlet ve saray vazifelerinden maruzatta bulunacakları ilk önce o kabul eder (⁵⁷⁴), ağıcı (hazinedar) ve bitigçi (kâtib) gibi yüksek rütbeli memurlardan, elbiseci ve ayakkabıcı gibi zenaatkârlara ve öteki iş-güç sahiplerine kadar herkesle münasebette olup dileklerini dinlerdi (⁵⁷⁵). Yine, bilhassa fakir, dul, öksüz ve yetimlerin istek ve şikâyetlerini dinlemek ve hükümdar'a arz etmek onun başlıca vazifelerinden olduğu gibi, haksızlığa uğrayıp hak talebinde bulunanları kabul ederek, mezalim gününde onlara yol göstermek ve hükümdarın huzuruna çıkarmak da hâcib'in en mühim

570 — b. 2433.

571 — b. 2437.

572 — b. 2485.

573 — b. 2489.

574 — b. 2493.

575 — b. 2494.

vazifelerindendi (576). Nitekim Balasagunlu'nun hâcibden söz ederken, “o çok akıllı ve alçak gönüllü olmalı; fakir, dul ve yetimlere karşı şefkatli davranmalıdır” (577) demesi de şüphesiz onun bu vazifesi ile ilgilidir.

Diğer taraftan, hangi vesileyle olursa olsun huzura çıkacaklara yol göstermek ve huzura kabul ile ilgili merasim, örf ve âdetlerinin yerine getirilmesini temin etmek de hâcib'in işi idi (578). Hâcib vasıtası ile huzura çıkmak isteyen bir kimsenin nasıl bir yol takibettiğini daha iyi bir şekilde anlatabilmek için burada *Kutadgu Bilig*'in Ay-Toldı'sı ile ilgili bahsini kısaca hatırlatmak faydalı olacaktır. Bilindiği gibi hükümdar kapusunda hizmet etmeyi düşünen Ay-Toldı bu arzusunu arkadaş edindiği Küsemiş'e bildirir. Küsemiş, hükümdar'ın mahrem-i esrarı olan “Hâs Hâcib”i yakından tanımaktadır. Ay-Toldı'nın isteğini ona anlatır. Hâcib, “ilk önce bana gelsin, sonra ben meseleyi hükümdar'a arzedeğim. Ne vakit geleceği ve hangi gün huzura çıkacağı tayin edilsin” der. Bunun üzerine Küsemiş ile Ay-Toldı saraya giderler. Kapıda attan inip yürüyerek içeri girerler. Hâcib'in adamlarından biri gelerek onları karşılar. Nihayet hâcib onları kabul ederek oturmaları için yer gösterir. Küsemiş'in işi burada bitmiştir, çıkıp gider. Hâcib, Ay-Toldı'dan ne istediğini sorar. O da hükümdar'a hizmet etmeyi arzuladığını ve kapusunda çalışmak için kalkıp buralara

576 — b. 2498, 2499. Yusuf Hâs Hâcib'in “mezalim vakti” şeklindeki kaydı Karahanlı hükümdarlarının şikayetleri dinlemek için bizzat mezalime çıktıklarını açık bir şekilde göstermekte ise de bu işin ne zamanlar veya kaç günde bir yapıldığı hususunda herhangi bir fikir vermemektedir.

577 — b. 2473.

578 — b. 2427. R. R. Arat burada “yol ağzında erse kişi başlagu” şeklindeki kaydı, “yol ağzında ise kişilere rehberlik eder” şeklinde tercüme etmiştir. Ancak, bunun “huzura çıkmak üzere olanlara rehberlik eder” şeklinde olmasının daha uygun olacağı kanaatındayız.

kadar geldiğini bildirerek -“Hâcib münasib görürse, sözlerimin hükümdar’a arz edilmesini rica ederim” der. Hâcib de, “ben önce senin sözünü, dileğinin ne olduğunu ve senin kim olduğunu hükümdar’a arz edeyim. Sen şimdi sabret. Her işin müsait bir zamanı vardır. Acele etmemek ve işin zamanını beklemek lâzımdır” diyerek onu geri gönderir.

Nihayet uygun bir zamanda hâcib meseleyi hükümdar’a açar. Ay - T o l d ı’nın hal, tavır ve asâletini hükümdar’a anlatarak, onun akıllı ve bilgili biri olduğunu arz eder. Hükümdar da, “Getir onu bir göreyim, git onu huzuruma getir” der. Hâcib huzurdan çıktıktan sonra gulâmlarından ⁽⁵⁷⁹⁾ birini koşturarak Ay - T o l d ı’ya haber salar. Ay - T o l d ı sevinçle gelerek kapuya iner. Hâcib onu karşılayarak içeri alır ve tör’de (baş köşede) yer verir. Daha sonra hükümdar’ın huzuruna girerek Ay - T o l d ı’nın huzura kabul edilmek için beklediğini arz eder. Hükümdarın “çağır gelsin” demesi üzerine de çıkıp, “Ey Ay - T o l d ı kalk ve hükümdar’ın huzuruna gir” der. Ay - T o l d ı huzura girerken diz çöker ve başını önüne eğerek söze başlar ⁽⁵⁸⁰⁾. İşte ana hatları ile naklettiğimiz bu durum hâcib’in, idare edilenler veya devlet vazifelileri ile münasebetleri ve hükümdarla

579 — b. 574. A r a t, “bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp” şeklindeki ifadeyi, “bir iç-oğlanı koşturarak haber saldı” şeklinde tercüme etmiştir. Kanaatimizce burada oğlan sözünü iç oğlanından çok, “gulâmlarından, yani hâcibin hizmetinde bulunan kölelerinden biri” olarak almak daha doğrudur. Nitekim biz Kaşgarlı Mahmu d’un da türkçe oğlan kelimesini, abd (köle)’in karşılığı olarak kullandığı gibi (Kilisli I, 312-Atalay I, 373), “gulâm’ın karşılığı olarak da kullandığını ve hattâ bunu hükümdarın askerlerine (şüpphesiz hasa askeri) ıtlak ettiğini biliyoruz (Kilisli II, 217-Atalay, II, 272,3). Bu suretle, hükümdardan başka, öteki devlet ileri gelenlerinin de hizmetlerinde kendilerine has kölelerinin (gulâm) olduğu anlaşılmaktadır.

580 — b.486-582.

onlar arasındaki tavassut işinde oynadığı rol hakkında kâfi derecede fikir vermiştir kanaatindeyiz. Ancak *A y - T o l d ı* o zamana kadar hükümdarın hiç tanımadığı alelâde bir kimse durumundadır. Dolayısıyla *Y u s u f*'ün hikâye ettiği durum da şüphesiz rastgele birinin huzura çıkmak için takibetmesi gereken yolu göstermektedir. Diğer ileri gelenlerin ise doğrudan doğruya hâcib'e gelerek huzura çıkmak istediklerini bildirdiklerinde ve görüşmek için uzun süre beklemediklerinde şüphe yoktur.

Hâcib'in bu gösterilenler dışında bir başka vazifesi de elçilerle ilgili idi. *B a l a s a g u n l u*'nun bu husustaki kayıtlarından anlaşıldığına göre, yabancı elçilerin geliş-gidişlerinde onları karşılayıp, uğurlamak ile, dönüşlerine izin verilmesi hususu da dahil olmak üzere, istihkakları olan ihsan, hediye ve sairinin teminine bakmak da hâcibin işi idi ⁽⁵⁸¹⁾. O, elçilerin kalacakları yer ile yiyecek ve içeceklerinin temininden başka, durumlarına göre hediye verilip verilmemesini de karara bağlardı ⁽⁵⁸²⁾. Elçilerin kabulü sırasındaki merasim usûl ve âdabının yerine getirilmesi de şüphesiz onun vazifelerindendi.

Ulu Hâcib'in emrinde başka hâcibler de vardır. *Kutadgu Bilig*'deki, "Ulu Hâcib nasıl bir insan olmalıdır ki o diğer hâciblere baş olsun" ⁽⁵⁸³⁾ şeklinde bir ifade onun emrinde muhtelif rütbelerde hâcibler bulunduğunu gösterdiği gibi, *Hâcibü'l-Hüccâb* manâsında kullanıldığı pek açık olan *Ulug Hâcib* sözü de bu hususu doğrulamaktadır. Hattâ *K a r a h a n l ı* sarayında, *B ü y ü k S e l ç u k l u* sarayındaki saray hâcibine (hâcib-i dergâh) benzer "Hâs Hâcib" diye ayrı bir hâcibin varlığını da söy-

581 — Arat, 2495 numaralı beytin ikinci mısraındaki "boşug birgü açığ olarka tegiş" ifadesini, "onların istihkakları olan ihsan ve hediyelerin verilmesine" şeklinde tercüme etmiş, dönüş izninden ise hiç bahsetmemiştir. Halbuki "boşug" kelimesi, yabancı bir elçiye verilen dönüş izni demek olup tercümede yer almayışı önemli bir eksikliktir.

582 — b. 2496.

583 — b. 2432.

lemeliyiz. Zira, Y u s u f'un çok sık kullandığı Uluğ Hâcib'in yanı sıra, bizzat kendi unvanının hâs hâcib olması bunun bir delili olmalıdır. Çünkü o dönemde "hâs" sözünün, "hükümdar'a mahsus" mânâsında kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca, XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında *Yarkend* bölgesinde tanzim edilmiş olan tarla satış senedlerinde, aynı belge üzerinde bazan dört ayrı hâcib'in adının kaydedilmiş olması ⁽⁵⁸⁴⁾ da muhtelif hâciblerin varlığı hususunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ancak, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u n d a olduğu gibi ⁽⁵⁸⁵⁾, hükümdar'ın toplu resmî kabullerinde Ulu Hâcib doğrudan doğruya vazifeli mi idi? Bu hususta kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Mamafih Y u s u f'un «hâcib zekî olmalı ve kanunu iyi bilmelidir» ⁽⁵⁸⁶⁾ ve «kanun, usûl ve örfü yerine getirmek ince bir iştir. Ulu Hâcib bunları tanzim ederek yol ve kapuları açar» ⁽⁵⁸⁷⁾ şeklindeki sözleri, toplu kabullerle ilgili merasim usûl ve âdetlerinin uygulanması işinin de Ulu Hâcib'in vazifeleri arasında olduğunu gösterir durumdadır. Ancak, öyle anlaşıyor ki Ulu Hâcibler bu işi Bıruk (Buyruk) adı verilen teşrifat memurları vasıtasıyla yerine getirmektedirler. Zira K a ş g a r l ı M a h m u d, resmî kabullerde devlet büyüklerini hükümdarın huzurunda rütbe ve mertebelerine göre oturtma işinin «bıruk» adı verilen memurun vazifesi olduğunu kaydetmiştir ⁽⁵⁸⁸⁾. Yine ona göre, huzura kabul edilmiş olanların

584 — bk. H u a r t, *Trois Actes*, s. 615, 622-624.

585 — Büyük Selçuklularda hâcibler ve vazifeleri hakkında bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 28 vd; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 33.

586 — b. 2474.

587 — b. 2490.

588 — Kilisli I, 316-Atalay I, 378. Kaşgarlı bıruk sözünün aslının emir demek olan buyruk sözünden geldiğine işaret etmektedir. Burada kanaatimizce, varlıkları daha *Göktürk Kitâbelerinden* beri bilinen *Buyruk*'un bir izini aramak gerekmektedir.

silsile-i meratibe göre sıralanıp oturmalarına «kuram oturmak» denildiğine yukarıda işaret etmiştik.

Bütün bunlardan başka, yukarıda kısaca naklettığımız A y - T o l d ı hikâyesinde de görüldüğü gibi, Ulu Hâcib ile öteki hâciblerin emrinde, çeşitli işlere koşturup hizmetlerini gördürdükleri gulâmları da vardı ki B a l a s a g u m l u bunlardan umumiyetle «oglan»⁽⁵⁸⁹⁾ ve «hâcib kişisi»⁽⁵⁹⁰⁾ olarak söz etmektedir. Diğer taraftan A v f i'nin, Ş e m s ü l - M ü l k N a s r H a'nın Ulug Hâcib'i hakkında bilgi kaydederken, onun başkent *Semer kand*'da değil de *Buhara*'da sarayının ve bu sarayı ile ilgili işleri yürütmekte olan «vekil»lerinin bulunduğunu bildirmesi⁽⁵⁹¹⁾, hâciblerin saraylarının ve şahsî işlerini gören adamlarının varlığını da göstermektedir. Mamafih, A m ' â k - ı B u h a r î'nin bile birçok *Türk* kölelere sahibolduğu bu dönemde Ulu Hâcib'in de şahsına ait kölelerinin ve sair hizmetlilerinin bulunacağı gayet tabiidir.

Bu hususları kaydettikten sonra Ulu Hâcib'in, emrindeki öteki hâcibler ve vazifeliler ile birlikte, yerine getirmekle yükümlü olduğu işleri şöyle belirtebiliriz :

1 — En yüksek rütbeli beylerden en yoksul kimselere kadar herkesin derdini dinlemek, gerekiyorsa huzura arzetmek, değilse sadece isteklerini hükümdara iletip, aldığı cevapları ilgililere ulaştırmak. Bir başka söyleyişle hem hükümdar ile hükûmet hem de hükümdar ile halk arasında teması sağlamak.

2 — Mezalim günlerinde ötükcü'leri (maruzatı olanları) veya haksızlığa uğrayıp adâlet talebinde bulunanları huzura çıkarmak.

589 — b. 574, 575.

590 — b. 520.

591 — *Cevami*, 85.

3 — Merasimlerde ve toplu kabullerde, huzura gelen devlet büyüklerini ve öteki ilgilileri bıruk'lar vasıtası ile, rütbe-lerine göre yerleştirmek.

4 — Yabancı elçilerin her türlü işleri ile ilgilenmek.

Bunlardan başka hâciblerin, meselâ elçilikle de vazifelen-
dirildiğini biliyoruz (⁵⁹²). Bu itibarla onların, benzeri bazı işle-
ri yürütmekle vazifelendirilebilecekleri de görülmektedir.

XI. yüzyıl için K a r a h a n l ı sarayında hâciblik mü-
essesesi ile vazifelerini bu şekilde tesbit ettikten sonra, bu hu-
susta muasır saraylar ile bazı mukayeseler yapmak her halde
faydalı olacaktır. Bu cümleden olarak meselâ S e l ç u k l u sa-
rayında hâcib'in vazifeleri arasında yabancı elçilerle ilgili bir
hususun varlığına dair hiçbir bilgimiz yoktur. G a z n e sara-
yında ise bu işe Resuldârın baktığını biliyoruz (⁵⁹³). Ayrıca vezir
N i z a m ü ' l - M ü l k ile ilgili bir kayıt dışında (⁵⁹⁴), B ü -
y ü k S e l ç u k l u 'larda hâciblerin gerek şikâyet sahiblerinin
mezalim vaktinde huzura (mahkemeye) takdimi, gerekse hü-
kümdar ile reaya arasında, normal zamanlardaki mutavassıtlık
vazifesini ifa ettiklerine dair bilgiye sahip değiliz. Öyle anlaşılı-
yor ki B ü y ü k S e l ç u k l u sarayındaki hâcibliğin hü-
kümdar ile reaya arasındaki münasebetleri tanzim vazifesi, hü-

592 — Ele aldığımız dönemle ilgili bir örnek olarak, B u ğ r a
H a n H a r u n 'un *Gazne* sarayına elçi olarak bir hâcibi
gönderdiği hakkında bk. B e y h â k i , s. 694.

593 — Bu hususta bk. B e y h â k i , s. 647, 666. M e m l ü k sa-
rayında ise elçilerle, *Mihmandar* denilen bir vazifeli ilgile-
nirdi (U z u n ç a r ş ı l ı , *Medhal*, s. 359.

594 — bk. K ö y m e n , *Saray Teşkilâtı*, s. 31. Burada N i z a -
m ü ' l - M ü l k 'ün, hâcibine "ben seni sırf huzuruma gele-
meyen zayıf ve ihtiyar erkeklerle ihtiyar kadınlar için is-
tihtam ediyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırma-
dıktan sonra, sana ihtiyacım yoktur" dediği S ı b t
İ b n ü l - C e v z i 'den naklen kaydedilmiştir.

kümdar ile hükûmet arasında vasıta olmak ⁽⁵⁹⁵⁾, sarayın sair her türlü işine bakmak ve resmî kabullerde silsile-i meratib'i sağlamak gibi vazifeleri ⁽⁵⁹⁶⁾ yanında daha geri plânda kalmıştır.

Diğer taraftan Selçuklularda Büyük Hâcib ve hâcibler umumiyetle emîrlik rütbesine sahip askerî sınıftan (ehl-i seyf) birer Türk kumandanı idi ⁽⁵⁹⁷⁾. Yine bununla ilgili olarak Selçuklularda, biri saray hizmetlileri, biri de takriben 50 kişilik askerî birliklerin kumandanları olmak üzere ⁽⁵⁹⁸⁾ iki çeşit hâcib görülmektedir. Gaznelilerde de saray hâcibleri ayrı idi ⁽⁵⁹⁹⁾ ve kumandan hâcibler ise ordulara kumanda ediyorlardı ⁽⁶⁰⁰⁾. Buna karşılık Karahanlılarda da Ulu Hâcib'in ve maiyyetindeki hâciblerin askerî sınıftan olduğuna dair hiçbir bilginimiz yoktur ⁽⁶⁰¹⁾. Aksine, bu araştırmamızın ana kaynağını teşkil eden *Kutadgu Bilig'in* yazarı Yusuf Hâs Hâcib, her halde kalem ehlinden hâs hâciblik makamına gelmiş biri idi. Zira eseri dikkatli bir şekilde gözden geçirildiğinde

595 — bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 33.

596 — Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 29.

597 — Aynı makale, gösterilen yer.

598 — Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 41.

599 — Sultan Mes'ud'un Saray Hâcibi Ertekin hakkında bk. Beyhaki s. 987.

600 — Bu hususta bk. Beyhaki, *İndeks* (bilhassa Altuntaş, Beydoğdu, Beytekin, Taşı Ferrâş maddeleri).

601 — Barthold, Sâmânlıların son mümessili Muntasır'ın son defa Buhara'ya yürümek maksadıyla yola çıktığında, askerlerinin, İlig Han'ın hâcibleri Süleyman ve Sâfi tarafına geçtiklerini kaydediyor ki (*Turkestan*, s. 270), burada sözü edilen iki hâcib, kumandan olarak görünmektedirler. Ancak bu husus da kesin değildir ve hiç değilse Batı Karahanlılarında kumandan hâciblerin varlığını teyidedecek başka kayda sahip değiliz.

onun Astronomi, Kimya, Tabii İlimler, Coğrafya, Matematik, Geometri ve bilhassa Edebiyat gibi ilim dallarına vakıf olduğu ve çok iyi bir eğitim gördüğü anlaşılır. Ayrıca onun, bir hâcib olarak, eserinde hâcibliğin vazifeleri arasında askerliği ilgilendirir herhangi bir kayda yer vermemiş olması da dikkate şayandır. Mamafih, hemen şunu da belirtelim ki Yusuf, eserinin başka bir faslında, devlet kapısındakilerin derece derece yükselmelerini anlatırken hâcibliğe de yer vermiştir ki bu husus, hâciblerin de kapu hizmetlileri arasından yetiştiklerine dair bir işaret olmadır (602).

Şu halde görülüyor ki Karahanlılardaki hâciblik müessesesi ile, Sâ mânîliler ve Gazneliler vasıtasıyla Selçuklular'a geçen hâciblik müessesesi arasında, mahiyet ve vazifeleri bakımından XI. yüzyılın ikinci yarısında hiç değilse nazari bakımdan henüz oldukça mühim farklılıklar vardır. İşte bu husus kanaatimizce, «Tayangu» adı altında hâciblik memuriyetini çok eskiden beri devam ettiregelen Karahanlıların, Sasanî-Abbasi geleneklerinin tesiri altında daha fazla kaldığı anlaşılan Selçuklular'a nazaran, kendilerine mahsus bir idarî an'ane, anlayış ve teşkilâta sahip bulunmalarından ileri gelmektedir. Yani Karahanlılar sözkonusu dönemde henüz batıdan gelen tesirlerden oldukça uzak, Türk idarî geleneklerini büyük ölçüde muhafaza eder görünmektedirler (603).

602 — b. 4065.

603 — *Türk-İslâm* devletlerinin idari teşkilâtına temel teşkil eden Abbasi teşkilâtında da, Emevilerden beri varlığı bilinen hâcibin vazifeleri arasında ne elçilerle ne de şikâyet ve dilek sahibi kimselerin işlerinin takibi ile ilgili hususların yer almadığı anlaşıldığı gibi, Sâ mânîler devrinde de varlığına dair hiçbir bilgi yoktur (M. F. Köprülü, *Hâcib, İA, C. V/1, s. 30-36; Hasan İbrahim Hasan, Tarihü'l-İslâmî, Kahire, 1964, C. I, s. 442, C. II, s. 264, 5). Kutadgu Bilig'e göre hâcibin vazifeleri ve*

Diğer taraftan Balasagunlu Yusuf, iyi bir hâcib'in sahibolması lâzımgelen vasıflar hakkında da birtakım öğütlerde bulunur ki, devrin telâkkisini yansıtmak bakımından kısaca kaydedilmeğe değer. Ona göre Ulu Hâcib emniyetli, dürüst, dini bütün, soyu - sopu temiz ve tabiatı iyi bir insan olmalıdır (⁶⁰⁴). Ayrıca gözü tok, hayâ sahibi ve nâzik olmalı; zekî ve bin türlü bilgiye sahib bulunmalıdır. Zira gözü tok kimse vazife başında rüşvet almaz. Eğer hâcib rüşvet alırsa hükümdar da gülünç duruma düşer (⁶⁰⁵). Hâcib vazifesi başında çok uyanık ve anlayışlı olmalı, yüzü ve kıyafeti güzel, saç - sakalı düzgün (tırışlı), erkek sesli ve açık sözlü bulunmalıdır. Vazifesi icabı daima herkesin gözü önünde bulunduğu için onun yüzü, göze güzel görünmelidir. Ayrıca alçak gönüllü olmalı, fakir, dul ve yetimlere şefkatle muamele etmelidir. O, kanunu da iyi bilmeli, dili yumuşak ve tatlı olmalı; dilini de iyi gözetip sakınmalıdır (⁶⁰⁶).

Yusu'fa göre hizmetler arasında en ince hizmet hâciblik tir. Bu bakımdan hâcibler bazı yerlerde ihtiyatlı bulunmalıdır. Meselâ, hükümdarın sözünden katiyyen dışarı çıkmamalı, heva ve heveslerine kapılmamalı, huzurda uyanık davranarak ağzına gelen her sözü sarfetmemelidir (⁶⁰⁷). Ayrıca her duyduğu şeyi ifşa etmemeli, görmemesi gereken uygunsuz şeyleri görünce göz yummasını bilmeli, kendisine hâkim olup doğrulukla yaşamalıdır. Yine, huzurda gözlerine ve maruzatta bulunurken de sözlerine dikkat etmelidir. Hattâ, zamansız huzura girmemeli, sorulmadan da maruzatta bulunmamalıdır (⁶⁰⁸). Balasagunlu, hâcib'in durumu ve kısaca işaret ettiğimiz bu son öğütleri ile ilgi-

hususiyetleri hakkında kısa bilgi için bk. Arsal, *Hukuk*, s. 105, 6. Ancak Arsal'ın Ulu Hâcib'e "Büyük Vezir" demesi doğru değildir.

604 — b. 2436, 2437.

605 — b. 2441, 2442.

606 — b. 2453, 2480.

607 — b. 2504, 2505.

608 — b. 2511 - 2520.

li olarak, «hükümdarlara vakti gelince yüzün göster, sordukları vakit söyle ve ancak sorulana cevap ver (609)» şeklinde bir *Türk* atasözü de kaydetmiştir. Onun bütün bu kayıtları iyi bir hâcib'in nasıl olması ve nelere dikkat etmesi lâzımgeldiğini gösterdiği gibi, genellikle devlet adamlığı ve özellikle de hâciblik konusunda *Türk* örf, âdet ve idare anlayışının belli prensiplerini de yansıtmaktadır.

b — Kapucubaşı

K a r a h a n l ı saray teşkilâtında hükümdar ve Ulu Hâcib'den sonra gelen en büyük makam sahibi Kapucubaşı (Kapug Başlar Er veya Kapug İl Baş) idi. Bu husus **B a l a s a g u n l u**'nun, eserinde Kapucubaşılığa hâciblikten hemen sonra yer vermiş olmasından anlaşılacağı gibi, Kapucubaşının vazifeleri hakkında verdiği bilgiler de bunu açıkca göstermektedir. Saray teşkilâtında bu kadar mühim bir yer alan Kapucubaşının başlıca vazifeleri ise :

- 1 — Çeşitli hizmetler için saraya adam almak,
 - 2 — Her türlü saray hizmetlilerinin huzura takdimi, onların tayin ve terfii ile, bütün şahsî problemlerine bakmak,
 - 3 — Saray hizmetlerinin usulünce yürütülmesini sevk ve idare ederek, gerekli kontrolleri yapmak,
 - 4 — Gerek sarayda gerekse saray dışında her türlü tehlikeye karşı hükümdarın korunmasını sağlamak,
- olarak belirlenmektedir.

Görülüyor ki, saray'ın her türlü işlerinden Kapucubaşı sorumluydu. O, saraya hizmet için gelenler hakkında soruşturma yapar, onlar arasından en gözü açık ve işe yarar olanlarını seçerek hizmete alırdı (610). Hizmete alınanların nerede kalacakları-

609 — b. 2522.

610 — b. 2534.

nı ve kimlerle çalışacaklarını tayin etmek, onları huzura takdim etmeden önce kontrol etmek, yiyecek, içecek, elbise ve varsa atları ile ilgili ihtiyaçlarını temin etmek de onun vazifelerindendi (⁶¹¹). Ayrıca hükümdarın, saray hademelerini kabulü zamanında, maiyyetindekilerden huzura takdime lâyık ve uygun olup-olmayanları gözden geçirir, veya hizmetlilerden maruzatta bulunacak kimse varsa onu huzura çıkarırdı. Bu hizmetlilerin her türlü isteklerini arzetmek, gereğinde uygun isteklerini desteklemek ve onlara bu bakımlardan yardımcı olmak Kapucubaşının mühim işlerindendi. Yine, maiyyetindekilere hükümdardan ih-sanlar koparmak, bazılarına münasib unvan ve bazılarına lâyık oldukları vazife verilmesi hakkında tavassutta bulunmak, kimlerin ne şekilde çalıştıklarını kontrol ederek uygun ve faydalı olanları, hattâ ileride faydalı olabilecekleri tesbit etmek, bunları hükümdar'a birer birer arz ederek lâyık olanların yükselmesini sağlamak hep Kapucubaşı'nın işi idi (⁶¹²). Hükümdarın taltif ve takdir hakkındaki yarlıklarını kapu hizmetlilerine bizzat tebliğ etmek, sarayda herkesin oturacağı ve duracağı yerleri daima nizam altında bulundurmak da Kapucubaşı'nın saray hizmetlileri ve hizmetleri ile ilgili vazifelerindendi (⁶¹³).

Saray hizmetlerini gereğince yürütmek ve bilhassa yiyecek ve içecek hususunda hükümdarın sağlığını korumakla ilgili vazife ve kontrollerine gelince, bunları da şöyle belirtebiliriz :

Huzura yemek tepsisi girdiği vakit onu göz altında bulundurmak ve münasip olmayan şeyleri gördüğünde mani olmak, içeceklerden şıra ve benzerleri çıkarılırken onu da nezaret altına alarak herhangi bir yabancı elin ona dokunmamasına dikkat etmek, vazifelerinin başta gelenlerindendi (⁶¹⁴). Görülüyor ki Kapucubaşı bu vazife ve selâhiyetleri ile hem aşçıbaşının hem de

611 — b. 2562-2564.

612 — b. 2537-2545.

613 — b. 2546, 2547.

614 — b. 2549, 2550.

idişçi (içkicibaşı)'nin âmiridir. Onların hizmetlerini kontrol selâhiyetini haiz olduktan başka, yiyecek ve içecek yoluyla hükümdarın bilhassa zehirlenmelere karşı korunmasından da birinci derecede sorumlu olan kimsedir.

Ayrıca, bilhassa hükümdarın tertiplediği ziyafetlerde yemek çıkarken yine tepsilere nezaret ederek bunun, hükümdarın şanına lâyık bir şekilde olmasına ve herkese dağıtılmasına dikkat etmek, hiç kimseyi aç bırakmamak için kaç kap yemek dağıtmak lâzımgeldiğini tesbit etmek de Kapucubaşı'nın vazifesi idi, ki daha önce işaret edilmişti (⁶¹⁵). Onun, sarayda hiçbir hizmetin aksa-maması için aşçı ve içkicilerden başka döşekçi, tuğcu ve kişçileri göz önünde bulundurarak kontrol etmek, bir de kuşçu (doğancı), okçu ve yavcılar da her gün ve her an saray kapusunda hizmete hazır bulundurmakla görevli olduğunu da belirtelim (⁶¹⁶).

Yiyecek ve içecek yoluyla hükümdar'a herhangi bir kötülük gelmesine engel olmaktan başka, sarayın gece ve gündüz korunması ile, saray dışında hükümdarın her türlü tehlikeye karşı korunması da yukarıda belirttiğimiz gibi Kapucubaşı'nın en mühim vazifelerindendi. Bunu temin maksadıyla gece olunca «yatgāk» (⁶¹⁷) adı verilen gece nöbetçilerini lüzumlu yerlere diktirirdi. Herşeyin yerli yerinde ve herkesin nöbeti başında olduğunu gördükten sonra, saray kapularını gözü önünde kapattırmak, sabahın erken saatlerinde vazifesi başına koşarak «turgāk» (⁶¹⁸) de-

615 — b. 2551, 2552.

616 — b. 2557, 2558. Yusuf Hâs Hâcib, Kapucubaşının, saraydaki iç hizmetlerin tek yürütücüsü olduğundan dolayı ona, kapı anlamındaki il sözünden alınarak (b.2253), *Kapug İl Başı* demektedir (b. 2555).

617 — Yatgāk'lar hakkında incelememizin "askerî teşkilât" kısmında geniş bilgi verilmiştir.

618 — A r a t, 2536 numaralı beytin tercümesinde turgāk sözünü "nöbetçi" olarak tercüme etmişse de, bunun yatgāk'ın aksine, "gündüz nöbetçici" olacağı âşikârdır. Turgāklar hakkında da askerî teşkilât kısmında ayrıca bilgi verilmiştir.

nilen gündüz nöbetçilerinin sarayın lüzumlu yerlerine yerleştirilmesini sağlamak da hükümdarın ve sarayın korunması ile ilgili işlerinin başlıcalarındandı (⁶¹⁹).

Y u s u f'a göre, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, eğer hükümdarların başına felâket gelirse bu avda, seferde, çögen oyununda ve ülke gezilerine çıktığında gelirdi (⁶²⁰). İşte Kapucubaşı, hükümdar sefere, ava, çögen oyununa veya memleket gezisine çıktığı vakit, onu çok dikkatle gözetlemek ve başına kötü bir hadise gelmesini önlemekle de vazifeli idi. Bu maksatla onun, itimat edilmeyecek kimseleri hükümdarın yanından uzaklaştırması ve şüpheli kimselere karşı ihtiyat tedbirleri alması gerekiyordu. Bunun için de itimat edilir, doğru, hükümdarı seven ve gönülden ona bağlı olan insanların onun etrafında bulunmalarına dikkat ederdi (⁶²¹).

Öyle anlaşılıyor ki hükümdar ister çögen ve av gibi spor ve eğlence maksatları ile isterse memleket gezisi ve sefer gibi idarî işlerle ilgili olsun, saraydan ayrı bulunduğu zamanlarda «yortuğ» adının verildiğine işaret ettiğimiz maiyyeti erkânı ve muhafız alayı ile birlikte bulunuyordu. B a l a s a g u n l u'nun kayıtlarından anlaşıldığına göre, işte bu gibi hallerde Kapucubaşı, yukarıda belirtilen ihtiyat tedbirlerinin alınması hususunda, muhafız askerlerinin komutanı ile işbirliği etmekte ve hattâ Yortuğ'da yer alan muhafızların komutanlığını yapmaktadır. Zira Y u s u f H â s H â c i b'in, Kapucubaşı'nın vazifelerinden bahsederken : «kumandan, beyin muhafız alayını (yortuğ) tanzim ederken kimsenin ileri gitmemesi ve geriye de kalmamasına dikkat etmeli, küçük rütbeli kimseler büyükler arasına girmemeli, uzak ve dışarda bulunması icabedenler de yakın gelmemelidir» ve bilhas- sa «herkesin saray kapusundaki yeri ve rütbesi ne ise bu, yor-

619 — b. 2533, 2535, 2536.

620 — b. 2583.

621 — b. 2581, 2582, 2584, 2585.

tuğ'da da muhafaza edilmelidir» (622) şeklinde ifadeler kullanması bize, Kapucubaşı'nın gereğinde Yortuğ'a komutanlık yaptığını veya en azından Yortuğ'un tertib ve tanziminde kumandan ile birlikte hareket ettiği fikrini telkin etmektedir. Durum ne olursa olsun, bilhassa saray muhafızlarının vazifelerini tanzim ve kontrol bakımından Kapucubaşı'nın askerî bir hizmet de gördüğü anlaşılmaktadır.

Balasagunlu Yusuf'un eserinde, Kapucubaşının nasıl bir kimse olması gerektiğine dair bilgi verilirken yer alan şu kayıtlar da ayrıca dikkat çekicidir : «Şu iki şey de kapunun süsüdür. Bunlar bey'in adını büyütür ve saadete yol açar. Bunlardan biri hür insan olan Ulu Hâcib, biri de işinin ehli olan bir Kapucubaşıdır. Bu iki kimse ile kapu (devlet kapusundaki işler) tanzim edilir ve hükümdar'ın adı büyüklükle her tarafa yayılır» (623). Acaba Yusuf «hür insan olan Ulu Hâcib» ifadesi ile, Kapucubaşı'nın hür olmadığını mı söylemek istiyor? Bir başka ifade ile Kapucubaşı, hükümdar'ın şahsına ait gulâmlardan müteşekkil hasa askerleri arasından yükselerek bu makama gelmiş bir ehl-i seyf ve hâcib de ehl-i kalem'den bir kimse mi idi? Yukarıda söylediğimiz gibi çeşitli ilmi basamaklardan geçmiş görünen bir Yusuf Hâs Hâcib, bu makama ehl-i kalem'den gelmiş olmalıdır. Buna karşılık Kapucubaşı'nın yerine getirmekle vazifeli olduğu işlerin önemli bir kısmının askerlikle ilgili bulunması ve hattâ onun muhafız alayı komutanlığı bile yapmasının kuvvetle muhtemel bulunması, bu makamı işgal eden kimsenin ehl-i seyf'ten olacağına ihtimal verdiriyor. Mamafih bu konuda şimdilik fazla birşey söylenemez.

Bütün saray hizmetlilerinin âmiri olduğunu gördüğümüz Kapucubaşı'nın sadece hükümdar'a karşı değil, emri altındaki çeşitli hizmetlilere karşı da bazı vazife ve sorumluluklarının olduğu anlaşıyor. Bu cümleden olarak Balasagunlu Yu-

622 — b. 2586 - 2588.

623 — b. 2554 - 2556.

s u f, yat - yabancı bir kimsenin hizmet maksadıyla saraya geldiğinde, onu karşılayıp, hizmete alınıncaya kadar kaldığı yer dahil her türlü ihtiyacının karşılanması işinin Kapucubaşının vazifelerinden olduğunu söyler (⁶²⁴). Ona göre Kapucubaşı hizmetindekilerin hallerini sormalı, açmıdırlar, tokmudurlar, yiyecekleri varmı, elbiseleri eskimişmi (⁶²⁵), bunlar ile daima ilgilenmeli, eli darda kalan varsa onun ihtiyacını karşılamalıdır. Ayrıca, hizmetlilerden bir kimse bir müddet saray'a (kapuya) gelmez ise, ne olduğunu sorup sebebini araştırmalı, eğer rahatsız ise halini sormalı, yok haylazlık ediyorsa buna da mani olmalıdır (⁶²⁶). Hattâ, B a l a s a g u n l u'ya göre iyi bir Kapucubaşı, dostları ile birlikte, kendi birliğinde veya hizmeti altında bulunanları da zaman zaman evine yemeğe davet etmeli, yedirip içirdikten sonra onları boş göndermemeli, ihsanlarda da bulunmalıdır. Yine ona göre Kapucubaşı, bu hizmeti canla - başla yerine getirecek çok sadık bir kimse olmalıdır (⁶²⁷). Öyle ki o, karanlık geceyi hizmet kapusunda ağartmalı, güneşi de aynı kapuda batırmalıdır. Saray hizmetleri için gerekli usûl ve erkânı iyi bilmeli, hepsinden mühimi de tuzu - ekmeği bol ve cömert bir kimse olmalı, altın - gümüş ihsen ederek etrafında çok adam toplamalıdır.

Bu gibi hususları hükümdarla birlikte öteki saray ve devlet vazifelilerine de sık sık tavsiye eden Y u s u f, şüphesiz eli altındakileri doyurmayı, ihsanlar ve dış kiralari ile gönüllerini alıp onları müreffeh bir şekilde yaşatmayı zamanın devlet adamlığı telâkkisinin bir icabı olarak görüyordu.

Görülüyor ki K a r a h a n l ı sarayı Kapucubaşısı'nın çok önemli görevleri vardır. O, bütün saray hizmetlerinin eksik-

624 — b. 2562.

625 — A r a t tercümesinde, 2564 numaralı beytin tercümesinde elbiseleri eskimiş mi? ifadesi eksiktir.

626 — b. 2564 - 2567.

627 — b. 2529.

siz yerine getirilmesini sağlamak vazifesi bakımından G a z n e - l i ve Selçuklu saraylarının büyük hâcib'ine (⁶²⁸) veya hâcib-i dergâh'ına (⁶²⁹) benzetilebilir. Hükümdarın sofrası ve ziyafetleri ile ilgili vazifesi bakımından ise, aynı sarayların vekil-i hâss'ının (⁶³⁰) veya vekil-i der'inin (⁶³¹) vazifelerini yapıyordu. Onun, hükümdar sarayının gece - gündüz korunması bakımından da yine Büyük Selçuklu sarayının vekil-i hâss'ının vazifeleri ile muvazzaf bulunduğunu söylemeliyiz (⁶³²). Hükümdar'ın saray dışında bulunduğu zamanlardaki korunması vazifesi bakımından ise Selçuklu sarayındaki silah-dâr (⁶³³) ve bilhassa candâr'ın (⁶³⁴) vazifelerini yerine getirdiği açıkça görülmektedir (⁶³⁵). Ancak, aşağıda görüleceği üzere Avfi, Tamgaç Han İbrahim zamanında Semerkand sarayında da candârlığın varlığından söz etmektedir. Fakat bize göre bu husus, onun yazdığı dönemde hükümdarı koruma işi

628 — Bu hususta bk. *Siyasetnâme*, s. 130 (31. Fasil).

629 — bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 28 vd; Uzunçarşılı, *Meddah*, s. 33.

630 — bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 31, 32.

631 — Gazneli sarayında vekil-i der için bk. Hasan Enverî, *İstilahât-ı Divânî*, s. 45.

632 — Büyük Selçuklu Sarayında gece bekçileri (pasbanân), saray (yani gündüz) bekçileri (nevbetiyan-ı hâss) ve kapucuların (derbanân) vazifeleri ve kontrolleri hakkında bk. *Siyasetnâme*, s. 136 (35. Fasil); Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 36,37.

633 — Silâhdâr hakkında bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 32; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 34 vd.

634 — Candâr ve vazifeleri hakkında bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 34, 81.

635 — S. M. Arsal, herhalde kapucubaşının bilhassa saray hizmetlerinin yürütülmesi bakımından, yerine getirmekle yükümlü olduğu işlere bakarak, onu "Saray Nâzırı" olarak nitelendirmiştir ki (*Hukuk*, s. 107), bizce bu doğru değildir. Zira Kapucubaşılığın Karahanlı sarayına mahsus, nev-i şahsına münhasır bir memuriyet olduğu görülmektedir.

ile vazifeli olanlara cãdâr denilmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Değilse, böyle mühim bir vazife sahibinden B a l a s a g u n l u 'nun söz etmemesi düşünülemez.

Kapucubaşı bütün bu vazifeleri yerine getirirken, şüphesiz emrindeki bir kadro ile birlikte çalışıyordu. Y u s u f H â s H â c i b , Kapucubaşı'nın maiyyeti mensubları hakkında hil (takım) ve koldaş deyimini kullanıyor ki (⁶³⁶) oldukça kalabalık oldukları anlaşılıyor. Diğer taraftan K a ş g a r l ı M a h m u d da beylerin ve diğer büyüklerin maiyyetlerinde kalabalık uşaklar ve diğer vazifelilerin bulunduğunu ve bunlara «koldaş» denildiğini ifade etmektedir (⁶³⁷). Onun bu ifadesi, sadece hâcib, kapucubaşı vb.nin değil, bütün ilerigelenlerin maiyyetlerinde, durumlarına göre miktarı değişmek üzere oldukça kalabalık gulâm ve öteki hizmet erbabının bulunduğunu göstermektedir. Ancak Kapucubaşı'nın maiyyeti mensublarının çeşitli hizmetlere göre nasıl adlar veya unvanlar aldıkları, yani onlara ne denildiği hakkında bilgimiz yoktur.

Kapucubaşılık makamı ve vazifeleri hakkında bütün bu söylenenlerden anlaşılacağı üzere, Kapucubaşı mertebe itibariyle her ne kadar Ulu Hâcib'den sonra geliyor ise de K a r a h a n l ı sarayında o, en mühim mevki sahibi olarak görünmektedir. Ayrıca, yine onun vazifeleri dolayısıyla görüyoruz ki muasır öteki devletlerin saraylarında benzeri birtek memuriyet yoktur (⁶³⁸) ve

636 — b. 2537, 2559.

637 — Kilisli I, 21-Atalay I, 22.

638 — Yalnızca kuruluş döneminde O s m a n l ı imparatorluğu saray teşkilâtında yer aldığını gördüğümüz kapıcıbaşının sarayın muhafaza ve korunmasından sorumlu olduğunu, kapıcılar kethüdası ve çavuşbaşı ile birlikte de divân toplantıları ile ilgili teşrifat kurullarını uyguladığını öğreniyoruz ki, bilhassa sarayın korunması vazifesi bakımından K a r a h a n l ı l a r dönemi ile paralellik göstermektedir (bk. A. Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Taşkilâtı*, Ankara, 1978, s. 228).

Kapucubaşı'nın uhdesinde toplanmış görünen işler öteki saraylarda muhtelif memuriyetler tarafından yerine getirilmektedir. Bu itibarla, Kapucubaşılık konusunda da Karahanlı sarayının henüz eski *Türk* geleneklerini koruduğu ve bu bakımdan Gazneli ve Selçuklu saray teşkilâtından ayrıldığı anlaşılmaktadır.

c — *Candâr*

Daha önce de işaret edildiği üzere candâr, hükümdar ve sarayın muhafazasına memur muhafızlara verilen addır ve âmirleri de emîr-i candâr'dır. Ele aldığımız dönem Karahanlı sarayında candârlığın varlığına dair muasır bilgiye sahip değiliz. Kapucubaşı'nın vazifelerini belirtirken ise hükümdarın ve sarayının korunması işinin onun vazifelerinden olduğunu söylemiştik. Şüphesiz o, bu işleri emri altındaki muhafızlara gördürüyordu. Ancak, bu muhafızların (yatgak ve turgak) bir âmirinin olması ve bunun da vazifesi bakımından Kapucubaşı'ya bağlı bulunması kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan Avfî, Batı Karahanlılarından Tamgaç Han Ebû İshak İbrahim (ölm. 1068) dönemi hakkında bilgi verirken Han'ın hırsız ve yol kesicileri ortadan kaldırmak için onların reisine candâr'lık vazifesini verdiğini, bu adam aracılığı ile haydutları hizmete alacağını bildirerek, onlardan 300 kadarını sarayında toplayıp, bir ziyafet sonrası hepsini öldürttüğünü ve böylece haydutları ortadan kaldırdığını bildirmektedir⁽⁶³⁹⁾. Avfî'nin bu kaydını iki şekilde izah etmek mümkündür. O, ya kendi zamanında hükümdarın muhafazası işine bakanlara candâr denilişini göz önünde bulundurarak bu tabiri kullanmıştır —ki bizce kuvvetle muhtemeldir— veya Batı Karahanlılarında gerçekten candârlık mevcuttu. Ama Doğu Karahanlı sarayında candârlığın, hiç değilse *Kutadgu Bilig*'in yazılış yıllarına kadar mevcut olmadığını veya en azından candâr

639 — *Cevami*, s. 68, 87.

unvanının bulunmadığını söyleyebiliriz. Zira, eğer olsaydı, yukarıda da söylediğimiz gibi Karahanlı sarayını çok iyi tanıyan Balasagunlu'nun, hükümdarın ve sarayının korunması ile ilgili böyle mühim bir mansıbdan mutlaka söz etmesi gerekirdi.

ç — *Silâhdâr.*

Karahanlı teşkilâtında böyle bir makamın varlığını XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başlarında *Yarkend*'de düzenlenen tarla satış senedlerinden birinin şahidleri arasında «Bûbekir Silâhdâr» adının kaydedilmiş olmasından anlıyoruz (⁶⁴⁰). Buna bakarak, hükümdarın silâhlarına bakmak ve aynı zamanda sarayın silâhânesini idare etmekle vazifeli olup, aynı zamanda merasimlerde hükümdarın silâhlarını taşıyanlara bu unvanın verildiğini veya bu unvanın Karahanlılarda da kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Nitekim, merasimlerde Karahanlı hükümdarlarının da önleri sıra silâhlarının taşınmasının âdet olduğunu görmüştük. Bu itibarla, silâhdarların başında da öteki *Türk-İslâm* devletlerinde olduğu gibi bir emîr-i silâh'ın bulunmuş olduğu muhakkaktır. Ancak bu konuda fazla bilgiye sahip değiliz.

d — *'Alem Başlar Er (Alemdâr).*

Yusuf Hâs Hâceb, bilhassa savaşlarda 'alem başlar er'in ('alemdâr) harekâtı iyice takibetmesini, (arkası sıra) düşmana hücum edecek askerlerden de kimsenin saf dışında kalmasını hildirerek, 'alemdâr'ın savaş saflarının önünde bulunduğu işaret etmektedir (⁶⁴¹). Ancak, savaş dolayısıyla de olsa böyle bir vazife sahibinin varlığının bildirilmesi, hükümdarın bayrak ve sancaklarını taşıyan ve muhafaza eden bir bayraktarlar

640 — bk. Ş. Tekin, *Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri*, SAD, IV, (1975), s. 162.

641 — b. 2346.

zümresinin varlığına da işaret sayılmalıdır. Öte taraftan aynı dönem Karahanlı sarayında bir «Tuğcular» zümresinin varlığını da Yusuf Hâs Hâcib bildirmektedir⁽⁶⁴²⁾. Adlarının da gösterebileceği gibi bunların vazifesinin, hükümdarın tuğlarını taşımak ve muhafaza etmek olduğunda şüphe yoktur. Gerçi, daha önce işaret edildiği gibi tuğ sözünün Karahanlılarda «nevet» anlamında da kullanıldığına bakarak, tuğculardan maksadın mehterhâne mensubları olabileceği akla geliyorsa da bizce bu, çok zayıf bir ihtimaldir. Diğer taraftan Yusuf'un sübaşı anlamında bazan «sü başlar er» ifadesini kullandığı göz önünde bulundurulursa, «'alem başlar eri de emîr-i 'alem anlamında kullanmış olacağına ihtimal verilebilir.

B — DİĞER SARAY VAZİFELİLERİ

a — Aşçıbaşı (Aşbaşçı Hânsâlâr).

Karahanlı sarayındaki mühim makamlardan birinin de aşçıbaşılık olduğu anlaşılıyor. Yusuf Hâs Hâcib'in aş başçı, aş başçısı, aş işçisi⁽⁶⁴³⁾ ve aşbaşçı hânsâlâr gibi azçok farklı ifadelerle kaydettiği aşçıbaşının vazifesi, kapları ve sofrayı (ayak ve tirki)⁽⁶⁴⁴⁾ idare etmek olarak belirtilmiştir. Bu itibarla aşçıbaşı Selçuklu saraylarının emîr-i çaşnigîr'ine benzetilebilir. Nitekim Yusuf'un «(huzura) girip çıkarken daima önüne bakmalıdır»⁽⁶⁴⁵⁾ demesi de onun, hükümdarın huzuruna sofra çıkarılması işi ile doğrudan vazifeli olduğunu göstermektedir. Ancak *Kutadgu Bilig*'de yer alan «bu ham insan sürüsü yemek hırsızları mutbahta toplanırsa,...»⁽⁶⁴⁶⁾ şeklindeki bir ifadeye bakılırsa, onun hükümdar sofrasını idareden başka mutbah'ın idaresinden de mes'ul olduğu anlaşılmaktadır ki bu ba-

642 — b. 2557.

643 — b. 2824.

644 — b. 2824, 2878. Şüphesiz burada sözü edilen tirki, hükümdar sofrasıdır.

645 — b. 2869.

646 — b. 2861.

kımdan da Büyük Selçuklulardaki hânsâlar ile Anadolu Selçuklu sarayında gördüğümüz havâyicsâlâr'a ⁽⁶⁴⁷⁾ benzetilebilir. Nitekim Yusuf Hâs Hâcîb' in bu makam sahibinden «Aşbaşçı Hânsâlâr» olarak söz etmesi de ⁽⁶⁴⁸⁾, onun hem hükümdar sofrası hem de saray mutbâhı işlerinin yürütücüsü bulunmasının bir delili olmalıdır.

Aşbaşının, vazifesini yürütürken, hükümdarın can güvenliğini sağlamaktan da birinci dercede sorumlu olan Kapucubası'na bağlı olarak çalıştığını yukarıda belirtmiştik. Bununla ilgili olarak Balasagunlu Yusuf'un eserinde aşbaşına ayırdığı satırlar da hemen tamamen bu güvenlik meselesi ile ilgilidir. O, bu hususta şunları söyler : «Bu işe mükemmel ve temiz ruhlu bir insan lâzımdır. İnsanlar arasından doğru, dürüst ve seçkin bir kimse bulunmalı ve yemek - içmek işi onu eline bırakılmalıdır. Zira, gönülden bağlı olan bir insan, doğru ve dürüst insan tenini, canını ve başını beyine feda eder. Beyler için her türlü tehlike boğazdan gelir. Bu bakımdan beyler her yerde kendilerini gözetmeli ve fakat yemek içmek işinde ise ihtiyat gözünü bilhassa açmalıdır. Halkın başında bulunan kimsenin birçok düşmanı olur. İşte bu bakımdan aşçı güvenilir, doğru ve olgun (bı-şığ) bir kimse olmazsa yemek işinde beylerin durumu tehlikeye girer» ⁽⁶⁴⁹⁾.

647 — Bu hususta bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 85.

648 — *Kutadgu Bilig*, XXXVI. Fasl başlığı. Öyle anlaşıyor ki aşçıbaşılık da bu türkçe adı ile eskidenberi Türk saraylarında mevcut olmuş, ancak XI. yüzyıl ortalarında artık *islâmî İran* tesiri ile onun unvanı yanına bir de "*hânsâlâr*" sözü eklenmiştir. Aslında hânsâlârlığın mahiyet itibariyle çaşnigir'den ayrı olduğu hususunda bir de bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 36. Diğer taraftan Şemsü'l-Mülk Nasr zamanında Batı Karahanlı sarayında Hânsâlârlık yapmış birinin bilâhare âmillikle vazifelendirilmesi, saray hizmetlilerinin icabında vilâyet idaresinde de görev alabileceklerine bir örnektir (Nerşahi, s. 29).

649 — b. 2828 - 2835.

Y u s u f , hükümdarın yiecek hususundan tamamen emin bulunması için a  ba  l  n önemini böylece belirttikten sonra, böyle bir için, emektar ve dolayısıyla çok denenerek güvenilirliği anlaşılmış bir kimseye verilmesi lüzumuna da işaret ederek şöyle der : «Bu i  için çok eski ve emektar bir hizmetkâr lâzımdır ki, acıyı, tatlıyı ve sair yemeği hem vaktinde hazırlasın hem de beyini esirgesin. Zira, ihsanını esirgemeyen bir bey, (ancak) hizmeti uzun ve emeği çok olan kimseye güvenebilir. A  ba  nın gözü tok ve g nl  zengin olmalı, temiz olduğu gibi yüzü ve kıyafeti de ay gibi parlamalıdır. Yine o, takva sahibi, din ve  eriatı tanır bir kimse olmalıdır ki, böyle insanlardan doğruluk gelir. A   temiz olursa temiz yemek verir ve bunlar da seve seve yenilir. A  gözlü kimse ise yemeğe hasis davranır ve onu berbat eder. Yemek temiz olmazsa insanın boğazında kalır. Temiz olmayan kimseyi yemekten uzak tutmalıdır. A  nın yüzü ve kıyafeti güzel, tavrı iyi, saçı - sakalı da düzgün ve tıra lı (y l  ), yakışıklı ve özü - sözü bir olmalıdır. Eğer a  ba   dürüst biri olmazsa onun bütün yamakları (işçisi) da dürüst olmaz. (Ayrıca) a  ba   akıllı ve bilgili olmalı, yemek vakti gelince elini çabuk tutmalı; usûl ve erk n dairesinde hizmet ile (huzura) girip  ıkar en daima   ne bakmalıdır. İ te a  ba   böyle bir kimse olursa sofraya ve kapları iyi idare eder ve beyi de ondan şüphe etmeden yemeğini yiyebilir» (650).

Görülüyor ki a  ba  nın denenmiş ve güvenilir bir kimse olması yanında, gerek giyim - ku am gerekse kılık - kıyafet bakımından da temiz, düzgün ve mütenasip bir kimse olması gerekmektedir. Diğer taraftan g r ld  u gibi onun emrinde Y u s u f 'un «i  i» sözü ile ifade ettiği yamakları vardır ki hem hükümdar huzuruna sofraya çıkarmak hem de mutbaha i lerinde emri altında çalıştıkları anlaşılıyor. Öte yandan Y u s u f , bu yamaklar hakkında bilhassa idi  ba   bahsinde oldu a etraflı bilgi vermiştir ki aşağıda ayrıca işaret edilecektir.

650 — b. 2836 - 2878.

Y u s u f'un verdiği bu bilgilere dayanarak aşçıbaşının vazifelerini;

- 1 — Mutbah'ın sevk ve idaresi ile, yemeklerin pişirilmesine nezaret etmek,
- 2 — Hükümdarın sofrasını kurdurmak, Kapucubaşı'nın denetiminde yemekleri huzura çıkarmak,
- 3 — Yemekleri behemehal vaktinde ve usûlü dairesinde takdim etmek,
- 4 — Takdim ettiği yemeklerin temiz ve bilhassa zehirlenmelere karşı emin olmasından Kapucubaşı ile birlikte sorumlu bulunmak,

şeklinde belirleyebiliriz. Buna göre K a r a h a n l ı sarayı, aşçıbaşılık konusunda da muasır öteki saraylardan az - çok ayrı bir özellik göstermekte ve kendine has gelenekleri korur görünmektedir. Batıdan gelen *İran - İslâm* kültür tesirleri ise bu konuda ancak «hânsâlâr» unvanına inhisar etmiş gibidir.

b — İdişçibaşı (İçkicibaşı).

Y u s u f H â s H â c i b'in eserinde aşçıbaşı'dan sonra idişçibaşı yer almıştır. *Türkçe* kadeh, bardak ve benzeri şeyler anlamındaki «idiş» sözü ile ilgili olan ve içkicibaşı anlamını ifade eden idişçibaşı, adından da anlaşılacağı gibi hükümdar sofrasının veya sarayda tertiplenen ziyafetlerin meşrubatını hazırlamakla vazifeli bulunanların başında duran kimsedir. Bu itibarla İdişçibaşı'nın, S e l ç u k l u sarayında umumiyetle şarab-dâr-ı hâss (⁶⁵¹) unvanı ile gördüğümüz saray vazifelisi ile hemen aynı işi yaptığı muhakkaktır. Nitekim Y u s u f'un, «içki işine bakan insan nasıl olmalıdır ki hükümdar ona inansın ve iç huzuru ile elinden içsin» demesi de (⁶⁵²) onun başlıca vazifesinin

651 — K ö y m e n, *Saray Teşkilâtı*, s. 33; U z u n ç a r ş ı l ı, *Medhal*, s. 35.

652 — b. 2881, 2882.

ne olduğunu göstermektedir. Yine aynı ifade, onun bu vazifeyi yerine getirirken hükümdarın meşrubat yoluyla zehirlenmelere karşı korunmasından da sorumlu olduğunu gösteriyor ki, aşçıbaşısı gibi bu bakımdan idişçibaşının da Kapucubaşı'nın denetimi altında görevini yaptığını yukarıda belirtmiştik.

Y u s u f ' a göre bu işe içkiyi iyi muhafaza eden ve bunu hazırlamasını bilen bir içkici (idiş tutguç) lâzımdır. O, bu iş için lâzım olan her türlü malzemeyi, bilhassa sağlığa iyi gelen ve ilâç nevinden olan bazı otları (⁶⁵³) daima hazır bulundurmali, bunlarla hazım (güvâriş), kuvvet (ma'cun) veya müşhil (çurnı) ilâçları hazırlamalıdır. İçki (icgü) ve şarap (süçig)'tan başka, kuru ve yaş meyve gibi bütün yenilen, yalanan ve içilen şeyler boğaza hep onun elinden girerler. Bu bakımdan içkicibaşılık için çok titiz bir insan lâzımdır. O, bütün işlerini doğruluk ile yapmalı, uygunsuz kimseleri kendine yaklaştırmamalıdır (⁶⁵⁴).

B a l a s a g u n l u, idişçibaşının bilhassa içki ve benzeri şeyler ile yemişler hususundaki görevleri hakkında ayrıca şunları söyler: «İçkiyi bizzat kendi eli ile karıştırmalı, kendisi mühürleyerek muhafaza altına almalıdır. Yemek ve içkiye karıştıran bütün ilâç ve (şifalı) otları kendi eli ile karıştırmalı ve bunların temizliğine dikkat etmelidir. Kuru, yaş meyve ile gül bahı (cülengbin), gül şurubu (cülâb) gibi içkileri (şerâb) bizzat kendisi yapmalı ve muhafaza etmelidir» (⁶⁵⁵).

Kutadgu Bilig'de idişçibaşının sâkî'leri üzerinde de önemle durulmuştur ki aynı hususun aşçı yamakları için de varit olduğu

653 — A r a t, 2887 numaralı beyitte yer alan ot sözünü, doğru-
dan doğruya ot olarak tercüme etmişse de, sözün gelişin-
den de anlaşılacağı gibi burada ot'tan maksat sağlığa ya-
rayışlı bazı malzemedir.

654 — b. 2886 - 2901.

655 — b. 2902 - 2904.

şüphesizdir. Buna göre idişçibaşının sâkileri (⁶⁵⁶) hep genç (sakalsız) ve güzel yüzlü olmalıdır. Yüzleri tıraşlı (tüysüz) olması gereken (⁶⁵⁷) bu gulâmlar'ın yüzü dolunay (tolun teg), boyu fidan (bodı tal), saçı kara ve görünüşleri de tasvir (bediz = heykel) gibi güzel; belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları alkırmızı olmalıdır. Onların yeşil, mavi, sarı ve al ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yiyecek (aşagu) taşımaları (⁶⁵⁸) hoş olur. İçkinin kıl, tüy ve çör - çöpten korunması için bunların sakalsız ve temiz olmaları lâzımdır. Kadehte kıl bulunması veya kılın gerek yemeğe gerekse suya düşmesi yakışıksız ve tatsız birşeydir. Kadehçi temiz ve güler yüzlü olursa, içilen içki iştihâ ile içilir ve insanın içine siner (⁶⁵⁹).

Y u s u f H â s H â c i b, yaptığı işin nezaketinden dolayı idişçibaşının da her bakımdan itimadedilir bir kimse olması lüzumuna işaret ederek, aynı aşçibaşı gibi uzun yıllar iyice sınıanmış, nefsine hâkim ve doğru yolda yürüyen birine bu işin verilmesi gerektiğini söyler (⁶⁶⁰); «idişçi güvenilir, sadık ve doğru ol-

656 — Y u s u f bu anlamda boşgüt kelimesini kullanmaktadır ki, Kaşgarlı Ma h m u d'a göre asıl anlamı zenaat erbabının yanında çalışan çırak demek idi (Kilisli I, 376-Atalay I,451). Y u s u f bunlardan idiş tutguçı (kadeh tutucu) olarak da söz eder (b. 2925).

657 — A r a t “yalıñ yüzlüg oğlan” ifadesini, yüzünde henüz tüy belirmemiş olarak tercüme etmiştir. Ancak aynı cümleyi, “yüzleri tıraşlı” şeklinde tercüme etmek bizce daha uygundur. Öte yandan yine bu cümle, sâki'lere oğlan da denildiğini ve bunların gulâmlardan seçildiğini göstermektedir.

658 — b. 2916. Bilhassa bu ifade, yukarıda söylediğimiz gibi, aşçı yamaklarında da aynı vasıfların arandığını göstermektedir. Diğer taraftan R. R. A r a t, aşagu kelimesini “yemek” olarak tercüme etmişse de, bizce muhtelif yiyecekler anlamında kullanılması gerekir.

659 — b. 2916-2920.

660 — b. 2884. Y u s u f burada, ya öz kardeşin (öz igdiş) veya yıllarca sınıanmış (smamış yılın) ifadesini kullanıyor.

duğu kadar gözü gönlü tok ve tabiatı o derecede dürüst, gönlü, aklı ve yüreği dosdoğru, ayrıca akıllı ve bilgili olmalıdır» der (⁶⁶¹).

Hükümdarlar için her türlü tehlikenin boğazdan geleceği şeklindeki görüşünü burada da tekrarlayan (⁶⁶²) Yusuf, boğazın tadının aşçı ve içkici elinde bulunduğunu, eğer bunlar itimadedilir kimseler olmazlarsa hükümdarın emniyet içinde yazıp - içmesinin çok güç olacağını belirttikten sonra hükümdar'a şu öğütte bulunur: «Ey hükümdar, şu birkaç işe sâdık, gözü tok ve hayâ sahibi seçkin insanlar ara. Bunlardan biri yalavaç (elçi), biri bitigçi (kâtib), biri idişçi biri de aşçıdır. Bunların herbirini çok iyi seç. Eğer elçi ile kâtib olgun kimseler olmazsa, bunun zararı memlekete dokunur. Eğer içkici ve aşçılar çiğ kimseler olursa, bunun zararı hayatın temeli olan cana dokunur. Ama, her ikisi de ne kadar itimad telkin ederlerse etsinler, seni senden daha iyi koruyabilecek kimse olamaz» (⁶⁶³).

İdişçibaşının, öteki idişçilerle birlikte günlük işlerini yürüttüğü bir yer, meselâ Selçuklu sarayındaki gibi bir şarab-hâne var mıydı? Bu hususta herhangi bir kayda sahib değilsek de, var olduğunu kabul etmemeye hiçbir sebep yoktur. Diğer taraftan onun hazım ilacı, müshil, ma'cun vb. hazırlamasını bilen biri olması gerektiği kaydedildiğine göre, az çok tababetten anlar biri olması veya en azından bu hususta bir tabib ile işbirliği yapması da mümkündür.

Arat da buna dayanarak idişçibaşı hakkındaki bu ifadeyi "Öz kardeşlerinden veya uzun yıllar sınanmış... biri olmalıdır" şeklinde tercüme etmiştir. Yusuf, herhalde hükümdara çok yakın ve sadakati denenmiş biri anlamında bu ifadeyi kullanmış olmalıdır. Değilse hükümdarın kardeşlerinden birinin bu işle vazifelendirilebileceği hiçbir şekilde izahı mümkün olmayan bir husustur.

661 — b. 2885, 2896, 2900.

662 — b. 2891.

663 — b. 2927 - 2940.

İdişçibaşı'nın vazifelerini de maddeler halinde göstermek gerekirse, şöylece sıralayabiliriz :

- 1 — Lüzumlu bütün meşrubat ile, ma'cun, hazım ilâcı ve müşhil gibi şeylerin hazırlanmasında kullanılan malzemeyi tedarik etmek ve bunları bizzat hazırlamak,
- 2 — Gerek hazırladığı meşrubatı gerekse ilgili malzemeyi daima kilit altında ve emniyette bulundurmak,
- 3 — Sofralarda bulundurulması gereken yaş ve kuru meyve, çerez ve benzeri şeyleri hazır bulundurmak,
- 4 — İçki, meyve, ma'cun ve benzerlerini, zamanında kapucubaşının kontrolünde sofraya takdim ve boşgut'ları (sâki'ler veya yamaklar) vasıtasıyla sofrada bulunanlara ikram etmek.

Görülüyor ki, Selçuklu sarayındaki gibi, Sâkî riyasetinde ayrıca saray sâkileri diye bir zümre yoktur ve bu hizmet idişçibaşının boşgutları tarafından yerine getirilmektedir. Bu da, saray teşkilâtında Karahanlılar'ın kendilerine mahsus gelenekleri devam ettirmekte olduğunun bir işareti olmalıdır.

c — İlbaşı.

Kutadgu Bilig'de İlbaşı'lığa da yer verilmiş ise de, vazifesi hakkında pek bilgi verilmemiştir. Hemen bütün mühim makamlar için ayrı bir faslın yer aldığı Yusuf'un eserinde, bunun hakkında ayrı bir faslın bulunmayışı, ilbaşılığa fazla önem vermediğini gösterir mahiyettedir. O, saray kapusundakilerin derece derece yükselebileceklerini ifade ederken «kimisi hayl (hil) alır ve haylbaşı olur, kimisi (de) at - aygır üzerine ilbaşı olur» (664) demek suretiyle ilbaşı'nın da vazifesinin ne olduğunu gösterdiği gibi, aynı zamanda ona haylbaşı'lıktan hemen sonra yer vermiş görülmektedir. Mamafih hemen arkasından da sübaşı'lığın kay-

dedilmiş olması, bu sıralamanın rütbeye göre yapıldığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Mamafih Yusuf'un şu kısa açıklamasından da anlaşılacağı üzere, Karahanlı sarayının ilbaşı'sı, öteki sarayların emîr-i ahır'udur. Bu hususla ilgili olarak Kaşgarlı Mahmud da, il'in aynı zamanda at'ı ifade eden bir kelime olduğunu ve bundan dolayı seyis'e ilbaşı denildiğini kaydetmiştir (⁶⁶⁵). Ancak, ne ilbaşı'nın emrinde çalışan öteki ahır hizmetlileri ne de hükümdarın şahsına ait atların beslendiği ahır hakkında birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Bilinen birşey varsa o da Karahanlı hükümdarlarının şahıslarına mahsus pek çok atlarının bulunduğu ve alay gösterileri ve seferler sırasında gulâmlardan atları bulunmayanlara bu atlardan verildiğidir (⁶⁶⁶). Alay gösterisi (veya sefer) bittikten sonra gulâmlardan geri alınan bu atlara tugrağ denildiğine ise daha önce işaret edilmiştir.

ç — Câmedâr.

Bilindiği gibi Câmedâr, hükümdara ait elbiselerin muhafızıdır. Ancak, candâr'lık konusunda olduğu gibi, câmedâr'lığın da XI. yüzyıl Karahanlı sarayında mevcut olduğuna dair, muasır kaynaklara dayanan bilgimiz yoktur. Ne Balasagunlu Yusuf, ne Kaşgarlı Mahmud ne de öteki muasır yazarlar Karahanlı sarayında böyle bir hizmetten söz etmemişlerdir. Ancak Avfi'nin *Cevamiü'l-Hikâyât ve Levamiü'r-Rivâyât* adlı eserinde buna dair bazı bilgiler yer almıştır. Avfi'ye göre, daha önce birkaç defa işaret ettiğimiz gibi, hırsızlık ve yol kesicilikle uğraşan serseri takımını ortadan kaldırmaya karar veren Tamgaç Buğra Han İbrahim, bunlardan 300 kişiyi sözde hizmetine alır. Onlara bâr (ziyafetli toplu kabul) tertibeder. Cümlesi burada hazır olur ve hükümdar'ın elini öperler. (Daha sonra) câmedârlar onları câ-

⁶⁶⁵ — Kilisli I, 49-Atalay I, 49.

⁶⁶⁶ — Kilisli II, 217-Atalay II, 272, 3.

mehâne'ye götürürler ve nihayet, diğer bir sarayda (veya sarayın bir başka bölümünde) hepsini yakalayarak öldürürler (⁶⁶⁷).

Eğer A v f i 'ye inanmak gerekirse XI. yüzyılın hiç değilse ikinci yarısında Batı Karahanlı sarayında hükümdar elbiselerinin saklandığı (ve şüphesiz dikildiği) bir câme-hâne ve burada çalışan câmedârlar vardı. Onun bu kaydı, «câmedâr» ve «câme-hâne» gibi adların değilse bile, böyle bir yerin varlığını kesinlikle gösterir durumdadır. Ancak bunların türkçe ad ve unvanlarının neler olduğunu da bilemiyoruz. Diğer taraftan, Z. V. T o g a n 'ın işaret ettiği gibi, A v f i 'nin, «camedârlar onları câme-hâne'ye götürdüler» şeklindeki kaydını, onlara orada elbiseler diktiler şeklinde anlamak mümkün ise (⁶⁶⁸), câme-hâne kısa zamanda pek çok kimseye elbise diyecek kadar geniş imkânlarla sahibdi ve hizmetlilerin, mensuboldukları hizmet grubuna göre giymeleri gereken özel kıyafetler de burada dikiliyordu. O halde emîr-i câme-hâne diyebileceğimiz baş câmedâr'ın emrinde de birhayli câmedâr bulunuyor olmalıdır. Mamafih Y u s u f H â s H â c i b 'in böyle bir vazifeden söz etmemesini izah güçtür. Onun bu konudaki suskunluğu karşısında, eserini yazdığı dönemde Kaşgar sarayında en azından câmedâr unvanının mevcut bulunmadığını söylemek durumundayız.

d — Diğer Müteferrik Saray Hizmetleri ve Hizmetlileri.

Y u s u f H â s H â c i b, buyara kadar ele aldığımız saray mansıbdarlarının çoğu için eserinde ayrı fasıllar tahsis ettiği halde, üzerinde fazla durmaya lüzum görmediği anlaşılan bazı hizmet erbabını da yalnızca ismen kaydetmekle yetinmiştir. Onun, Kapucubaşı'nın vazifeleri dolayısıyla daima kontrol altında bulundurması gerekenler arasında yer verdiği bu hizmet erbabı; *döşekçiler, tuğcular, kuşçular, kişçiler* ve *okçu - yaycılar*'dır (⁶⁶⁹).

667 — *Cevami*, s. 86, 87.

668 — T o g a n, *Karahanlılar*, s. 56.

669 — b. 2557, 2558. A r a t, 2558 numaralı beytin tercümesini verirken yalnız okçu demiş, yay'dan hiç söz etmemiştir.

Balasagulu'nun ismen kaydetmekle yetindiği bu vazife erbabı hakkında, yaptıkları iş ile ilgili olarak aldıkları adlardan bazı sonuçlar çıkarmak durumundayız.

Bunlardan döşekçiler'in, Selçuklu sarayında gördüğümüz ferraşlar (⁶⁷⁰) ile aynı hizmeti gören kimseler oldukları şüphesizdir. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud da hükümdarların yaygıcısına «ordu - başı» denildiğini ifade ederken, bunu ferraş kelimesi ile tercüme etmiştir (⁶⁷¹). Ele aldığımız dönemde Karahanlılar'ın ordu kelimesini saray anlamında da kullandıklarına daha önce işaret etmiştik. Bu itibarla ordubaşı'nın, döşekçilerin (töşekçi) başında bulunan kimse olduğunu ve emrindekilerle birlikte, yaygı ve sair mefruşat işlerinden başka sarayın her türlü ayak hizmetlerini gördüklerini söyleyebiliriz. Selçuklular'ın aksine Karahanlılar bu hizmetle ilgili Türkçe unvanları da muhafaza etmişlerdir.

Tuğcular'dan daha önce bahsetmiştik. Kuşçuları ise merhum R. R. Arat «doğançılar» olarak tercüme etmiştir ki her halde uygun olanı da budur. Dolayısıyla kuşçuların, hükümdara mahsus av doğanlarını yetiştirmek ve av esnasında belki de onları kullanmakla vazifeli kimseler olduklarını söyleyebiliriz. Gerçekten, Yusuf Hâs Hâcib hükümdar'ın kuş avını öteki vahşi hayvan avından ayrı olarak kaydettiği gibi (⁶⁷²), Kaşgarlı Mahmud da hükümdarın kuş avlamasından (⁶⁷³) ve herhangi bir yeri kuşlak (kuş avlamaya mahsus yer) (⁶⁷⁴) edinmesinden bahsetmiştir. Bu ifadeler hükümdarların zaman zaman kuş avına gitiklerini ve bu maksatla saraylarındaki kuşçu-

670 — Bu hususta bk. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 36, 37. verirken yalnız okçu demiş, yay'dan hiç söz etmemiştir.

671 — Kilisli I, 118-Atalay I, 124. *Ordubaşı=İsmü'l-Ferrâşu l'l-Mülûk*.

672 — b. 2583.

673 — Kilisli III, 221-Atalay III, 299.

674 — Kilisli II, 218-Atalay II, 273.

lara avcı kuşlar besletip, bunlar vasıtasıyla avlandıklarını teyid-etmektedir.

Kuşçiler'e gelince, (⁶⁷⁵) gördükleri iş hakkında kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Kuş sözü, ele aldığımız dönemde «okluk = sadak» ve «samur» anlamlarında kullanılıyordu (⁶⁷⁶) Kuşçu'dan hemen sonra kaydedilişine bakarak bize göre kuşçı'den maksat, samur vb. kürk hayvanı avlamakla vazifeli olanlar olmalıdır. Zira, okçu - yaycılar ayrıca kaydedildiğine göre burada kuşçıyı «sadakçı» olarak nitelemek doğru olmasa gerektir.

Okçu - yaycılar hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Bunlar hükümdar'ın gulâmlarından olan hassa askerlerine mensub yaya birlikleri olabileceği gibi, av hizmeti görenlerle yan yana kaydedilişlerine bakılırsa, hükümdarın vahşî hayvan avlarında kullanılmak üzere yetiştirilmiş vazifeliler de olabilirler. Nitekim Balasagunlu'nun, yetişmekte olan bir saray hizmetlisi hakkında, «iyi nişancı ve cesur ise o, okçu - yaycı olur» demesi (⁶⁷⁷) bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Mamafih, sözü edilen okçu - yaycıların, gece ve gündüz nöbeti tutan saray muhafızlarının mensub bulunduğu askerî birlikler olması da ihtimalden uzak değildir.

Karahanlı sarayının, haklarında kaynaklarımızın bahsettiği imkânlar ölçüsünde bilgi verdiğimiz bu vazifelilerinden başka hizmetlilerinin de bulunabileceği tabiidir. Bu cümleden olarak Avfî'nin naklettiği bir hikâyeye bakılırsa, herhangi bir yere giderlerken Karahanlı hükümdarlarının önlerinden yürüyüp, savulun, yol açın diye bağırان dūr - bâş'larının var-

675 — b. 2558'de Arat tarafından "avcı" olarak tercüme edilmiştir ki gördükleri işin mahiyeti hakkında açık bilgi edinmek mümkün olmuyor.

676 — bk. *DLT Dizini (İndeks)*, s. 334.

677 — b. 4046.

lığına da ihtimal verilebilir (678). Diğer taraftan Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre, herhangi bir iş zuhurunda veya herhangi bir işe başlayacağı zaman hükümdar'ın hâşiyelerini yanına çağır-makla vazifeli olan «tartığcı»lar da saray hizmetlilerinden olma-lıdır (679). Ayrıca Karahanlı hükümdarlarının gulâm-larının (oglan) saray teşkilâtında mühim rol oynadıklarını ve bunların kademe kademe yükselerek hem sözü edilen saray ma-kamlarına hem de öteki idarî makamlara getirildiklerini de söy-lemeliyiz. Hükümdarın gulâmlarına nazaran ikinci plânda kal-makla beraber, diğer saray büyüklerinin de, muhtelif işlerinin yürütülmesinde istihdam ettikleri gulâmlarının varlığına yukarı-da işaret etmiştik.

Yusuf Hâs Hâcib, sarayda muhtelif dereceleri iktisabetmiş olanların davranışları ve birbirleri ile münasebetleri hakkında da bazı tavsiyelerde bulunmuştur ki sözkonusu dönem Karahanlı sarayının hizmetli kadrosunun günlük yaşayış-larını kısmen olsun aydınlatmak bakımından dikkate değer. O, bu hususta şunları söyler: «Saraya girdiğin vakit dikkat et, sana kim hürmet ederse sen de ona hürmet göster. Kibirli olma. Bir yere elini kolunu sallayarak girme. Orada selâm verirken de lâubali hareketlerde bulunma. Oturduğun vakit yerini bil, insan-ları incitme. Onlara karşı nezaketle muamele et. Gürültülü bir

678 — *Cevami*, s. 96. Bu hikâyede Kaşgar Han'ının Hızır Bey adlı birine “sana hanlık vereyim, Pâyize ve çetr ve Dûrbâş ihsan edeyim” denilişine bakılırsa, Pâyize ve çetirden baş-ka, önünde dûrbâş adı verilen çavuşların yürümesi de hükümdarlık alâmetlerindendi. Bu çavuşlar hükümdarın önü sıra yürüyüp Dûr Bâş (savulun, yol açın) diye bağı-rdıklarından, kendilerine bu ad verilmiştir (Uzunçar-şılı, *Medhal*, s. 37). Diğer taraftan, umumiyetle Moğol devri deyimlerinden olarak bilinen pâyizenin burada kay-dedilmesi de dikkate şâyandır.

679 — Kilisli I, 385-Atalay I, 462. Kaşgarlıya göre bu çağırma işine tartığ, çağırana da “tartığcı” deniliyordu.

şekilde boğazını temizleme (kakırma) ve tükürme (sudma). Bu, küstahlık olur ve hoş karşılanmaz. Bir de bağdaş kurma ve yan yatma. Kahkaha atma. Tırnak da kesme. Bacaklarını da yayıp oturma. Bunlar insanı itibardan düşürür ve ikbale mani olur. Eğer kendi akranların ile oturuyorsan, (hükümdar) çağırır çağırılmaz yerinden kalk ve huzura git» (⁶⁸⁰). O, bu konudaki öğütlerine şunları da ilâve eder: «Saraydaki insanlar ile iyice anlaşmalı, onlar ile karışmalı ve onlara gidip - gelmelidir. Sen, beye yakın olmak istersen kapudakilerle yakınlık kurmaya çalış. Kapudaki insanlar üç çeşittir. Bunlardan biri senin büyüklerindir. Büyüğe hizmet edersen sen de saadete erersin. Büyüklerin sözlerini dinle, hizmetlerine koş. Büyüklerin sözünü tutan arzusuna erer. Bir de sana denk ve arkadaş olanlar vardır. Onları kendinden uzaklaştırırsan sana düşman, yaklaştırırsan dost olurlar. Bir de senden küçükler vardır. Hayatın acı ve tatlı anları bunlarla birlikte duyulur. Gayret et, küçüklerin sana tahakküm etmelerine meydan verme. Onlarla ağız şakası yapma (tilin oynamagıl), diline hâkim ol. Bunlar hizmet ederken herhangi bir şeyde yanlışlık yaparlarsa cezalandır. Onları başıboş bırakma, daima kontrol et. Kendine denk olan kimseyi ahbap edin» (⁶⁸¹).

Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, saraydaki makam sahiblerinin emirleri altında bulundurdıkları ve muhtelif hizmetlere koşturdukları kimselere «yumuşçı» denildiği de görülmektedir. Deyimin, vazife, iş anlamındaki yumuş sözü ile ilgili olduğu da bilinmektedir (⁶⁸²).

680 — b. 4110-4125.

681 — b. 4168-4203.

682 — b. 2542, 5955. Yusuf'un bu vesile ile verdiği bilgiden anlaşıldığına göre *Yumuşçılar*, ilerigelenlerin birbirlerine haber göndermek için istihdam ettikleri kimselere denilmektedir.

III. BÖLÜM

MERKEZ ve TAŞRA TEŞKİLÂTI

A — İDARECİLER HİYERARŞİSİ

a — Memuriyetler ve Unvanlar

Çalışmamızın bu bölümünde, ele aldığımız dönem **K a r a - h a n l ı l a r** devletinin merkez ve taşra teşkilâtı hakkında bilgi vermeden önce, bu teşkilâtta vazife alanların, umumiyetle saray kapusunda ve en alt kademedен başlayıp, hangi merhalelerden geçeceklerine dair **B a l a s a g u n l u Y u s u f** ile **K a ş - g a r l ı M a h m u d**'un verdiği bilgileri kısaca gözden geçirmek her halde faydalı olacaktır. Zira böylece, aynı dönem **K a r a h a n l ı** idarecilerine, makamlarına göre verilen unvanlar hakkında da bir fikir edinmek mümkün olacaktır.

Y u s u f H â s H â c i b'in, devlet adamı, hizmetkâr veya memur anlamında bazan “ilçi kişi” (⁶⁸³), bazan “işçi” (⁶⁸⁴) ve bazan da “tapugçı” (⁶⁸⁵) adı ile kaydettiği bu vazifeliler hakkındaki görüşlerine göre, bunlar iki türlü idi. Bunlardan biri daha küçük yaşlardayken hizmete alınanlar, biri de yetişkin hale geldikten sonra hizmete intisabedenlerdir. **Y u s u f** bunlardan, küçükken hizmete girip benlik ve gururdan geçenlerin daha iyi olacağını

683 — b. 5912.

684 — b. 2777, 2808.

685 — b. 203, 5371.

ifade etmiştir ki devrin hâkim telâkkisinin de bu olduğu ve *Ortaçağ Türk - İslâm devletlerinin hemen hepsinde gördüğümüz gulâm sisteminin de bu telâkkiden kaynaklandığı şüphesizdir*. Dolayısıyla Y u s u f burada da, başta hükümdar sarayı olmak üzere, ilgili öteki devlet ricalinin kapularına gulâm (oglan) olarak intisabeden bir kul'un nasıl yetiştirilmesi gerektiği konusunu etraflı bir şekilde aydınlatmaktadır. İşaret edildiği üzere, ona göre; "insan kapuda hizmet etmek isterse bu işe küçük yaşta başlamalıdır. İlk önce töre ve usûlü (törü ve toku) öğrenmeli, hareketlerini buna göre düzelterek giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketleri edep dairesinde olmalıdır. Böyle bir kimse erkenden kalkıp hizmete hazır bulunmalı, sözlerinde ve hareketlerinde mütevazi olmalıdır. Yine, her işi (yumuş) sür'atle ve vaktinde yapmalı, işine iyice dikkat edip, gözü ve kulağı da her an tetikte bulunmalıdır. Bunların yanı sıra kendisinden büyüğe hizmet etmesini ve dilini tutmasını bilmeli, ulu - orta söz söylememelidir. İşte bu hususlara dikkat eden bir genç, hizmette başarı gösterirse, beyine yakın olur ve merhaleleri (keçig) başarıyla geçer. Artık iş, huzura veya ilgili yerlere girip çıkarken ve dileklerle ricaları arzederken, bunun usulünü öğrenmeye gelmiştir. Küçük rütbeli kimseler (kiçig kur), işin bu safhasına ulaştınca, bey ancak ondan sonra onların yapacakları işleri tayin eder. Dolayısıyla bu merhaleye gelmiş bir hizmetkâr akıllı ve dürüst tabiatlı biri olur ve hizmetini de beye arzemesini bilirse, çabuk yükselerek ikbale erer. İyi nişancı ve cesur ise okçu - yaycı olur, doğru tabiatlı ise tamgaçı (mühürdar) olur. Tavrı ve hareketi temiz ve yüzü de güzel ise bey onu idişçi (sâkî) yapar. Yazı ve hesap işlerini bilirse ağıcı (hazinedar), yazısı yanı sıra anlayışı ve zekâsı da iyi ise bitigçi (kâtib) olur" (686).

Görünüşe göre bilhassa bundan sonra hükümdarın huzuruna girip çıkma ve huzurda bulunma ile ilgili örf ve âdetlerin iyi bilinmesi gerekmektedir. Buna göre, daha önce işaret ettiğimiz

gibi, huzura girecek bir kimsenin önce sağ ayağını atarak içeriye girmesi, sağ el sol elin üzerine gelecek şekilde el kavuşturup, ayaklarını da bitiştirerek önüne bakar bir vaziyette durması gerekiyordu. Ayrıca, hükümdar'a birşey arzederken iki diz üzerine çökerek elleri yana sarkıtmak, sağa - sola bakmadan daima hürmet üzere bulunmak da huzurda bulunmak âdâbındandı. Bütün bunlardan başka, huzurda bulunan bir kimsenin çok dikkatli davranması, görülmemesi gereken hususları görmemesi, hükümdar emir buyururken onu can kulağı ile dinlemesi, yine hükümdar birşey sorduğunda mutlaka doğruyu söylemesi ve en mühimi de buyruğunu (yarlıg) sadakatle yerine getirmek gibi hususlara çok dikkat etmesi gerekiyordu (687).

Y u s u f, bu merhaleye ulaşmış kimseler için; "içki içme, boşu boşuna dolaşma, yakışsız işlerden derhal uzaklaş, işittiğin sözleri işitmemiş gibi, gözünün gördüklerini görmemiş gibi ol" şeklinde tavsiyelerde de bulunduktan sonra (688) şöyle devam eder: "İnsan böyle hizmet eder ve kendini beğendirirse, ikbali günden güne artar. Bunlardan kiminin emrine hil (takım) verilir ve hil başı (haylbaş), kimi de at - aygır üzerine ilbaş olur. Kimi sübaş, kimi hâcib, kimisi hükümdarın sır tevdi ettiği kâtib (ıhmga) olur. Bu derecelere erişip iyi hizmet eden kimseler büyüklüğe ulaşırlar ve bütün arzularına kavuşurlar. Kimi aklı ile Öge'liğe yükselir, kimi Kök - Ayuk'luk ile şöhret bulur. Kimi İnanç Bey, kimi Çağrı Bey, kimi Tigin Bey ve kimi de Çavlı Bey olur. Kimi Yavgu, kimi Yuğruş veya İl Beyi, kimi de unvanının eşi olmayan Er Ögi olur. Hizmetkârın derecesi (kur'ı) buraya kadardır. Bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi (ağırlık kurı) yoktur. Bir hükümdar hizmetkârlarını bu derecelere kadar yükseltirse, onların hakkını, kendisine minnettar bırakacak kadar ödemiş olur" (689).

687 — b. 4051 - 4060.

688 — b. 4061, 4062.

689 — b. 4063 - 4071.

Y u s u f H â s H â c i b, aynı bahsin devamında, yukarıda bahsetmediği bir “on otag” rütbesinden söz etmektedir ki, askerî teşkilât kısmında ayrıca üzerinde durulacağı gibi, aşağı-yukarı yüzbaşı demek oluyordu. Nitekim o, on otag’lığı haylbaşı’lıktan sonra göstermek suretiyle onun işgal ettiği makamı az çok belirtmektedir (⁶⁹⁰). Aynı yerde o, daha önce Yuğruş olarak söz ettiği makam sahibinden bu defa da vezir olarak söz etmektedir ki yine ayrıca işaret edileceği üzere, yuğruş, vezir’in Türkçe karşılığı idi.

Burada öncelikle şu iki hususu önemle belirtmekte fayda vardır. Birincisi, görüldüğü üzere, hizmet oğlanlığından en yüksek rütbeli devlet vazifelilerine kadar hemen bütün idareciler saraydan yetişmektedirler. Bir başka söyleyişle saray, sadece hükümdar ve ailesinin ikamet ettiği ve devletin de idare edildiği bir merkez değil, aynı zamanda her çeşit memurun yetiştirildiği bir okul mahiyetindedir (⁶⁹¹). İkincisi de Y u s u f’un bu kayıtlarından, aşağıdan yukarıya doğru muhtelif rütbeler arasında az çok açık bir sıralamanın, bir silsile-i meratib’in ortaya çıktığı hususudur. Görüldüğü gibi büyük beyler için bu silsile şu şekilde beliriyor. Şüphesiz hepsinin üzerinde hükümdar yer almak üzere;

- 1 — Hükümdar (Hakan, Han, Terken, İlig, Bey vb.)
- 2 — Er Ögi
- 3 — İl Beyi
- 4 — Yuğruş (Vezir)
- 5 — Yavgu (Yabgu)
- 6 — Çavlı Bey, Tegin Bey, Çağrı Bey, İnanc Bey
- 7 — Kök Ayuk
- 8 — Öge

690 — b. 4139.

691 — Şüphesiz, muhtelif bölge ve eyâletlerin hâkimi olarak hizmet gören Hânedan mensubu şehzâdeler ile muhtesib ve kadı gibi dini zümreye mensub idareciler bunun dışında idi.

Yine büyük beyler konusunda Kaşgarlı Mahmud'un kayıtlarına gelince; bunlar Yusuf Hâs Hâcib'in verdiği bilgilerden az - çok farklılık arz etmektedir. Kaşgarlı, büyük beyler için bir silsile-i meratib tayin ederken, bu silsilede yer alanların derecelerini hükümdar'a göre tayin etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre, halktan olup, vezirlik derecesine ulaşmış olanlara "yuğruş" denilir ve yuğruş, hakan'dan bir derece aşağıdadır ⁽⁶⁹²⁾. Yine halktan olup, hakandan iki derece aşağıda bulunan kimseye "yavgu (yafgu - yabgu)" ⁽⁶⁹³⁾, hakandan üç derece aşağıda bulunan kimseye de "Tüksin" ⁽⁶⁹⁴⁾ denilmektedir.

Kaşgarlı, hânedan mensubu şehzâdelere verilen "tegin" lâkabının yerini ve mahiyetini belirtmeden, "Öge" veya "Öke" nin tegin'den bir derece aşağıda bulunduğunu ve bu lâkabın da halktan olup, denenmiş, yaşlı ve akıllı kimselere verildiğini belirtmektedir ⁽⁶⁹⁵⁾. Burada tegin'den maksat, hânedan azası yetişkin erkek evlâd ise, kanaatimizce, bunları da hakandan bir derece aşağıda ve vezir derecesinde saymamız gerekir. Eğer Balasagunlu'nun "Tegin Bey" unvanı ile kaydettiği bir yüksek emîrlik rütbesi kastediliyorsa o halde, az çok Yusuf ile Mahmud'un verdiği bilgiler birbirine uyuyor demektir. Yine o, "tegit" kelimesini, tegin'in çoğulu olarak ifade ettikten sonra, hânedandan olmayanların büyükleri ve itibarlıları ile hakan çocuklarının küçüklerine "öge tegit" ⁽⁶⁹⁶⁾ denildiğini belirtmektedir. Kaşgarlı'nın bu ifadesinden Öge'nin, küçük yaştaki şehzâdelerle aynı derecede addedildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Ona göre "tarım" lâkabı da hükümdar soyundan olan

692 — Kilisli III, 31-Atalay III, 41. Yuğruş unvanı için bk. F. Köprülü, *Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar*, THİTM, II, s. 25.

693 — Kilisli III, 24-Atalay III, 32.

694 — Kilisli I, 356-Atalay I, 437.

695 — Kilisli I, 84-Atalay I, 90.

696 — Kilisli I, 297-Atalay I, 355, 6.

hâtunlar ile bunların büyük - küçük bütün çocuklarına verilen umumî bir unvan idi (697).

Görünüşe göre bu sayılanlardan sonra “İnal” geliyordu. Kaşgarlı’ya göre İnal, anası hânedandan, babası da halktan olan bütün gençlere verilen bir unvan idi (698). Ayrıca o, “Tarkan”ın bey anlamına geldiğini ve bu unvanın islâmiyetten önce de var olduğunu ifade etmektedir (699).

Karahanlı devletine tâbî bazı Türk kavimlerinin başında bulunanların unvanlarına da işaret eden Kaşgarlı, bu cümleden olarak “Sagun” ve “Köl - İrkin” unvanlarının *Karluk İli*’nin büyüklerine verildiğini bildirmektedir ki, yukarıda işaret etmiştik. O, *Hotan* töresi gereğince ise hakandan iki derece aşağıda bulunan kimselere “Çuwı” (700) denildiğini ifade etmektedir. Görüldüğü üzere Çuwı, yavgu ile aynı derecededir. Zira her ikisi de hakandan iki derece aşağıda bulunmaktadır. Diğer taraftan Yavgu’nun, Göktürkler ve Uygurlar zamanından beri devlete bağlı bazı Türk kavimlerinin başında bulunanlara verilen unvan olduğu göz önünde bulundurulursa, Sagun ve Köl - İrkin (Kül Erkin)’i de yavgu ile aynı derecede saymak gerekir. Bu durumda Kaşgarlı’nın verdiği bilgilere göre, daha önce ele aldığımız hânedana mensup şehzade unvanlarından sarf-ı nazar, şöyle bir hiyerarşi tablosu ortaya çıkmaktadır (701).

697 — Kilisli I, 331,2-Atalay I, 396.

698 — Kilisli I, 110-Atalay I, 122.

699 — Kilisli I, 364-Atalay I, 436.

700 — Kilisli III, 171-Atalay III, 225.

701 — Burada sözü edilen unvanlar ile bunların derecelendirilmesi hakkında bk. C. Brockelmann, *A. g. m.*, s. 222-227; M. A. Köymen, *Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı*, SAD, IV, Ankara, 1973, s. 39; R. Genç, *Divânü Lügati’t-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu (Basılmamış Doktora Tezi)* Ankara, 1974, s. 83-85.

- 1 — Hakan
- 2 — Yuğruş (Vezir)
- 3 — Yavgu, Sagun, Köl - İrkin, Çuwi
- 4 — Tüksin
- 5 — İnal
- 6 — Tarhan

Birbirleri ile çağdaş olan ve ikisinin de Karahanlı devletinin yapısını iyi tanıdığı bilinen Kaşgarlı ile Balasagunlunun birbirlerinden oldukça ayrı görünen bu derecelendirmeleri nasıl telif edilebilir

Öyle anlaşıyor ki Kaşgarlı, birinci plânda merkez idaresini göz önünde bulundurmuş ve bu yüzden hakandan sonraki ilk sırayı yuğruş'a, yani vezire vermiştir. Balasagunlu'nun listesinde yuğruş'tan önce yer alan İl Beyi'nin eyalet valisi, Er Ögi'nin ise bir çeşit devlet danışmanı olduğunu kabul edersek, merkez teşkilâtı bakımından ikisinin de ilk sırayı yuğruş'a verdiği söylenebilir. Yuğruş'tan sonraki sırayı ise her iki kaynağımız da yavgu'ya vermişlerdir ki yukarıda işaret ettiğimiz gibi bunu, hiç değilse şimdilik devlete tâbî Türk kavimlerinin başında bulunanlara ıtlak edilen bir unvan olarak kabul etmek durumundayız. Nitekim Yusuf Hâs Hâcib'in "eğer eşsiz yavgu olursan, ne kadar kuvvetli olursan ol, hiçbir vakit sadakatten ayrılma" ⁽⁷⁰²⁾ şeklindeki kaydı da bu fikrimizi doğrular mahiyettedir.

702 — b. 4137. Unvanın, Oğuz Yabgu Devleti'nde Oğuz hükümdarlarının unvanı olduğu malûmdur (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 52). Ayrıca, X. Yüzyıla kadar Karluk hükümdarlarının da bu unvanı kullandıklarını biliyoruz. Bu hususta bir de bk. el-Harizmî (Ebû Abdullah Muhammed), *Me'fatihu'l-Ülüm*, nşr. G. Van Vloten, *Leiden*, 1895, s. 120; C. E. Bosworth-Sir Gerard Clauson, *al-Xwarazmî on the Peoples of Central Asia*, *Journal Asiatique*, 1965, s. 9).

Y u s u f'un yavgu'dan sonra, yine aşağıdan yukarıya doğru bir sıra dahilinde yer verdiği İnanç Bey, Çağrı Bey, Tegin Bey ve Çavlı Bey gibi unvan sahibleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Görünüşe göre bunlar, büyük emirlere verilen unvanlar olmalıdır.

K a ş g a r l ı M a h m u d'un yavgu'dan sonra yer verdiği Tüksin unvanının, daha doğrusu bu unvan sahibinin devlet idaresindeki yeri hakkında hiçbirşey söyleyebilecek durumda değildir. İnal'ın ise bir asâlet unvanı olduğu K a ş g a r l ı'nın kaydından açıkça anlaşılmaktadır (703). Tarhan'ın da aynı şekilde bir asâlet unvanı olması kuvvetle muhtemeldir. K a ş g a r l ı her ne kadar bunun bey demek olduğunu ifade ediyorsa da, ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı kaynaklarında bu unvanın "Tarhan Beg" şeklinde kullanılmış olması bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir (704).

K a ş g a r l ı M a h m u d'un tegin'den bir derece aşağıda bulunduğunu kaydettiği Öge'ye gelince, görüldüğü gibi Y u s u f'un eserinde Çavlı Bey ve benzeri gibi unvan sahiblerini müte-

703 — *Mefatihul-Ulûm*'da (s. 120), Y ı n a l T e g i n'in *Yabgu* ile bütün öteki *Türk* reislerinin veliahdı olduğu kaydedilmişse de, bu husus öteki kaynaklarca teyidedilmemektedir. Aksine, bilhassa *Uygur* metinleri *Yinal'ı Teginlerden* sonra kaydetmek suretiyle, onun bir asâlet unvanı olduğunu teyideder mahiyette bilgi vermektedirler (bk. F. W. K. Muller. *Zwei Pählinschriften Aus Den Turfanjunden, Berlin*, 1915, s. 22, 23; C. E. Bosworth-Sır Gerard Clauson. *A. g. m.*, s. 10). Dolayısıyla R. Arat'ın *İnal'a*, "beyzâde" demesi yerinde ise de (b. 4497), aynı kelimayı "inanılır insan" (b. 4805) şeklinde tercüme etmesi doğru olmamalıdır.

704 — El-Harizmi de *Tarhan'a* "şerif" manâsını vererek, bunun bir asâlet unvanı olduğunu göstermiş olmaktadır (*Mefatihul-Ulûm*, s. 120). Bu hususta ayrıca bk. Khadr, *Deux Actes*, s. 325; F. W. K. Muller, *A. g. e.*, s. 12; C. E. Bosworth-Sır Gerard Clauson, *A. g. m.*, s. 11, 12.

akib, Kök - Ayuk'tan sonra yer almış bulunmaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Kaşgarlı'nın öge hakkında "halktan olup, denenmiş, yaşlı ve akıllı kimselere verilir" demesi yanında Balasagunlunun da "kimi akı ile öge'liğe yükselir" (705) ve "birine ögelik kısmet olursa o akılluca hareket etmeli ve beyi yanıldığı vakit ona doğru yolu göstermelidir" (706) gibi ifadeler kullanması, bu unvanın danışmanlara verildiğini göstermektedir. Öge'nin, mahiyeti az - çok değişik bir şekilde, Karahanlı-larda önceki Türk devlet teşkilâtında da kullanıldığını biliyoruz (707). Ancak, Beyhakî'nin bir kaydından, öge'lere bazan elçilik vazifesi verildiği de anlaşılmaktadır (708).

Yusuf Hâs Hâcib'in Öge'den hemen önce yer verdiği görülen Kök - Ayuk'a gelince, bu konuda başka kaynaklarda herhangi bir kayıt bulamadığımız gibi, Yusuf da onun hakkında bilgi vermemiştir (709). Ancak onun, bu unvanı öge ile birlikte kaydetmesi ve "kimi akı ile ögelğe yükselir kimi (de) kök ayukluk ile şöret bulur" demesi bu unvanın da mahiyet itibariyle az - çok ögelğe benzediğini gösterir durumdadır. Ayırı-

705 — b. 4067.

706 — b. 4141.

707 — bk. F. W. K. Muller, *A. g. e.*, s. 10, 12. Burada unvanın genellikle "il ögesi", "tutug öge" ve "Xoço balıg begi alp tutug öge" şeklinde kullanılışına bakılırsa kelime tutug ile hemen aynı anlamda ve şehir veya vilâyet (il) valisi yerinde kullanılmaktadır.

708 — Beyhaki, 427 (1035/6) yılında Ali Tegin oğullarından Gazneli Sultan Mes'ud katına gelen elçilerden Musa Tegin'in lâkabının "Öge" olduğunu kaydetmektedir (s. 647). Bu hususta bir de bk. Kafesoğlu, *TMK*. s. 299.

709 — *Kutadgu Bilig*'in bir başka beytinde yine hemen öge'den sonra yer alan "eğer Kök-Ayukluk nasibolursa, insan kendisini çok iyi gözetmelidir, o, saadet kemerini kuşanmış demektir" (b. 4142) şeklindeki bir ifade de görüldüğü gibi, konuya açıklık kazandırmaktan uzaktır.

ca, kanaatimizce aynı unvandaki “ayuk” sözü ile G ö k t ü r k yazıtlarındaki “ayguç”.⁽⁷¹⁰⁾ arasında bir benzerliğin varlığını da söyleyebiliriz. Nihayet Y u s u f ’un “bilir kök ayuk”⁽⁷¹¹⁾ şeklindeki bir kaydı da Kök - Ayuk’un ayguç, yani müşavir, danışman anlamında bir unvan olarak kullanıldığı şeklindeki kanaatimizi doğrulamaktadır.

Y u s u f H â s H â c i b, sözü edilen bu üst kademe vazifelerini kaydettikten sonra, asıl mansıb sahibi hizmetkârların bunlar olduğunu, diğer hizmetkârların bunlara tâbî bulunduğunu, döşekçi, kuşçu ve aşçılar gibi bazı iş erbabı daha varsa da bunların huzurunun az, fakat zahmetinin de fazla olduğunu belirtirerek, yükselmek isteyen birinin bu küçük vazifelere pek itibar etmemesini öğütlemektedir⁽⁷¹²⁾.

b — Hizmette Liyâkat, Ehliyet ve Denenme

B a l a s a g u n l u, bir kimsenin sözünü ettiğimiz bu mertebelere yükselmesi için ne kadar hizmette bulunması gerektiği konusunda bilgi vermez. Ancak o, hizmet kapusunda merhale merhale yükselebilmesi için bir hizmetli’nin liyâkatli olması, iyice yetişmesi ve denenmesi üzerinde de ısrarla durmaktadır. Bu konudaki fikirlerini ise, eserinin kahramanlarından A y - T o l d ı ’nın yükselmesi konusunu işlerken şöyle dile getirir : “O, günden güne hizmetini arttırmakta ve hükümdar da onu günden güne yükseltmekte idi. Beyler, kulları hizmetlerinden dolayı yükseltirler. Hizmeti makbule geçtikçe küçükler yükselir. Kul, hizmeti sayesinde bey olur. Hizmet eden dürüstlülle hizmet etmelidir. İkbale bir türlü erişemeyen insan hizmeti sayesinde baş köşeye geçer. Liyakatsiz kimse ise, ne kadar yaranmaya çalışsa da kapı eşliğini boylar. Hizmet eden dürüstlülle hizmet etmelidir, hizmeti makbule geçerse dileğine erişir. A y - T o l d ı , vazifesini büyük

710 — bk. T. Tekin, *A. g. e.*, s. 252.

711 — b. 2644.

712 — b. 4147 - 4149.

bir şevkle ifa etti, hükümdar da ona ihsanı ile kapuları açtı, yardımcıları ve malı çoğaldı. Hükümdar onu her türlü işte denedi ve hizmetkârını kendi istediği gibi buldu". Hattâ, bir vesile ile, A y - T o l d ı'nın kendisine karşı saygısızlıkta bulunduğunu zanneden hükümdar ona; "acelecilik şurada oldu ki, seni tanımadan ve kâfi derecede denemeden kendime yakın tuttum. Hangi kul olursa olsun, önce ona hizmet gördürmeli, ondan sonra usûlü dairesinde ihsanda bulunmalıdır. Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli, ondan sonra kendisini yükseltmeli ve taltif etmelidir" der. Buna karşılık A y - T o l d ı da kendini şöyle savunur. "Acaba günahım nedir? Bana bunu söyle ve sonra bir de beni dinle. Kusurum varsa cezalandır. Kudret senindir. Kusurum yok ise bana muğber olma. Eğer hizmetkâr yanılırsa, onu çağırarak ve neden yanıldığını sormak lâzımdır. Günahı varsa cezalandırmak, eğer yoksa, iyilik ile onun gönlünü almak lâzımdır" (713).

Y u s u f'a göre hizmette pişip uzun süre deneme ve liyâkat kadar, belki ondan da daha önemli olarak, bilgili olmak yükselmek için lâzımgelen özelliklerdendir. O, bu konudaki fikirlerini de, "bilgisiz baş köşede yer bulursa bu baş köşe eşik ve eşik de baş köşe olur. Buna karşılık eğer bir âlime (bilge) eşikte bir yer isabet ederse o eşik, tör'den (baş köşeden) daha iyi ve yüksektir. Zira, dünyadaki yeri ister baş köşe isterse kapu eşiği olsun, bütün bu saygı bilgi içindir. İki türlü asıl insan vardır. Biri bey, biri de âlimdir ve bunlar insanların başıdır. Bunlardan biri eline kılıç alıp halkı itaat altında tutarken, öteki de eline kalem alarak doğru yolu bulup gösterir" şeklinde ifade etmektedir (714).

Nihayet, öyle anlaşıyor ki, insan ne kadar bilgili olursa olsun, hizmet arzedebilmesi ve hizmette denenerek tecrübe kazanabilmesi için herşeyden önce hizmet etme usûl ve âdabını bil-

713 — b. 610-642.

714 — b. 262-268.

mek zorundadır. Y u s u f'a göre memleketi tanzim ve idare etmekle yükümlü olan hükümdarların hizmetkârları da töre ve usûle vakıf olmalıdır ki işler istenildiği gibi yürüsün ⁽⁷¹⁵⁾.

Görülüyor ki devlet kapusundaki bir kimse ilk önce hizmet âdabını ve teşrifat usûllerini öğreniyor, sonra muhtelif merhalelerde ve muayyen süreler hizmet ederek denenip, ehliyet ve liyakatini ıspatladıkça üst kademelere yükseliyordu. Bu suretle, gerek saray hizmetlerinin gerekse devlet kadrolarının ihtiyaç duyduğu elemanların, başta saray olmak üzere, ilgili devlet dairelerinde en alt basamaktan başlayarak tecrübe, liyakat ve ehliyetle göre yetişip yükselmesi yoluyla sağlandığı da anlaşılmaktadır.

c — Halifet (Naib).

B a l a s a g u n l u Y u s u f'un eserinde, bilhassa üç mühim vazife sahibinin çok seçkin kimseler olması gerektiğine işaret edilmiş ve bunlar kadı, halifet ve vezir olarak belirtilmiştir. Ancak onun halifet'den neyi kastettiği hususu açıklık taşımamaktadır. R. R. A r a t, Y u s u f'un ilgili beytini, 'ikincisi hükümdar'a vekâlet edecek olan kimsedir; halkın huzur bulması ve saadetle yaşaması için, bunun dürüst ve güvenilir bir kimse olması şarttır" şeklinde tercüme etmiştir ⁽⁷¹⁶⁾. Gerçekten, kelimenin o dönemlerde naib anlamına geldiği ve böylece kullanıldığı bilinmektedir ⁽⁷¹⁷⁾. Diğer taraftan daha O ğ u z Y a b g u D e v - l e t i'nde "Kül Erkin" unvanı ile hükümdar nâibliğinin varlığı ve O ğ u z l a r'ın bu memuriyeti *Anadolu*'ya da getirmiş olabilecekleri belirtilmiştir ⁽⁷¹⁸⁾. Ancak, bizim ele aldığımız dönemde K a r a h a n l ı l a r d a hükümdar naibliğinin (saltanat niyabeti) mahiyeti hakkında fazla bilgimiz yoktur. Aynı dönemde B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nda gördüğümüz na-

715 — b. 3997-4014.

716 — b. 5330.

717 — Bu hususta bk. Nerşahi, s. 42; T. W. Arnold, *Halife, İA. C. V/1*, s. 148, 9.

718 — bk. F. Sümer, *O ğ u z l a r*, s. 52.

ibler ise, belli şehir veya bölgelerde hükümdar'a niyabeten hüküm süren ve umumî vali durumunda olan kimseler idi ⁽⁷¹⁹⁾. Buna uygun olarak, İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre Yusuf Kadır Han, Togan Han Ahmed zamanında, onun adına *Semerhand*'da naiblik yapmış ⁽⁷²⁰⁾; yine Batı Karahanlılarından Sağır Mahmud Han'ı öldürerek bölgeye hâkim olan *Tiraz* hâkimi Kadır Han Cibrâil de, Ebû'l-Mealî Muhammed b. Zeyd el-Alevî el-Bağdadî adlı birini, bölgeyi idare etmek üzere *Semerhand*'da naib olarak bırakmış ve o da hükümdar'a üç yıl niyabet ettikten sonra, isyan ettiği için öldürülmüştü ⁽⁷²¹⁾. Müellifimiz, Sultan Sancar tarafından Batı Karahanlı tahtına çıkarılan Muhammed Arslan Han'ı da Sancar'ın bu ülkedeki naibi olarak göstermektedir ⁽⁷²²⁾ ki gerçekten Sultan Sancar'ın da kendisinden "naibimiz ve hudud memurumuz" olarak söz ettiğine giriş'te işaret etmiştik. Bu kayıtlara bakarak naib'in, belli bir bölgede Han veya Sultan adına hüküm süren kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak, yine İbnü'l-Esîr'in, aynı Muhammed Arslan Han'ın, felç olduktan sonra Nasr Han adındaki oğlunu naib ilân ettiği şeklindeki haberine bakarsak, burada da saltanat niyabetinin ⁽⁷²³⁾ söz konusu edildiği açıkça görülmüş

719 — Bu hususta bk. Nerşahî, s. 42; Barthold, *Turkestan*, s. 317.

720 — *el-Kâmil*, C. IX, s. 297.

721 — Aynı eser, s. 301. Ancak İbnü'l-Esîr burada Kadır Han Cibrâil yerine Togan Han b. Kara Han adını verir ki doğru değildir.

722 — bk. Bir önceki notta gösterilen yer.

723 — *el-Kâmil*, C. X, s. 661. Ancak Beyhakî'nin "halifet-i şehir" şeklindeki kaydı ve bu münasebetle anlatılan hadiseye bakılırsa (s. 202 vd), Gazneli teşkilâtında halifet, şehrin emniyetini sağlamakla vazifeli bir memur olarak görülmektedir. Bu konuda ayrıca bk. *Siyasetnâme*, s. 24; Hasan Enverî, *İstilahât-ı Divânî*, s. 222.

olur. Nitekim İ. Kafesoğlu da Karahanlı başkentinde hakanlara vekâlet eden naiblerin varlığını bildirmiştir ⁽⁷²⁴⁾. Bu itibarla Yusuf'un "halifet"ten maksadının hem belli bölgeyi hükümdar adına idare etmekle vazifeli naib, hem de saltanat niyabeti olması muhtemeldir. Biz, Muhammed Arslan Han'ın oğlunu naib edinmesi örneğinde olduğu gibi, bu makam sahibini, Sultan'dan hemen sonra gelen kimse olarak gördüğümüzden, merkez teşkilâtında ilk önce naib'e yer verdik.

ç — Danışma Müessesesi ve Danışmanlar

Türk devlet idaresi geleneğinde muhtelif işlerin istişare yoluyla karara bağlandığı ve Türkçede "kengeş" denilen müşavere işine büyük önem verildiği bilinmektedir. Bu cümleden olarak, daha Göktürkler ve Uygurlar zamanında Türklerin vezir'e "Aygucı", başvezir'e de "Ulug Aygucı" dedikleri ve bu unvanın, söylemek manâsındaki "ayıtmak"tan alındığı malûmdur. Dolayısıyla, taşıdıkları adlardan da anlaşılacağı gibi onlar devlet içinde ieracı olmaktan çok, bir müşavir gibi idiler ⁽⁷²⁵⁾. Nitekim Meşhur Göktürk veziri Bilge Tonyukuk, kendisinin İl-Teriş Kağan için hem aygucı'lık (müşavirlik), hem de yağıçılık (yani ordu komutanlığı) yaptığını iftiharla belirtmektedir ⁽⁷²⁶⁾.

Karahanlılarda da bu müşavirlik meselesinin devlet idaresinde oldukça mühim rol oynadığı ve dolayısıyla bu eski geleneğin belli ölçüde devam ettirildiği hususunda bazı mühim izlerin varlığına Yusuf'un eserinde rastlamak mümkündür. Meselâ, yukarıda Öge, Kök - Ayuk ve Er - Ögi gibi unvanların

724 — bk. *TMK*, s. 299.

725 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 92 vd.

726 — "Anta aygucısı yeme ben ök ertim, yagucısı yeme ben ök ertim İl-teriş kaganka, türk böğü kaganka, türk bilge kaganka" (T. Tekin, *A. g. e.* s. 252). Bu hususta ayrıca bk. Ögel, *TKGÇ*, II, s. 91, 93.

sahiblerinden söz ederken, bunların bir nevî devlet danışmanları demek olduğu üzerinde durmuştuk. Bu danışmanlar içerisinde en alt kademeyi teşkil eden Öge'lik hakkında Y u s u f H â s H â c i h'in;

ne edgü turur bu kişiğe ögi

ögi bolsa ötrü atagu öge

(İnsan için akıl ne iyi şeydir, akıllı insanlara müşavir nazarı ile bakılmalıdır) (727) demesi ve “bilge öge” (728), aynı anlamda “öge buyruğu” (729) ve bilhassa “kingeşçi öge” (730) gibi ifadelere yer vermesi, öge'nin müşavir, danışman anlamında kullanıldığı hususunda hiçbir şüphe bırakmamaktadır. K a ş g a r l ı M a h - m u d'un bu konuda verdiği bilgi de Y u s u f'u doğrular mahiyettedir.

Öge'den hemen önce geldiğine işaret edilen Kök - Ayuk unvanındaki ayuk kelimesinin de, ayguç gibi, ayıtmak (söylemek, fikir vermek) sözü ile ilgili olabileceğini ve dolayısıyla bunun da devlet danışmanlarından olması lâzımgeldiğini belirtmiştik. Y u - s u f'un, kul taifesi için yükselinebilecek en yüce makam olarak gösterdiği ve vezirlikten daha yüksekte yer verdiği Er - Ögi'liğin de işte bu mülâhazalarla değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Görünüşe göre ögi kelimesi, akıl anlamındaki “ög” (731) ile ilgilidir ve “akıllı, bilgili” anlamlarına gelmektedir. Hükümdardan sonraki en yüce makamın sahibi olarak gösterilen Er - Ögi'nin, bu durumda Öge ve Kök - Ayuk'un da üzerinde ve devlet başdanışmanı gibi bir anlamda kullanıldığını söylemek her halde yanlış olmasa gerektir. Ancak, görüldüğü gibi sözkonusu mansıbdarlar hakkında fazla bilgi bulunmadığından bu hususta kesin birşey söylemek de mümkün görünmemektedir.

727 — b. 1995.

728 — b. 4240.

729 — b. 2941.

730 — b. 2935.

731 — Bu hususta bk. 727 numaralı notta gösterilen beyit.

K a r a h a n l ı devletini çok iyi bildiğinden hiç şüphe olmayan Y u s u f H â s H â c i b'in eserinde, hükümdarın günlük hayatı dolayısıyla daha önce de işaret ettiğimiz gibi, çeşitli konularda istişarenin lüzumu üzerinde dikkatle durulması da ⁽⁷³²⁾, danışmanlara olan ihtiyacı belirtir mahiyettedir. Ancak bu danışmanların faaliyetlerini nasıl yürüttüklerine dair de bilgimiz yoktur. Öyle anlaşılıyor ki bunlar, çeşitli meselelerin müzakeresi için bir araya gelerek bir danışma kurulu teşkil ederlerdi ⁽⁷³³⁾. Ayrıca, Öge'lerin icabında elçilikle de vazifelendirildiklerine yukarıda işaret etmiştik. Öge'den makam itibarıyla daha yüksekte bulunan Kök - Ayuk'lar ile Er - Ögi'nin de danışmanlık vazifeleri dışında, bu ve benzeri başka vazifeleri olup olmadığı hususunda da birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak, onların herhangi bir icraî yetkilerinin bulunmadığı muhakkak gibidir. Diğer taraftan, 489 (1095/96) ve 508 (1114/15) yıllarında *Yarkend*'de düzenlenen tarla satış senetlerinde B u ğ r a Ö g e , H â r u n Ö g e vb. adlara rastlanması, unvanın K a r a h a n l ı devletinde uzun süre kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir ⁽⁷³⁴⁾.

B — VEZİR ve MERKEZ TEŞKİLÂTI

a — Yuğruş (Vezir)

Ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı teşkilâtında, hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle görevli merkez teşki-

732 — Ayrıca bk. b. 2649-2654, 3475, 3482, 3483, 3484, 5209.

733 — Bu konuda ayrıca bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 299. Ancak bu hususta da kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Yusuf'un, sözü edilen danışmanları yüksek mansıb sahibi kimseler olarak gösterdiğine bakarak bu sonucu çıkarabiliriz. Değilse bunları, hükümdarın musahibleri gibi sarayda bulunan ve söz düştükçe çeşitli konularda fikir beyan eden kimseler olarak düşünmek, işgal ettikleri mansıblarla asla uygun düşmez.

734 — bk. Huart, *Trois Actes*, s. 611, 622.

lâtının başında Türkçe unvanı “Yuğruş” olan bir vezirin bulunduğu bilinmektedir. Ancak, hemen şunu belirtelim ki bu merkez teşkilâtı hakkında kaynaklarımız ayrıntılı bilgi vermemektedirler. Biz bu konuyu ele alırken önce vezirlik alâmetleri ve vezirin vazifeleri hakkında *Kutadgu Bilig*’de yer alan bilgileri değerlendirmeyi, daha sonra da eldeki bilgiler nisbetinde sözkonusu teşkilât hakkında bilgi vermeyi uygun bulduk.

Y u s u f H â s H â c i b, eserinin kahramanlarından A y - T o l d ı’ya hükümdar tarafından vezirlik verildiğini ifade ederken şunları kaydediyor;

vezirlik anğar birdi tamga ayag

tuğ kövrügi birle birdi kuyag

(ona vezirlik ile, unvan, mühür, tuğ, davul ve zırh verdi) (735).

Yine o, Ö g d ü l m i ş’e aynı vazife tevcih edilirken de;

ayag birdi tamga at.üstem kedüt

agırladı aşru tükel boldı kut

(ona unvan, mühür, at, koşum ve hil’at verdi, çok itibar gösterdi.

O, ikbalin son derecesine vasil oldu) (736) demektedir.

Y u s u f’un bu kayıtlarından anlaşıldığına göre, bir kimseye vezirlik tevcih edilirken ona, makamı ile mütenasib bir unvan ile tuğ (737), davul, zırh, hil’at, süslü eğer takımı (üstem) (738), at ve şüphesiz hepsinden mühim olarak da vezirlik

735 — b. 1036.

736 — b. 1766.

737 — Tuğ’un hem bugünkü anlamda tuğ, hem de nevbet takımı anlamına geldiğine daha önce işaret etmiş idik. Burada hangisinin kastedildiği açık değilse de, hemen arkasından davulun (kövrüg) kaydedilişine bakılırsa, burada tuğ’un birinci anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.

738 — Üstem kelimesini Kaşgarlı Mahmut, “eğerlere, kemerin başındaki tokalara işlenen altın ve gümüş” olarak izah etmektedir (bk. *DLT, Dizini (İndeks)*, s. 716). Biz, “at, üstem, kedüt” ifadesini at, koşum (yani altın-gümüş süslü, işlemeli eğer takımı) ve hil’at olarak aldık ki,

mührü verilmektedir. Görülüyor ki, Yusuf Hâs Hâcib bu konuda oldukça orijinal bilgi vermektedir. Ancak onun, vezire ne gibi unvanlar verildiği, vezirlerin kaç tuğları olduğu ve meselâ kövrüğ'den maksadın mehter takımı mı olduğu —ki böyle olması en kuvvetli ihtimaldir— konularında bilgi vermemiş olması da bir talihsizliktir.

Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud'a göre Yuğruş'a siyah ipekten bir çetr de verilir ve bu çetr, sıcakta, yağmurda ve karda onun başı üzerinde tutulurdu ki bunun da vezirlik âlâmetlerinden olduğu açıkça görülmektedir. Yine ona göre bir askerî kumandanın veya bir farşının maiyyeti ne kadar çok ve mevkii de ne kadar mühim olursa olsun Yuğruş unvanını almazdı⁽⁷³⁹⁾. Yusuf Hâs Hâcib'in bir başka vesile ile vezir hakkında verdiği bilgi ise bilhassa dikkate değer. Malûm olduğu üzere *Kutadgu Bilig*'in kahramanlarından vezir Ögdülmüş, bir ara, zâhid olan kardeşi Odgurmış'ın tesiri altında kalarak dünya işlerinden el - etek çekmeye meyleder. Bunun üzerine Odgurmış ona, hükümdar'ın hizmetinden ayrılmasını, onunla birlikte halkı iyilikle idare etmeye devam etmesini, hükümdarın kendisine unvan ve rûtbeler vererek yükselttiğini, bunca iyiliği dokunduktan sonra da onun hizmetinden ayrılmasının yakışık almayacağını beyan eder ve bu arada ona şunları söyler :

bu kul küng at adgır, bu yir suv kamug
iligdin tegip açtı devlet kapug

(bunda kul, cariye, at, aygır ve bütün bu yer su, sana hükümdardan geldi ve devlet kapusu açıldı)⁽⁷⁴⁰⁾.

R. R. Arat da böyle tercüme etmiş idi. Ancak "üstem kedüt"ün işlemeli elbise, yani hil'at anlamına kullanılmış olması da muhtemeldir.

739 — Kilisli III, 31 - Atalay III, 41.

740 — b. 5781. Ayrıca b. 2278'de de *yir suv*'un bu anlamda kullanıldığı açıktır.

Onun bu ifadesinden anlaşıldığına göre, vezirin kapusunda hizmet gören erkek ve kadın kölelerden başka, mal varlığı olarak sahip bulunduğu at - aygır gibi hayvanlar da, bu mevkie getirilmiş olmasının tabii bir neticesi olarak elde ettiği servettir ve bunları da hükümdarın lütfu sayesinde elde etmiş görünmektedir. Ancak, bunların da ötesinde asıl dikkati çeken nokta Y u s u f'un burada kullandığı "yer suv" (yer su) deyimidir. R. R. A r a t, *Kutadgu Bilig* tercümesinde bu deyim üzerinde pek durmadan onu aynen almıştır. Ama kanaatimizce bu deyim, burada toprak parçası yani ıkta (dirlik) anlamında kullanılmaktadır. Zira, aynı terimin daha *Göktürk yazıtlarından* beri vatan, yurt ve toprak parçası anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir ⁽⁷⁴¹⁾. Y u s u f'un bu kaydıdan, vezirlere makamları ile mütenasib dirlikler de verildiği anlaşılıyor ki gayet tabiidir.

Vezir'in başlıca vazifelerine gelince, Y u s u f H â s H â - c i b fazla teferruata girmeden, hizmetkârların (işçi) başı olarak nitelendirdiği vezirin vazifeleri olarak şu hususları belirtir :

- 1 — Memleketi tanzim ederek, doğru kanunlar ile idare edip düzeni sağlamak,
- 2 — Halkı huzura kavuşturmak, halka kötü ellerin musallat olmasını önlemek ve dolayısıyla hükümarının adını iyilik ile yaymak,
- 3 — Zengin bir hazine toplamak,
- 4 — Ülkeyi genişletmek (kend ve ulus'u çoğaltmak),
- 5 — Hizmetinde bulunanlara iyilik göstererek kendisine ısındırmak ⁽⁷⁴²⁾.

741 — *Göktürk Kitâbelerinde* geçen "eçümüz apamız tutmuşı yer sub idisiz bolmazun tiyin" (T. Tekin, *A.g.e.*, s. 234) şeklindeki ifadenin "atalarımızın idare ettiği (veya kazandığı) vatan" anlamında olduğu pek açıktır.

742 — b. 2178 - 2180.

Diğer taraftan Y-u s u f, devlet idaresinde hükümdardan sonraki yetkilinin vezir olduğunu belirtmekle, onun işgal ettiği makamın önemine de işaret etmektedir. Bu konudaki görüşünü de şöyle ifade eder: “Vezir hükümdarın eli demektir. Onlar işlerini bu eller ile görürler. Beylerin yükünü yüklenen, beyliğin temelini sağlamlaştıran vezirdir. Vezir iyi olursa, bey rahat uyur. Beyden sonra hareket ve söz ile memlekete hükmeden (il’ke elgi uzun) insan vezirdir” (743). Yine bu husus ile ilgili olarak onun “(bir kimseye) vezirlik isabet eder ve eline iktidar geçerse, kötü kanun koymamalı, daima halim ve yumuşak olmalıdır” (744) demesi de vezirin vazifeleri ve yetkileri hakkında oldukça yeterli bilgi vermektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere, devlet idaresinde hükümdardan sonra en büyük yetkiye sahibolan ve hattâ görüldüğü gibi, kanun koyma işinde dahi (şüphesiz emrindeki teşkilât ile birlikte) medhaldar bulunan yegâne kudret sahibi, vezirdir.

Vazifesinin bu öneminden dolayı Y u s u f’un, vezirliğe nasıl birinin getirilmesi lâzımgeldiği konusundaki görüşleri de, ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı devletinde bu makamın vazifeleri hakkında bilgi vereceğinden, belirtmekte fayda gördük. Y u s u f, bu konu hakkında da şunları söyler: “Bu işe çok temayüz etmiş, seçkin, akıllı, işe yürekten bağlı biri gerektir. Akıllı olduğu kadar bilgisi de çok olmalı, ayrıca her iş de elinden gelmelidir. O, asıl bir aileden gelmelidir. Soyu iyi olan akıllı insan her yerde yükselir. Soylu insan vefalı ve hareketi temiz olduğu gibi halk üzerine de ellerini vefa ile uzatır. Buna karşılık asil olmayanlar temiz olmazlar ve işleri de hep cefadır. Vezir ayrıca takva sahibi ve dürüst olmalı, hayatını da dürüstlük ile geçirmelidir. O, haya sahibi, gözü tok ve itimadedilir bir kimse olmalı, mala hırsı olmamalıdır. Yine, vezirin yüzü güzel ve düzgün olmalıdır. Ayrıca saç - sakalı da tıraşlı olmalı ve heybetli

743 — b. 2181 - 2183, 2193.

744 — b. 4140.

görünmelidir. Hizmetkârların başı olan vezir doğru hareket etmeli, işlerini dürüstlükle yapmalı ve bilhassa halkın hakkını alabilmesi için âdil bir kimse olmalıdır. Eğer vezir doğru hizmet etmezse hükümdarın işi de hep eğri gider. O bakımdan, hizmetkârların doğru ve dürüst olması lâzımdır ki beyler inanıp, işlerini ona emniyetle tevdi etsinler”.

Y u s u f'a göre, vezir olacak bir kimsede aranacak özelliklerin en mühimleri arasında, hesap bilir, âlim, zekî ve çeşitli yazılara da aşina olmak gelmektedir. Zira ona göre vezirin işi hep hesapla döner. Eğer o hesap bilmezse bütün işler kahr. O bakımdan vezirin okuyan, yazan, olgun ve anlayışlı bir kimse olması, memlekette halk arasında dürüst olarak tanınması, uyanık, ihtiyatlı ve işinin de ehli bulunması lâzımdır. Yine onun en önemli özelliklerinden birinin de işe yarayan ve yaramayan kimseleri birbirinden ayırt edebilmek olmalıdır. Bu faziletler ile bilgiler kimde ise hükümdar vezirliği ona verebilir. Eğer beyin böyle bir veziri olursa bey ve halkı, her ikisi de huzura kavuşur ve hükümdarın işi dilediği gibi olur. Memleketi düzene girer ve insanlar zenginleşir. Hazine de çoğalır ve beyin hayatı saadet içinde geçer. Ayrıca iyi bir vezir, daima bir müşavir durumundadır ⁽⁷⁴⁵⁾.

Gerçekten de görülüyor ki vezir, hükümdarın gerek dirlik ve düzenliği sağlamak, gerekse halkı müreffeh kılmak hususundaki vazifelerini yerine getirmek konusunda görevli ve yetkili kıldığı kimsedir. Dolayısıyla idarî konularda onun, hükümdar adına her türlü tasarruf yetkisine sahip bulunduğunu söyleyebiliriz.

b — Büyük Dîvân

Ele aldığımız dönemde K a r a h a n l ı devletinde vezirin riyaset ettiği büyük dîvân ve öteki dîvânlar hakkında maalesef fazla bilgimiz yoktur. Hattâ, böyle bir saltanat dîvânının varlı-

745 — b. 2184-2262.

ğını kesinlikle söyleyebilecek kayıtlardan da mahrumuz. Ancak, bilhassa Yusuf Hâs Hâcib'in kayıtlarına dayanarak vazifeleri hakkında bilgi verdiğimiz vezirin bu vazifelerini böyle bir dîvân olmadan yürütmesi düşünölemeyeceğı gibi, ele aldığımız dönemden daha sonraki bir zamana ait olmakla birlikte, Sultan Sancar'ın İnşâ Dîvânı'ndan çıkmış bazı mektuplarda, Batı Karahanlıları'nın "Meclis-i Âli"sinden sık sık söz edilmesi (746), böyle bir saltanat dîvânının ele aldığımız dönemde de varlığını gösterir mahiyettir. Ancak, Meclis-i Âli'nin ne vazife ve selâhiyetleri ne de üyeleri hakkında şimdilik birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

c — Diğer Dîvânlar

XI. yüzyıl Karahanlılar devletinin muasırı bulunan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda ve meselâ Melikşah zamanında, Büyük Dîvândan sonra, bilhassa dört mühim dîvân'ın yer aldığı anlaşıyor. Bunlar da, İstifâ Dîvânı, Tuğra veya İnşâ Dîvânı, İşrâf Dîvânı ve Arzu'l-Ceyş Dîvânı (Dîvân-ı Ârız veya Arz) idi (747). Bu dîvânların ele aldığımız dönem Karahanlı devletinde de aynı adlarla var olduğuna dair kesin kayıtlardan mahrumuz. Ancak, vazifesi mali işleri yürütmek olan İstifa Dîvânı ve onun reisi olan Müstevfi'nin yerine Karahanlılarda Agıç (Hazine dâr)'nın; hükümdarın iç ve dış yazışmalarını idare eden Tuğra Dîvânı ve reisi Tuğraî'nin yerine Bitigçi Ilınga ile Tamgaç (Mühür dâr)'nın varlığı, bu konularda aynı dîvânların veya benzeri teşkilâtların Karahanlılarda da varlığını açıkça göstermektedir. Hattâ Yusuf'un, kendi yaşadığı dönemi göz önünde bulundurarak, Agıç, Tamgaç ve Bitigçi - Ilınga'nın başında bulundukları teşkilâtın zaten bilindiğı görüşünden hareketle, bu müesseselerin adı ve

746 — bk. *İnşâ*, (nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 27, 28, 29, 33.).

747 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 145 vd; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 42-45.

işleyişi hakkında bilgi vermeye lüzum görmediğini de söyleyebiliriz. Yine, bundan sonraki bölümde teferruatlı bir şekilde ele alınacağı gibi, askerin maaş ve sair istihkakının kaydedildiği defterlerin muntazaman tutulduğuna bakarak, *Karahanlı-larda Divân-ı Ârız*'ın vazifesini gören bir teşkilâtın varlığı da anlaşılmaktadır. Zira, her ne kadar böyle bir divân'ın adı herhangi bir kaynağımızda açıkça kaydedilmemişse de, *Kaşgarlı Mahmud*'un bir örnek cümlesinde “o askerin adı Sultan'ın Divân'ından silindi” denilmesi, bu hususu şüpheye yer bırakmayacak şekilde açıklıkla doğrulamaktadır. Ancak, devletin askerî ve adlî idaresi dışındaki hususların ve bilhassa malî ve idarî işlerin yolunda gidip gitmediğini teftiş vazifesi ile mükellef olan *İşrâf Divânı* veya benzeri bir teşkilâtın *Karahanlı-larda* da mevcut olup olmadığı hususunda birşey söyleyebilecek durumda değiliz⁽⁷⁴⁸⁾. Bu bakımdan biz, burada daha çok inşâ işleri ile malî ve bir de adlî konuların yürütülmesi hususunda mevcut bilgileri değerlendirmeye çalışacağız.

1 — **İnşâ İşleri:** *Karahanlı* hükümdarlarının gerek sözlü emirlerine gerekse buyrultu ve fermanlarına “yarlığ” denildiğini biliyoruz⁽⁷⁴⁹⁾. Yine, bu yarlıklar ile mektupların hükümdar'ın “tamga”sı⁽⁷⁵⁰⁾ ile mühürlendiğini de biliyoruz. Nitekim *Kaşgarlı Mahmud* eserinde bununla ilgili örnek verdiği gibi, *Yusuf Hâs Hâcib* de hükümdarın zâhid *Odğurmuş'a* mektup göndermesinden söz ederken, bu mektupların önce damgalandığını, sonra da dürülüp bağlandığını ifa-

748 — *Büyük Selçuklularda İşraf Divânı* reisleri olan müşriflerin, icabettikçe şehir ve kasabalara, malî ve idarî işleri teftiş etmek için kendi yerlerine naibler gönderdikleri malumdur (*Uzunçarşılı, Medhal*, s. 44).

749 — *Kutadgu Bilig*'in muhtelif yerlerinde kelime hem sözlü emir, hem de buyruk ve ferman anlamında kullanıldığı gibi, *Kaşgarlı Mahmud* da (*Kilisli III, 31 - Atalay III, 42*), aynı anlamlarda kullanmıştır.

750 — *Kilisli I, 355, III, 261 - Atalay I, 424, III, 353*.

de etmektedir (751). Bu kayıt hükümdarların mektup ve fermanlarının, tomar halinde dürölüp bağlanarak ilgili yere gönderildiğini de göstermektedir. Yine onun bu vesile ile, hükümdarın mektup yazacağı zaman “devat” (hokka), “kağıt” ve “kalem” istediğini kaydetmesi (752), yazı malzemesi hakkında bir fikir verdiği gibi, hükümdarın şahsına mahsus divit takımı bulunduğunu da hatırlatmakta ise de bu hususta kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

Görülüyor ki hükümdar icabında eline kalemi alıp bizzat mektup yazmaktadır. Ancak bu şüphesiz bazı hususî hallere mahsus bir durumdur. Devletin gerek dahili idaresi ve gerekse dış münasebetlerini ilgilendiren yazışmalara gelince; Kaşgarlı Mahmud’un bildirdiğine göre, hakanların (Sultan) yazışmalarını (merâsil) *Türk* yazısı ile (*Uygur* harfleri ile) yazan kâtiblere “ılmga” deniliyordu (753). Yusuf Hâs Hâcib’in *Karahanlı* devletinin yazışmalarını idare eden bürodaki vazifeliler hakkında verdiği bilgilere gelince; o bu hususta, pek açık olmamakla birlikte daha teferruatlı bilgi vermektedir. Şöyle ki: Yukarıda işaret ettiğimiz gibi o, bir hizmetlinin devlet kapusunda derece derece yükselmesinden söz ederken, aşağıdan yukarıya doğru ilk önce tamgaçı (mühürdar)’yı (754), daha sonra bitigçi (kâtib)’yi (755) ve nihayet ılmga’yı kaydetmiştir (756). Ancak, devlet idaresinde yazışmaların lüzum ve ehemmiyetine de ayrıca işaret ederek, bu konuya eserinde ayrı bir fasıl

751 — b. 3275. Bitig türdi badı öze tamgalap - sunup birdi öğdülmiş aldı ulap. Ayrıca bk. b. 3941, 3942.

752 — b. 3187, 3896.

753 — Kilisli I, 127 - Atalay I, 143.

754 — b. 4046.

755 — b. 4048. Mamafih *Karahanlı*larda hazinedarın emrinde çalışan memurlara da bitigçi denildiği anlaşıyor ki bu konuya ayrıca işaret edilecektir.

756 — b. 4065.

da tahsis eden Y u s u f, burada ilgili yazışmaları yerine getirmekle vazifeli kişiyi “Bitigçi ılmğa” olarak kaydetmektedir (⁷⁵⁷). Buna göre, ya bitigçi ve ılmğa unvanları aynı anlamdadır ve Y u s u f bazan birini bazan ötekini ve bazan da her ikisini birlikte kullanmaktadır (⁷⁵⁸), veya “bitigçi ılmğa” sözkonusu büro-
nun reisidir ve emrinde de öteki bitigçiler ve tamgaçı’lar bulunmaktadır. Bizce, Y u s u f’un unvanlar hakkındaki silsile-i meratib’i de göz önünde bulundurularak, bu ikinci ihtimal daha kuvvetlidir. Bu durumda, ilgili yazışmaların Bitigçi - ılmğa riyasetindeki büroda muhtelif bitigçiler tarafından kaleme alındığı ve son şeklini almış olan yarlığlara tamgaçı tarafından hükümdarlık mührünün basıldığını söyleyebiliriz. Bu vesile ile, şuna da işaret edelim ki H 508 (1114/15) tarihinde *Yarkend*’de düzenlenen bir tarla satış senedinde de tamgaçı unvanına rastlanması (⁷⁵⁹), K a r a h a n l ı l a r ı n bu unvanı daha uzun süre muhafaza ettiklerini göstermektedir.

Ancak, Bitigçi ılmğa’nın vazifesi dolayısıyla bir başka hususa da işaret etmek istiyoruz. Y u s u f H â s H â c i b’in bu konudaki kayıtlarından öyle anlaşılıyor ki, Bitigçi ılmğa hükümdarın âdeta mahrem-i esrarıdır. Onun bu konuda, kâtib’e sırları söylemek gerektiğinden, kâtibin, kendisine sır tevdi edilen kimse demek olduğundan ve onun sırları saklamasını bilen biri olması gerektiğinden söz etmesi (⁷⁶⁰), devlet yazışmalarında gizliliğin önemine işaret olabileceği gibi, onun âdeta hükümdarın sır kâtibi durumunda olduğunu da göstermektedir. Yine bu konuda *Kutadgu Bilig*’de yer almış olan, “kimi hükümdarın sır tevdi ettiği kâtibi (ılmğa) olur” (⁷⁶¹) ve “eğer kendin bitigçi ılmğa

757 — bk. XXXIV. *Fastl başlığı*, ayrıca b. 4146.

758 — Aşbaşçı Hânsâlâr örneğinde olduğu gibi.

759 — H u a r t, *Trois Actes*, s. 623.

760 — b. 2675, 2677 - 2692, 2704.

761 — b. 4065.

olursan gönül sırrını iyi muhafaza et, ağzından söz kaçırma” (762) gibi ifadeler, Bitigçi İlmğa'nın hükümdarın sır kâtibliğini de yaptığını gösterir mahiyettedir. Buna uygun olarak Nizâmî-i Aruzî de Muhammed b. Abduh el-Kâtib adında birinin Buğra Han Harun'un “Debîr”i olduğunu kaydeder ki, *el-Kâtib* lâkabından da anlaşılacağı üzere, hükümdarın yazışmalarını idare eden biri sözkonusudur (763). Nitekim debîr'in anlamı da bu dönem için, hükümdarın şahsî yazılarını yazan ve okuyan, kimseye verilen bir unvan olarak izah edilmiştir (764).

Yusuf Hâs Hâcib, iyi bir devlet idaresi için yazıya olduğu kadar iyi kâtiblere duyulan ihtiyaca da önemle işaret eder. Ona göre, bir memleket kılıç ile alınır, fakat kalem ile idare edilir. Kılıç memleket zapteder ve millet kazanır, kalem de memleketi tanzim eder ve hazine toplar. Kılıç kan damlatırsa memleket alınır, kalemden ise mürekkep damlarsa altın gelir (765). Görülüyor ki Yusuf'a göre bir memleketi zapt ve

762 — b. 4146. R. R. Arat da bu beytin tercümesinde sır kâtibi ifadesini kullanmıştır ki Yusuf'un kayıtlarına bakarak bizce de yerinde bir ifadedir. Eğer öyle ise, Memlûklerden Osmanlılara kadar uzanan sır kâtibliğinin menşeinin, Karahanlılar zamanındanberi devam edegelen bir *Türk* idare geleneği olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, *Kutadgu Bilig*'e dayanarak bitigçi hakkında kısa bilgi vermiş olan Sadri. Maksudî Arsal (*Hukuk*, s. 107, 8), bu makam sahibi hakkında “Han'ın umumi kâtibi, adliye ve hariciye nâzırı” ifadesini kullanmıştır ki, umumî kâtiblik sıfatı bir dereceye kadar makûl ise de, adliye ve hariciye nâzırlığı ifadelerini anlamak mümkün değildir. Zira Bitigçi İlmğa'nın gördüğü işin adliye ile hiçbir ilgisi bulunmadığı gibi, onun idare ettiği yazışmalar da yalnızca dış işleri ile ilgili değil, aksine çoğu memleketin iç idaresi ile ilgili olmalıdır.

763 — *Çehar Makale*, s. 41.

764 — bk. Hasan Enverî, *Istılahât-ı Divânî*, s. 177-180.

765 — b. 2702, 2711-2715.

tanzimde kılıç ve kalem birbirinden ayrılmaması gereken iki önemli unsurdur. Mamafih bu ikisi arasında bir tercih yapmayı uygun bulan Y u s u f, “insanın bilgili olması (ve kalem kullanması) iyi bir fazilettir, ama kılıç kullanması daha üstün bir fazilettir” (⁷⁶⁶) diyor ki, devrinin hâkim düşüncesini böylece dile getirdiği şüphesizdir.

İyi bir kâtibin sır saklamasını bildiği kadar, güzel hat ve belâgat sahibi de olması gerektiğine işaret eden Y u s u f, eserin Bitigçi İlmga'ya ayırdığı faslını bitirirken de, insanlar arasından hattı iyi olan bir kâtib ile konuşmasını iyi bilen bir elçinin seçilmesine bilhassa dikkat edilmesini, zira birinin yazısı ile diğerinin de dili ile devlet idaresinde mühim rol oynadıklarını kaydetmiştir (⁷⁶⁷). Bu vesile ile onun elçi hakkındaki görüşlerini de kısaca belirtmek yerinde olacaktır. Zira, umumiyetle dış ülkelerle münasebetlerin tesis ve idamesinde rolleri olan elçilerin, icabında mahallî idareciler nezdine gönderilmeleri de söz konusudur. Nitekim Y u s u f H â s H â c i b de iyi bir elçinin sahibolması gereken özellikleri belirttikten sonra, böyle bir elçinin gerek yat - yabancılar gerekse hükümdarın kendi adamlarına gönderilebileceğini (⁷⁶⁸) kaydederek bu gerçeği ifade etmiştir. Ayrıca, hükümdar adına yürütülen inşâ işleri de, hem dış hem de iç yazışmalarla ilgili bulunduğundan, elçi ile ilgili bahse burada yer vermek uygun olacaktır kanaatindeyiz.

Y u s u f, devrin telâkkisine uyarak elçiye çok önem vermiş ve hattâ, kaleme aldığı eserde Kapucubaşı'dan hemen sonra elçiye yer vermekle de önemine bilhassa işaret etmiştir. Ona göre elçinin asıl vazifesi il'den il'e (memleketten memlekete) gönderilmektir. Dolayısıyla elçinin her şeyden önce, yabancı bir hükümdar katında başarılı olması ve temsil ettiği hükümdarın yüzünü ağartması gerekmektedir. Diğer taraftan zamanın anlayışına gö-

766 — b. 2719.

767 — b. 2733 - 2736.

768 — b. 2668.

re çok yönlü bir temsil sözkonusudur ve elçinin de pek çok özelliği nefsinde toplamış biri olması gerekmektedir. *Y u s u f*, bir elçide aranan özellikler konusunda şunları söyler; iyi bir elçi inşâ'nın bütün çeşitlerini bilmeli, şiirden anlamalı ve hattâ kendisi de şiir yazmalıdır. Ayrıca hey'et (nücum) ilminden, tıbdan ve rüya yormaktan anlamalı, yorduğu rüyalar da yorduğu gibi çıkmalıdır. Hesaba, hendeseye vâkıf olmalı, aded, cezir ve mesaha ilimlerini de bilmelidir. Bunlardan başka çok iyi tavlâ ve satranç oynamasını bilmeli, çögen oyununda mahir olmalı, ok atmasını iyi bilmeli, kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir. Konuşurken bütün dilleri konuşmalı, yazarken bütün yazıları yazmalıdır. Elçi, zekî, âlim ve uyanık olursa her yerde hoş karşılanır ve beyine faydalı olur. Elçi şarab da içmemelidir. Zira şarab mideye girerse sır ağızdan çıkar ve kendini berbat eder. Elçi fasih dilli, sözde usta ve akılda üstün olmalıdır. O, kuvvetli bir hâfızaya sahip bulunmalı, ne gibi söz duyarsa duysun hâfızasında tutmalıdır. Yüzü güzel, kendisi yakışıklı, saç - sakalı düzgün ve tıraşlı olmalıdır. Boy - posça da insanlar arasında temayüz etmelidir. Sözü yumuşak ve şeker gibi tatlı olmalıdır. Her soruya cevap verebilmek için sözden anlar ve hazırcevap olmalıdır. Elçinin işi hep sözle olur, sözü iyi olursa dileğine kavuşur.

Bu hasletlerinden başka o, insanlar arasında mümtaz, akıllı, bilgili, seçkin ve çok cesur olmalı; temkinli, gözü gönü tok, içten bağlı, itimadedilir, dürüst tabiatlı, hayâ sahibi, çok sâkin, nâzik olmalı, yazmalı ve okumalıdır. Kötü bir elçi, gittiği yerde beyine itibar kaybettirir ⁽⁷⁶⁰⁾.

Yine zamanın hâkim anlayışının, sözünde hilâf etmeyen, kendine emanet edilen sözü doğru ve eksiksiz ileten elçiye zevâl olmadığı ve böyle elçilere ihsanda bulunmak gerektiği şeklinde bulunduğunu *Y u s u f*'un kayıtlarından öğreniyoruz ⁽⁷⁷⁰⁾. Diğer

769 — b. 2593 - 2665.

770 — b. 3816 - 3820.

taraftan Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün de elçide hemen hemen Yusuf'un aradığı özellikleri araması (771) söz konusu dönemin telâkkilerindeki paralelligi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

2 — **Mali İşler** : Karahanlılar'ın, hazinenin mal ve para varlığının muhafaza edildiği yere umumiyetle, ipek anlamındaki ağı kelimesi ile ilgili olarak "ağılık" dedikleri anlaşılıyor (772). Mamafih Kaşgarlı Mahmud, eşya ve mal anlamındaki tavar sözünden alınarak hazineye "tavarlık" denildiğini de kaydetmektedir (773). Bu iki isim aynı anlamda mı kullanılıyordu, yoksa statüleri birbirinden farklı olan hazinelerin (774) muhafaza edildiği yerleri mi ifade ediyorlardı? Bu hususta birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

Hazine'ye gelince, bu anlamda Karahanlılar'ın umumiyetle "ağı kaznakı", bazan da yalnızca "kaznak" (775) deyimlerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Mamafih, *islâmî* tesirlerle bu anlamda hazine (776) ve kenç (777) deyimlerinin kullanıldığı da Balasagunlunun kayıtlarından anlaşılmaktadır. Hazineyi ve dolayısıyla devletin malî işlerini idare eden kimseye ise "Ağıcı" denildiği hususunda gerek Kaşgarlı'nın (778)

771 — b. Köymen, *Saray Teşkilâtı*, s. 75.

772 — b. 4145.

773 — Kilisli I, 415 - Atalay I, 503.

774 — Msl. Büyük Selçuklu imparatorluğunda biri harç (masraf) hazinesi, öteki de asıl (ihtiyat) hazine olmak üzere iki hazinenin varlığı hakkında bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 145.

775 — b. 1034, 1043, 1719, 2178, 2741, 2742.

776 — b. 1926.

777 — b. 1420.

778 — Kilisli I, 83, 122 - Atalay I, 89, 136. Mahmud'un, burada hazineci'yi, ipek kumaşları muhafaza eden kimse olarak tanımlaması, hazinenin başlıca mal varlığı arasında ipeğin mühim bir yer tuttuğuna işaret olmalıdır.

gerekse Balasagunlu'nun (779) kayıtları birbirine uymaktadır. Ayrıca, Balasagunlu'nun verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Ağıcı'nın emrinde, hazinenin gelir ve gider hesaplarını tutmakla mükellef muhasebeci (bitigçi = kâtib)'ler de vardır (780). Yine, bu konu ile ilgili olarak *Divânü Lügâti't-Türk*'te, tahsildar'a "İmga" denildiğinin kaydedilişine bakılırsa (781), devletin muhtelif yörelerinde hazinedar (Ağıcı) adına vergi tahsil işini yürüten memurların varlığı da anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, H. 505 (1111/12) tarihinde *Yarkend*'de düzenlenen bir tarla satış senedinin şahidleri arasında "ağıcı" ve "imga" unvanlı kimselerin yer almış olması (782), Doğu Karahanlıları'nın malî teşkilâtında bu unvanların uzun müddet muhafaza edildiğini ve onların bu hususta da kendi geleneklerine bağlı kaldıklarını göstermektedir. Ancak, Batı Karahanlıları için de aynı şeyi söyleyebilecek durumda değiliz. Onların daha çok *islâmî* tesirler altında kalarak malî konuda *müstevfî* ve *âmil* gibi unvanları hiç değilse XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanmaya başladıkları anlaşıyor. Meselâ, Şemsü'l-Mülk Nasr Han'ın maliye işlerini yürüten vezirinin adı ve unvanı Emîr Emanü'd-din Müstevfî-i Kuşanî olarak belirtildiği gibi (783), yine aynı yıllarda Hânsâlâr lâkabıyla mâruf birinin *âmillik* vazifesinde bulunduğunu da biliyoruz (784).

Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, hükümdarlar sefere çıktıkları zaman, ordunun ihtiyaçları için yânlarında bir hazine

Nitekim Yusuf'un eserinde yer alan, "gümüş ve ipeklerle hazinesi dolsun" (b. 1926) anlamındaki bir kayıt da bu hususu teyid etmektedir.

779 — bk. b. 4145 ile bilhassa XXXV. *Fasıl başlığı* ile bu faslın muhtelif beyitlerinde yer alan kayıtlar.

780 — b. 2774.

781 — Kilisli I, 114 - Atalay I. 126.

782 — bk. Huart, *Trois Actes*, s. 617.

783 — Togan, *Karahanlılar*, s. 60.

784 — Nerşahi, s. 29.

de taşıyorlar ve maiyyetlerinde, bu hazineden sorumlu hazinedarlar bulunduruyorlardı. Bilindiği üzere Yusuf Kadır Han ile Gazneli Sultan Mahmud 1025 yılında *Semer kand* civarında buluşmuş ve aralarında vardıkları sulhtan sonra da birbirlerine karşılıklı hediyeler sunmuşlardı. Gerdizî'ye göre bu buluşma sırasında Yusuf Kadır Han hazinedarına hazineyi açmasını emretmiş ve buradan çıkarılan çok kıymetli eşya ile birlikte, Sultan Mahmud'a cins atlar ve *Türk* köleleri hediye etmişti ⁽⁷⁸⁵⁾.

Yusuf Hâs Hâcib'in iyi bir hazinedarda aradığı vasıflara gelince; ona göre hazinedarın her şeyden önce itimadedilir bir kimse olması ve hükümdarın hiç çekinmeden ona hazineyi teslim edebilmesi lâzımdır. Ayrıca, bilhassa hesap işlerinden iyi anlamalı ve kendisini hesap tutmaya iyi alıştırmalıdır. O, hesap işlerinin kaidelerinden başka hendeseyi de iyice bilmelidir. Eğer hazinedar her türlü kayıt işlerini iyi bilen bir kâtib olur ve hesabı kaydederek muhafaza ederse, çok iyi olur. Bir de, muhasebecilere gelir ve gider (kiriş, çıkış)'leri günü gününe, tarihleri ile kaydettirmeli ve hesaplarda unutulma ve karışıklığa sebebiyet vermemelidir. Bunların yanı sıra, hazinenin israf edilmemesi için hazinedarın eli çok sıkı bir kimse olması ve devlet parasını hasisçe gözetmesi lâzımdır. Zira, cömertlik çok iyi bir şeydir ama, el kesesinden cömertlik de olmaz. Yine, hazinedar bir tüccar gibi ticaretten anlamalı, her türlü mal ve eşyanın değerini bilmeli, hazine adına ödünç aldığı şeyleri de zamanında ödemelidir.

Yusuf'a göre, bir hazinedarın en çok dikkat göstermesi gereken hususlardan biri de hükümdarın, askerlerine ve diğer hak edenlere ihsanda bulunduğu zaman, yüzünü ekşitmeden bu emri yerine getirmektir. Zira hazine hizmetkârı (ağıcı) ihsana

785 — *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Barthold, *Turkestan* I, s. 14.

mani olursa, askerin gönlü kırılır ve askerin gönlü kırılırsa, be-
yin de adı lekelenir (⁷⁸⁶).

Y u s u f'un bilhassa askerlere ve diğer ilgililere veri-
len ihsanların vaktinde ve mutlaka ödenmesi lâzım geldiği
hakkındaki görüşleri gerçekten dikkate değer olup, bu hu-
susta zamanın hâkimiyet telâkkisini de dile getirdiğin-
den şüphe yoktur. Nitekim onun bu ihsan meselesi ile il-
gili olarak "beylerin yanındaki bütün hizmetkârlar ihti-
yaçlarından dolayı hizmete girmiş ve kapulanmışlardır.
Hizmetkâr darlıkta kalır ve muhtaç duruma düşerse, o-
nun sıkıntısını duyan hükümdar, derhal ihsan fermanım
göndermelidir. Şayet hazinedar işi savsaklayarak uzatır
ve ihsan edileni vermezse, muhtaç duruma düşen hizmet-
kâr sonra ondan yüz çevirir, beyler de sözlerinde durmaz-
larsa itimadı kaybederler" (⁷⁸⁷) demesi, Türk idare gelene-
ğindeki bir hususu açıkça dile getirmekte ve ulûfe ile bah-
şılar konusunda Türk tarihinin muhtelif dönemlerinde
meydana gelen huzursuzlukların da âdeta sebeplerini izah
etmektedir.

3 — Adli İşler : İ m a m M â v e r d i'nin fevkalâde
mahkemeler olarak vasıflandırdığı mezâlim mahkemelerinde hü-
kümdarlar, yanlarında kadılar ve âlimler bulunduğu halde, is-
terlerse re'sen mahkemeyi idare edebilecekleri gibi mahkemeyi
idare ve hüküm verme yetkisini, mezâlim mahkemesi için tayin
ettikleri kadı'ya da bırakabilirlerdi (⁷⁸⁸). Buna uygun olarak yu-

786 — b. 2741-2808. *Kutadgu Bilig*'in hazinedar hakkında verdi-
ği bilgiler konusunda bir de bk. A r s a l, *Hukuk*, s. 108.

787 — b. 2812-2816.

788 — Bu hususta geniş bilgi için bk. İ m a m E b ü ' l - H a -
s a n el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Türk.
terc. Ali Şafak, *İstanbul* 1976, s. 85 - 103. Aynı şe-
kilde veliahdlar ile tam yetkili emirlerin ve eyâlet valile-
rinin de mezâlim mahkemesi kurmak ve bunlara yetkili
kadı tayin etmek haklarının varlığı da anlaşılıyor.

karıda, hükümdarın resmî hayatı ile hâcib'in vazifeleri dolayısıyla işaret ettiğimiz gibi Karahanlı hükümdarları da biz-zat mezalim'e çıkarlar ve bu yolla adaletin yerine getirilmesine ve özellikle devlet memurlarının halka tahakküm etmelerine engel olurlardı. Bilhassa bu bakımdan biz, adâlet işlerine de merkez teşkilâtı ile birlikte yer vermeyi uygun bulduk.

Bu konu ile ilgili olarak Batı Karahanlılarının meşhur hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim b. Nasr'ın, kadı Ebû Nasr Mansur b. Ahmed b. İsmail'i Semerkand ve havalisinin "Sahibü'l-mezâlim ve'l-ahkâm"lığına tayin ettiğini ve aynı şahsın sözü edilen Han'ın 458 tarihli hastahâne (dârü'l-marzâ) vakfiyesini de tasdik ettiğini biliyoruz (789).

Diğer şer'î davalara gelince; bunlara da her şehrin kadısı bakardı. Bu cümleden olarak Tamgaç Han İbrahim zamanında Buhara kadılığı yapmış olan İmam Fahrüddin Hasan el-Merginani'nin "Kâzî-i Han" diye şöhrret bulunduğunu biliyoruz (790). Diğer taraftan Kutadgu Bilig kendisine ithaf edilmiş olan Doğu Karahanlı hükümdarlarından Tafgaç Buğra Hakan Ebû Ali Hasan zamanında, Şeyh İmam Ebû Bekr Muhammed b. Abdüssamed b. İsmail el-Buharî adlı birinin de Yarkend kadısı bulunduğu ve metni bize kadar ulaşan bir şer'î davayı hükme bağladığı anlaşıyor (791). Bu mahkeme ile ilgili olarak düzenlenen vesikada İmam Ebû Bekr Muham-

789 — bk. Khadr, *Deux Actes*, s. 320.

790 — Tamgaç Han'ın öldürttüğü Seyyid İmam Ebû'l-Kasım Semerkandi'nin bu zattan rivayette bulunduğu kaydedildiğine göre Buhara kadılığını da bu yıllarda veya biraz daha önce yapmış olması gerekir (Ahmed b. Muhammed, *Kitabı Mollazade*, nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 169, 170).

791 — bk. V. Barthold, *Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?*, *TM*, C. I, s. 223, 224.

med'den de *Yarkend* ve havalisinin kadısı ve hâkimi¹ olarak söz edilmektedir. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, gerek mezalim kadıları, gerekse umumî mahkeme kadıları belli bir şehir ve havalisinin davalarına bakmak üzere tayin ediliyorlardı. Bu itibarla kadılar, merkezlerin elemanları oldukları gibi, taşra teşkilâtında da yer almaktadırlar.

Yine, Ebû Bekr Muhammed'in büyük hakan Ebû Ali Hasan ile, *Yarkend* valisi bulunan oğlu Çağrı Tegin Ebû Musa Harun namına, sözü edilen bölgenin umumî kadılığını yapmış olduğunun zikredilmiş bulunması da ayrıca dikkate değer. Çünkü o, hüküm verirken önce büyük hakan, sonra da oğlu ve *Yarkend* hâkimi adına hüküm vermekte olduğunu ifade ederek, devletin asıl sahibinin Ebû Ali Hasan olduğunu ve oğlunun da ancak onun adına *Yarkend*'i idare ettiğini belirtmiş olmaktadır. Mamafih, "*Sahibü'l-mezâlim ve'l-ahkâm*" ifadesi ile "*Yarkend ve havalisi kadı ve hâkimi*" ifade-sinde yer alan hâkim sözünün, sözü edilen dönemde kadıların hüküm vermekten başka, bu hükümleri infaz yetkilerinin de bulunduğuna mı işaret ettiği hususunda birşey söyleyebilecek durumda değildir.

Ele aldığımız dönem Karahanlı teşkilâtında kadılık müessesesi ile ilgili olarak, Batı Karahanlı devletinin Başşehri *Semerkind*'de bir *Başkadı*'nın (*Kâzî'l-Kuzât*) bulunduğunu da biliyoruz.. Sem'ânî'nin bildirdiğine göre, Şemsü'l-Mülk Han'ın kardeşi Ebû Şücâ Hızır b. İbrahim'in hükümdarlığı zamanında Ebû Nasr Ahmed b. Süleyman b. Nasr b. Hâtem b. Ali b. el-Hasan el-Kâsânî, *Semerkind*'de Başkadılık yapmış idi (⁷⁹²). Yine onun bir kaydından *Kazaskerliğin*'de (*Kâzî'l-*

792 — *Kitabü'l - Ensâb*, nşr. Barthold, *Turkestan* I, s. 64. Sem'ânî'ye göre aynı zat, Hızır Hakan'ın oğlu Ahmed zamanında vezir olmuş ve fakat onun saltanatının başlarında şehid edilmişti.

Asker) mevcut olduğu anlaşılmaktadır ki ⁽⁷⁹³⁾ bunların da umumiyetle askerî davalara baktığı malûmdur. Kaynaklarımızda bilgi mevcut değilse de *Doğ u K a r a h a n l ı l a r ı* idaresindeki bölgeler için de Başkadılık ve Kazeskerliğin söz konusu olduğu muhakkaktır.

Bu incelememizin ana kaynağını teşkil eden *B a l a s a g u n l u*'nun eserinde kadılar hakkında çok kısa bir kayıt yer almış bulunmaktadır. Onun bildirdiğine göre bir hükümdarın bilhassa üç işe çok seçkin kimseler araması gerekmektedir ki bunlar kadılık, halifetlik ve vezirliktir. *Y u s u f*. “bunlardan biri kadıdır; halka faydalı olabilmesi için kadı'nın çok temiz ve takva sahibi olması lâzımdır” ⁽⁷⁹⁴⁾ diyerek, kadıların dikkatle seçilmeleri hususuna işaret etmekle yetinmiştir.

Diğer taraftan, *B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı n d a n H ı z ı r H a n o ğ l u A h m e d*'in tahttan indirilip öldürülmesi hadisesi ile ilgili olarak, *İ b n ü'l-E s î r*'in verdiği bilgiye göre; Han'ın zulmünden ve bilhassa zındıklığından şikâyet eden halk ve ordusu mensupları nihayet ona isyan ederek kendisini, kadılardan ve fakihlerden müteşekkil bir mahkeme heyeti önüne çıkarırlar. Yapılan alenî duruşmada, şahidlerin, zındıklığı üzerine şahadet ettikleri cihetle de, kadı ve fakihler idamına fetvâ verirler ve boğularak öldürülür ⁽⁷⁹⁵⁾. Bu vesile ile kadıların fetvâ vermek suretiyle de şer'î davalar yönünden oynadıkları rol belirtilmiş olduğu gibi, *Türklerde* hanedan azasının kanının akıtılmasının yasak olduğu şeklindeki geleneğe bağlı kalındığı da anlaşılmaktadır.

793 — Aynı eser, s. 57.

794 — b. 5323, 5329.

795 — *el - Kâmil*, C. X, s. 243, 244.

C — TAŞRA TEŞKİLÂTI

K a r a h a n l ı devletinin ele aldığımız dönem taşra teşkilâtı hakkında teferruatlı bilgi sahibi değiliz. Ancak, bu konudaki mevcut bilgileri değerlendirmek de, bu dönemde taşranın durumunu hiç değilse ana hatları ile ortaya koymak bakımından faydalı olacaktır.

Taşranın durumunu ilk önce hükümdar ve hanedan azâsı bakımından ele almakta fayda vardır. Çünkü, devletin hemen her döneminde taşra'nın umumî idaresinde hanedan azâsının asıl rolü oynadığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi devlet, daha kuruluşundan itibaren, *Türk* idare geleneğinin bir icabı olarak “ikili teşkilât” (⁷⁹⁶) esasına göre idare edilegelmiştir. Buna göre, doğu ve batı olmak üzere iki idarî kısma ayrılan devletin doğu kısmı doğrudan doğruya büyük hakan'ın idaresi altında bulunuyor, batı kısmı da büyük hakanın yüksek hâkimiyetini tanımak kaydıyla, hânedan azâsından bir başkası tarafından idare olunuyordu (⁷⁹⁷). Bu cümleden olarak, ele aldığımız XI. yüzyılın başlarında E b û N a s r A h m e d b. A l i büyük hakan olarak devletin idaresini elinde bulunduruyor ve kardeşi N a s r b. A l i (İlig Han) de S â m â n î l e r d e n kendisi tarafından zaptolunan *Mâverâü'n-nehr* başta olmak üzere *Fergana*'dan itibaren batı kısmını idare ediyordu. Çalışmamızın “Giriş” kısmında ifade edildiği üzere bu durum, 1041/42 yıllarında cereyan eden olaylar sonunda devletin ikiye bölünüp, iki ayrı devlet haline gelmesine kadar devam etmiştir. Devletin her iki kısmının muhtelif vilâyetleri ise umumiyetle hânedan azâsı şehzadelerin veya askerî valilerin idaresinde bulunuyordu. Yine bu cümleden olarak meselâ, *Özkend*

796 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 232 vd.

797 — Bu hususta bk. bir de C. E. Bosworth, *İlek - Khans or Karakhamds*, *EP*, s. 1113.

merkez olmak üzere, devletin batı kısmını idare ettiğini gördüğümüz İlig Han Nasr, *Mâverâü'n-nehr*'e hâkim olduktan sonra, *Semerkind*'in idaresini kardeşi Cafer Tegin'e vermiş, *Buhara*'ya da bir askerî vali (şahne) tayin etmiş idi ⁽⁷⁹⁸⁾. Ancak bazan bütün *Mâverâü'n-nehr*'in bir hükümdar naibi tarafından da idare edildiği anlaşılıyor ki meselâ yine Ebû Nasr Ahmed (Togan Han) adına Yusuf Kadır Han'ın bir süre *Semerkind*'da naiblik yaptığına, naib bahsinde işaret etmiş idik.

Yukarıda işaret edildiği üzere 1042'lerden sonda ise, artık biri doğu, öteki de batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı devleti sözkonusudur. Ancak her iki devlette de hiç değilse ilk yıllarında, ikili idare geleneğinin devam ettiği açıkça görülmektedir. Meselâ, Batı Karahanlılarının büyük hakanı sıfatı ile I. Muhammed b. Nasr'ın *Özkend*'de oturduğunu ve Ebû İshak İbrahim b. Nasr (Tamgaç Buğra Han)'ın da onun adına *Semerkind*'da devletin batı topraklarını idare ettiğini biliyoruz. Aynı şekilde doğuda da Yusuf Kadır Han'ın oğullarından Süleyman Arslan Han'ın büyük hakan olarak *Balasagun* ve *Kaşgar* yörelerini idare ettiği ve kardeşi Muhammed Buğra Han'ın da *Tiraz* ve *İsficab* yörelerini onun adına yönettiği malumdur.

Diğer taraftan, bu ikili taksimatın hudutları içinde kalan vilâyetlerin de, yine umumiyetle hânedan üyesi şehzadeler tarafından idare edildiği görülmektedir. Nitekim, Süleyman Arslan Han zamanında öteki kardeşi Mahmud Hotan civarını idare ettiği gibi, *Barsgan* da bu ve müteakip yıllarda Yinal Tegin'in idaresinde bulunmuştur. Süleyman'ın oğlu Ebû Ali Hasan zamanında ise, kardeşi Yâkub Tegin'in *Atbaşı* hâkimi ve oğlu Çağrı Tegin'in de *Yarkend* ve havalisi hâkimi bulunduğuna işaret etmiştik. Diğer

798 — Nerşahi, s. 147, 148.

taraftan, adı geçen Yâkub Tegin'in idaresinde bulunan bölge için kaynağın "vilâyet" deyimini kullanması da hânedan üyelerinin elinde bulunan idarî bölgelerin de bir vilâyet olarak nitelendirildiğini ifade ediyor olmalıdır ⁽⁷⁹⁹⁾. Aynı dönemde Batı Karahanlılarında ise, Şemsü'l-Mülk Nasr'ın kardeşi Şuayb (veya Şuays) Şaş ve Tünhas valisi olduğu gibi, adını bilmediğimiz diğer bir kardeşi de, Melikşah'ın muhasarası sırasında Tirmiz'de vali olarak bulunuyordu. Hattâ, bu şehrin durumu ile ilgili olarak Şemsü'l-Mülk'ün Melikşah'a; "Tirmiz memleketi ve kaleleri Mâverâü'n-nehr beldelerindendir. Dolayısıyla orasının hakanın valilerinin tasarrufunda bulunması gerekir" şeklinde haber gönderdiğinin kaydedilmesi ⁽⁸⁰⁰⁾, belli şehir ve yörelerinin vilâyet olarak nitelendirildikleri hususunu teyid etmektedir. Mamafih Avfî'nin Şemsü'l-Mülk Nasr'dan söz ederken "Mâverâü'n-nehr vilâyeti onun tasarrufunda idi" şeklinde bir ifade kullanması, vilâyet kavramının bir hükümdarın tasarrufunda bulunan toprakların tamamını ifade edecek şekilde geniş kapsamlı bulunduğunu da gösterir durumdadır ⁽⁸⁰¹⁾. Ancak vilâyetin, ele aldığımız dönemde, bir şehzâde veya askerî valinin idaresinde bulunan bölgeyi ifade eder şekilde kullanılışının daha yaygın olduğu da bir gerçektir. Ayrıca, Yusuf Hâs Hâcib'in vezirlikten de yüksek bir mansıp olarak kaydettiği İlbeyi'liği, vilâyet beyi olarak tanımlamış bulunması da, devlet topraklarının vilâyetler halinde idare edildiğinin bir işareti olmalıdır. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud da İl kelimesinin Arapça karşılığını "vilâyet" olarak göstermiş ve "beg ili" deyimini de "vilâyetü'l-emîr" şeklinde tercüme etmiştir ⁽⁸⁰²⁾. Yine o, "il törü yetilsün" şeklindeki türkçe bir mısraı, "vilâyet, il barışa kavuşsun" ⁽⁸⁰³⁾

799 — el - Kâmil, C. X, s. 173.

800 — Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 41.

801 — *Cevami*, s. 85.

802 — Kilisli I, 49 - Atalay I, 48.

803 — Kilisli I, 97 - Atalay I, 105, 6.

şeklinde tercüme etmekle de, sözü edilen dönemde vilâyet mefhumunun Türkçe il adı ile mevcut bulunduğunu ve bundan maksadın da idaresi bir emîr'in yetkisine verilmiş belirli bir bölge olduğu hususunu açıkça göstermektedir. Bu bakımdan, hânedan mensuplarından başka, emîr (bey)'lerin de vilâyet idarecisi (vali) olarak mevzu bahis olduğu açıklıkla anlaşılmaktadır. Sözü edilen emîrleri, aynı dönem Büyük Selçuklu İmparatorluğunda vilâyet ve şehirlerin idarecileri olarak gördüğümüz askerî valilere (şahne) benzetebiliriz⁽⁸⁰⁴⁾. Hattâ bu askerî valiler, islâm devletlerindeki öteki benzerlerine bakılarak, daha İlig Nasr zamanından itibaren "şahne" olarak da adlandırılmışlardır⁽⁸⁰⁵⁾ ki, İlig'in Buhara'da 999 yılında askerî vali olarak bıraktığı birinin bu unvan ile anıldığı bilinmektedir. Netice itibariyle, devletin muhtelif şehir ve yörelerinin ya hânedan mensubu şehzadelerin veya askerî valilerin tasarrufunda bulunduğu ve bunların tasarruflarında bulunan bölgenin de il (vilâyet) deymi ile ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Yine, devletin ikiye ayrılmasından önce olduğu gibi, ikiye ayrılmasından sonra da, hükümdarların hazan belli bölgelere naibler tayin ettikleri anlaşıyor. Bu cümleden olarak Sağır Mahmud Han'ı öldürerek Batı Karahanlı topraklarını ele geçiren Tıraz hâkimi Kadır Han Cibrâil'in

804 — bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 151; *TMK*, s. 310.

805 — İlig Han Nasr'ın 999 yılında Buhara'yı zaptettikten sonra, burada bir şahne bıraktığına ve bilâhare Sâ mânî devletini canlandırmaya çalışan İsmail b. Nuh'un bu şahnenin elinden şehri geri aldığına bakılırsa (Nerşahi, s. 147, 148), Şahne'nin bu dönemde kumandan vali anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. *Tarih-i Buhara*'da yer alan bu Şahne unvanının eserin tercüme ve tezyili dönemlerine ait olabileceği de akla gelmekte ise de bu müessesenin hiç değilse Batı Karahanlılarında varlığından şüphe etmeye bir sebep de görmüyoruz.

(⁸⁰⁶) *Semerikand*'da Ebû'l-Mealî Muhammed b. Zeyd el-Alevî'yi naib olarak bıraktığını biliyoruz (⁸⁰⁷). Görülüyor ki naibler hânedan azâsından olduğu gibi öteki devlet adamlarından da tayin edilebilmektedir.

Diğer taraftan Batı Karahanlılarından Tamgaç Buğra Han İbrahim, hayatının son günlerinde felç olduğu için, daha sağlığında tahtı oğlu Şemsü'l-Mülk Nasr'a bıraktığı gibi, (⁸⁰⁸) Doğu Karahanlılarından Muhammed Buğra Han da büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tegin'i veliahd tayin etmiş ve fakat bu durumu kabul etmeyen başka bir oğlu İbrahim'in annesi tarafından zehirlenerek öldürülmüştü (⁸⁰⁹). Yani, hükümdarlar oğullarından birini sağlıklarında veliahd tayin edebildikleri gibi, hastalık vb. sebeplerle tahttan feragat da ediyorlardı. Nitekim Mansur b. Ali'nin sırf sofı yaradılışından dolayı tahttan vazgeçerek derviş olduğu ifade edilmiştir. (⁸¹⁰).

Durum böyle olmakla beraber Pritsak'ın Karahanlılarda bir "çift hükümdarlık"tan söz etmesi ve daha başlangıçtan itibaren devletin batı kısmını idare eden hânedan mensubundan "şerik kağan" olarak bahsetmesi (⁸¹¹) yerinde değildir. Zira, yukarıda sözünü ettiğimiz ikili teşkilâtta saltanata iştirak asla söz konusu değildir ve Batı kısım, aynen Göktürkler zamanında İstemi Yabgu'nun durumuna benzer bir şekilde hakan adına idare edilmektedir (⁸¹²). Ayrıca onun, "bu iki

806 — İbnü'l-Esir bu olayı anlatırken (*el - Kâmil*, C. IX, s. 301), hükümdarın adını Togan Han olarak kaydetmektedir ki, doğru değildir.

807 — *el - Kâmil*, gösterilen yer.

808 — Aynı eser, C. IX, s. 300.

809 — Aynı eser, C. IX, s. 299.

810 — Pritsak, *Karahanlılar*, s. 256.

811 — Aynı Makale, s. 253.

812 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 233 vd: Çifte Kırallık Meselesi.

baş - hükümdar'dan başka, hâkimler zümresine, sülâleye mensub daha dört alt - kağan ile altı hükümdar vekili dahil bulunuyordu. Kademe kademe yükselme esasına dayanan bu rütbeler muayyen bir sistem teşkil ediyordu. Böylece meselâ, arslan - ilig, mevkii boşaldığı takdirde, buğra - han (şerik kağan) yerine geçiyor ve buğra - han da aynı şekilde arslan - han (büyük kağan) yerine geçebiliyordu" şeklindeki ifadelerini de anlamak güçtür.

Öncelikle şunu belirtelim ki, ne K a r a h a n l ı l a r d a n önceki *Türk* devletlerinde ne de ondan sonrakilerde, P r i t s a k' ın izah etmeye çalıştığı gibi bir sistem mevcut olmamıştır. Dolayısıyla K a r a h a n l ı teşkilâtını bütün öteki *Türk* devletlerinden tecrid ederek, onu bambaşka bir sistem olarak görmek tarihî gerçeklerle asla bağdaşamaz. Sonra, yukarıda muhtelif vesilelerle işaret edildiği gibi, hânedan mensubları için böyle bir silsile-i meratip değil, ortak sorumluluk anlayışının bir sonucu olarak, devletin bazı bölge ve vilâyetlerini hükümdar adına idare etmek sözkonusu olmuştur. Zira, eğer P r i t s a k' ın dediği gibi kademe kademe yükselme esasına dayanan bir sistem sözkonusu olsaydı, ne hastalanan bir hükümdarın, yerini oğluna bırakmasından ne de veliahd tayininden bahsedilmemesi gerekirdi. Hattâ, kendisini güçlü hissettiği an müstakil hareket eden hânedan üyelerinin de olmaması ve sıralarını beklemeleri gerekmezmiydi? Nihâyet, P r i t s a k' ın, bu hânedan mensupları tarafından kullanılan muhtelif unvanların çeşitliliğine bakarak vardığı bu sonucu doğrulayacak hiçbir kaynağa da sahip değiliz. Onun şerik kağan unvanı olarak zikrettiği buğra-han unvanı, Başta E b û A l i H a s a n ve E b û İ h s a k İ b r a h i m olmak üzere, doğu ve batı karahanlılarının en meşhur büyük hakanları tarafından kullanılmıştır ki yukarıda işaret etmiştik. Yine onun, alt-kağan unvanlarından biri olarak aldığı arslan-ilig'in, büyük hakanlardan M a n s u r b. A l i' nin unvanları arasında bulunmuş olduğu gibi, bir alt - kağan unvanı olarak gördüğü ilig'in de aileye mensub en meşhur büyük kaganların unvanları arasında yer aldığı-

na daha önce işaret etmiştik. Hattâ İbn ü'l-Esîr'in Buğra Han Harun'dan "Harun b. İlig Buğra Hakan" olarak bahsetmesi ise ayrıca dikkate şayandır ⁽⁸¹³⁾.

Dolayısıyla Pritsak'ın, bilhassa bu unvanlara dayanarak varlığını belirittiği ve bazı araştırmalarda da üzerinde fazla durulmadan gerçekmiş gibi kabul edilen bu görüşün böylece düzeltilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bize göre Karahanlılarda da hükümdar ile öteki hânedan üyeleri arasındaki münasebetler ve üyelerin idarî fonksiyonları aşağı yukarı Büyük Selçuklu İmparatorluğundaki gibidir. Yani her üye, idaresi altındaki bölgeyi, bağlı bulunduğu (tâbî olduğu) hükümdar adına idare etmekte, fırsat buldukça taht üzerinde hak iddia ederek saltanatı ele geçirmeye çalışmakta veya kendi topraklarında müstakil hareket etmektedir. Nihayet, yukarıda işaret edildiği üzere *Yarkend*'de kadılık yapmış bulunan Şeyh Ebû Bekr Muhammed'in, hüküm verirken önce büyük hakan Ebû Ali Hasan, sonra da oğlu olan *Yarkend* valisi adına hüküm vermekte olduğunu ifade etmesi, devletin asıl sahibinin Ebû Ali Hasan olduğuna ve oğlunun da ancak onun adına bu bölgeyi idare yetkisine sahip bulunduğuna işaret etmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bir tâbîlik-metbûluk statüsünün söz konusu edildiği açıkça görülmektedir. Bu tâbîlik - metbûluk statüsünün tezahürünü bazı sikkeler üzerinde de görmek mümkündür. Bu cümleden olarak Arslan İlig'in ölümünden sonra devletin mühim bir kısmına hâkim olduğu görülen Yusuf Kadır Han'ın kardeşi Ahmed Han, uzun mücadelelerden sonra nihayet Kadır Han'ın hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmıştır ki bu husus *Ahsiket*'te 420 (1029) yılında kestirdiği sikkelerden anlaşılmaktadır ⁽⁸¹⁴⁾.

Şehir veya vilâyetlerin hâkimlerinin emrinde, birer küçük divân'ın bulunup bulunmadığı hakkında pek bilgimiz yoktur.

813 — el - Kâmil, C. IX, s. 165.

814 — Markov, *Invetarny Katalog*, s. 250, nr. 373, 374.

Mamafih, bulundukları bölgeleri hükümdar adına tam bir selâhiyetle idare ettikleri bilinen hânedan üyelerinin emrinde de bir divânın bulunmuş olması gayet tabiidir. Nitekim Beyhakî, Ali Tegin'in Mahmud Beğ adına bir "kethüda"sından söz etmektedir ki ⁽⁸¹⁵⁾, bu deyim daha önce mahallî vezir, bölge vezîri olarak izah edilmiştir ⁽⁸¹⁶⁾.

Hânedan üyesi şehzadeler veya valiler tarafından idare edilen taşra'nın mahallî idare bakımından arzettiği duruma gelince; Şer'î davaların kadılar tarafından yürütüldüğüne yukarıda işaret etmiştik. Şehir ve kasabalarda malî işlere bakan bir Âmil (veya Doğu Karahanlıları sahası için Imga), halk tarafından seçildiği belirtilen reis'ler ⁽⁸¹⁷⁾ ve belediye işlerini murakabe eden muhtesib'lerin varlığı anlaşılmaktadır. Bunlardan Imga ve Âmil hakkında yukarıda bilgi verilmiş idi. Reis hakkında ise herhangi birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Muhtesiblere gelince, vazifeleri daha çok islâmın dinî vecibelerinin yerine getirilmesini sağlamak, bunlara uymayanları cezalandırmak ve bir de belediye işlerini murakaba etmek olan muhtesibler, taşra idaresinde mühim rolü olan idarecilerdi. Tayinleri hükümdar (başlangıçta halife) veya vezir tarafından yapılrdı ⁽⁸¹⁸⁾.

815 — Beyhakî, s. 445.

816 — Barthold, *Turkestan*, s. 232; Hasan Enverî, *A.g.e.*, s. 259.

817 — Ele aldığımız dönemle ilgili kaynaklarda reis'in varlığına dair herhangi bir kayıt mevcut değilse de 1130 tarihinde *Semerikand* reisinden söz edilmesine bakılırsa (*el-Kâmil*, C. X, s. 661; M. A. Köymen *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara, 1954, s. 159 vd), söz konusu dönemde de reislerin varlığı söylenebilir. Bunların halk tarafından seçildiğine dair bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 310.

818 — Bu hususta geniş bilgi için bk. el-Maverdî, *el - Ahkâmü's - Sultaniyye*, s. 288 - 292; R. Lévy, *Muhtesib*, *İA*. 85. Cüz, s. 532, 533; Hasan Enverî, *A.g.e.*, s. 219.

Eserinde muhtesiblere de işaret etmekle, bu müessesenin ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı idarî teşkilâtında varlığını kaydetmiş olan Y u s u f H â s H â c i b, bunların vazifeleri hakkında şöyle demektedir: “Muhtesiblerin elinde selâhiyet olmalıdır (ki), fâsık, serseri ve başı boş dolaşanları inzibat altında bulundursunlar ve mescidleri cemaat ile dolu tutsunlar. (Diğer taraftan) cemaatı dolaşarak kötülöklere mani olsunlar (ki), satıcılar emanetleri gözet sin. Zenaatkârlar (uzlar) başkalarını yetiştirmekte devam etsinler. Çiftçiler tarlalarında gayret göst ersinler ve hayvan yetiştiricileri de onları çoğaltmaya devam etsinler” (819). Görölüyor ki Y u s u f, çok kısa da olsa muhtesiblerin başlıca vazifelerini ortaya koymuştur. Gerçekten de muhtesiblerin vazifelerinin; ticarî muamelelerin ve ölçülerin kontrolünü sağlamak, ticarete hile yapanlar ile borçlarını ödemeyenleri cezalandırmak, zenaat erbabının mallarının kalitesini kontrol ile çürük ve kalitesiz mal imalini önlemek, usta - çırak veya işçi - işveren münasebetlerini kontrol ile şikâyetleri çözüme bağlamak, müslümanların umumiyetle camiye ve bilhassa cuma namazlarına gitmelerini sağlamak, şeriat hükümlerine uygun hareket edilmesine, ezcümle oruç yiyenler ile şer’î müddetlerini doldurmadan evlenen dul ve boşanmış kadınlardan hesap sormak, umumî ahlâk kaidelerinin tatbikine nezaret etmek, insanların ve hayvanların kısırlaştırılmalarını yasaklamak, cadde ve sokakların temiz ve gelip geç enlere engel olmayacak şekilde serbest tutulmasını sağlamak olduğu bilinmektedir (820).

Kutadgu Bilig’de yer aldığına yukarıda işaret ettiğimiz kayıtlardan anlaşıldığına göre Y u s u f, çiftçilerin faaliyetleri hususunda da muhtesibin kontrol yetkisinin varlığına işaret etmekle bu konuda orijinal bilgi de arzetmiş olmaktadır.

819 — b. 5555, 5556, 5588, 5589, 5590.

820 — bk. 818 numaralı notta gösterilen yerler.

Diğer taraftan yine şehir ve kasabalarda hatib'lerin varlığı da anlaşılıyor. Bu cümleden olarak Ebû'l-M ealî Muhammed b. Nasr b. Mansur el-Medîni adlı birinin Hızır Han zamanında ⁽⁸²¹⁾, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Yahya b. Yunus el-Çigili adlı bir Türk'ün de Kadir Han Cibrâil zamanında ⁽⁸²²⁾ hatiblik yaptıklarını biliyoruz. Ayrıca İbn ü'l-Esîr'in Kâsân kalesi hâkimi Tuğrul Yınal Bey adlı birinden "mushafız" sıfatı ile bahsedişine bakılırsa, Selçuklular'daki kütvâl'ler gibi Karahanlılarda da kale kumandanlarının varlığından söz edilebilir ⁽⁸²³⁾.

Karahanlılarda, devletin umumî politikasını ilgilendiren konularda devlet merkezlerinden taşraya, hükümdarın ferman, mektub ve misallerini sür'atle ulaştırmak için oldukça esash bir posta teşkilâtının da varlığı anlaşılıyor. Bu konuda bazı mühim bilgiler vermiş olan Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre, uzak yolculuk anlamındaki "eşkin" sözünden alınarak, çok sür'atli bir şekilde giden atlı postacılara "eşkinçi" deniliyordu ⁽⁸²⁴⁾. Diğer taraftan onun "ulağ" kelimesini, "beyin (hükümdarın) emri ile ve sür'atle giden bir postacının, başka bir at buluncaya kadar bindiği at" ⁽⁸²⁵⁾ ve "çufga"yı da buna benzer bir şekilde, "çabuk gitmek isteyen bir postacının yoldan alıp, başkasını buluncaya kadar binip gittiği at" ⁽⁸²⁶⁾ şeklinde

821 — Sem'ani, *Kitabü'l-Ensâb*, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 64.

822 — Yakut el-Hamavi, *Mu'cemül - Büldân*, Beyrut, 1968, C. II, s. 148.

823 — *el - Kâmil*, C. X, s. 243.

824 — Kilisli I, 100 - Atalay I, 109.

825 — Kilisli I, 110 - Atalay I, 122.

826 — Kilisli I, 355 - Atalay I, 425. Çufga aynı zamanda kılavuz anlamına gelmektedir. Kaşgarlı'nın ulag ve çufga hakkındaki kaydı için bir de bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 154, 155.

izah etmesi, yollar üzerinde ve muayyen yerlerde, postacıların at değiştirebileceği hususî menzillerin varlığını ve merkezden taşraya bu yolla gerekli fermanların gönderildiğini açıkça göstermektedir.

Yine Kaşgarlı'nın, önemli bir iş çıktığında beylerin, gelmeleri için köylere ve obalara gönderdikleri habere "çalığ" (827) denildiğine işaret etmesi de taşra idaresinde posta ve haberleşmenin mahiyeti hakkında bir fikir vermektedir. Diğer taraftan Nizâmî-i Aruzî'nin Buğra Han Harun zamanı için "peyk" ten söz etmesi dikkat çekicidir. Peyk ve pereneler, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun çabuk haber alma teşkilâtı vazifelileri olduğu bildirilmektedir (828). Buna bakarak Karahanlıların da çabuk haber alma işlerinde peyk unvanlı vazifeliler kullanmış olmaları anlaşılır.

Devletin bu resmî taşra vazifelilerinden başka, muhtelif Türk topluluklarının, kendi başlarında bulunan beyler vasıtasıyla idare edildiklerini ve devlete tâbiyyetlerinin de bu yolla yürütüldüğünü söylemeliyiz. Bu cümleden olarak *Karluklar*'ın başında Sagun ve Köl - İrkin unvanlı beylerin bulunduğunu, *Hotanlılarda* hemen aynı mertebeyi işgal edenlere ise Çuwi denildiğini yukarıda belirtmiştik. İşte gerek bu ve benzeri büyük teşekküllerin gerekse muhtelif boyların, başlarında bulunan beyler vasıtasıyla, yaşadıkları yere göre ya doğrudan doğruya hakanlara veya şehzadeler ve valilere tâbi olarak hayatlarını idame ettirdikleri anlaşılıyor.

Köy ve oba gibi daha küçük yerleşme yerlerindeki duruma gelince; Kaşgarlı Mahmud'a göre köylüler ile *Türkmenlerin* büyüklerine "Kökuyuk" (289) denildiği gibi, yine köyün bü-

827 — Kilisli I, 313 - Atalay I, 374.

828 — bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 310.

829 — Kilisli III, 96 - Atalay III, 133.

yüğü ve tanınmış olup, kaynaktan köylülere içme suyu dağıtan kimseye de “tudun” ⁽⁸³⁰⁾ deniliyordu. Yine, *Yarkend*’de tanzim edilen tarla satış senedlerinde adları geçen şahıslar arasında bu unvanı taşıyan kimselere rastlanması, ⁽⁸³¹⁾ unvanın ve dolayısıyla bu makamın uzun süre varlığını koruduğunu göstermektedir. Ancak, bu kısa kayıtlardan, sözü edilenler hakkında fazla birşey söylemek mümkün değilse de bunlardan kökyuk’u O s m a n l ı İ m p a r a t o r l u ğ u n d a k i bazı cemaatlerin ve köylerin kehüdalarına benzetebiliriz. Yine K a ş g a r l ı, köy büyüğünün işlerinde ona yardım eden bir “çoban” ⁽⁸³²⁾ dan da söz etmektedir. *Dîvân*’ın bir başka kaydından anlaşıldığına göre ise, köy yükleri (kökyuk’lar ?) köy halkının müşterek menfaatini ilgilendiren çeşitli tesislerin yapılmasını da tanzim ediyorlardı ve meselâ *Çiğiller*’de su arkları ile çeşme suyu yollarını kazmaya gitmeyen köylülerden, köy büyüğü, “çatpa” ⁽⁸³³⁾ denilen bir ceza alıyordu. Diğer taraftan beylerin veya köylerin korularını bekleyen “k o r u ğ ç ı ’ l a r da vardı ⁽⁸³⁴⁾.

Taşra idaresinin önemli unsurlarından biri olan toprak işlerine gelince; bu hususta da fazla bilgimiz yoktur. Ancak, arazi’nin hânedan üyelerine, vezirlere, büyük emirlere ve sair ileri gelenlere ıkta edildiğini söyleyebiliriz. Yukarıda Yuğruş’tan (vezir) söz ederken, ona hükümdar tarafından yir suv (arazi) verildiğine işaret etmiştik ki, *islâmî* bir deyim olan ıkta kelimesini benimsemeden önce K a r a h a n l ı l a r ’ ı n bu anlamda yir suv deyimini kullandıklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan, ele aldığımız dönemden daha geç bir tarihe ait olmakla birlikte, S u l t a n S a n c a r ’ ı n, T a m g a ç B u ğ r a H a n II.

830 — Kilisli I, 355, III, 128 - A t a l a y I, 400, III, 171.

831 — Huart, *Trois Actes*, s. 611; Ş. Tekin, *A.g.m.*, s. 164, 165.

832 — Kilisli I, 331 - A t a l a y I, 402.

833 — Kilisli I, 348 - A t a l a y I, 416.

834 — Kilisli III, 183 - A t a l a y III, 242.

İ b r a h i m'den, devletın bütün ileri gelenlerinin ıkta'larının belirlenmesini istediğini biliyoruz (⁸³⁵). Bizim incelememize konu olan dönemde de ıkta işlerinin aynı şekilde yürütüldüğünden şüphe yoktur. Ancak, bu hususta daha fazla bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

Diğer taraftan, toprak işleri ile ilgili şu önemli hususa da işaret etmek istiyoruz. XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında ve *Yarkend* çevresinde düzenlenmiş bulunan tarla satış senetleri, bu bölgede reaya'nın arazi sahibi olduğunu ve istediğinde tarlasını bir başkasına satabildiğini ortaya koymaktadır. Eğer sözkonusu bölgede, *islâm* hukukuna göre *mirî* arazi statüsü uygulanmış olsa idi, tarla satışının bahis mevzuu olmaması gerekirdi. Bu husus şimdilik bizce izahı tamamen mümkün olmayan bir konu olarak kalmaktadır. Ancak Ş. Tekin'in daha önce belirttiği gibi, *Kaşgar*'a yakın bulunan *Doğu Türkistan*'daki *Budist Uygur* medeniyetinin tesiri ile *Karahanlı* muhitinde yerli örf ve âdetlerin canlı kaldığı ve toprak hususunda da eski an'ane'nin devam ettirildiği söylenebilir (⁸³⁶). Sözkonusu tarla satış senetleri ile *Budist Uygurlar*'a ait hukuk belgeleri (⁸³⁷) arasındaki büyük dış yapı benzerliği de bu hususu teyideder mahiyettedir.

835 — bk. *İnşâ, nşr. Barthold, Turkestan* I, s. 24.

836 — Ş. Tekin, *A.g.m.*, s. 159.

837 — bk. R., R. Arat, *Eski Türk Hukuk Vesikaları, Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı* I, 1964, s. 1 - 53.

IV. BÖLÜM

ASKERÎ TEŞKİLÂT

Türkler, ordu - millet olma vasfını hemen bütün tarihleri boyunca devam ettirmişlerdir. Bu yüzden de eski *Türk* siyasî kuruluşlarının asıl karakteri askerî olmuştur ⁽⁸³⁸⁾. İşte bu karakterin geniş ölçüde, incelememize konu olan dönemde *Karahanlı*larda da devam ettiği muhakkaktır. Öte yandan, *Türk* tarihinin oldukça önemli bir dönemini teşkil eden bu devrenin askerî teşkilâtına ait kayda değer bazı izlerin, gerek çağdaş gerekse daha sonraki *Türk* devletlerinin askerî teşkilâtlarında da var olduğu görülür. Dolayısıyla *Karahanlı* askerî teşkilâtı hakkında kaynaklarımızın arzettiği bilgileri ortaya koymak, yalnızca bu devletin askerî teşkilâtının mahiyetini anlamak bakımından değil, öteki *Türk* devletlerindeki bazı askerî deyimlerin anlamlarını ve kaynağını belirtmek bakımından faydalı olacaktır.

A — ORDUYU MEYDANA GETİREN UNSURLAR

Biz, bu konuda ilk önce *Karahanlı* ordusunun insan unsurunu ele almayı ve bu orduyu meydana getiren başlıca kuvvet gruplarını belirtmeyi uygun bulduk. Bu cümleden olarak *Karahanlı* ordusunun başlıca;

a — Saray Muhafızları,

b — Hassa Ordusu,

838 — Bu hususta bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 241.

c — Hânedan Mensupları ile valilerin ve sair devlet adamlarının kuvvetleri,

ç — Devlete Tâbî Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk teşekküllerine mensub kuvvetler,

gibi dört mühim unsurdan meydana geldiği anlaşılmaktadır.

a — Saray Muhafızları (Yatgak ve Turgak'lar)

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gulâmân-ı saray karşılığı olan bu askerî kuvvetin başlıca vazifesi, Kapucubaşı'nın vazifeleri dolayısıyla de belirttiğimiz gibi Hükümdarı ve sarayı korumak idi.

Kaşgarlı Mahmud'a göre Karahanlılar, bu saray muhafızlarına, kale muhafızlarına olduğu gibi "yatgak" diyorlardı. Mamafih, onun bu kelime münasebetiyle kaydettiği şahid cümleden anlaşıldığına göre (839) yatgaklar'ın vazifesi hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece beklemek idi. Dolayısıyla yatgaklar, saray muhafızlarının tamamını değil, onlardan ancak gece nöbetini tutmakla vazifeli bir kısmını teşkil ediyorlardı. Bu husus, aynı konu ile ilgili olarak Yusuf Hâs Hâcib'in kaydettiği bir beyitten de açıkça anlaşılmaktadır. Yusuf, burada "künün turdı turgak tünün yatgakın" (gündüz turgak, gece de yatgak gibi (nöbette) kaldı) (840) demektedir ki

839 — Kilisli III, 32 - Atalay III, 42. Yatgak = hârisü'l-Meliki ve'l-hısn. Kaşgarlı'nın burada kaydettiği "yatgak yattı" şeklindeki şahid cümle B. Atalay tarafından "koruyucu adam yattı" şeklinde tercüme edilmişse de doğrusunun "muhafız geceyi nöbet bekleyerek geçirdi, nöbet tuttu" şeklinde olması gerekirdi. Zira Kaşgarlı'nın bu Türkçe cümle için kaydettiği Arapça karşılık (bâte'r-reculü hârisen) bu anlamdadır. Mamafih, aşağıda görüleceği üzere, Türkçede gece nöbeti tutmak anlamındaki "yatmak" sözü başka araştırmacılar tarafından da bugünkü anlamında sanılmıştır.

840 — b. 608. R. R. Arat bu cümleyi "gündüz kapucular ve gece muhafızlar ile birlikte bulundu" şeklinde tercüme etmiştir ki, manâyı tam aksettirmemektedir. Zira Yatgak'ın

onun bu ifadesinden gerek yatgak'ın gerekse turgak'ın, vazifesini ne zaman ifa ettiği anlaşılmaktadır. Yukarıda kaydedildiği üzere Yatgak'ların vazifesi hükümdarları yalnız sarayda değil, saray dışında da korumak idi. Bu anlamda kelimenin, Gaznelilerde ve Selçuklularda da kullanıldığı anlaşıyor. Eserinde, ordunun (hassa ordusu) muhtelif unsurlardan meydana gelmesi gerektiğini ısrarla söyleyen Nizâmü'l-Mülk bu hususta Gazne ordusunu örnek göstermiş ve Gazneli Sultan Mahmud'un, ordusundaki bu unsurlara mensup askerî birliklerin, sefer esnasında ve sıra ile her gece "yatağa gitmelerini" ⁽⁸⁴¹⁾, yani nöbet tutmalarını istediğini bildirmiştir. Onun bu vesile ile kaydettiği "her gece" ifadesinden de "yatmak" masdarının gece nöbeti tutmak anlamında olduğu açıkça görülmektedir.

gece muhafızı olduğu açıkça görüldüğü kadar, turgak'ın da onun zıddı olduğu o kadar açıktır ve Yusuf'un "künün turdu turgak" sözü de bunun en büyük delilidir. Bu itibarla turgak'ı "kapucu" olarak almak mümkün değildir. Diğer taraftan Yusuf'un, yine Ay-Toldı'nın hükümdara nasıl canla başla hizmet ettiğini anlatırken b. 952'de kaydettiği "tünü yattı yatgakta kündüz örü" cümlesi de hemen hemen aynı anlamda olup, R. R. Arat'ın buradaki tercümesi de iyi değildir. b. 1606'daki "tünün yattı yatgak" ifadesi de Kaşgarlı'nın kaydettiği şahid cümleye benzemekte ve yatgak'ın vazifesinin ne olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır.

- 841 — bk. *Siyasetnâme*, s. 108 (24. Fasil) : "ve her şeb der sefer ez her guruh ma'lûm kerde budendi ki çend merd be yat-lak reftend". Burada "yatlak" kelimesinin bir istinsah veya baskı hatası olduğu ve aslının "yatak" olması gerektiği açıkça görülmektedir. Schefer neşrinde de cümle bir iki kelime istisnası ile aynen yer almış, ve fakat burada yatak sözü doğru ve açık bir şekilde kaydedilmiştir (bk. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, THİTM, I, s. 242.)

Aynı şekilde yatgak veya daha sonraki telâffuz şekli ile yatak'ların Anadolu Selçukluları askerî teşkilâtında da mevcut olduğu bilinmektedir. Gerçekten de bu devlette "mülâzımân-ı yatak", kapukulu askerini meydana getiren dört sınıftan biri idi. Vazifelerinin ise hükümdarın otağını beklemek olduğu belirtilmişse de, bizce bu, doğru değildir. Onların, adlarından da anlaşılacağı üzere, hükümdarı gece korumak ve bununla ilgili nöbetleri tutmakla vazifeli oldukları muhakkaktır⁽⁸⁴²⁾. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise aynı adın, biraz anlam değişikliğine uğradığına şahid oluyoruz. Bu cümleden olarak XVI. yüzyıl sonlarında artık "yatakçı" şeklinde telâffuz edil-

842 — Bu hususta geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 100, 101; F. K. Öprülü, *A.g.m.*, s. 242 - 247. Uzunçarşılı, İbn Bibî'de kelimenin bazan yatak bazan da yayak şeklinde kaydedilişini göz önünde bulundurarak, bu askerî birliğe "mülâzımân-ı yatak veya yayak" demiştir ki, yayak şeklinin yatak'ın yanlış yazılmasından ileri geldiği muhakkaktır. Dolayısıyla, onun zannettiği gibi kelime yaya anlamında da değildir. F. K. Öprülü ise bu adın "otag" ile ilgili olduğunu ileri sürmüş ve bu yüzden de mülâzımân-ı yatak'ın vazifesinin hükümdarın otağını beklemek olduğunu belirtmiştir (s. 243 n6). Halbuki, yukarıda görüldüğü üzere kelime doğrudan doğruya yatgak - yatak ile ilgilidir. Dolayısıyla gördükleri vazifenin de buna bağlı olarak hükümdarı gece korumak olacağı âşikârdır. Bu itibarla hem K. Öprülü'nün hem de Uzunçarşılı'nın bunların vazifesinin otag bekçiliği idiğine dair kayıtları bizce yerinde değildir. Yine K. Öprülü'nün aynı yerde belirttiğine göre, Scheffer ise *Siyasetnâme'deki* yatak'ı döşek manâsına almış ve bu yüzden de askerinin bir kısmının sefer esnasında sıra ile yatmaya, yani istirahatata gittiğini ifade etmiştir ki, tamamen yatak sözünün yanlış anlaşılmasından ileri gelmiş bir husustur. Diğer taraftan, İbn Bibî'nin bir kaydından anlaşıldığına göre gulâmân-ı yataklar Alâuddin Keykubad zamanında, ulaglıkla, asker toplamak için vilâyetlere de gönderiliyorlardı (Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 101).

meye başlayan bu isim, çarşı ve pazarları beklemekle vazifeli gece bekçilerine veriliyor ve “ases” ile aynı manâda kullanılıyordu ⁽⁸⁴³⁾.

Görüldüğü gibi, K a r a h a n l ı askeri teşkilâtının bu unsuru, G a z n e l i, B ü y ü k S e l ç u k l u, A n a d o l u S e l ç u k l u ve biraz anlam değişikliği ile O s m a n l ı devletinde de var olmuş ve yatgak (yatak = yatakçı) deyimini de uzun zaman hemen aynı anlamda kullanılagelmıştır. Bu itibarla F. K ö p r ü l ü ve İ. H. U z u n ç a r ş ı l ı ’nın ifadelerinin aksine, kelime otak veya yayak (yaya) kelimeleri ile ilgili olmadığı gibi, A n a d o l u S e l ç u k l u l a r ı n d a m ü l â z ı m â n -ı yatak da hükümdar çadırını bekleyen değil, pek muhtemelen gerek sarayda gerekse saray dışında hükümdarı geceleri bekleyen kapukulu askeri anlamında kullanılıyordu.

Turgak'lara gelince; bu konudaki tek kaynağımız olan *Kutadgu Bilig*'in ilgili kayıtlarından anlaşıldığına göre, bunlar da sarayı veya hükümdarı gündüz bekleyen muhafızlar idi. Onların da gerek sarayda gerekse saray dışında hükümdarı korumakla vazifeli oldukları muhakkaktır. Ancak, kaynak yokluğundan bu deyimnin de öteki *Türk* devletlerinde kullanılıp kullanılmadığı hususunda birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak her iki

843 — bk. Ö z e r E r g e n ç , 1580 - 1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo - Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme (Basılmamış doktora tezi, Ankara, 1973), s. 97-98. Burada, 15 Receb 997 tarihli Sicil'de, Ankara'daki dükkân sahiblerinin - çarşılarda yatakçı kalmadı - diyerek, eskiden beri yatakçılık yapagelmış güvenilir bazı kimselerin bu hususta görevlendirilmelerini istedikleri ve isteklerinin *Sicill-i Mahfuz*'a kaydedilerek yerine getirildiği belirtilmektedir. Ayrıca sayın hocam F. S ü m e r 'in sözlü olarak bildirdiklerine göre “yataklık yapmak” deyiminin de bu kelime ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

deyimin türkçe olduğu ve dolayısıyla bu teşkilâtın menşeinin Karahanlılardan da eskiye gittiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, saray teşkilâtı bahsinde kaydedildiği üzere, tuğcu, kişçi, kuşçu, okçu - yaycı, silâhdâr ve 'alemdârların da hem sarayda hem de saray dışında hükümdarın emri altında bulunan ve özel vazifeleri olan kapukulu mensubları arasında bulundukları muhakkaktır. Bu vesile ile burada okçu - yaycılardan da söz edilmesinden anlaşılabacağı üzere, kapukulu mensublarının önemli bir kısmı yaya idi.

Hükümdardan başka öteki devlet ilerigelenlerinin de şahıslarına ait gulâmlarının olduğu malûmdur. Nitekim Yusuf Hâs Hâcib'in, hâciblerin ve kapucubaşının emrinde oğlan'ların (gulâm) bulunduğu dair kayıtlarına ilgili bahislerde işaret edilmişti. Öte yandan ele aldığımız dönemden biraz geç bir tarihe ait olmakla birlikte, Batı Karahanlı hükümdarlarından Ebû'l-Muzaffer Tamgaç Buğra Han II. İbrahim'e (1130 - 1132?) Sultan Sancar'ın gönderdiği bir misâl'de "*Serhaylân ve Vükelâ ve Nebvetsâlârân ve Azizân-ı Dergâh ve Ashâb-ı Etrâf*"dan herkesin "suvar ve piyade-i hares"leri ile Han'ın huzuruna gelip alay göstermeleri ve bu vesileyle her birinin ıktâ'larının belirlenip kendilerine icâ-beden ad ve unvanların verilmesi istenmektedir ⁽⁸⁴⁴⁾. Bu kayıt, işaret edildiği gibi, hükümdardan başka öteki saray, merkez ve taşra ilgililerinin de emrinde yaya ve atlı muhafız (hares) birliklerinin varlığını açıkça gösterdiği gibi, *Selçuklu İnşâ Divânınca* muhafızların artık "hares" olarak adlandırılışına bakarak, bu deyimin hiç değilse Batı Karahanlılarında da bu tarihlerde kullanılmaya başlandığına bir işaret sayılabilir.

844 — Ve ez cümle-i serhaylân ve vükelâ ve nebvetsâlârân ve azî-zân-ı dergâh ve ashâb-ı etrâf, dūr ve nezdîk arz-ı leşker hâhed tâ heme suvâr ve piyade-i hares pîş-i û ârend ve beçeşm-i û begüzârend ve nam ve niseb ve ıktâ'-ı heryek ma'lûm kerdanend (İnşâ, nşr. Barthold, *Turkestan I*, s. 24).

Öyle anlaşılıyor ki hükümdarın muhafızlarına bir *Sü-başı* kumanda ediyordu ⁽⁸⁴⁵⁾. Zira *Y u s u f H â s H â c i b*, savaş zamanlarında olduğu gibi ava, çevgân oyununa (çögen) ve memleket gezilerine çıktığı anlarda da, hükümdarın yanında bulunması gereken ilgililer ile bilhassa yatgak ve turgak'lerden müteşekkil olan ve adına "yortug" denilen yürüyüş alayının tanzim ve tertibinin *Sü-başı* tarafından yapıldığını kaydetmektedir ⁽⁸⁴⁶⁾. Dolayısıyla saray muhafızlarının, hassa ordusunun bir cüz'ü olmak itibarıyla savaşta da hükümdarın etrafında bulunup onu korudukları söylenebilir ⁽⁸⁴⁷⁾. Buna mukabil hükümdarın sarayda bulunduğu günlerde, gece olunca yatgak'ları lüzumlu yerlere diktirmek ve sabahın erken saatlerinden itibaren de turgak'ları nöbet yerlerinde bulundurmak vazifesinin Kapucubaşının işi olduğuna işaret etmiştik. Yine, şüphesiz sarayda bulunduğu anlarda öteki kapukulu birliklerini de kontrol altında tutup her an hizmete hazır bekletmek de Kapucubaşının görevi idi.

Görülüyor ki saray muhafızları ile ilgili isim ve istilahlar da hemen tamamen Türkçe bulunmakta ve dolayısıyla *K a r a h a n l ı l a r* bu konuda da kendilerine has gelenekleri muhafaza etmiş olmaktadır.

K a r a h a n l ı l a r d a gerek hükümdarın gerekse diğer ilerigelenlerin şahıslarına ait oğlan'lardan müteşekkil muhafız birliklerinin menşei, bir başka söyleyişle onlarda gulâm sisteminin başlangıcı hakkında kesin birşey söylemek mümkün görün-

845 — Büyük Selçuklular'da ve Gazneliler'de *Gulâman-ı saray*'ın, *Sâlâr-ı Gulâmân-ı Saray* ile diğer emirler kumandasında bulunduğu malûmdur (bk. Kafes-oğlu, *Melikşah*, s. 156; Hasan Enveri, *A.g.e.*, s. 39).

846 — b. 2586.

847 — Sultan Alp Arslan zamanında Büyük Selçuklular'da da saray gulâmlarının, hassa ordusunun bir birliği olarak savaşlarda hükümdarın yanında bulunduğu dair bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 15.

memektedir. Ancak, başta Cemal Karşı olmak üzere, ilgili kaynakların daha Satuk Buğra Han'dan itibaren⁽⁸⁴⁸⁾ bu hânedana mensub hükümdarların gulâmlarından söz etmeleri, eğer kendi yaşadıkları dönemin icabı olarak kullanılan ifadeler değil ise, bu sistemin epeyce eski olduğunun bir ifadesi olmalıdır⁽⁸⁴⁹⁾. Bilhassa Yusuf Kadır Han'ın Gazneli Sultan Mahmud'a verdiği hediyeler arasında *Türk gulâmlarının* da varlığı, hiç değilse XI. yüzyılın birinci yarısı ortalarında gulâm sisteminin Karahanlılarda oldukça yaygın bir sistem haline geldiğini gösterir kanaatindeyiz.

Sözü edilen gulâmlar nasıl tedarik ediliyorlardı? Bu hususta fazla bilgimiz yoktur. Mamafih, bu sistemin uygulandığı öteki devletlerde de olduğu gibi, başlıca oğlan tedarik yolunun satın almak olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un "bu oğlanı bir at'a satın aldım" anlamındaki bir şahid cümlesi de, Karahanlılar'ın oğlan kelimesi ile ifade ettiklerine işaret ettiğimiz gulâmların satın alınma yoluyla tedarik edildiklerine dair bir örnek olabileceği gibi, gulâmın fiyatı hakkında da az çok bilgi vermektedir⁽⁸⁵⁰⁾. Aynı şekilde Yusuf

848 — Satuk Buğra Han'ın *islâmiyeti* kabul ettikten sonra gılmanlarının ve hâşiyelerinin müslüman olmalarını istediği ve onların da bunu kabul ettiklerine dair bk. *Mülhakât*, s. 131.

849 — İlig Han Nasr b. Ali'nin gulâmları olduğuna dair, *Mülhakât*, s. 134; Yusuf Kadır Han'ın Gazneli Sultan Mahmud'a sunduğu hediyeler arasında altın kemerli ve okluklu (metinde kis şeklinde yer alan kelimenin, Türkçede sadak demek olan kiş olduğuna şüphe yoktur) *Türk gulâmların* da bulunduğuna dair bk. Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. V. Barthold, *Turkestan*, I, s. 16.

850 — Kilisli I, 312 - Atalay I, 373. Diğer taraftan Alp Arslan zamanında da bir acemi gulâmın fiyatının umumiyetle 100 dinar olduğu ve bununla iyi bir at satın alınabileceği belirtilmiştir ki, aynı dönemde hem Sel-

H â s H â c i b'in, küçük yaşta hizmete alınarak, benlik ve gururdan geçmiş kapu hizmetlilerinin tercih edilmesine dair kaydı da, saray muhafızlarını ve umumiyetle hassa ordusunu teşkil eden askerlerin küçük yaşta tedarik edilmeleri gerektiğine bir işaret olmalıdır. Öte yandan, Selçuklularda olduğu gibi Karahanlılarda da bilhassa ölen hükümdarın ve bazı devlet adamlarının gulâmlarının yeni hükümdarın hizmetine girdikleri ve bu yolla da tedarik edildikleri söylenebilir ⁽⁸⁵¹⁾.

Bilhassa satın alınmak yoluyla tedarik edilen acemi gulâmların yetiştirilmeleri hususuna gelince; bu işin başta hükümdar sarayı olmak üzere öteki ilerigelenlerin kapularında yapıldığı muhakkaktır. Bu vesile ile, Y u s u f H â s H â c i b'in kapuda yeni hizmete alınmış bir aceminin nasıl yetişeceği ve hangi merhalelerden geçerek yükseleceği konusunda verdiği bilgilere yukarıda teferruatlı bir şekilde işaret edilmişti ⁽⁸⁵²⁾. Ona göre, küçük yaşta hizmete girip benlik ve gururdan geçen bu hizmetkârlar önce töre ve usulü öğrenmeli, hareketlerini buna göre ayarlayarak, giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketleri edep daire-sinde bulunmalı, sözlerinde ve hareketlerinde mütevazî olmalı, her yumuşu (iş) sür'atle ve vaktinde yapmasını, dilini tutmasını, kendinden büyüklere saygı ve hizmet etmesini de öğrenmelidir. Böylelikle onlar hükümdara veya beylere hizmet etmenin âdabını öğrenmiş ve birtakım vazifelere tayin edilebilmek için hazır duruma gelmiş olurlardı.

Diğer taraftan yine Y u s u f'un, bu ilk terbiye merhalesini geçmiş biri hakkında, "iyi nişancı ve cesur ise okçu - yaycı olur"

ç u k l u h e m d e K a r a h a n l ı p a z a r l a r ı n d a g u l â m -
l a r ı n f i y a t l a r ı n ı n h e m e n h e m e n a y n ı o l d u ğ u g ö r ü l m e k t e -
d i r (b k . K ö y m e n , *Askerî Teşkilât*, s. 18).

851 — B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u n d a g u -
l â m s i s t e m i h a k k ı n d a g e n i ş b i l g i i ç i n b k . K ö y m e n ,
Askerî Teşkilât, s. 9 vd.

852 — b k . I I I . B ö l ü m ' d e i d a r e c i l e r h i y e r a r ş i s i b a h s i .

değişine bakılırsa, usûl ve âdab yanı sıra bu acemilere silâh talimi de yaptırıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Ancak, gerek usûl ve âdab yönünden terbiye ve silâh taliminin şekli, gerekse süresi hakkında birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

b — Hassa Ordusu

Mahiyeti hakkında fazla bilgi sahibi olamadığımız K a r a - h a n l ı Hassa Ordusu'nun da, saray muhafızları gibi, hükümdarın şahsına bağlı ve ücretli askerlerden meydana gelmiş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu ordunun miktarı hakkında da kesin bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. B u n d â r î'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre B a t ı K a r a h a n l ı hükümdarlarından M u h a m m e d A r s l a n H a n'ın (1102 - 1130) Hassa Ordusu 12.000 *Türk* köleden müteşekkil idi ⁽⁸⁵³⁾. Devletin S e l ç u k l u hâkimiyetine girdiği bir döneme ait bulunan bu rakam, bizim ele aldığımız dönemde ve bilhassa devletin ikiye ayrılmasından önce K a r a h a n l ı hükümdarlarının Hassa Ordularının daha kalabalık bulunabileceğini gösterebilir. Mamafih Y u s u f H â s H â c i b'in "12 bin kişilik ordunun büyük bir kuvvet olduğu" şeklindeki kaydına bakılırsa, bu miktarın, hassa ordusu başta olmak üzere, muhtelif kumandanlar emrinde bulunan askerî birlikler için âdeta standard bir ölçüyü de ifade etmiş olması ihtimalden uzak değildir ⁽⁸⁵⁴⁾.

Gerek saray muhafızlarının gerekse hassa ordusunun öteki birliklerinin maaş ve sair istihkakları konusuna gelince;

Bilindiği gibi, G a z n e l i l e r d e n itibaren muhtelif *Türk - İslâm* devletlerinde, A b b a s î örneğine uygun olarak, askerlik işleri hususî bir dîvân tarafından yürütülmüştür. Umumiyetle *Dîvân-ı Ârız* (veya Arz) ve *Dîvân-ı Ceyş* gibi adlarla

853 — Türk. terc. K ı v a m e d d i n B u r s l a n, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 239. Ancak burada Muhammed Arslan Han yerine A h - m e d H a n denilmektedir.

854 — b. 2334.

bilinen bu devlet daireleri, ordunun malzeme ve ihtiyacına bakar, maaşlarını verir, bunlarla ilgili defterleri tutar ve askerin yoklamalarını yapardı.

İlk *Türk - İslâm* devletlerinden olan *Karahanlılar* da böyle bir divân'ın varlığı anlaşılmaktadır. Zira *Kaşgarlı Mahmud*, askerlerin adının ve istihkakının kaydedildiği deftere “Ay Bitiği” denildiğini bildirerek ⁽⁸⁵⁵⁾, *Karahanlılar* da bu işleri yürüten bir dairenin varlığını bildirdiği gibi, bilhassa “onun adı ay’dan silindi” şeklindeki bir şahid cümlesini açıklarken “yani, onun adı Sultan’ın divânından silindi” demesi ⁽⁸⁵⁶⁾, böyle bir divânın varlığını kesinlikle gösterir durumdadır. Bu divân tarafından tutulan deftere Ay Bitiği veya yalnızca Ay gibi Türkçe bir adın verilmiş olması da, askerlerin künye ve istihkaklarını kaydetme işinin *Karahanlılar* da eskiden beri yapılagelen bir işlem olduğunu gösterebileceği gibi, büyük ihtimalle asker maaşlarının ayda bir verilmekte oluşundan ileri gelen bir husus olabilir. Halbuki, meselâ aynı dönem *Büyük Selçuklular* da ki *gulâmân-ı sarayın* yılda dört defa maaş aldıklarını biliyoruz. Eğer Ay Bitiği adı gerçekten de askerlere her ay maaş ödenmesine bir işaret ise, bu konuda da *Karahanlıların*, *Abbâsî* örneğinden ziyade, kendilerine has askerî geleneklere bağlı kaldıklarını gösterir. Mamafih bu hususta da kesin birşey söylemek mümkün değildir.

Diğer taraftan *Kaşgarlı’nın*, “onun adı ay’dan silindi” ve “bu, adı daima askere yazılan adamdır” şeklindeki cümlelerinden de anlaşılacağı üzere ⁽⁸⁵⁷⁾, sözü edilen divân’ın muayyen zamanlarda askerin yoklamalarını yaptığı, ölüm veya muhtelif sebeplerle hizmetten ayrılanların adlarının silindiği ve eksilen miktar kadarının yeniden yazıldığı görülmektedir.

855 — *Kilisli I*, 43 - *Atalay I*, 40.

856 — *Kilisli III*, 56 - *Atalay III*, 77.

857 — *Kilisli I*, 429 - *Atalay I*, 521: Bu er süge bitilgen ol.

Ancak, hem saray muhafızları hem de hassa ordusunun diğer birlikleri de her ây (veya muayyen zamanlarda) maaş alıyorlar mıydı? Yoksa, B ü y ü k S e l ç u k l u l a r d a olduğu gibi *gulâmân-ı saray* maaşlı ve öteki hassa askerleri ıkta sahibi miydi? Kanaatimizce başlangıçta hepsi ücretli olmalıdır. Ancak sonradan, bilhassa S e l ç u k l u örneğine uygun olarak ve herhalde daha çok B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı n d a hassa askerlerinin ıkta sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Bilhassa S u l t a n S a n c a r'ın inşâ divânından çıktığına yukarıda işaret ettiğimiz metindeki kayıt bu fikri telkin etmektedir ⁽⁸⁵⁸⁾.

c — Hânedan Mensubları ile Valilerin ve Öteki
Devlet Adamlarının Kuvvetleri

Devletin belli bölge veya vilâyetlerini idare etmekle vazifelendirilmiş hânedan mensublarının da kendi emirleri altında ayrı orduları olduğu anlaşılmaktadır. Gerek bizim ele aldığımız dönem, gerekse ondan önceki dönem K a r a h a n l ı siyasî tarihinde meydana gelen olaylar, bu hususu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim devletin ikiye bölünmesine sebep olan olaylar sırasında İ l i g N a s r'ın oğullarının, *Mâverâü'n - nehr* başta olmak üzere batı bölgelerine hâkim olurken Y u s u f K a d ı r H a n oğullarına karşı kuvvet kullandıkları ve daha sonra E b û İ s h a k İ b r a h i m'in D o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı n ın elinde bulunan *Şaş*, *İlâk*, *Tünhas* ve *Fergana*'yı da aynı yolla ele geçirdiği malûmdur. Aynı şekilde D o ğ u K a r a h a n l ı l a r ı n ı n ilk büyük hakanı olan S ü l e y m a n A r s l a n H a n ile kardeşi ve *Tiraz - İsficab* hâkimi M u h a m m e d H a n arasında, birincisinin yenilgisi ile sonuçlanan savaşta olduğu gibi, İ b r a h i m b. M u h a m m e d H a n'ın (1057 - 1059), *Barsgan* hâkimi Y ı n a l T e g i n ile girdiği ve neticede hayatını kaybettiği savaşta da hânedan üyeleri birbirlerine

858 — bk. 844 numaralı notta gösterilen yer.

karşı hep kendilerine bağlı askerî kuvvetler kullanmışlardır. Yine, 1090'larda *Semerhand*'ı ele geçirmesine rağmen, Sultan Melik şah'ın gelişi üzerine tekrar kendi vilâyetine dönen *Atbaşı* hâkimi Yâkub Tegin'in, aynı yıllarda *Kaşgar* Han'ını esir aldığı bildirilen *Kâşan* kalesi kumandanı Tuğrul b. Yınal (veya Tuğrul Yınal Bey)'in, hep kendi askerî güçleri ile hareket ettikleri malûmdur. Diğer taraftan İbn ü'l-Esîr'in, Tamgaç Buğra Han İbrahim'in saltanatının son günleri ile ilgili olarak naklettiği bir olay da bu konuda bir fikir vermektedir. Buna göre, felç olan hükümdar yerini oğlu Şemsü'l-Mülk Nasr'a bırakır. Fakat, duruma itiraz eden diğer oğlu Togan Han harekete geçerek babası ve kardeşini *Semerhand*'da kuşatır. Billassa bu vesile ile civardaki ekili arazinin zarar görmesinden şikâyetçi olan şehir ahalisi duruma bir çare bulması için Şemsü'l-Mülk'e başvururlar. Bunun üzerine Şemsü'l-Mülk 500 gulâmı ile gece yarısı sessizce şehirden çıkarak kardeşini gafil avlayıp ele geçirir ⁽⁸⁵⁹⁾. Bu münasebetle hem Şemsü'l-Mülk'ün daha babasının sağlığında şahsına ait gulâmlara ve hem de kardeşinin onları muhasara edecek kadar şahsî kuvvete sahip bulunduğu açıkça görülmektedir. Bunun, öteki hânedan üyelerinin durumu için de bir örnek teşkil ettiği muhakkaktır.

Dolayısıyla, her hânedan üyesinin, idaresine bırakılmış olan bölgenin büyüklük - küçüklüğüne göre miktarının da değişeceği şüphesiz olan bir kuvvete sahiboldukları ve bunun da tamamen kendi tasarruflarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Devletin siyasî tarihinde meydana gelen olayların gösterdiği gibi, merkezi otorite kuvvetli bulundukça her hânedan üyesi savaşlarda kendi kuvvetleri ile orduya katılıp büyük Kara Hanlı ordusunu meydana getirmişler, otorite zayıflığı veya boşluğu yıllarında ise kendi başlarına buyruk hareket edebilmişlerdir.

859 — *el-Kâmil*, C. IX, s. 300.

Diğer taraftan, yukarıda işaret edildiği üzere, hânedan üyelerinden başka, valilerin ve öteki devlet adamlarının da emirlerinde askerî kuvvetler vardı. Nitekim kaynağın, hükümdar huzuruna süvarî ve piyade hares (muhafız) askerleri ile gelmelerini bildirdiği kimselerin yukarıdan aşağıya doğru *Ashâb-ı Etraf*, *Azî-zânı Dergâh* ve *Nevbetsâlârân* olarak belirtilmesi, hükümdardan başka kimlerin askere sahib bulunduklarını göstermektedir. Ancak, gerek hânedan üyelerinin gerekse öteki devlet adamlarının emirlerindeki askerî birliklerin yapısı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Yusuf Hâs Hâcib'in, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, vezir, hâcib ve kapucubaşı gibi ilerigelenlerin emirlerinde gulâmlar bulunduğu dair kayıtları, hem onların hem de hânedan üyelerinin emirlerinde de maaşlı birliklerin bulunduğu bir işaret olmalıdır.

ç — Devlete Tâbî Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk Teşekküllerine Mensub Kuvvetler

Öyle anlaşıyor ki Karahanlı devleti sınırları içinde yaşayan bazı Türk teşekküllerine mensub kuvvetler de zaman zaman Karahanlı ordusunda yer almışlar ve orduyu meydana getiren unsurlardan biri olmuşlardır. Bu cümleden olarak Karahanlı ordusunda bilhassa Çiğiller'in oldukça mühim bir kuvvet halinde bulundukları ve meselâ 1089 - 1090'larda Batı Karahanlı ordusundaki Çiğiller'in kumandanı Aynüddin Karahanlı - Selçuklu siyasî münasebetlerinde rol oynadığını biliyoruz ⁽⁸⁶⁰⁾. Nitekim kaynağın ondan ordu kumandanı (sahibü'l-ceyş) değil de "*mukaddemü'l - Çigiliyye*" olarak bahsetmesi ayrıca dikkate değer ⁽⁸⁶¹⁾. Aynı şekilde, *Isug Göl*'den *İsficab*'ın güneyine ve oradan da Çu ve İli boylarına kadar oldukça geniş bir bölgede yaşadıklarını bildiğimiz *Karluklar*'ın da zaman zaman Karahanlı ordusunda yer aldıkları

860 — bk. Pritsak, *Karahanlılar*, s. 263.

861 — *el-Kâmil*, C. X, s. 173.

anlaşıyor. Nitekim Karahanlılarda askerî kuvvetin temelinde *Karlukların* mühim bir rol oynadıkları ve bu cümleden olarak Ali Tegin'in asıl merkezi olan, *Buhara* civarındaki *Harluh - Ordu* adındaki bir askerî karargâh'ın da buna tipik bir örnek olduğu Pritsak tarafından belirtilmiş idi ⁽⁸⁶²⁾. Ancak XII. yüzyılda oldukça kalabalık bir şekilde *Mâverâü'n - nehr'e* göçtükleri görülen *Karluklar*, bu yüzyılın ikinci yarısında artık Karahanlı hükümdarları ile siyasî mücadeleye başlayacaklardır ⁽⁸⁶³⁾. Öte taraftan, meselâ Karahanlı - Uygur sınırı bölgesinde yaşadıklarını bildiğimiz *Uğraklar* da, Kaşgarlı'nın bir kaydından anlaşıldığına göre, *Uygurlar'a* karşı yapılan savaşlarda Karahanlı ordusunda yer almışlardı ⁽⁸⁶⁴⁾. Aynı şekilde 1041'lerde kuzey - doğu'da beliren *Yabaku* tehlikesine karşı, muvakkat bir süre için de olsa Karahanlı hükümdarına tâbî olmayı kabul eden *Basmul* ve *Çomullar* da, meşhur *Yabaku* başbuğu Büked Budraç'ın yenilip tutsak alınması ve öldürülmesi ile ilgili savaşlarda Karahanlı ordusunda yer almışlardı. Ancak *Yabaku* tehlikesi bertaraf edildikten sonra onlar bu tâbîyyetten ayrılıp baş kaldırmışlarsa da tekrar yenilip itaat altına alınmışlardır ⁽⁸⁶⁵⁾. Bunlar gibi, öteki *Türk* teşekküllerine mensub kuvvetlerin de zaman zaman Karahanlı ordusunda yer almış olmaları düşünülebilirse de bu konuda fazla bilgimiz olmadığı gibi, bu kuvvetlerin mahiyeti ve statüsü hakkında da birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

862 — *Karahanlılar*, s. 259.

863 — Tafsîlât için bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 110.

864 — Kilisli III, 138 - Atalay III, 183.

865 — bk. R. Genç, *Divânü Lügati't - Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu (basılmamış doktora tezi)* Ankara, 1974, s. 22 - 23.

B — SEFER HALİNDEKİ ORDUNUN DURUMU

Yapılacak askerî harekâtın mahiyetine göre, kumandanlık işinin bizzat hükümdar veya hânedan üyesi şehzadeler ile Sü-başı'lar (kumandan) ve öteki beyler tarafından deruhte edildiği bilinmektedir. Malûm olduğu üzere umumiyetle bütün *Türklerde* ve bu arada *Karahanlılarda* da orduyu sevk ve idare işine “sü başlamak” deniliyordu ki, kumandan anlamındaki Sü-başı da bununla ilgilidir ⁽⁸⁶⁶⁾. *Kutadgu Bilig*'de rastladığımız sü başlar er, sü başlar kişi ve sü başçısı gibi deyimler de şüphesiz doğrudan doğruya Sü-başı anlamındadır ⁽⁸⁶⁷⁾.

Öyle anlaşılıyor ki sefere karar vermiş hükümdar, ilgililere, askerlerini toplayarak gelmeleri için emirler gönderiyordu. *Kaşgarlı Mahmud*'un eserinde rastladığımız “Han, beye askerini toplamasını emretti” ⁽⁸⁶⁸⁾ şeklindeki bir cümle de şüphesiz bu durum ile ilgilidir. Aynı kaynağın, askerlerin her yandan akıp gelerek toplanmalarından bahseden kaydı da ⁽⁸⁶⁹⁾ her halde sefer maksadıyla askerî kuvvetlerin bir yerde toplanmalarını ifade ediyor olmalıdır. Askerin sefer maksadıyla toplandığı yere de umumiyetle “tırilgü yir” denildiği anlaşılıyor ⁽⁸⁷⁰⁾. Bu vesile ile, asker ve ordu karşılığında “sü” deyimini kullanan *Türklerin*, askeri her zaman çoklukta suya benzettiklerini ve suyun akıp gidişi gibi, ordunun da kalabalık bir şekilde akıp gidişini ifade maksadıyla “sü aktı” dediklerini yine *Kaşgarlı Mahmud* bildirmektedir ⁽⁸⁷¹⁾.

866 — b. 2272; Kilisli III, 216-Atalay III, 292.

867 — bk. b. 2266, 2270 ve XXX. *Fasıl başlığı* ile bu saflın muhtelif beyitleri.

868 — Kilisli I, 149, 50-Atalay II, 190: Han begge süsin kurturdi = ey, emere'l-melikü'l-emire bicem'i'l-cündi.

869 — Kilisli II, 194 - Atalay II, 245.

870 — b. B/38.

871 — Kilisli II, 17-Atalay II, 19: Sü aktı.

Ancak bu kayıtlara rağmen, ele aldığımız dönemle ilgili herhangi bir *Karahanlı* ordusunun mevcudu hakkında kesin bilgi edinmek mümkün olmamıştır. 1041/42'lerde *Yabakular* ve müttefiklerinden müteşekkil *gayrı müslim Türklere* karşı *Bekeç Arslan Tegin* kumandasında gönderilen *Karahanlı* ordusunun 40 bin mevcudu olduğuna dair *Kaşgarlı*'nın bir kaydı ⁽⁸⁷²⁾ bu hususta belki bir fikir verebilir. XI. yüzyılın ikinci yarısı için *Yusuf Hâs Hâcib*'in, 4 bin askerinin tam bir ordu ve 12 bin mevcutlu ordunun ise büyük bir kuvvet olduğu şeklindeki kayıtları da ⁽⁸⁷³⁾ herhalde emirlerin kumandasında bulunan asgarî ve âzamî rakamları gösteriyor olmalıdır ki, muasır *Selçuklularda* da durumun aşağı - yukarı aynı olduğu anlaşılmaktadır ⁽⁸⁷⁴⁾.

a — Ordunun Tertib ve Tanzimi

Toplanan ordunun yola çıktığı zaman belli bir tertib ve nizam içinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. *Yusuf Hâs Hâcib*'in, ordu kumandanına, “sağa - sola ve öne - arkaya güvenilir kimseleri koy” ⁽⁸⁷⁵⁾ şeklindeki tavsiyesi de şüphesiz bu tertib işi ile ilgilidir. Öyle anlaşıyor ki, hareket halindeki ordunun bir bölümü öncü kuvveti olarak ayrılıyor ve daima ana ordunun önünden giden bu kuvvet, geçilecek yerlerde herhangi bir düşman kuvveti veya pususu olup olmadığını öğrenmek maksadıyla her tarafı araştırmakla vazifeli bulunuyordu. *Türklerin*, bu öncü birliğine “*yezek*” adını verdikleri anlaşıyor ⁽⁸⁷⁶⁾ ki *Karahanlı*

872 — Kilisli III, 172, 3 - Atalay III, 227, 8.

873 — b. 2334, 2335.

874 — Büyük Selçuklu İmparatorluğunda bir büyük emirin kumandası altında en az 4 bin kişinin en çok 10 bin kişinin bulunduğu hakkında bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 42.

875 — b. 2374.

876 — b. 128; Kilisli III, 14, 65 - Atalay III, 18, 88, 9: *Yezek* kamuğ yeriğ yezedi.

l ı l a r dönemi *Türk* askerî sisteminin bu unsuru, adı aynen kalmak suretiyle öteki *Türk - İslâm* devletlerinin bazılarında da kullanıldığı gibi, kelime *Araplara* da geçmiş olup, dillerinde halâ kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır (⁸⁷⁷). *Yezekten* ayrı olarak, öncü öncüsü diyebileceğimiz çok daha küçük birlikler veya münferid vazifeliler de *yezek*'in önünde keşif kolu olarak ileri gönderiliyorlar ve esas itibariyle bunlar da yolda düşman öncüsü veya pususu olup olmadığını araştırıyorlardı ki *K a ş - g a r l ı y a* göre bunların yaptığı işe de “yol yelimlemek (⁸⁷⁸)” deniliyordu. Yine, geceleri de keşif kolu olarak düşman gözcülerini ve ileri kollarını yakalamakla vazifeli bir atlı bölük çıkarılıyordu ki, buna da « t u t g a k » (⁸⁷⁹) deniliyordu.

Bu husus ile ilgili olarak *Y u s u f H â s H â c i b*'in de “kumandan öncü (yezek) ve keşif (tutgak) kollarını seçip ayrımalı, ihtiyatla göz ve kulağını uzaklara çevirmelidir” (⁸⁸⁰) deyışine bakılırsa, ordunun tertib ve tanziminde bu öncü birliklerinin birinci plânda göz önünde bulundurulması, görüldüğü gibi başlıca ihtiyat tedbirlerinden biri sayılmıştır. Hattâ o, “yezek ile birlikte tutgak gidip düşmanın kuvveti ile karşılaşınca, (eğer düşmana saldırmak icabederse) hemen saldırmalıdır” (⁸⁸¹) demesine bakılırsa, bu öncü birlikleri, durumu müsait gördükleri anda düşmana baskın yapmakla da vazifeli idiler.

877 — Selçuklular devrinde aynı deyimın kullanıldığına dair bk. Hasan Enveri, *A.g.e.*, 140; İlhanlı Devleti için bk. Şerefeddin Yalıtkaaya, *İlhanlılar Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr - ed - Dini Tâsinin Bir Eseri*, THİTM, II (1939), s. 9; Arapçada kullanıldığına dair bk. A. Ateş, *Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme*, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl II, Sayı, 1-2, Ankara, 1965, s. 24.

878 — Kilisli III, 253, 4-Atalay III, 343: Ol yoluğ yelimledi.

879 — Kilisli I, 389 - Atalay I, 467.

880 — b. 2342.

881 — b. 2343.

Y u s u f'un bu öncülerden sonra Yortuğ'a yer vermiş olmasına bakılırsa, öncü birliklerinin arkasından muhafız alayı ve maiyyeti erkânı ile birlikte hükümdar gidiyordu. Yukarıda işaret edildiği üzere Kaşgarlı Mahmud'a göre Yortuğ, hanlar savaşa veya başka bir yere giderken yanlarındakilerle birlikte teşkil ettiği alaya (mevkib) deniliyordu⁽⁸⁸²⁾. Gerçekten, Y u s u f H â s H â c i b'in, Yortuğ'un tertib ve tanzimi hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, bu, hükümdar ile bilhas-sa saray muhafızlarından ve öteki saray vazifelilerinden müteşekkil bir muhafız alayı idi. Nitekim, onun yine kumandan hakkında "askeri tanzim ve tertib ile yortuğ'u teşkil etmeli ve hiç kimse geride kalmamalı veya ileri gitmemelidir. Küçük rütbeli kimse-ler büyükler arasına girmemeli, uzak ve dışarda bulunması icabe-denler de yakın gelmemelidir. Herkesin saray kapusundaki mev-kii ne ise bu, yortuğ'da da olduğu gibi muhafaza edilmelidir"⁽⁸⁸³⁾ demesi, yortuğ'un tertibi ile kimlerden müteşekkil olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kanaatimizce, yortuğ'da hükümdarın önünde bayraklar ve tuğlar ile gürz ve sair silâhlar taşınıyor ve hükümdar da at üzerinde, bu silâhdarların arkasında yer alıyor-du⁽⁸⁸⁴⁾. Hükümdarlar sefere bir de yedek at götürüyorlardı ve daima yanlarında bulunduğu anlaşılan bu ata da "koş at"⁽⁸⁸⁵⁾ deniliyordu. Hükümdar mevkibinden sonrası hakkında pek bilgi-miz yoktur. Ancak, daha geriden de diğer hassa ordusu birlikle-rinin ve savaşa katılan ricalin, kendi askerleri ile yürüdüğünü söylemek yanlış olmasa gerektir. Yine Y u s u f H â s H â c i b'

882 — Kilisli III, 31 - Atalay III, 42.

883 — b. 2344, 2586, 2587, 2588.

884 — Nizâmî-i Aruzî'nin bildirdiğine göre, B a t ı Karahanlı hükümdarlarından Hızır Han b. İbrahim (1080 - 1081?) bir yere giderken atının önün-den diğer silâhlarla birlikte 700 altın ve gümüş gürz taşı-mırdı (*Çehar Makale*, s. 73). Öte yandan Karahanlı hükümdarlarının tuğcularının ve alemdarlarının varlığına da işaret edilmiştir.

885 — Kilisli III, 91 - Atalay III, 126.

in yukarıda işaret ettiğimiz kaydına göre, ordunun artçı'sı da olduğu gibi, sağında ve solunda emniyeti sağlamakla görevli birlikleri de vardı. Ancak, bunlara ne denildiği ve mahiyetlerinin ne olduğu hakkında bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

b — Konaklama ve Ordugâh

Sözkonusu dönem Karahanlılarında, hareket halinde bulunan bir ordunun muayyen müddet kalmak maksadıyla durduğu ordugahlara *toy* denildiğini kaydeden Kaşgarlı Mahmut, bundan alınarak hakanın ordugâh kurduğu yere de “*Han Toyı*”⁽⁸⁸⁶⁾ denildiğini bildirmektedir. Eserinde, ordu sevk ve idaresi üzerinde dikkatle durduğu anlaşılan Balasagunlu Yusuf'a gelince o, ordugâh kurulurken nelere dikkat etmek lâzımgeldiğini de bildirmektedir. Ona göre, kumandan ordugâh kurarken çok dikkat etmeli ve mahfuz bir yer seçerek askeri toplu bir halde bulundurup dağılmalarına mani olmalıdır. Ayrıca ordugâh seçilirken bilhassa otunun ve suyunun elverişli bir yer olmasına dikkat edilmelidir⁽⁸⁸⁷⁾.

Ordugâhlarda bilhassa geceleri alınacak emniyet tedbirleri de çok önemliydi. Bu maksatla alınan tedbirlerin başında parola geliyordu. *Türklerin* parola'ya “*im*” dedikleri anlaşıyor. Kumandanın askerler arasına umumiyetle silâh veya kuş adlarından birini parola olarak koyması her halde âdet idi. Kaşgarlı, parolanın, birbirleri ile karşılaşan iki birliğin tanışıp çarpışmalarını için konulduğuna bilhassa işaret etmektedir. Ona göre ayrıca geceleyin iki kişi (asker) karşılaştığı zaman biri öbürüne parolayı sorar. Sorulan adam parolayı bilirse, onun kendi tarafından olduğunu anlar ve serbest bırakır. Eğer bilmezse, onu vurur. Onun bu vesile ile “*im bilse er ölmes*” (yani, parolayı bilirse er ölmez) şeklinde bir atasözü de kaydedişi, bu usulün *Türklerde*,

886 — Kilisli III, 103 - Atalay III, 141.

887 — b. 2347, 2349.

onun yaşadığı dönemden daha eski bir âdet olduğunu göstermektedir (888).

İm kelimesi dolayısıyla verilen izahattan anlaşılacağı üzere, ordugâhlarda gece nöbet tutmak esastı. *Y u s u f H â s H â c i b*'in, “askerden *sakçı*’lar (nöbetçiler) tayin edilmeli ve bunlar da çok uyanık bulunmalıdırlar (889)” şeklindeki kaydı da bu hususu teyid etmektedir. Ordugâhlarda alınan emniyet tedbirlerinin başlıca maksadı, ilk önce düşman akıncılarından (gece baskıncılarından) korunmak, ve bir de dil yakalatmamak idi. *Y u s u f*’a göre iyi bir kumandanın, düşman baskınına karşı her an uyanık ve tedbirli bulunması lâzımgeldiği kadar, düşmandan erken davranarak dil yakalaması ve karşı tarafın durumu hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Onun bu münasebetle verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre dil yakalatmak işine “til inçginmak” deniliyordu.

c — Gece ve Gündüz Harekâtı

Burada ilk önce gece harekâtı üzerinde durmak istiyoruz. Yukarıda görüldüğü gibi, gece alınması lâzımgelen tedbirlere verilen önemden de anlaşılacağı üzere *Türkler* savaş sırasında gece harekâtına büyük kıymet veriyorlardı. Nitekim *Y u s u f H â s H â c i b*'in, “*gayret et düşmanı rahat bırakma, mümkün ise gece baskını yap, zira gece karanlığı içinde kuvvetinin az veya çok olduğunun kim farkına varacak*” (890) demesi de bunu göstermektedir. Anlaşıldığına göre umumiyetle *Türkler* ve dolayısıyla *Karahanlılar* da, geceleyin gidip, düşmanı ordugâhında basan askere “akıncı” (891) diyorlardı. Akın’ın aslında sel anla-

888 — Kilisli I, 41, 2 - Atalay I, 38.

889 — b. 2345. Anlaşıldığına göre *Türkler* tetikte ve uyanık durma haline “sak” diyorlar ve bununla ilgili olarak nöbetçileri de “sakçı” olarak adlandırıyorlardı ki, daha önce de işaret edilmiştir.

890 — b. 2361.

891 — Kilisli I, 120 - Atalay I, 134.

mına geldiğini bildiren Kaşgarlı Mahmud, buna benzetilerek “geceleyin birden bire sel gibi gelen asker için de akınçı keldi” (892) denildiğine işaret etmektedir. Anlaşıldığına göre, savaşta bir hamlede kazanmak isteyen beyler, bu maksatla akınçı akıttıyorlar, yani gece baskını için birlikler gönderiyorlardı (893). Gönderilen akıncıların gece baskını yaparak ansızın düşmanı yakalamak üzere kararlaştırılan yere “*basığ*” deniliyordu. Bu kelime münasebetiyle birisinin bir başkasını baskın yerinde (basığda) yakalamasından söz edilmesine bakılırsa, bu tarz gece baskınlarının (894) başarılı neticeler de verdiği anlaşılmaktadır. Yine herhalde bu *basığ* kelimesi ile ilgili olarak, düşmanı ordugâhında aniden bastıran kuvvetlere “*basımçı*” denildiği de anlaşılmaktadır (895).

Diğer taraftan Yusuf Hâs Hâcib’in bir mısraında, “yağı ot kötürmüş teg ot yıldradı” (düşman ateş yakmış, meş’alelerini yakmış gibi ateş parladı) şeklinde bir ifade kullanımına bakılırsa (896), gece savaşlarında ortalığı aydınlatmak için ateşler yakıldığı ve hattâ meş’alelerin de varlığı akla geliyorsa da, bu hususta kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak, muasır Selçuklu ordusunda meş’alecilerin varlığına bakılırsa (897), gece harekâtına oldukça önem verdikleri anlaşılan Karahanlılarda da meş’alecilerin bulunmaması için bir sebep görmüyoruz.

Kaşgarlı Mahmud’un “çıwı” kelimesi münasebetiyle anlattıkları ise, yukarıda gece harekâtı hakkında söylediklerimizle tezat teşkil etmektedir. Zira, ona göre, “çıwı, cinlerden

892 — Kilisli I, 74 - Atalay I, 77.

893 — Kilisli I, 183 - Atalay I, 212.

894 — Kilisli I, 310 - Atalay I, 372: 01 anı basığında tuttu.

895 — b. 2348.

896 — b. 6219.

897 — bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 39.

bir bölüğün adıdır. *Türkler* şuna inanırlar ki, iki bölük birbirleri ile çarpıştığı zaman bu iki birliğin vilâyetlerinde oturan cinler de kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse o vilâyetin askeri de yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin halkı da kaçar. *Türk* askerleri geceleyin cinlerin attığı oktan korunmak için çadırlara saklanır, bu *Türkler* arasında yaygındır, görenektir” (898). Ancak, kanaatimizce Kaşgarlı'nın bu kaydı mahallî bir inanışla ilgili olup, *Türklerden* pek mahdud bir kısım için söz konusudur. Değilse, yukarıda “im” dolayısıyla kaydedilen atasözü vesilesiyle de işaret ettiğimiz gibi, *Türklerde* gece harekâtı ile ilgili âdetin kökleri çok daha eskilere uzanmaktadır. Nitekim onların daha *Hunlar* zamanından beri gece seferleri yaptıkları ve bu gece seferleri sırasında yağmurun yağıp, yaylarının kirişlerinin ıslanmasından korktukları için dolunay zamanını, yani açık havayı tercih ettikleri daha önce belirtilmiş idi (899).

Gündüz harekâtına gelince; malûm olduğu üzere *Türkler*, bir orduyu savaş nizamına sokma işine “çerik tüzme” (900), çarpışacak iki ordunun saflar halinde karşılıklı dizilmesine de “çergeşmek” (901) diyorlardı. Bu kelime savaş saflarına, yani askerlerin teşkil ettiği sıralara verilen “çerik” (902) veya “çerig” (903) adı ile ilgilidir ki, asker anlamındaki çeri sözünün de bununla ilgili olduğu bilinmektedir. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, savaş esnasında bu safların başında bulunup askeri tanzim eden, barış zamanlarında ise onları zaptu rapt altında tutup halka zulmetmelerine engel olan vazifeliler de vardı. Bunlara “çawuş” deniliyordu (904). Anlaşıldığına göre, savaş alanına varılıp, henüz

898 — Kilisli III, 171 - Atalay III, 225.

899 — Bu hususta bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 242.

900 — b. 2272.

901 — Kilisli II, 165 - Atalay II, 209: İkki sü çergeşdi.

902 — Kilisli I, 325 - Atalay I, 388.

903 — Kilisli I, 271 - Atalay I, 323.

904 — Kilisli I, 307 - Atalay I, 368.

saflar teşkil edilmeden “çuvaç” denildiğine daha önce işaret ettiğimiz hakanlık çadırı kurulumu, sonra tuğlar ve öteki savaş alâmetleri dikilir, ve nihayet saflar da hazır olduktan sonra, davullar vurulup borular öttürülerek saflar birbirine girerdi (905).

Yine, henüz savaş başlamadan önce yiğitler atlarının kuyruklarını ipekle örüp bağlıyorlar ve bunu da yiğitlik alâmeti sayıyorlardı. Kuyruk tüğmek (dügümlemek) (906) şeklinde görülen bu âdeti yine onların “at çermetmek” de dedikleri *Divânü Lügâti't - Türk*’ün bir başka kaydından anlaşılıyor (907). Bu at kuyruğu düğümleme işinin bütün *Türklerde* çok yaygın bir âdet olduğu ve meselâ Sultan Alp Arslan’ın *Malazgirt savaşına* başlamadan önce atının kuyruğunu bizzat bağladığı bildirildiği gibi, aynı geleneğin *Anadoluda* ve bilhassa atla çıkılan uzun yolculuklar öncesinde halâ yaşatıldığı görülmektedir. Yiğitlik alâmetlerinden birisi de “*batrak*” (908) denilen ve ucuna bir ipek parçası takılan mızrak idi. Kaşgarlı’nın ifadesine göre yiğitler savaş günü kendilerini bununla tanıtırldı. Mızrakların ve bazan da bayrakların ucuna takılan bu ipek parçalarına ise “*tanğuk*” (909) denilirdi ki, görüldüğü gibi tanıtmakla ilgili olmalıdır. Ayrıca, yine savaş gününde yiğitlerin takındıkları veya atlarına taktıkları ipek kumaş parçalarından veya yaban sığırı kuyruğundan belgeler de vardı ki, Karahanlılar bunlara “beçkem” (910) diyorlardı.

905 — Kilisli I, 168, 9 - Atalay I, 194, 5.

906 — Kilisli I, 392 - Atalay I, 472.

907 — Kilisli II, 280 - Atalay II, 349.

908 — Kilisli I, 378 - Atalay I, 465. Bu batrak kelimesinin bayrak ile ilgili bulunması kuvvetle muhtemeldir.

909 — Kilisli III, 270 - Atalay III, 365.

910 — Kilisli I, 401 - Atalay I, 483. Burada, Karahanlı-Uygur savaşları ile ilgili bulunan bir destan parçasında «beçkem urup atla(r)ka» denilişine bakılırsa, bunun umumiyetle atlara takılan bir nişan olduğu söylenebilir.

Y u s u f H â s H â c i b, ordular karşı karşıya geldikten sonra, düşman kuvvetinin kendi kuvvetinden daha fazla olduğunu gören ve galebe çalmaktan endişesi bulunan kumandana, mümkünse gece baskını yapmasını, değilse anlaşma yapmaya ve düşmanı oylamaya çalışmasını da öğütlemektedir (⁹¹¹). Yine ona göre anlaşma mümkün olmaz ve düşman savaşta ısrar ederse, kumandan işi uzatmadan zırhını giymeli, askerini toplayıp hemen savaşa girmelidir. Böyle bir durumda işi uzatmayıp ayağını çevik tutanın savaşı kazanabileceğine işaret eden Y u s u f, aksi halde karşı tarafın durumdan haberdar olabileceğini ve yenilginin mukadder olduğunu söylemektedir (⁹¹²). Onun, “düşmana yalın hücum et, ağırlığın düşmanın eline geçmesin” (⁹¹³) şeklindeki kaydı da, *Türk* tarihinde muhtelif savaşlarda bu konuda alınan tedbirlerin esasını açıklar mahiyettedir. Keza, askerın bir kısmının pusuya yatırılması da savaşa girerken alınması gereken tedbirler arasında idi (⁹¹⁴).

Şüphesiz, savaşa girerken askerlerin moralini yükseltmek de önemle göz önünde bulundurulması gereken hususlardandı. K a ş g a r l ı M a h m u d'un, savaşa giren askerlerin birbirlerini överek ve cesaret vererek saldırdıklarını bildiren kaydı (⁹¹⁵) bu hususta bir fikir vermektedir. Ama hiç şüphe yok ki asıl teşvik kumandan tarafından yapılmalıydı. Y u s u f H â s H â c i b'in, savaşa karar vermiş kumandan hakkında “askerlere mal dağıt, onların kahramanlık duygularını okşa ve (bunun için) her vasıtaya başvur” (⁹¹⁶) şeklindeki kaydı da işte bu husus ile gili-
lidir.

911 — b. 2359, 2360, 2361, 2362.

912 — b. 2364 - 2366.

913 — b. 2369.

914 — b. 2370.

915 — Kilisli I, 202-Atalay I, 237, 8: Şiir.

916 — b. 2365

Savaşa başlarken göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri de, ilk anda düşmanla temas edecek birliklerin başına, harplerde saç - sakal ağartmış, yaşlı başlı, tecrübeli ve savaşmasını çok iyi bilen kimselerin konması ve saflarda başın bunlar tarafından çekilmesini sağlamak idi. Zira, mertebeye de küçük bulunan delikanlılar her ne kadar ateşli olurlarsa da, bir defa yüz çevirdiler mi bu ateşten eser kalmıyordu (⁹¹⁷). Yine Y u s u f'a göre, safların en önünde harekâtın mahiyeti hakkında bilgi sahibi bulunan ve ayrıca harekâtı iyice takibetmekle vazifeli olan 'alem-darlar' ('alem başlar er) bulunuyor, saflar da onları takibediyordu (⁹¹⁸).

Anlaşıldığına göre umumiyetle olduğu gibi, ele aldığımız dönemde de uzaktan ok atarak savaşa başlamak *Türklerde* âdet idi. Y u s u f H â s H â c i b'in, eserinin kumandanla ilgili bölümünde, "öne ve arkaya emin kimseleri koy, bir kısmını da sağa ve sola yerleştir. (Sonra), yaya okçuları harekete geçirerek kendin önden koş. İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı, saflar yaklaşınca da süngü ile vuruşmalıdır" (⁹¹⁹) şeklindeki ifadeleri bu hususu ortaya koyduğu gibi, dolayısıyla savaş taktiği ve silâhların kullanılış yeri hakkında da bilgi vermektedir. Ayrıca, savaşta okçuların umumiyetle yaya oldukları ve onların yaya asker anlamında "yadag" sözünü kullandıkları da bu vesile ile anlaşılmaktadır. Y u s u f, işin süngü ile vuruşma safhasını geçtiği haller için de şunları söyler: "Saflar yaklaşıp (⁹²⁰) erler birbiri

917 — b. 2372, 2373.

918 — b. 2346.

919 — b. 2370, 2374.

920 — R. R. A r a t, 2375 numaralı beyti tercüme ederken «askerler yaklaşıp erler birbirleri ile harbe tutuşunca» demekle ise de aslı bizim aldığımız gibi olmalıdır. Zira «ya gusa çerigke» ifadesindeki «çerig» in savaş safı demek olduğuna yukarıda işaret etmiştik.

ile harbe tutuşunca, herkes kendi karşısındaki ile harbetmeli ve nâra atmalıdır. Saflar karışınca kılıç ve balta ile vuruş. Dişle - tırnakla saldır. Yakasından tut, yapış. Dayan, düşmana hiçbir suretle aman verme, onu vur veya vuruşarak orada öl" (921). Ayrıca, gerek *Kutadgu Bilig*'de "zırhım giy, düşmana sıkı sıkıya yapış ve güreş" (922) denilmesi ve gerekse *Divânü Lügâti't - Türk*-de birbirine girmiş iki orduyu tasvir eden bir dörtlükte "yigitler birbirlerine kızgın gözlerle bakarak öç ve kin almak istiyorlar. Savaş kızıştığı için birbirlerinin sakallarına asılıyorlar. Sanki öç ateşi gözlerinde yanıyor" (923) anlamının ifade edilmesi, göğüs göğüse çarpışmaların nasıl cereyan ettiği hakkında epeyce bilgi vermektedir.

Görülüyor ki uzaktan ok atmak suretiyle başlayan savaşta daha sonra süngüleşmeye başlanıyor, nihayet kılıç, balta ve hattâ hançerleşmeden (924) sonra, kucak kucağa boğuşmaya kadar varılıyordu. Y u s u f'un bu vesile ile aşağıda tekrar temas edileceği gibi, yakın dövüşmede baltadan söz etmesi ise bilhassa dikkate şayandır ki, bildiğimiz kadarıyla diğer *Türk* ordularında baltanın bu derecede mühim bir silâh olarak kullanıldığından söz edilmemiştir.

Diğer taraftan, savaşa başlarken birliklerden bir kısmının da ihtiyat kuvveti olarak ayrıldığı anlaşılıyor ki, Kaşgarlı Mahmu d'un, savaşta ihtiyaç anında lüzumlu yere gönderilen imdat veya takviye kuvvetine "yetüt" (925) denildiğini kaydetmesi de bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.

921 — b. 2375 - 2378.

922 — b. 2360.

923 — Kilisli I, 196 - Atalay I, 229; Eren örpeşdi.

924 — Kilisli III, 310 - Atalay III, 420.

925 — Kilisli II, 229 - Atalay II, 287.

Sözü edilen dönem K a r a h a n l ı ordularında uygulanan başlıca savaş taktikleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. K a ş - g a r l ı M a h m u d, savaşta “ülker çeriğ” (926) denilen bir kurnazlık olduğunu, bunda askerin her yandan bölük bölük toplandığını, bunlardan bir bölük ilerleyince ötekilerin de ilerlediğini ve bu hile sayesinde yenilmenin az olduğunu kaydetmiş ise de, görüldüğü gibi onun bu ifadesinden kesin bir sonuç çıkarmak mümkün görünmemektedir. Burada sözü edilen taktik, belli başlı büyük meydan savaşlarında uygulanan ve umumiyetle kurt oyunu veya *Turan taktiği* olarak ifade edilen ve esası da sahte ric’ate dayanan taktiği ifade edebileceği gibi, muharebe sahasının icaplarına göre birliklerin kendi inisiyatiflerini kullanmakta tam hareket serbestliğine sahip olarak mütemadiyen dağılıp toplanmaları şeklinde belirlenen savaş taktiğini (927) ifade etmiş olması da muhtemeldir. Hattâ, bölüklerin birbirlerini takibetmelerinden söz edildiğine göre, bu ikinci şeklin söz konusu olması daha muhtemel gözükmemektedir. Nitekim, S e l ç u k l u l a r devrinde de uygulanan başlıca *Türk* savaş tarzının “cevk” (birlik - bölük - gurub) olduğu belirtilmiştir (928). Gerçekten de kaynağın *Türk* Hakanı ile *Haytal*’lar arasındaki savaşta uygulandığını bildirdiği tâbye şeması da buna uygun düşmektedir (929). Ancak F a h r - ı M ü d e b b i r’in *Acem (Sasanî)* savaş tarzı olarak gösterdiği hilâl şeklindeki tâbye usulünü (930), bir başka yerde *Huta* kâfirleri

926 — Kilisli I,88 - Atalay I, 95.

927 — Burada sözü edilen taktikler hakkında bilgi için bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 242, 243.

928 — Bu hususta bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 37.

929 — bk. Fahr-ı Müdebber, *Âdabü'l-Harb ve's-Şecâa*, nşr. Ahmed Süheyli-i Hânsârî, *Tahrân*, 1346 ş, s. 323.

930 — Aynı eser, s. 285, 324.

(*Karahıtaylar*) için de hemen hemen aynen göstermesi ⁽⁹³¹⁾ arasında bir çelişki sözkonusudur. Gerçekten bizim *Turan taktiği* olarak bildiğimiz şeklin asıl *Karahıtaylar* tarafından uygulandığı gösterilmektedir ki, menşe itibareyle *Orta Asya* asıllı bir *Türk* tâbye usûlü olması çok daha kuvvetle muhtemel görünmektedir. Diğer taraftan İbnü'l-Esîr'e göre 1006 yılında İlig Han Nasr ile Yusuf Kadır Han'ın *Horasan*'i ele geçirmek için giriştikleri ortak teşebbüs sırasında Gazneli Sultan Mahmud ile yaptıkları ve kaybettikleri savaşta, Sultan Mahmud filleri ile Karahanlı ordusunun merkezine saldırmış ve ilk önce İlig Han'ın idaresindeki merkezi (kalb) bozarak zaferi kazanmıştı. Burada da kalb'den söz edilmesi, birlikler düzeninden çok, meymene - kalb - meysere tarzındaki dizilişin sözkonusu olduğunu açıkça göstermektedir ⁽⁹³²⁾. Ancak, gerçek olan bir husus varsa o da bu vesileyle bir savaş hilesinden söz edilmesidir ki *Türklerin* böyle hilelere başvurdıkları ve sahte ric'atin de bunlardan biri olduğu malûmdur. Yusuf Hâs Hâcib'in iyi bir kumandan için, "kızıl tilki gibi hilekâr olmalı" ⁽⁹³³⁾ ve "herşeyden önce hile ve hud'aya başvurmalıdır" ⁽⁹³⁴⁾ demesi de harbin hud'a olduğu gerçeği üzerinde *Türklerin* dikkatle durduklarının bir ifadesi olmalıdır. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud'a göre, düşmanın karşısına çıkmadan, bir manevra ile sağından saldırmaya *Türkler* "böğürlemek" ⁽⁹³⁵⁾, yani böğründen vurmak diyorlardı ki, mahiyeti hakkında fazla bilgimiz bulunmayan bu manevranın da esası herhalde aldatmaya dayanıyor olmalıdır.

931 — Aynı eser, s. 286.

932 — *el - Kâmil*, C. IX, s. 191, 192.

933 — b. 2312.

934 — b. 2356.

935 — Kilisli III, 245-Atalay III, 332: ol yağını böğürledi.

Düşman saflarını sökmeye “*çerig sökmek*”, düşmanı darma-
dağın etmeye “*yagı tarmak*” (936) veya “*yagı sımak*” (937) dedik-
leri anlaşılan K a r a h a n l ı l a r ’ ı n bu deyimlerinin de öteki
Türk devletlerinde ve bilhassa S e l ç u k l u l a r d a kullanıldı-
ğı ve bunlardan alınarak “*sökmen*”, “*yagı sıyan*”
gibi adlar da verildiği bilinmektedir.

Sonuçta, yenilen orduyu ifade etmek için “*sü sançıldı*” (938)
veya “*sü sındı*” (939) denildiği de malumdur. Öyle anlaşıyor ki
galip gelen taraftan bilhassa atlı kuvvetler kaçan mağlûpların pe-
şinden giderek kovalıyorlardı. Bu kovalama işine ise “*yagı song-
damak*” (940) denildiği anlaşılmaktadır. Mağlûplardan yakalanan-
ların çoğunun, herhalde fidye almak için, tutsak alındıkları anla-
şılmaktadır. Onlar, bir kimsenin düşmana tutsak olmasına “*er
yagıka ilindi*” (941), tutsak’a ise umumiyetle “*bulun*” (942) veya
“*tutgun*” dedikleri de bilinmektedir (943). Bilhassa K a ş g a r l ı
M a h m u d ’ u n eserinde tutsağa fidye verdmekten (944), tutsa-
ğın fidye vererek bırakılmasından (945) ve fidyesi verilmiş kimse-
den (946) sık sık söz edilişi ile Y u s u f ’ u n da tutsak getirenlerin
mükâfatlandırılmasından (947) bahsetmesi, savaşlarda oldukça çok
tutsak alındığını ve bunlardan kurtuluş akçası verenlerin serbest
bırakıldığını göstermektedir. Bu vesile ile, K a r a h a n l ı c a -

936 — b. 2263,

937 — b. 2272.

938 — Kilisli II, 182 - Atalay II, 231.

939 — Kilisli II, 24 - Atalay II, 29.

940 — Kilisli III, 296 - Atalay III, 400, 1: Ol yagını song-
dadı.

941 — Kilisli I, 179 - Atalay I, 205.

942 — b. 1438, 2388, 2402, 3640; Kilisli III, 222 - Atalay
III, 301.

943 — b. 3345; Kilisli I, 168 - Atalay I, 194.

944 — Kilisli III, 69 - Atalay III, 97.

945 — Kilisli III, 61 - Atalay III, 85.

946 — Kilisli III, 41 - Atalay III, 55.

947 — b. 2399.

miasında fidye'ye “*yolug*” veya “*yulug*” (⁹⁴⁸) deniliyordu ki, keli-
menin, serbest bırakmak, salıvermek, kurtarmak anlamındaki
“*yolmak*” (⁹⁴⁹) ile ilgili olduğu görülmektedir.

Y u s u f H â s H â c i b, savaş sonrası için, hemen savaş
alanında ve daha sonradan yerine getirilmesi lâzımgelen husus-
lar hakkında da bazı görüşlerini kaydetmiştir ki, devrin telâkki-
sini dile getirdiği muhakkaktır. O, bu hususta şunları söyler :
“Bir kimse bir yararlık gösterirse ona derhal mükâfaatını vermeli,
ve bununla onun yüzünü güldürmelidir. Kim bir tutsak yakalarsa
onu övmeli ve ihsanda bulunmalıdır ki, o da bu ihsan ile övün-
sün. Yaralanan (balıkmış) varsa, bakıp tedavi ettir. Tutsak olan
varsa kurtarıp geri al. Eğer ölen varsa hürmetle kaldır. Çoluk -
çocuğu varsa onlara haklarını ver. Asker bunları görerek sevinir
ve düşman üzerine vardığında canını seve seve feda eder” (⁹⁵⁰).
Görülüyor ki savaşa başlarken olduğu kadar savaş esnasında ve
savaş sonrasında da bilhassa yararlık gösterenleri mükâfaatlan-
dırmak ve askerin moralini yüksek tutmak, hükümdarın veya
kumandanın vazifelerindendir. Aynı şekilde tutsakları kurtar-
mak, yaralıları tedavi ettirmek ve bilhassa savaşta ölenlerin geride
kalanlarını perişan bırakmamak ve dolayısıyla askerin çoluk -
çocuk endişesinden kurtulmasını sağlamak da onların başlıca va-
zifelerindendir.

Aynı dönemde, meydan savaşlarından başka, zaman zaman
kale ve şehirlerin muhasara ve zaptı ile sonuçlanan savaşlar da
yapıldığını biliyoruz. Bu cümleden olarak B a t ı K a r a h a n -
l ı l a r ı n d a n Ş e m s ü ' l - M ü l k N a s r H a n ' ı n taht
üzerinde hak iddia eden kardeşi Ş u a y b ' a karşı *Buhara*'yı ku-
şattığını biliyoruz. *Tarih-i Buhara*'nın, Ş u a y b ' ı n adını kaydet-
meden zikrettiği bu muhasara sırasında, müdafilerin sura bitişik
bulunan *Ulu Cami*'nin (el - Mescidü'l - Câmî') minaresinden ok-

948 — b. 3640.

949 — b. 2402.

950 — b. 2398 - 2404.

lar atarak kuşatanları-güç durumunda bırakmaları üzerine, Şemsü'l-Mülk minareye ateş atılmasını emretmişti. Ahşab bulunan minarenin tepesi tutuşunca, ateş camiye de sıçramış ve yakmış, Şemsü'l-Mülk Buhara'ya hâkim olduktan sonra caminin yeniden inşasını emretmişti⁽⁹⁵¹⁾. Bu vesile ile Karahanlıların muhasara yerine “egirmek” deyimini kullandıklarını ve bundan alınarak şehir muhasara etmeye de “kend egirmek”⁽⁹⁵²⁾ dediklerini de kaydedelim. Böyle muhasara anlamında veya bir düşman kuvvetinin şehre yaklaşmış bulunması durumlarında, hükümdarın veya şehri müdafaa etmekle vazifeli beyin, tanınmayan kimselerin şehre girmelerini önlemek ve düşmanı gözetlemek için, —herhalde burçlarda veya yollar üzerindeki— gözetleme yerlerine hususî gözcüler yerleştirdiği de anlaşıyor. Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre alınan bu tedbire “yol kermek”, yani yol kapamak deniliyordu⁽⁹⁵³⁾. Şehir ve kale muhasaraları ile ilgili olarak şuna da işaret edelim ki Karahanlı camiasında, kale burcuna “ükek” ve bundan alınarak burçları bulunan bir hisara da “ükekliğ tam” deniliyordu⁽⁹⁵⁴⁾ ki “tam” kelimesi de bu dönem Karahanlı Türkçesinde duvar, (ev, kale vb.) yani sur anlamında idi.

Yağsını sançan⁽⁹⁵⁵⁾, yani düşmanını yenen hükümdar veya bey, savaş dönüşünde, şüphesiz hassa askerleri dışında kalan kuvvetleri yurtlarına dağıtıyordu. Bu durumu ifade maksadıyla “*beg süsin yasdı*”⁽⁹⁵⁶⁾ veya “*beg süsin tardı*”⁽⁹⁵⁷⁾ deniliyordu ki her

951 — Tafsîlât için bk. Nerşahî, s. 76.

952 — Kilisli I, 156, 210, 254, III, 316 - Atalay I, 178, 248, 302, III, 428.

953 — Kilisli II, 7 - Atalay II, 8: Beg yol kerdi.

954 — b. 2154; Kilisli I, 74, 135 - Atalay I, 78, 153. Kelimenin yıldız burçlarını ifade maksadıyla da kullanıldığını, ayrıca sandık, tabut vb. anlamlarını da ifade ettiğini görüyoruz.

955 — Kilisli III, 310 - Atalay III, 420.

956 — Kilisli III, 45 - Atalay III, 59.

957 — Kilisli III, 136 - Atalay III, 180.

iki deyim de, bey askerlerini (ordusunu) dağıttı anlamındadır. Ancak, kale ve hisarları korumakla vazifelendirilen askerî kuvvetler şüphesiz, başlarına tayin edilen kumandanın emrinde, yerlerinde kalıyorlardı ki, yatgak deyiminin hükümdar muhafızından başka, kale muhafızı anlamına da geldiğini yukarıda belirtmiştik.

ç — Haberleşme

Devletin taşra idaresinden söz ederken, hükümdarın ferman ve mektuplarını hızla yerlerine ulaştıran “eşkinçi”lerden ve buna bağlı olarak posta teşkilâtından bahsedilmişti. Aynı teşkilâtın askerî maksatlarla da kullanıldığı şüphesizdir. Diğer taraftan gerek askerî garnizonların gerekse boy ve oymakların, anî düşman baskınlarından çabucak haberdar olup, karşı tedbir alabilmelerini sağlamak maksadıyla, daha değişik bir haberleşme usûlünün de uygulandığı anlaşılmaktadır. K a ş g a r l ı'nın bildirdiğine göre onlar bu maksatla dağ doruklarına ve sair yüksek yerlere “karguy”⁽⁹⁵⁸⁾ veya “kargu”⁽⁹⁵⁹⁾ denilen minare gibi yüksekçe yapılar yapıyorlar ve düşmanın gelişini bu kulelerde yakılan ateşlerle bildiriyorlardı.

C — TEŞKİLÂT, RÜTBE ve DERECELER

a — Askerî Birlikler ve Kumandanlarının Rütbeleri

K a r a h a n l ı ordusunda aşağıdan yukarıya doğru nasıl bir tasnif mevcuttu? Bir başka söyleyişli, en küçük askerî birlikten ordunun tamamına kadar nasıl bir taksimat uygulanıyordu? Bu konudaki bilgilerimiz de fazla değildir. Ancak, sözkonusu dönem K a r a h a n l ı ordusunda, daha *Hunlar* zamanından beri *Türklerde* uygulandığını bildiğimiz on'lu sistemin⁽⁹⁶⁰⁾, hiç değilse alt kademedeki birliklerde uygulandığını gösterir mahiyette bazı kayıtlar da vardır. Anlaşıldığına göre en küçük askerî

958 — Kilisli III, 183-Atalay III, 141.

959 — Kilisli I, 356-Atalay I, 426.

960 — Bu hususta bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 240 vd.

birlik “otag” idi. Başında bulunan kumandana da *otag başı* (⁹⁶¹) deniliyordu. Bu Türkçe unvanın Gazneli ve Selçuklu (⁹⁶²) teşkilâtında mevcut olduktan başka, az - çok telâffuz ve mahiyet değişikliğine uğramakla birlikte İlhanlı, Karakoyunlu ve Memlûk teşkilâtında da yer aldığı bilinmektedir (⁹⁶³).

Otag başı’nın kaç kişilik bir askerî birliğe kumanda ettiği kesinlikle bilinmemektedir. Ancak, adından da anlaşılacağı üzere, bu rütbedeki bir subayın bir çadır dolusu (otag) askere, yani yaklaşık 8 - 10 kişiye kumanda ettiği söylenebilir. Bu durumda otag başı, bugünkü manga kumandanına benzetilmektedir (⁹⁶⁴). Ancak, Karahanlı ordusunda da ilk rütbeyi teşkil ettiği görülen otag başı’nı kanaatimizce manga kumandanından çok Memlûklerdeki “onlar emirlerine” benzetmek her halde daha yerinde olacaktır (⁹⁶⁵).

961 — Gerek Yusuf Hâs Hâcib’in gerekse Kaşgarlı Mahmud’un bahsetmediği, veya Yusuf’un on otag vesilesiyle dolaylı olarak bahsettiği bu unvanın varlığı bilhassa *Yarkend* bölgesinde düzenlenmiş olan tarla satış senetlerinde açıkça görülmektedir (bk. Huart, *Trois Actes*, s. 615, 617; Ş. Tekin, *A.g.e.*, s. 162-165).

962 — bk. *Siyasetnâme*, s. 112. Kelime burada visak (وِسَاق)

başı şeklinde ise de, bunun Türkçe otag (اوتاق) başı olduğu muhakkaktır. Bu hususta ayrıca bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 40 vd; Hasan Enveri, *A.g.e.*, s. 214; Ş. Tekin, *A.g.m.*, s. 175, 176.

963 — Unvanın İlhanlılarda vuşak, Karakoyunlularda da uşak veya vuşak şeklinde ve umumiyetle saray hademelerine; Memlûklerde de uşak, vuşaki, ve ocaki şekillerinde ve mirâhur’un emrindeki at bakıcılarına verildiği hakkında bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 183, 189, 274, 338.

964 — bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 41.

965 — Otagbaşı’nın (visakbaşı) yetişmesi konusunda Nizâmü’l - Mülkte yer alan kayıtlara göre, kapu hizme-

Bundan sonra, yukarıda da işaret edildiği üzere *hayl* gelmekte ve bunun başındaki kumandana da *hayl başı* (⁹⁶⁶) denilmektedir. Daha sonra da *on - otag* denilen birlik geliyordu. Ancak, emrine *on otag* verilmiş olan subayın unvanının ne olduğunu bilemiyoruz. Zira *Y u s u f H â s H â c i b*, eserinin muhtelif yerlerinde *hayl* ve *hayl başı*'ndan söz ettiği halde, *on otag*'dan sadece bir defa bahsetmiştir. O, bununla ilgili kaydında şöyle demektedir: "teğir erse hil ya sanğa on otag, elig targu malın kılıç tutgu yag" (sana takım (*hayl*) veya on otag rütbesi teveccüh ederse, malını dağıtıp kılıç ve yay'a sarılmalısın) (⁹⁶⁷). Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere *on otag*, *hayl*'dan sonra gelen, yani ondan daha büyük olan bir askeri birliği göstermekte ise de başında bulunana verilen unvan hakkında herhangi bir fikir vermemektedir. Bunun, diğer unvanlara da bakarak *on otag başı* olabileceğini tahmin ediyoruz. Lâkin kesin birşey söyleyebilecek durumda da de-

tine yeni alınmış ve dolayısıyla deftere de yeni yazılmış bir gulâm, 4 yıl çeşitli şekillerde hizmet ettikten sonra, ancak 5. yılda kendisine Sâkilik verilip ziyafetlerde kadeh hizmeti görebilmekte, 6. yıl câmedârlık yaptırılmakta, ancak 7. yılda kendisine 16 kaburgalı ve bir direkli çadır ve emrine de yeni kaydedilmiş 3 gulâm verilerek otagbaşı yapılmaktadır(*Siyasetnâme*, s. 112). Görülüyor ki otagbaşı idişçilikte ve câmedârlıkta hizmet gördükten sonra bu mevki elde etmektedir ki, onu bugünkü ölçülerle bir manga kumandanı olarak görmek doğru olmamalıdır. Gördüğü iş ve işgal ettiği makam alelâde bir manga komutanlığından daha mühimdir ve bu bakımdan da Memlûklerdeki onlar emirlerine benzetilmelidir.

966 — Gazneli ve Selçuklu askeri teşkilâtında da mevcut olan bu unvan sahibinin adı, *Beyhakide* hep hayltaş şeklinde gösterilmiştir ki, (*Hasan Enveri*, *A.g.e.* s. 131) aslının haylbaşı olacağı açıktır. Haylbaşılık rütbesinin XI. yüzyılın başında olduğu kadar XII. yüzyılın başlarında da (1114/15) *Karahanlı* camiasında epeyce yaygın bir unvan olarak kullanıldığına dair bk. bir de *Huart*, *Trois Actes*, s. 623.

967 — b. 4139.

ğiliz. Ancak, gerçek olan bir husus varsa o da K a r a h a n l ı ordusundaki alt birlikler teşkilâtında on otag'dan (aş. yk. 80 - 100 kişiden) müteşekkil bir birliğin mevcudiyetinin anlaşılmasıdır. Dolayısıyla bu askerî birliğin başında bulunan ve yüzbaşı olarak niteleyebileceğimiz subayı da M e m l û k ordusundaki “yüzler emirlerine” benzetmek yanlış olmasa gerektir. Diğer taraftan, otag'dan sonra işte bu on otag'ın da bulunmuş olması, yukarıda söylediğimiz gibi, K a r a h a n l ı ordusunda, eski T ü r k askerî teşkilâtının esas olan on'lu sistemin mevcudiyetini göstermektedir.

Otag ile on otag'ın mahiyetlerini takribî de olsa bu şekilde tesbit edebiliyoruz. Ancak, bu ikisinin arasında bir birlik olduğunu gördüğümüz hayl (hil)'in mevcudu ne kadardı? Veya, hayl başı kaç kişilik bir birliğe kumanda ediyordu? Bu hususta pek birşey söylemek mümkün görünmüyor. Ancak, muasır Selçuklu askerî teşkilâtında haylbaşının emrindeki birliğin 50 kişi ile 10 kişi arasında olabileceği ve bunun takriben 20 - 25 kişilik bir askerî birlik olması lâzımgeldiği belirtilmiştir (⁹⁶⁸). Mamafih, K a r a h a n l ı ordusundaki askerî teşkilâtın, Selçuklu askerî teşkilâtından daha farklı bir durum arzettiği muhakkaktır. Zira Selçuklularda otag başı, hayl başı ve hâcib şeklinde belirlenen alt kademe subaylarmdan hâcib'in umumiyetle 50 kişilik bir askerî birliğe kumanda ettiği malûmdur (⁹⁶⁹). Halbuki K a r a h a n l ı l a r d a otag başı, hayl başı ve on otag başı (?) olarak belirlenen bu sıralamada, görüldüğü gibi on otag'da 80 - 100 kişinin bulunması gerekiyordu. Bu itibarla K a r a h a n l ı l a r d a hayl başı'nın emirden 40 - 50 kişinin, yani bir takımın bulunmuş olacağı söylenebilir ki, Kutadgu Bilig'in tercümesinde R. R. A r a t da hayl başı için “takım başı” ifadesini kullanmıştır.

968 — bk. K ö y m e n , Askerî Teşkilât, s. 41.

969 — Aynı makale, gösterilen yer.

Ancak, şuna da işaret edelim ki, sözkonusu dönemde *hayl*, sayısı belli bir askerî birlik için kullanıldığı gibi, bazan en küçük askerî birlikten orduya kadar her kademedeki askerî birliği ifade eder bir deyim olarak da kullanılıyordu. Nitekim Y u s u f H â s H â c i b, Kapucubaşının emrindeki kimselerden “hil ve koldaş” olarak bahsederken (⁹⁷⁰), burada onun yardımcılarını ve öteki maiyyeti erkânını kastetmiş ve görüldüğü gibi, sayısı gayrı muayyen bir topluluk ifade etmiştir. Aynı şekilde o, eserin ordu kumandanına tahsis edilen bölümünde *hayl başı*’yı bir defasında *Sü - başı* anlamında kullanmak suretiyle de (⁹⁷¹), *hayl*’ın doğrudan doğruya bugünkü “askerî birlik” anlamında olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan N i z a m ü ’ l - M ü l k ’ ü n de *otag başı*lık rütbesine yükselmiş bir kimseden söz ederken “yeni yazılmış üç küçük gulâm onun hayl’ine (birliğine) konulur ve ona *otag başı* (visak başı) lâkabı verilir” (⁹⁷²) demek suretiyle, icabında üç - dört kişilik bir küçük birliğe dahi *hayl* denildiğini göstermektedir.

Anlaşıldığına göre, *on otag* kumandanlığından sonra *Sü - başılık* gelmektedir ki kanaatimizce bu unvan *emîr* anlamındadır. Yani, K a r a h a n l ı askerî sisteminde *Sü - başı* sanıldığı gibi “bütün ordunun kumandanı, yani başkumandan” anlamında değildir ve dolayısıyla bir tek *Sü - başı* yoktur. Kelime doğrudan doğruya “ordu kumandanı” anlamındadır (⁹⁷³). Öyle olunca da

970 — b. 2559.

971 — b. 2323.

972 — *Siyasetnâme*, s. 112.

973 — *Sü - başı* kelimesinin karşılığı el - Harizmi tarafından «Sahibü'l-Ceyş» olarak gösterilmiştir ki (*Mefatihü'l-Ulûm*, nşr. G. Van Vloten, s. 120), bunun farsça karşılığı aynı devir kaynaklarında *sipehsalâr* olarak kaydedilmektedir (Barthold, *Turkestan*, s. 229, 243 n7). *Sipehsalâr* da umumiyetle ordu kumandanı olarak açıklanmış (bir de bk. Hasan Enverî, *A.g.e.*, s. 132), ama başkumandan olarak pek gösterilmemiştir.

muhtelif ordu kumandanlarının yani *emîrlerin* bulunacağı şüphesizdir. Nitekim XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında *Yarkend* bölgesinde tanzim edilmiş bulunan tarla satış senedlerinde, aynı sened üzerinde birden fazla *Sü-başı*'nın kaydedilmiş olması bu hususu açıkça ortaya koymaktadır ⁽⁹⁷⁴⁾. Zaten, orduların tamamına umumiyetle hükümdarların kumanda ettikleri bir dönemde, bir başkumandan'dan söz edilmesi de bizce uygun değildir. Ama, yapılacak askerî harekâtın mahiyetine göre herhangi bir yere gönderilen orduya hükümdardan başka bir hânedan mensubu şehzadenin veya bir *Sü - başı*'nın kumanda ettiği de malûmdur. Fakat böyle bir durumda dahi *Sü - başı*'nın devletin başkumandanı demek olmayacağı âşikârdır.

Sü - başıların emrindeki askerî kuvvetin miktarı hususunda da kesin birşey söylemek mümkün değildir. Ancak, *Yusuf Hâs Hâcib*'in eserinde yer alan, "ordular mağlûbetmiş kah-

974 — 508 (1114/15) tarihli satış senedi üzerinde, tarlayı satın alan zatın adı bizce Çavlı Sübaşı şeklinde okunmalıdır. Aynı senedin şahidleri arasında Süleyman Bugra Sübaşı, Mes'ud Ta'dîl (?) Sübaşı ve Ömer Sübaşı adları yer almıştır (Huart, *Trois Actes*, s. 622 - 624). Ayrıca bk. Ş. Tekin, *Agm.*, s. 162 - 164. Burada da 473 (1080/81) tarihli IV (ve V) numaralı satış senedi üzerinde Begtüzün Sübaşı ile Ali Sübaşı adları okunmaktadır. Aynı döneme ait tarihsiz bir belgede ise Arslan Sübaşı adı kaydedilmiştir. Bütün bunlara bakarak bir tek sübaşının varlığından söz etmek mümkün değildir. Öyle olsaydı Sadece *Yarkend* civarında bu kadar çok sübaşından söz edilmemesi gerekirdi. Dolayısıyla Ş. Tekin'in Karahanlılarda Sübaşı'nın başkumandan olduğu şeklindeki ifadesi (s. 178), doğru olmamalıdır. Nitekim Oğuz Yabgu Devleti'nde de Sübaşının bir kişi mi idiği yoksa bu unvanın birden fazla kişi tarafından mı kullanıldığı hususu da kesin olarak bilinmediği gibi, Selçuklu devrinde bölgelerin askerî valilerine Sübaşı denildiği de belirlenmiştir (F. Sümer. *Oğuzlar*, s. 52).

raman — Benim için 4 bin asker tam bir ordudur diye buyurmuş” (975) ve “tecrübeli harp adamı kıyas etmiş ve 12 binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir” (976) şeklindeki kayıtları kanaatimizce *sü - başlar* idaresindeki kuvvetlerin asgarî ve âzamî sınırlarını gösteriyor olmalıdır. Aynı şekilde, Batı Karahanlılarından Arslan Han’ın 12 bin kişilik bir memlûk ordusu bulunduğuna dair B und â r î’nin kaydına da yukarıda işaret etmiştik (977). Muasır Selçuklularda *emîrlerin* kumanda ettikleri askerî birliklerin asgarî 4 bin, âzamî 10 bin kişi olarak belirlenmiş bulunması da (978) bu hususta bir fikir verebilir.

Görülüyor ki, 80 - 100 kişilik bir askerî birlik olan *on otag* dan sonra 4 ilâ 10 - 12 bin kişilik askerî birlikler sözkonusu olmaktadır. Yani bin veya birkaç bin kişilik askerî birlikten söz edilmemektedir. Ancak *on otag* sahibi olarak gördüğümüz subayı, Memlûlerdeki yüzler emîri gibi, aynı zamanda mukaddem-i elf, yani bin kişilik bir birliğin kumandanı olarak düşünürsek, birlikler silsilesindeki bu boşluk doldurulmuş olabilir. Mafih, yine de o zamanki ordularda bugünkilerde olduğu gibi pek çok ast birlik yerine daha basit bir teşkilâtın mevcut olduğu muhakkaktır. Buna göre de *otag*’lar bir araya gelerek *hayl* ve *on otag*’ları, *hayl* ve *on otag*’lar da bir araya gelerek orduları teşkil etmiş görünmektedir.

b — Sü - başı, Özellikleri ve Vazifeleri

Yusuf Hâs Hâcib, orduya kumandan olarak tayin edilip gönderilebilecek bir kimsenin, yani bir Sü - başı’nın hangi özelliklere sahip olması gerektiği ve başlıca vazifelerinin de neler

975 — b. 2335.

976 — b. 2334.

977 — Ayrıca bk. Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 64.

978 — bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 42.

olduğu konusunda bazı bilgiler vermiştir. Onun bu konudaki fikirleri de şüphesiz devrinin hâkim telâkkisini dile getirdiğinden, burada belirtmeyi faydalı buluyoruz.

Y u s u f'a göre orduya kumanda etmesini, onu harp nizamına sokabilmesini ve netice itibariyle düşmanı yenmesini bilmek çok büyük bir iştir. Dolayısıyla bu işle vazifelendirilecek bir kimsenin çok seçkin olması ve herşeyden önce sert, tecrübeli ve pek yürekli olması lâzımdır (⁹⁷⁹). İkinci olarak iyi bir kumandanın cömert, cesur, iyi nişancı, alçak gönüllü ve sofrası da açık olmalıdır. Cömertlik, bilhassa etrafına seçkin kimselerin toplanması için lüzumludur. Bu itibarla *Sü - başının* bütün malını askerlere dağıtması ve bu yolla etrafına pek çok dost (adaş), arkadaş (koldaş) ve silâh arkadaşı (erdeş) toplamalıdır. Kendisine bir at, bir takım elbise ve birkaç silâhı kâfi görmeli, çoluk - çocuk ve karım deyip mal toplamamalı, yahut da mülk (yir suv) ve bağ - bahçe toplayacağım diye para biriktirmemelidir. Meşhur olup dünyaya nam salmak ona kâfi gelmelidir. O, bütün arzusunun kılıcı ile istemeli, vurmali, almali ve aldıklarını yine vererek beylikle şöhretini büyütmelidir. Yine, cömertlikle etrafına adam toplayıp, kendisini sevdirebilmek için silâh arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı ve onlara pak çok at, koşum, oğlan (köle), kız (cariye) ihsan etmelidir (⁹⁸⁰). Zira, birşeyler almayı âdet edinmiş kimseler hasisin etrafına toplanmazlar (⁹⁸¹).

Görülüyor ki, Türk hâkimiyet anlayışının temel unsuru teşkil eden doyurup giydirmek, etrafındakileri müreffeh kılmak, bunun için de âdeta parola haline getirilmiş olan «vur, al dağıt» prensibine bağh kalmak, hüküm-

979 — b. 2271. Y u s u f'a göre harpte korkak kişilere lüzum yoktur. Zira korkaklar kadımlara benzerler ve harpte de orduyu bozarlar. Böyle korkak kimseler düşmanı görünce hastalanarak yatağa düşerler (b. 2283, 2284, 2326).

980 — b. 2274 — 2280.

981 — b. 2325.

dar başta olmak üzere öteki devlet adamlarında ve bu arada Sü - başı'nda da aranan başlıca özellikler ve yerine getirmesi gereken vazifeler arasında yer almaktadır.

Yine, kumandanda aranan bir başka özellik de haysiyet sahibi olmaktır. Zira haysiyet sahibi kumandan şerefi için düşmana karşı dayanır ve intikamını almadan da ondan yüz çevirmez. Bundan başka iyi bir kumandanın ihtiyatlı ve uyanık bulunması ve mağrur olmaması gerekir. İyi tabiatlı ve alçak gönüllü olmak da kendisini halka sevdirmek bakımından lüzumludur. Çünkü ordu kumandanı alçak gönüllü olmaz da mağrur bulunursa şüphesiz bu gururu yüzünden ihtiyatsızlık gösterir ve düşmanından kırbaç yer. Kumandanın namlı olması ve şöhret bulabilmesi için de cesaret ve mertliğin yanında heybetli ve saç sakalı da düzgün olması lâzımdır. Aynı şekilde, iyi bir kumandanın siyaseti iyi bilmesi lâzımdır. Zira ordu sevk ederek dileğine ermek büyük ölçüde siyasete bağlı bulunmaktadır⁽⁹⁸²⁾.

Y u s u f H â s H â c i b, bütün bunlardan sonra, düşmana karşı sefere çıkıp ordusunu dirayetle sevk ve idare edebilecek bir Sü - başı'da daha şu beş - altı hususiyeti de arar ki, aradığı hususiyetler kadar yaptığı benzetmeler de dikkat çekicidir :

- Onun yüreği harpte arslan yüreği, döğüşürken de bileği kaplan bileği gibi olmalıdır.
- Domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır.
- Aynı zamanda kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi öç gütmelidir. Hile ve kurnazlık yollarını bilmelidir. Çaresini bulan kimseye arslan bile baş eğer.
- Kendisini saksığandan daha dikkatli tutmalı, kaya kuzgunu gibi daima uzağı gözetlemelidir.

— Arslan gibi hamiiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir.

— Söyledikleri doğru olmalı ve sözüne emniyet edilmelidir.

İnsan bu vasıflar ile harpçi ve işinin ehli olur. Harpçi her vakit silâh taşıyan kimsedir. O düşmanını vurur ve zafer kazanır (⁹⁸³).

Y u s u f'a göre bu özelliklerden bilhassa hile ve hud'aya başvurmak ile ihtiyatlı bulunmak, düşmanı yenebilmek için âdetâ elde bulundurulması şart olan iki silâh gibiydi (⁹⁸⁴). Y u s u f H â s H â c i b, böyle bir kumandan için sayı itibariyle kalabalık değil, az fakat seçme askerin kâfi olduğu kanaatindedir. O, bu konuda da şunları söyler: "Asker seçme olduğu kadar onun silâhı da tam olmalıdır. Kalabalık ordu yayılınca kolaylıkla nizama sokulmaz ve kötü bir durum hâsıl olur. Onun için çok asker değil seçme asker istenmelidir. Az sayıda ve muntazam bir ordu çoğa nisbetle daha iyidir (⁹⁸⁵). Hattâ onun, bu vesile ile, "adamlar seçme, ordu da silâhlı olmalıdır" ve "çok asker yerine seçme asker iste, askerin çok olacağına seçkin ve tam teçhizatlı olsun", anlamında iki atasözü kaydedişi (⁹⁸⁶) bu telâkkinin çok daha eski bir mazisi olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce işte bu telâkki yüzünden de Y u s u f'un, yine eskilerin sözlerine dayanarak verdiği ordu mevcudları hakkındaki rakamlar, nisbeten küçük olmuştur.

Ç — SİLÂHLAR

Bilhassa Kaşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Y u s u f'un verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre ele aldığımız dönem K a r a h a n l ı ordusunun başlıca taarruz silâhları

983 — b. 2310 - 2347.

984 — b. 2556, 2557.

985 — b. 2331 - 2333, 2336, 2340.

986 — b. 2337, 2339.

ok ve yay ile, kılıç, balta, süngü ve hançer; savunma silâhları ise kalkan, zırh ve tulga idi. Ancak, Nizâmî-i Aruzî ile Sadrüddin el-Hüseyinî'nin (987) kayıtlarından anlaşıldığına göre topuz (gürz) da Karahanlıların başlıca taarruz silâhlarından ve hattâ bu husus onlarla Selçuklular arasındaki harp taktiğinin farkı olarak da belirtilmişti (988). Diğer taraftan onların muhasaralarda mancınık, arrade vb. silâhlar da kullandıkları muhakkak ise de bu hususta bilgi sahibi değiliz.

Karahanlılarda silâh anlamında umumî ad olarak "tolum" (989) kelimesi kullanılıyordu. Silâh kuşanmaya ise "tolum manmak" deniliyor (990) ve yine bununla ilgili olarak, silâhlı bir kimse için "tolumluğ er" (991) deniliyordu. Öyle anlaşıyor ki tolumluğ er, hemen her türlü silâh ile mücehhez bir kimseyi ifade ediyordu. Zira Kaşgari'nin, başında tulgası ve sırtında zırhlı bulunmayan askere "başnak er" (992) denildiğini bildirmesi bunu gösterir mahiyettedir.

1 — Ok ve Yay: Türklerin âdeti milli silâhı sıfatını kazanmış olan ok, Türk tarihinin başlangıcından günümüze kadar aynı adı muhafaza etmiştir. Ele aldığımız dönemde, mesleği sadece ok yapmak olan kimseler de bulunuyor ve iyi ok atan kimse ile, orduda ok (ve yay) ile savaşanlara olduğu gibi, bu ok yapanlara da okçu (993) deniliyordu. Diğer taraftan iyi atıcılara, yani nişancılara "atım" veya "atım er" (994) denildiğini de biliyoruz ki, Yusuf Hâs Hâcib, alp'lik ile birlikte atım-

987 — *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 41.

988 — bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 28 n 43.

989 — b. 1381, 2332; Kilisli I, 412, II, 221 - Atalay I, 489, II, 266.

990 — Kilisli II, 25 - Atalay II, 30.

991 — b. 2337.

992 — Kilisli I, 388 - Atalay I, 466.

993 — Kilisli II, 157 - Atalay II, 199.

994 — Kilisli I, 71, III, 280, 1 - Atalay I, 75, III, 379.

lığa da sahibolan bir kimsenin saraydaki okçular ve yaycılar arasına girebileceğini ifade ettiği gibi (⁹⁹⁵), kumandanda da bu özellikleri aramaktadır (⁹⁹⁶).

Ok yapmak için kesilip hazırlanan ağaçlara “koğuş” (⁹⁹⁷) deniliyordu. Koğuş’un ok olana kadar geçirdiği ameliyeye gelince; malûm olduğu üzere ilk önce bunun ucuna bir temren geçirmek gerekiyordu. Karahanlıların “başak” (⁹⁹⁸) dedikleri bu temren önce deliniyor ve okun ucu bu deliğe sokularak berkitiliyordu. Başağın ok ucu giren bu delikli kısmına “borı” veya “başak borısı” denildiği de anlaşılmaktadır (⁹⁹⁹). Ayrıca, herhalde okun ağaç kısmı ile başağı iyice birbirine raptetmek için, başağın üzerine de gelecek şekilde bir ince sırim sarılıyordu ki bu sırima da “tili” (¹⁰⁰⁰) deniliyordu. Bununla ilgili olarak şuna da işaret edelim ki, bu başaklardan bazıları zehirli oluyor ve başağı ağullanmış olan bu oklara “katutluğ ok” (¹⁰⁰¹) adı veriliyordu.

Ok’un arkasına yaptıştırılan ve hedefe gitmesini sağlayan tüylere de umumiyetle “yüg” (¹⁰⁰²) denildiği anlaşıyor. Umumiyetle üç adet olan ve işaret edildiği gibi okun hedefe isabetinde mühim rol oynayan bu tüyleri ok’a yapıştırma işine “yelimlemek” ve bu deyimden de anlaşılacağı üzere, yapıştırma işinde kullanılan tutkala “yelim” (¹⁰⁰³) deniliyordu. Oklara yaptıştırılan bu tüylerin bazıları kaba (yüksek) oluyor ve yüksek yülek (veya yelek)’li oklara da “kapa yüglüğ ok” (¹⁰⁰⁴) adı veriliyordu. Ok’a yüğ ve başaktan başka, “sokım” denilen bir diğer unsurun da

995 — b. 4048.

996 — b. 2043, 2274.

997 — Kilisli I, 308 - Atalay I, 369.

998 — Kilisli I, 316, II, 13, 102 - Atalay I, 378, II, 14, 129.

999 — Kilisli III, 166 - Atalay III, 220.

1000 — Kilisli III, 176 - Atalay III, 233.

1001 — Kilisli II, 227 - Atalay II, 284.

1002 — Kilisli III, 163 - Atalay III, 217.

1003 — Kilisli III, 81, 233 - Atalay III, 115, 343.

1004 — Kilisli III, 163 - Atalay III, 217.

konulduğunu görüyoruz ki çok dikkate şayandır. Kaşgarlı, sokım kelimesini şöyle izah ediyor: “Bir ağaç parçası çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinerek okun üzerine konur (1005).” O, sokım’ın ne maksatla ok üzerine konulduğunu kaydetmemiştir. Kanaatimizce bu, yapılış şeklinden de anlaşılacağı üzere, ıslık çalar şekilde bir ses çıkarmak için okun üzerine konuluyor olmalıdır. Zira, *Türklerde*, umumiyetle vızıldayan ok tabir edilen ve atıldığı zaman ıslık çalar gibi ses çıkaran okların varlığı pek eski zamanlardan beri bilinmektedir (1006). Böyle bir sesin sokım veya benzeri birşey ile temin edilmiş olması pek muhtemeldir.

Ok yapmak için kesilen koğuş’ların yüg ve başak takılmadan önce veya takıldıktan sonra, herhalde sağlamlaştırılmak için, yağlandığı da anlaşılıyor ki, bu işe “kovşamak” (1007) denilirdi.

Umumiyetle *Türklerin* ve bu arada *Karahanlıların*, ok atma talimine yeni başlayanlara, bazı kazaları önlemek maksadıyla, başaksız ok attırdıkları anlaşılıyor. Ucunda başak yerine yuvarlak bir tahta parçası bulunan bu oklara “kalva” (1008) ve “ulun” gibi (1009) adlar verildiği görülmektedir. Ayrıca, normal oklara nazaran daha hafif olan ve dolayısıyla daha uzaklara gidebilen bir okun ayrı bir atılış şekli olduğunu görüyoruz. Bu tarz ok atmada atıcı sırtüstü yatarak oku fırlatmaktadır. Böyle ok atmaya “çuram”, atılan oka ise “çuram okı” (1010) denildiğini de Kaşgarlı bildirmektedir.

Ok ile ilgili diğer deyimlere gelince; okun arkasına tüy yapıştırma işine “yapçurmak” veya “yapşurmak” (1011) da denil-

1005 — Kilisli I, 333 - Atalay I, 397,8.

1006 — Bu hususta bk. Kafesoğlu, *TMK*, s. 241, 242.

1007 — Kilisli II, 282 - Atalay II, 350.

1008 — Kilisli I, 357 - Atalay I, 426.

1009 — Kilisli I, 74, 131 - Atalay I, 78, 148.

1010 — Kilisli I, 346 - Atalay I, 412.

1011 — Kilisli III, 69, 76 - Atalay III, 97, 8, 108.

diği görülüyor. Ok ile nişan almaya “kezlemek” veya “kezgermek” (¹⁰¹²), okçunun, eğri oku doğrultmasına “ok köngermek” (¹⁰¹³), okun başağının taşa veya başka sert bir şeye çarparak körelmesine “tıgılmak” (¹⁰¹⁴), nereden geldiği veya kimin tarafından atıldığı belli olmayan oka ise “azuk ok” (¹⁰¹⁵) denildiğini görmekteyiz ki XI. yüzyıl K a r a h a n l ı dünyasının ok ile ne derecede meşgul olduğunu gösterir mahiyettedir.

Yay’a gelince; ok’a çok önem verdikleri görülen *Türklerin*, oku atmak için kullandıkları yaya da aynı önemi vermiş olduklarında şüphe yoktur. Sözkonusu dönemde umumiyetle “ya” şeklinde telâffuz edilen yay’ın esas itibariyle kavisli bir ağaç ile, oku fırlatmaya yarayan sinirden ibaret olduğu malûmdur. Yayın sinirine, bugünkü telâffuzuna yakın bir şekilde “singir” (¹⁰¹⁶) deniliyor ve aynı kelimeden alınarak “ya singirlemek” de yay’a sinir geçirmeyi ifade ediyordu. Yay kavsinin orta kısmına ise “bağır” veya “ya bağırı” (¹⁰¹⁷) denilmekteydi. Yayların bu bağır kısımlarına bir sırm sarılarak hem sağlamlaştırıldığı hem de avuç içi ile kavrayışı kolaylaştırdığı da malûmdur. İşte, yayların bağır kısımlarına sarılan bu sırıma “toz” (¹⁰¹⁸) deniliyordu ki meselâ *Dede Korkud Destanları*’ndaki “ağça tozlu katı yaylar” ifadesinde de toz’dan maksadın yaylara sarılan bu sırmalar olduğu görülmektedir (¹⁰¹⁹). “Ya bağırlamak” ise, yayın bağır kısmını düzeltmek veya tamir etmek anlamına geliyordu.

Yay’ın çeşitlerine gelince; bu hususta yukarıda tanımını yapmaya çalıştığımız normal yaydan başka “karvı ya” (¹⁰²⁰) de-

1012 — Kilisli II, 155, III, 222 - Atalay II, 196, III, 300.

1013 — Kilisli II, 156 - Atalay II, 196.

1014 — Kilisli II, 13 - Atalay II, 14.

1015 — Kilisli I, 63 - Atalay I, 66.

1016 — Kilisli III, 300 - Atalay III, 407.

1017 — Kilisli I, 301 - Atalay I, 360.

1018 — Kilisli III, 88 - Atalay III, 123.

1019 — F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 396.

1020 — Kilisli III, 181 - Atalay III, 239.

nilen ince bir yay ile “yeten” ⁽¹⁰²¹⁾ denilen tahta yayı görmekteyiz. Tahta yaydan maksadın ne olduğu anlaşılamamakta ise de bunun, atışlara yeni başlamış olan acemilerin kullandıkları bir yay çeşidi olması muhtemeldir.

Yay’ın kirişinden çözülmesine “ya yazmak” ⁽¹⁰²²⁾ veya “ya yasmak” ⁽¹⁰²³⁾ tabir edilmektedir. Görünüşe göre yaylar en çok kayın ağacından yapılıyordu ⁽¹⁰²⁴⁾.

Karahanlı ordusunda ok ve yayı sözkonusu ederken, bu silâhların taşınmasına mahsus okluklar ve yay kılıflarının da ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Bu cümleden olarak, Karahanlı camiasında, içine ok konularak kuşanılan kab’a “kiş” ⁽¹⁰²⁵⁾ denildiği anlaşıyor ki, bu Türkçe deyim Gazneli ve Selçuklu ordusunda da oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır ⁽¹⁰²⁶⁾. Kaşgarlı Mah-

1021 — Kilisli III, 16 - Atalay III, 21.

1022 — Kilisli III, 53 - Atalay III, 73.

1023 — Kilisli III, 57 - Atalay III, 78.

1024 — Kilisli I, 287 - Atalay I, 343.

1025 — Kilisli III, 91 - Atalay III, 126.

1026 — Deftere yeni yazılmış bir acemi gulâmın, ancak eğitiminin üçüncü yılında *kiş* sahibi olabileceğine dair bk. *Siyasetnâme*, s. 112. Ayrıca Hasan Enveri, *A.g.e.*, s. 145. Diğer taraftan Kaşgarlı’nın bildirdiğine göre, *Oğuzlar ve Kıpçakların*, yay kılıfına “kurman” dedikleri ve dolayısıyla hem ok hem de yay koymak için kullanılabilecek şekilde yapılmış bir kaba da “kiş kurman” adını verdikleri anlaşıyor (Kilisli III, 13, 37 - Atalay III, 16, 50). *Kiş Kurman*’ın, yani hem okluk hem de yayı muhafazaya yarar tek kab şeklinin Gazne ve Selçuklu ordularında kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz. Ancak *kiş* ve *kurman*’ın ayrı ayrı ok ve yay kabı olarak kullanıldığını biliyoruz (*Siyasetnâme*, s. 112; Hasan Enveri, *A.g.e.*, s. 147). Ancak hem *siyasetnâmede* hem de Hasan Enveri’nin eserinde kelimeler *kiş* ve *kurban* (کیش و قربان) şeklinde kaydedilmiştir ki herhalde müstensih hatasıdır ve doğrusunun, görüldüğü üzere *kurman* olacağı aşikârdır.

m u d'un, kiş'in kapaklı bir kab olduğunu kaydedişine bakılırsa, hiç değilse bazı oklukların normal ok boyundan daha uzun yapıldığı ve sür'atli harekât sırasında okların dökülmemesi için kapak da konduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca, K a r a h a n l ı l a r camiasında askerlerin yaylarını da bir kılıf içinde taşıdıkları anlaşıyor ki buna "yasığ" (1027) denildiğini görüyoruz. Mamafih her halde bunun bir başka çeşidine de "kurugluğ" deniliyordu. Diğer taraftan, yine onların bazan yay ve okları ayrı ayrı kablarda değil de bir tek kab içerisinde taşıdıklarını da öğreniyoruz. Bu cümleden olarak, bu şekilde yapılmış olan kablara "kiş kurugluğ" (1028) denildiği anlaşıyor. Kurugluğ adının da gösterebileceği gibi *Türkler*, yay sinirlerinin yağmur vb.den ıslanmasından korktukları için yaylarını böyle kılıflar içinde muhafaza ediyor olmalıdırlar. Değilse, normal hallerde yayın böyle bir kılıf içine sokulması, hareket çabukluğu yönünden pek pratik görülmemektedir.

2 — **Süngü** : Süngü kelimesinin, ele aldığımız dönemde mızrak anlamında kullanıldığı malûmdur (1029). Süngünün ucundaki demire de, okun ucundakine olduğu gibi başak deniliyordu (1030). Süngüye başak takmaya "süngü başaklamak" (1031), başağı takılmış süngüye de "başaklığ süngü" (1032) adı veriliyordu. Başağın takılışı işleminin ise okta olduğu gibi yapıldığı muhakkaktır. Ayrıca hem süngü hem de oklara takılan bir çeşit yassı başağa da "yasic" adının verildiği anlaşıyor (1033). Savaşta iki kişinin karşılıklı süngüleşmesine ise "süngüşmek" denildiği malûmdur (1034). Y u s u f H â s H â c i b, süngüden baş-

1027 — Kilisli III, 13, 37 - Atalay III, 16, 50.

1028 — Kilisli I, 419 - Atalay I, 508.

1029 — Kilisli III, 272 - Atalay III, 368.

1030 — Kilisli III, 249 - Atalay III, 377.

1031 — Kilisli II, 210 - Atalay II, 264.

1032 — Kilisli I, 411 - Atalay I, 497.

1033 — Kilisli III, 6 - Atalay III, 8.

1034 — Kilisli III, 292 - Atalay III, 394.

ka (¹⁰³⁵) bir de “sıta” kelimesini kaydetmiş ve bu da R. R. A r a t tarafından mızrak olarak tercüme edilmişse de (¹⁰³⁶) bu hususta daha fazla bir bilgimiz yoktur. Süngü boyunun bazan bir uzunluk ölçüsü olarak da kullanıldığını ve buna “süngü turkı” (¹⁰³⁷) yani bir süngü boyu denildiğini biliyorsak da bu uzunluğun miktarını kesinlikle bilemiyoruz. M. A. K ö y m e n, *Türk süngülerinin* (mızrak) kısa ve hafif olduğu hakkında bilgi vermiştir (¹⁰³⁸).

3 — **Kılıç** : Umumiyetle bütün *Türkler*, çeliği döverek kılıç yapma işine “kılıç tokımak” (dokumak) (¹⁰³⁹) diyorlardı. Ancak ele aldığımız dönemde K a r a h a n l ı l a r d a dokunup kullanılan kılıçların şekli, uzunluğu, ağırlığı vb. hakkında fazla birşey bilmiyoruz. Ş e m s ü ’ l - M ü l k N a s r H a n ’ ı n S u l t a n M e l i k ş a h ’ a gözdağı vermek için ona 50 men ağırlığında bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıç göndererek “biz bu kılıçla muharebe yapmaz, oynarız” şeklinde bir haber gönderdiği S a d r ü d d i n e l - H ü s e y n î tarafından bildirilmektedir (¹⁰⁴⁰). Ancak bu, şüphesiz semboliktir ve bir ölçü olarak alınmamalıdır. Kılıç’ın muhtelif kısımlarına verilen adlara gelince; kabzasına, kılıç sapı deniliyor ve kılıca sap yapma işine de “kılıç saplamak” tabir ediliyordu (¹⁰⁴¹). Kılıcın üzerinde bulunan yol biçimindeki oyuğa “kol” veya “kılıç kolı” (¹⁰⁴²) denilmekte ve K a ş g a r l ı ’ n ı n ifadesine göre çoğu zaman bu oyuk, altın ile işlenmektedir. Kılıcın bakımına ve bilhassa parlak tutulmasına dikkat ediliyordu. Zira, çeşitli sebeplerle kılıç “tutukmak-

1035 — Msl. bk. b. 2376.

1036 — b. 4895. Acaba “cıda”nın bir şekli mi?

1037 — Kilisli I, 292 - Atalay I, 349.

1038 — Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 44 vd.

1039 — Kilisli II, 249 - Atalay II, 308.

1040 — *Ahbârü'd - Devleti's - Selçukîyye*, s. 41.

1041 — Kilisli II, 277, III, 219 - Atalay II, 344, III, 296.

1042 — Kilisli II, 98 - Atalay III, 134.

ta” (1043) yani paslanmaktadır. Bu gibi hallerde bazı parlatıcı maddelerle kılıcın pası giderilerek temizlenmekte ve parlatılmaktadır. Bu işe de “kılıç kundımak” (1044) deniliyordu.

Kılıçların ve bıçakların sapları “surkaç” (1045) denilen lök ağacı zımmı ile berkitiliyordu. Yine, kılıçlar ve bıçaklar kınlar içerisinde muhafaza ediliyordu. Kın’ın ele aldığımız dönemde de aynı adı taşıdığı anlaşıyor (1046). Kılıcın kından sıyrılıp çekilmesine “suçlunmak” (1047), kından çıkarılmış kılıca da bugün olduğu gibi “yalnğ kılıç” (1048) deniliyordu. Kılıç kuşanmaya ise, herhangi bir silâhı kuşanmak anlamındaki “manmak” sözünden alınarak “kılıç manmak” (1049) tabir ediliyordu. Kılıç kını ve buna benzer şeylerin yapımında, ağacı veya ilgili maddeyi oymak için ucu eğri ve “ekdü” (1050) denilen özel bir bıçak kullanılıyordu. Öte taraftan Yusuf Hâs Hâci b’in de, eserinin pek çok yerinde kılıç’tan bahsetmesi şüphesiz bu dönem savaşlarında kılıcın ne kadar yaygın bir silâh olduğunu göstermektedir (1051).

4 — **Balta :** Yukarıda da işaret edildiği üzere Yusuf Hâs Hâci b’in, savaşlarla ilgili olarak baltadan sık sık söz etmesi, bu âletin de ele aldığımız dönem Karahanlı ordularında çok yaygın bir silâh olarak kullanıldığını göstermektedir. Kanaatimizce bu, Karahanlı ordularının bir hususiyeti olmalıdır ve Yusuf’un kayıtları da bu bakımdan orijinaldir. Zira, her ne kadar biz, Selçuklu ordusunda da nacak-

1043 — Kilisli II, 96 - Atalay II, 116.

1044 — Kilisli III, 207 - Atalay III, 277.

1045 — Kilisli I, 379 - Atalay I, 454.

1046 — Kilisli I, 285, III, 221 - Atalay I, 339, III, 299.

1047 — Kilisli II, 195 - Atalay II, 246.

1048 — Kilisli III, 275 - Atalay III, 373.

1049 — Kilisli II, 156 - Atalay II, 197.

1050 — Kilisli I, 112 - Atalay I, 125.

1051 — b. 1736, 2055, 2138 - 2144.

çılar (nacahdârân) ⁽¹⁰⁵²⁾ denilen birliklerin varlığını biliyorsak da, bu silâhin Selçuklu dönemi savaşlarında büyük rol oynadığına dair bilgimiz yoktur. Halbuki Yusuf'un, savaş esnasında saflar birbirine karıştıktan sonra kılıç ve balta ile savaşılmasını tavsiye ettikten başka, "kılıç ile balta memleketin bekçisidir" ⁽¹⁰⁵³⁾, "kılıç ve balta ile düşmanımı yenen..." ⁽¹⁰⁵⁴⁾, "kılıç ve baltayı kendine muhafız yap" ⁽¹⁰⁵⁵⁾, "kimisi savaşta kılıç balta yer" ⁽¹⁰⁵⁶⁾ ve "kılıç, balta, ok-yay, kuvvet ve cesaret varken yiğit adam mal için endişe etmemelidir" ⁽¹⁰⁵⁷⁾ gibi ifadeler kullanmış olması, müşahhas örneğe sahip bulunmamamıza rağmen, baltanın ne kadar yaygın bir silâh olduğunu göstermeye yeter sanırız. Mamafih, bu dönemde silâh olarak kullanılan baltanın da şekli vb. hakkında birşey söyleyebilecek durumda değildir.

5 — **Hançer** : Savaş âletleri arasında sayabileceğimiz hançer'e gelince; bu anlamda XI. yüzyıl Karahanlılar lehçesinde "bügde" kelimesini buluyoruz ⁽¹⁰⁵⁸⁾. Ancak, bügde'nin de şekli hakkında fazla bilgimiz yoktur. Anlaşıldığına göre, bügde'nin sapı da surkaç denilen lök ağacı zamkı ile sıkılaştırılıyor ve yine bunun üzerinde de kılıç'ta gördüğümüz kol, yani oluk bulunuyordu. Diğer taraftan, bazen bügde yerine, bügdeyi de içine alan cins ismi olarak "biçek" (bıçak) ⁽¹⁰⁵⁹⁾ kullanılıyordu ki bu adın biçmek'le ilgili olduğu malumdur. Bıçağa kın yapma işine "biçek kınamak" ⁽¹⁰⁶⁰⁾ veya "kınılamak" denilmekteydi ⁽¹⁰⁶¹⁾.

1052 — bk. Köymen, *Askerî Teşkilât*, s. 39: Nâcah - Dârân.

1053 — b. 2140.

1054 — b. 2141.

1055 — b. 2143.

1056 — b. 1736.

1057 — b. 2055.

1058 — Kilisli I, 350 - Atalay I, 418.

1059 — Kilisli II, 210 - Atalay II, 265.

1060 — Kilisli III, 204 - Atalay III, 273.

1061 — Kilisli III, 221 - Atalay III, 299.

6 — **Topuz**: Gerek Yusuf Hâs Hâcib'in gerekse Kaşgarlı Mahmud'un hakkında bilgi vermediği topuzun da Karahanlı ordusunun hücum silâhları arasında mevcut olduğunu ancak Nizamî-i Aruzî ile Sadrüddin el-Hüseynî'nin kayıtlarından öğreniyoruz. Yukarıda işaret edildiği üzere Nizamî-i Aruzî, Batı Karahanlılarından Hızır Han hakkında bilgi verirken, onun herhangi bir yere gidişi esnasında, atının önünde diğer silâhlardan başka 700 altın ve gümüş gürz (topuz) taşındığını bildirmektedir. Yine görüldüğü veçhile Sadrüddin el-Hüseynî de, Şemsü'l-Mülk Han'ın, âdetâ Sultan Melikşah'ı tehdit eder mahiyette ona 50 men ağırlığında bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıç göndererek: "Biz bu kılıçla savaşmaz, oynarız. Bu topuz da vurduğu zırhı param parça eder; biz bununla savaşırız" şeklinde haber göndermişti. Buna cevaben Melikşah da ata binip meydana çıkar ve o topuzu yedi defa başının üzerinde çevirdikten sonra 80 adım öteye fırlatır. Kılıç ile de bir hamlede bir devenin boynunu ikiye böler. Arkasından da Han'ın elçisinin önüne bir yay atarak: "Bize kamçı ve yay yeter" diye karşılık verir⁽¹⁰⁶²⁾. *Ahbâr*'ın bu kaydını değerlendiren İ. Kafesoğlu, "bu fıkrada iki tarafın harb taktiği arasındaki fark belirlemektedir" demektedir⁽¹⁰⁶³⁾. Kafesoğlu'nun bu ifadesi, Selçuklu ordusunda da debbûs - dârân, gürz - dârân ve haratekinî - dârân gibi adlarla topuzcular bulunmasına rağmen, bu silâhın Karahanlı ordusunda daha yaygın ve müessir bir şekilde kullanıldığını gösterir mahiyettedir.

7 — **Tulga**: Tulga hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre, ele aldığımız dönemde *Türkler* tulga'ya "ışuk"⁽¹⁰⁶⁴⁾ veya bazan "yışuk"⁽¹⁰⁶⁵⁾

1062 — *Ahbârü'd - Devleti's - Selçukiyye*, s. 41.

1063 — Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 28.

1064 — Kilisli I,64 - Atalay I, 67.

1065 — Kilisli III, 37 - Atalay III, 50.

diyorlardı. Karşı darbelerden korunmak için başa giyilen bu demir başlığın altına, başı acıtmaması için tüyden yapılmış bir takke giyildiği ve buna “kedük” (1066) denildiği de anlaşılıyor.

8 — **Zırh** : *Türkler* zırh’a umumiyetle “yarık” (1067) diyorlardı. Ancak *Yusuf Hâs Hâcib*’in kaydına göre, bu anlamda bir de “kuyag” deymi kullanılıyordu (1068). Ancak kuyag hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Yarık’a gelince; bunun başlıca iki çeşit olduğu anlaşılıyor. Bunlardan, cebe tarzında olanına “kübe (veya küpe) yarık” (1069), sadece göğüsü örten zırha ise “say yarık” (1070) deniliyordu. Say’ın bugün dahi dilimizde düz demek olduğuna bakılırsa, bunun göğüsü örtecek şekilde düz ve yekpare olduğu söylenebilir. Cebe tarzındakine gelince, kübe kelimesinin de gösterebileceği gibi, her halde örme zırh olmalıdır. Mamafih bu hususta fazla birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

Kaşgarlıya göre “er’in yarıklanması”, zırhını giymesini ifade ediyordu. “Yarıklığ er”den kasıt ise, zırh sahibi olan, zırhı bulunan kimsedir (1071). XI. yüzyılda zırh’ın ne derecede yaygın bir savunma silâhı olduğunu bilemiyoruz. Ancak *Türklerde* demirciliğin erkenden gelişmiş olması, zırhın da epeyce çok kullanılır bir silâh olduğu fikrini telkin etmektedir. Mamafih, her askerin de zırh giydiğini söylemek istemiyoruz. Nitekim **Kaşgarlı Mahmu d’un**, başında tulgası ve göğsünde zırh bulunmayan askere “başnak er” denildiğine dair kaydına yukarıda işaret etmiştik.

1066 — Kilisli I, 327 - Atalay I, 390.

1067 — Kilisli III, 12 - Atalay III, 15.

1068 — b. 3036.

1069 — Kilisli III, 163 - Atalay III, 217.

1070 — Kilisli III, 118 - Atalay III, 158.

1071 — Kilisli III, 37 - Atalay III, 49.

9 — **Kalkan** : Sözkonusu dönemde de aynı adı taşıyan “kalkan” da ⁽¹⁰⁷²⁾ *Türklerin* savaşlarda kullandıkları başlıca savunma silâhlarındandı. Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre, savaşta düşmandan sakınmak için kullanılan her türlü âlete ayrıca “tura kalkan” da denilmektedir ki ⁽¹⁰⁷³⁾, Balasagunlu Yusuf'a göre tura kelimesi daha çok siper anlamını ifade etmektedir ⁽¹⁰⁷⁴⁾. Kaşgarlı'nın, tura kalkan kelimesinin açıklanması dolayısıyla verdiği bilgiden anlaşıldığına göre, bu dönemde *Türklerde* madenî kalkandan başka, deriden mamûl kalkan da kullanıldığına ihtimal verilebilir. Ancak bu hususta kesin birşey söylenemez.

Diğer taraftan *Türklerin*, bir kimsenin kalkanı kendisine siper yapmasına “kalkan yapınmak” ⁽¹⁰⁷⁵⁾ dedikleri de anlaşılıyor ki, bu kelime kapatmak anlamındaki “yapmak” ⁽¹⁰⁷⁶⁾ masdarı ile ilgilidir. Kalkanı siper edinmek anlamındaki bu “kalkan yapınmak” deyiminin *Anadolu*'da da uzun süre yaşadığı ve *Osmanlı* dönemi *Türk* askerî ıstılahatı arasında bile yer aldığı anlaşılmaktadır ⁽¹⁰⁷⁷⁾.

1072 — b. 3288, 4895; Kilisli I, 368 - Atalay I, 441.

1073 — Kilisli III, 167 - Atalay III, 221.

1074 — b. 1736.

1075 — Kilisli III, 59 - Atalay III, 82.

1076 — Yusuf Hâs Hâcib eserinin muhtelif yerlerinde, masdarı bu anlamda kullanmıştır (msl. bk. b. 1563'te kapug yaptı = kapıyı kapattı; b. 4003'te yapılmış kapug = kapatılmış kapı; b. 3232'de yapar bu kapug = kapıyı kapatır).

1077 — Meselâ, *Düsturnâme-i Enveri*'de : «Çünkü Paşa Çekdi kılıç depiniür - Erişür küffara kalkan yapınur» şeklindeki beyit bunu açıkça ortaya koymaktadır (İ. Melikoff-Sayar, *Le Destân D'Umur Pacha*, s. 51; Evliyâ Çelebinin «silâha yapındılar» şeklindeki kaydı için bk. *Seyahatnâme C. IX*, s. 270).

XI. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında **K a r a h a n l ı** ordularında kullanılan silâhlar hakkında söyleyebileceklerimiz aşağı yukarı bunlardır. Zira, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, onların kullandıkları muhasara silâhları hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, bu konuya son vermeden önce, herhalde bir ihtiyat tedbiri olarak kullanıldığı anlaşılan başka bir silâhtan da söz etmek istiyoruz. Bu, “kılıç kamçı”dır. **B a l a s a g u n l u** **Y u s u f**, eserinde yer verdiği ⁽¹⁰⁷⁸⁾ bu isim hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. **K a ş g a r l ı** ise bunu, “içinde kılıç olan kamçı” ⁽¹⁰⁷⁹⁾ olarak izah etmiştir. Bu izah tarzından da anlaşılacağı üzere onlar, herhalde iki parça halinde yaptıkları kamçı sapının içerisine küçük bir kılıç yerleştiriyorlar ve her ihtimale karşı yanlarında böyle bir silâh bulunduruyorlardı ki, sözkonusu dönem için dikkate değer bir husustur.

1078 — b. 2354.

1079 — **Kilisli I**, 350 - **Atalay I**, 417.

SONUÇ

Görüldüğü üzere, *Türklerin* en eski zamanlardan beri sahiboldukları, hükümdarların idare yetki ve haklarının ilâhî menşeli olduğu, yani hâkimiyet haklarının tanrı tarafından verildiği şeklindeki telâkkiyi *Karahanlılar* da bütün canlılığı ile korumuş ve devam ettirmişlerdir. Bunun bir icabı olarak onlardaki devlet ve siyasî iktidar kavramları da umumiyetle eski geleceğin bir tezahürü olarak görünmektedir. Aynı şekilde hükümdarlarda aranan alp'lik, cesaret, bilgelik, erdemlilik ve şöhret sahibi bulunmak gibi, ifadesini *Orhun Kitâbeleri*'nde ve *Uygur* metinlerinde bulan eski inancı, nazariyatta olduğu gibi, pratikte de onlardan beklenen başlıca hususiyetlerden saymışlardır. Hükümdarın vazifeleri konusuna gelince; yine en güzel ifadesini *Orhun Kitâbeleri*'nde bulan ve, halkı doyurmak, giydirmek, müreffeh kılmak, dirlik ve düzen içinde yaşatmak olarak özetleyebileceğimiz hususlar da onlardan beklenen vazifelerin başında gelmiştir. Hattâ, hükümdar ile reayanın, yani idare edenle edilenlerin birbirlerine karşı hak ve vazifeleri, karşılıklı hak - hukuk anlayışı içinde formüle edilmiş ve hükümdara dirlik ve düzenliğin, bilhassa kanun hâkimiyetinin sağlanmasında büyük vazifeler terettüb etmiş, bu hususların yerine getirilmesi reayanın hükümdar üzerindeki haklarından telâkki olunmuştur. Böylelikle, ancak modern idarelerde rastlanabilen ileri bir kanun hâkimiyeti anlayışı ve âdeta devletin halk için olduğu prensibi vasıtasıyla yüksek bir kültür örneği gösterilmiştir. Diğer taraftan *Türk* hakanının yeryüzündeki bütün insanların hükümdarı bulunduğu tarzındaki eski *Türk* hâkimiyet anlayışının da muhafaza edildiği görülmektedir.

Hükümdarlık alâmetleri konusunda da büyük ölçüde bu eski geleneğin hâkim olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu, bilhassa onlara verilen ve tarihî “kut” anlayışından kaynaklanan unvanlarda açıkça görüldüğü gibi, öteki unvanları da tarihî geleneklerin bir devamı durumundadır. Meselâ ordu (başkent ve saray), orun (taht), otağ, tuğ, bayrak, kövrüg (davul - nevbet) bu cümledendir. Ancak, zamanın *islâmî* devlet anlayışının bir gereği olarak K a r a h a n l ı hükümdarları da halifeler ve kendi adlarına hutbe okutmuşlar, halifelerden hil’at giymişler ve onlar tarafından tevcih edilen lâkabları da kullanmışlardır. Ayrıca, unvanlar konusunda *sahib - kiran* ve *sultan* gibi unvanlar, hiç değilse kavram olarak K a r a h a n l ı camiasında da benimsenmiştir. Yine *islâmî* idare anlayışının bir sonucu olarak K a r a h a n l ı hükümdarlarından *gazâ* ve *cihad* yapmaları da beklenmiş, pek çoğunu koyu dindar olarak vasıflayabileceğimiz bu hânedana mensup hükümdarlar da, *Budist Uygurlara* ve öteki *gayrı müslimlere* karşı *islâmî* korumak ve yaymak için mücadele vermişler, bu uğurda şehid olmuşlar, *gazî*, *mücahid* sıfatlarını kazanmışlardır.

K a r a h a n l ı hükümdarları resmî hayatlarında kendilerinden beklenen vazifeleri yerine getirmek için devlet idaresinin gerektirdiği bütün çalışmaların içinde olmuşlardır. Adaleti sağlamak için bizzat mezalime çıkmışlar, kanun hâkimiyetinin ve âdil bir idarenin teminine çalışmışlar, dirlik ve düzenliği korumuşlardır. Hususî hayatları da büyük ölçüde resmî hayatlarının bir devamı mahiyetinde olmuş, bir yandan sohbet toplantılarında dahi devlet idaresi ile ilgili işler üzerinde durarak fikir aldıkları, yani danışma müessesesini işlettikleri gibi, bir taraftan da bilhassa ziyafetlerle gerek kendi hizmetlerinde olanları gerekse halkı doyurma vazifelerini yerine getirmişlerdir. Bu vesile ile, O s m a n l ı konaklarında görülen dış kirası geleneğinin en az K a r a h a n l ı l a r a kadar uzanan bir geçmişe sahip bulunduğu anlaşılmıştır.

İncelememizin İkinci Bölüm'ünde ele aldığımız saray teşkilâtı konusunda da K a r a h a n l ı l a r ı n büyük ölçüde *Türk* idare anlayış ve geleneklerini korudukları görülmektedir. Bu konuda kullanılan Ulug (Hâcib), Tayangu, Bıruk (Buyruk), Kapug Başlar Er (Kapucubaşı), Aşbaşçı, İdişçibaşı, İlbaş, Töşekçi (ferrâş), Ordubaşı, Tuğcu, Kişçi, Kuşçu vb. unvanlar bunun en güzel örneğidir. Aynı hususu, G a z n e l i ve S e l ç u k l u saraylarından epeyce farklı bir şekilde hâcib, kapucubaşı, aşçibaşı ve idişçibaşı gibi saray hizmetlilerinin vazife ve selâhiyetleri konusunda da görmekteyiz. Hattâ, bilhassa kapucubaşılık makamı, sahibolduğu geniş vazifeler ve yetkiler bakımından K a r a h a n l ı l a r sarayının kendine has bir müessesesi olarak görülmektedir. Ancak, *islâmî* anlayışın K a r a h a n l ı hükümdarları tarafından titizlikle devam ettirilen bir hayat tarzı haline getirilmesi ve ekserisinin de dindar kimseler olarak tanınmalarının tabii bir sonucu olarak, bilhassa Y u s u f H â s H â c i b'in eserinde, adı geçen idarecilerde, öteki bazı özellikleri yanında takva sahibi ve dini bütün kimseler olma vasıflarının da arandığı görülmektedir. Diğer taraftan, hânsâlâr, candâr, câmedâr, silâhdar ve 'alem gibi unvan ve adların da bilhassa B a t ı K a r a h a n l ı l a r ı n d a daha çok görünmek üzere, *İran - İslâm* kültür tesirinin bir sonucu olarak kullanılmaya başlanıldığı anlaşılmaktadır.

Merkez idaresinin esasını teşkil eden büyük divân ve öteki bürolar konusunda *Ortaçağ Türk - İslâm* devletlerinde gördüğümüz teşkilât ve kadronun büyük ölçüde uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak, bilhassa Y u s u f H â s H â c i b'in kayıtlarından anlaşıldığına göre, eski *Türk* idarî sisteminin bir devamı mahiyetinde olmak üzere ve G ö k t ü r k l e r zamanının aygıcı'larına benzer bir şekilde Er - Ögi, Kök - Ayuk vb. devlet danışmanlarının, makam itibarıyla vezirden daya yukarıda tutuldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yine merkez teşkilâtında kullanılan yuğruş (vezir), bitigçi, ılmga, ımgı, tamgaçı ve ağıçı gibi unvanlar da türkçe olarak muhafaza edilmiş, ancak *islâmî* tesir-

lerin bir sonucu olarak Batı Karahanlılarında müstevfi ve âmil gibi unsanların kullanılmaya başlandığı görülmüşür.

Taşra idaresine gelince; hem XI. yüzyılın başlarından itibaren, hem de ikiye ayrılmasından sonra, devletin tarihi “iki idare” anlayışının bir icabı olarak iki idarî bölüme ayrıldığı ve umumiyetle batı kısmının, devletin asıl hâkimi olan ve doğu kısmını idare etmekte bulunan hakan’ın yüksek hâkimiyetinde bir hânedan üyesi tarafından idare edildiği görülmüştür. Bu iki idarî bölümün sınırları içinde kalan devlet topraklarının ise umumiyetle Türkçe “il” deyimi ile ifade edilen vilâyetlere ayrıldığı, bunların başında da umumiyetle hânedan azâsından şehzadelerin veya öteki devlet adamlarından tayin edilmiş askerî valilerin bulunduğu görülmüştür. Bilhassa hânedan mensublarının kendi idarelerine bırakılan topraklardaki idarî yetkilerinin, bağlı bulundukları hükümdarın yüksek hâkimiyetini tanımak kaydıyla, oldukça geniş yetkili bir idarî statü olduğu anlaşılmaktadır. Yani, hânedan mensubları, hakana karşı tâbîlik - metbûluk statüsü ile bağlıdır ve tâbîlik şartlarını yerine getirmek kaydı ile, her türlü idarî tasarrufa sahibdir. Gerek saltanat merkezinde, gerekse bazı büyük vilâyetlerde saltanat naibliği mevcuttur. Veliâhdlık müessesesi de vardır. Dolayısıyla, gerek büyük Han ile devletin batı kısmını idare eden Han’ın, gerekse bunlardan daha aşağıda bazı han yardımcılarının bulunduğu ve kademe kademe yükselinerek büyük Han olunabileceği tarzında bilhassa Pritsak tarafından ortaya atılmış ve âdetâ bir mütearife olma istidadı göstermiş olan sistemin Karahanlılarda mevcut olmadığı sonucuna varılmıştır.

Adli idare ile taşranın öteki idarecileri konusuna gelince; idarî konulardan ve bilhassa devlet memurlarının haksız uygulamalarından doğan davalara bakmakla vazifeli mezalim mahkemelerinin kadıları, öteki şer’î davalara bakan kadınlar ve beledi hizmetler ile bazı dinî ve şer’î konuların yerine getirilmesini kont-

rolle vazifeli bulunan muhtesiblerin tamamen *islâm* hukuku esaslarına göre çalıştıkları, ayrıca başkadılık ve kazaskerlik müesseselerinin varlığı da görülmektedir. Taşrada vilâyetlerin mali işlerinin Doğu Karahanlılarında ımgâ'ların, Batı Karahanlılarında da daha ziyade âmil'lerin idaresinde olduğu sonucuna varılmıştır. Şehirlerde, halk tarafından seçildiği belirtilen reis'ler hakkında ise ancak Batı Karahanlıları şehirleri için bilgi bulunabilmiştir. Daha küçük yeşleme birimleri olarak köy ve obaların da kendilerine mahsus idarecilerinin varlığı anlaşılmıştır. Taşra idaresinin önemli bir unsuru olan toprağın idaresine gelince; bilhassa ele aldığımız yüzyılın sonlarında *Yarkend*'de düzenlenmiş olan belgelerin ortaya koyduğu bir gerçek olarak, arazi idaresinde şahıs mülkiyetinin varlığı, fakat *islâmî* mirî arazi statüsünün de sözkonusu olduğu ve bilhassa batıda daha erken başlamak üzere ıktâ sisteminin de uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

Askerî teşkilât konusunda ise Karahanlıların, hiç değilse küçük askerî birlikler için, otag ve on otag örneklerinde görüldüğü gibi, eski *Türk* askerî sistemi olan on'lu esasını devam ettirdikleri görülmektedir. Ayrıca, otag, otag başı, on otag, Sü-baş, yatgak, turgak, çerig, sü, yezek, yortuğ, yelim, akıncı vb. unvan ve adların da gösterdiği gibi askerî terimlerin hemen tamamının *Türkçe* olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak, hayl(hil) deyimini herhalde *islâmî* tesirlerle kullanılmaya başlanmış görünmektedir.

Diğer taraftan Karahanlılar dönemi askerî sisteminin unsurlarından olan ve muhafız, nöbetçi anlamında bulunan yatgak deyiminin, yatak ve yatakcı gibi şekillerle XVI. yüzyıl Osmanlı idaresine kadar devam ettiği, öncü birliği anlamındaki yezek deyiminin aynı anlamda olarak öteki *Türk - İslâm* devletlerinden başka *Araplara* da geçtiği ve geniş ölçüde kullanıldığı, akıncı ve otag deyimlerinin de aynı şekilde uzun müddet varlığını muhafaza ettiği belirlenmiştir. Hareket halindeki ordu-

nun durumu ile savaş âdetleri hakkında bilhassa Balasagunlu ile Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerin tamamen orijinal ve bazılarının öteki *Türk* devletlerinde rastladığımız örnek-
lere uygun olduğu belirlenmiştir. Silâhlar konusunda da, Karahanlı ordusunda kullanılan belli başlı silâhların adları ve bazılarının yapılışı ve çeşitleri ile bilhassa balta ve topuz'un, öteki *Türk* ordularına nazaran Karahanlılar için daha karakteristik bir silâh mahiyetinde bulundukları sonucuna varılmıştır. Buna bağlı olarak Karahanlıların, kalkamı siper edinmek anlamında kullandıkları "kalkan yapınmak" deyiminin XIV. yüzyılda *Anadolu*'da da aynen kullanıldığı ve hattâ XVII. yüzyılda artık, silâha davranmak anlamında ve "silâha yapınmak" tarzında kullanıldığı belirlenmiştir.

Sonuç olarak, Karahanlılar, devlet idaresi ile ilgili inanış, âdet ve gelenekler konusunda tamamen *Türk* telâkkilerine bağlı kalmışlar, ancak bilhassa *islâm* hukukuna müteallik bazı idarî konularda *islâmî* müesseseleri benimseyip uygulamışlardır. Yine, *Türk* tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu devrede gördüğümüz bazı âdetler ve müesseseler, daha sonraki *Türk - İslâm* devletlerinde de varlığını korumuşlardır ki gayet tabiidir. Diğer taraftan, ne C. E. Bosworth'un dediği gibi Karahanlı hükümarları kendilerini *Perso - İslâmîk* kültüre adapte etmişler ne de Pritsak'ın dediği gibi Karahanlılar devrinde *İran - İslâm* kültürü inkişaf ettirilmiştir. Aksine onlar, *islâmî* unsurları kendi geleneklerine adapte ederek, terkinde kendilerine has telâkki, inanış ve geleneklerin çok daha ağır bastığı bir *Türk - İslâm* kültür ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Muhammed, (Mu'ini'l - Fukarâ), *Kitab-ı Molla-zâde*, nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 166-172.
- Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu*, IV. Kısım, İstanbul, 1321.
- Arat, R. R., *Eski Türk Hukuk Vesikaları, Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı, I*, 1964, s. 1-53.
- Arnold, T. W., *Halife, İA, C. V/1*, s. 148-155.
- Arsal, S. M., *Türk Tarihi ve Hukuk (İslâmiyetten Önceki Devir)*, İstanbul, 1947.
- Ateş, A., *Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme, Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl II, Sayı, 1-2, Ankara, 1965*, s. 1-25.
- Avfi, (Muhammed), *Cevâmiü'l - Hikâyât ve Levamiü'r-Rivayât*, nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 83-101.
- Avfi, (Muhammed), *Lubabu'l - Elbâb*, nşr. Said Ne-fisi, *Tahran*, 1335 ş.
- Barthold, V., *Böri Tigin, İA, C. II*, s. 740-741.
- , *Buğra - Han, İA, C. II*, s. 760-761.
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yayına Hazırlayanlar : Kâzım Yaşar Kopraman - Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975*.

- _____, *The Bugra Khan Mentioned in the Qutadgu Biliq, BSOS, III (1923), s. 151 - 158, Türk. terc. Ragıp Hülûsi, Kudatku Bilig'in zikrettiği Bugra Han Kimdir?, TM I (1925), s. 221 - 226.*
- _____, *Turkestan Down to the Mongol Invasion, London, 1928.*
- _____, *Turkestan ın Epohu Mongolskago Naşestviya, I (Metinler), S. Petersburg, 1898.*
- Beyhaki, (Hâ c e E b ü ' l - F a z i Muhammed b. Hüseyin), *Tarih-i Beyhaki, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Meşhed, 1370 ş.*
- el-Biruni, el - Âsârü'l-Bâkiyye anî'l Karnî'l - Haliyye, nşr. C. Eduard Sachau, Berlin, 1878.
- Bosworth, C. E, *Ilek Khans or Karakhanids, EI2, c. IV, s. 1113 - 1117.*
- Bosworth, C. E, - Clauson, S. G, *al - Xwârazmî on the Peoples of Central Asia, JRAS, 1965, s. 1 - 12.*
- Brockelmann, C, *Hofsprache in Altturkestan, Donum Natalicium Schrijnen, Nijmegen - Utrecht, 1929, s. 222-227.*
- el-Bundâri, (Feth b.), *Zubdetu'n - Nusra ve Nuhbetu'l Usra, Türk. terc. Kivameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1943.*
- Caferoğlu, A, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.*
- Cemal el - Karşı, *Mülhakatü's - Surah, nşr. V. Barthold, Turkestan I, s. 128 - 152.*
- Ergenç, Ö, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1973.*

- Esin, E, *Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in* (H. 444 - 60/1052 - 68) Samarkand'da Yaptırıldığı Âbideler, *Sanat Tarihi Yıllığı, VIII* (1978), İstanbul, 1979, s. 37-55.
- Genç, R, *Divânü Lügati't-Türkteki Bazı Desten Parçalarına Dair, Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri, Ankara, 1976*, s. 38-43.
- , *Divânü Lügati't-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyaseti, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1974*.
- Gerdizi, (Ebû Said Abdülhayy), *Zeynül-Ahbâr, nşr. V. Barthold, Turkestan I, s. 1-22*.
- Grenard, M. F., *La Légende de Satok Boghra Khan et L'histoire, JA, C. XIV (1900)*, s. 5-79, Türk. terc. O. Turan, *Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih, Ülkü, Sayı 74, 79, 80, 82, 83*.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye, İstanbul, 1927*.
- el-Harizmi, (Ebû Abdullah Muhammed), *Mefatihul - Ulûm, nşr. G. Van Vloten, Leiden, 1895*.
- Hasan Enveri, *İstilahât-ı Divânî Der Devre-i Gaznevî ve Selçukî, Tahran, 2535 (şehinşahi)*.
- Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'l - İslâmî, I - II, Kahire, 1964*.
- Huart, M. Cl., *Trois Actes Notariés Arabes De Yârkend, JA, C. IV, (1914)*, s. 607 - 627.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't - Tarih, VIII - X, Beyrut, 1966*.
- İnalçık, H, *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariyesi ve Gelenekleri, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1966*, s. 259 - 271.
- İnan, A, *Orun ve Ülüş Meselesi, THİTM, I, İstanbul, 1931*, s. 121 - 133.

İNŞÂ, nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 23 - 47.

Kafesoğlu, İ, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.

_____, *Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgird Muharebesi*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul, 1971, s. 1 - 16.

_____, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977.

_____, *Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı I, İstanbul, 1970, s. 1-38.

Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't - Türk*, nşr. Kilisli Rifat (Bilge), İstanbul, 1915 - 1917, I-III; türk. terc. Besim Atalay, Ankara, 1939 - 1941, I-III.

Kavakçı, Y. Z, *XI. ve XII. Asırlarda Kara Hanlıklar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976.

Khadr, M, *Deux Actes De Waqf D'un Qarahânide D'Asie Centrale*, JA, C. CCLV/3-4, Paris, 1967, s. 305 - 334.

Köprülü, M. F, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, *THİTM*, I, s. 165 - 298.

_____, *Hâcib*, İA, C. V/1, s. 30 - 36.

_____, *Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar*, *THİTM*, II, s. 17-31.

_____, *Türk ve Moğol Sülâlelerinde Hânedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti*, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. I (1941-1942), Ankara, 1944, s. 1-9.

_____, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923.

- Köymen, M. A, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı, Tarih Araştırmaları Dergisi* (1967), C. V, Sayı 8 - 9, Ankara, 1970, s. 1 - 74.
- , *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı, Tarih Araştırmaları Dergisi* (1966), C. IV, Sayı 6 - 7, Ankara, 1968, s. 1 - 100.
- , *Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara, 1971, s. 15 - 50.*
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, Ankara, 1954.*
- Lane-Poole, S, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, London, II, 1876, IX, 1889.*
- Lévy, R, *Muhtesib, İA, 85. Cüz, s. 532 - 533.*
- Markov, A, *Inventarny Katalog Musulmanskih Monet Imperatorskago Ermitaja, Petersburg, 1896 - 1904.*
- el-Maverdî, (Ebû'l-Hasan), *el - Ahkâmü's - Sultaniyye, Türk. Terc. Ali Şafak, İstanbul, 1976.*
- Melikoff-Sayar, I, *Le Destân D'Umûr Pacha (Düsturnâme-i Enveri), Paris, 1954.*
- Merçil, E, *Karahanlılar, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 794 - 799.*
- Minorsky, V, *Hudûd al-Âlam, London, 1937.*
- Muller, F. W. K, *Zwei Pfahlschriften Aus Den Turfan-funden, Berlin, 1915.*
- Müneccimbaşı, *Câmîü'd-Düvel (Sahâifü'l-Ahbâr), Türk. terc. (Karahanlılar kısmı) Necati Lügal, İstanbul, 1940.*

- Nerşahi, (Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer), *Tarih-i Buhara*, arapça terc. Emin Abdülmeccid Bedevi-Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, *Kahire*, 1965.
- Nizami-i Aruzi-i Semerkandî, *Çehar Makale*, nşr. Muhammed Mu'in, *Tahran*, 1341 ş.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyaset - Nâme*, nşr. Mehmet Altay Köymen, *Ankara*, 1976.
- Ögel, B, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I-II*, *İstanbul*, 1971.
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş, I - V*, *Ankara*, 1978.
- Pakalın, M. Z, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I*, *Ankara*, 1971.
- Pritsak, O, *Karahanlılar, İA, VI*, s. 251-273.
- , *Karahanidische Streitfragen, 1-4, Oriens, III/2, 1950*, s. 209-228.
- , *Von den Karluk zu den Karachaniden, ZDMG, 1951, C. I*, s. 270 - 300.
- Risale-i Bahaiyye*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1110.
- Sadrü'd-din el-Hüseynî, *Ahbârü'd - Devleti's - Selçukîyye*, türk. terc. Necati Lügal, *Ankara*, 1943.
- Sem'ani, *Kitabü'l - Ensâb*, nşr. V. Barthold, *Turkestan I*, s. 52 - 69.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zeman fi Târihi'l-Âyan*, nşr. Ali Sevim, *Ankara*, 1968.
- Sümer, F, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*, *Ankara*, 1967.
- Şibay, H. S, *Cihad, İA, C. III*, s. 164-171.
- Taneri, A, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı - Teşkilâtı*, *Ankara*, 1978.

- , *Türk Devlet Geleneği, (Dün ve Bugün)* Ankara, 1975.
- Tekin, Ş, *Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler : Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, Ankara, 1975, s. 157 - 186.*
- Tekin, T, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968.
- Togan, Z. V, *Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar, Türk Yurdu, V/11 (Kasım, 1966), s. 7 - 10.*
- , *Karahanlılar (840 - 1212), 1966 - 1967 Ders Notları.*
- Tsai Wen-Shen, *Lı Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840 - 900), Taipei, 1967.*
- Turan, O, *İlig Unvanı Hakkında, TM, VII - VIII, İstanbul, 1952, s. 192-199.*
- , *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi, I, İstanbul, 1969.*
- , *Terken Unvanı, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. I, Ankara, 1944, s. 67 - 73.*
- Utbî, (Ebû Nasr Muhammed), *Tarih-i Yemini, I-II, Kahire, 1286.*
- Uzunçarşılı, İ. H, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1970.*
- Yakut el-Hamavî, *Mu'cemül-Büldan, C. II, Beyrut, 1968.*
- Yaltkaya, Ş, *İlhanîler Devri İdari Teşkilâtına Dair Nasîred - Dini Tûsi'nin Bir Eseri, THİTM, II, İstanbul, 1939, s. 7 - 16.*
- Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig, nşr. Reşid Rahmeti Arat, I (Metin), İstanbul, 1947; Türk. terc. Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig II (Tercüme), Ankara, 1959.*

UMUMÎ İNDEKS*

A

- Abbasi (ler) : 19, 23, 43, 171, 208, 291, 292.
- Abdülâziz b. Nasr : 154.
- Abdülâziz b. Nuh. b. Nasr : 43.
- Abdü'l-Hayy Habîbî : 24.
- Abdülkerim Satuk Buğra Han (bk. Satuk Buğra Han) : 40.
- Adaş* : 321.
- Afrâsiyâb (bk. Alp Er Tonga) : 125, 129, 139, 190.
- Afrâsiyâb oğulları : 125.
- Ağıçı* (*Hazinedar*) : 235, 255, 262, 263, 264, 339.
- Agı Kaznakı* (*Hazine*) : 262.
- Agılık* (*Hazine*) : 262.
- Ahmed b. Muhammed (Mu' inü'l - Fukarâ) : 25, 54, 266.
- Ahmed b. Nasr el - Kabavi : 21.
- Ahmed Han : 291.
- Ahmed Han (b. Ebû Ali Hasan) : 64, 154.
- Ahmed Han (b. Hızır Han) : 55, 56, 57, 94, 267, 268.
- Ahmed Han (bk. Togan Han Ahmed) : 48, 272.
- Ahmed Süheyl-i Hânsâri : 309.
- Ahmed Tevhid : 13, 114, 132.
- Ahsiket : 144, 275.
- Ajun Erki* : 71; *Ajun İlçisi*, 71, 139; *Ajun Tutguçı*, 71.
- Akçe* : 115.
- Akı* : 90.
- Akınçı* (lar) : 302, 303, 341.
- Ak - Kütel : 54.
- Ak - Terek : 38.
- Ala - Göl : 35, 60.
- Alâuddin Keykubad : 285.
- '*Alem*, 150, 339.
- '*Alem Başlar Er* (bk. 'Alem-dâr) : 150, 219.
- '*Alemdâr* (lar, lık) : 150, 198, 219, 220, 287, 300, 307.
- Âl-i Afrâsiyâb : 125.
- Ali Arslan Han (= Ali İlig b. Baytaş; bk. Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han) : 41, 42, 43.
- Ali Bânidi (?) : 172.
- Ali b. el - Hasan : 48.

* Normal punto ile dizilen kelimeler şahıs, yer, hanedan v.b. adlarını; italik ile dizilenler de unvanlar ile öteki maddeleri göstermektedir.

Ali Ekber Feyyaz : 24, 32.
 Ali Evlâdı (Aleviler) : 188.
 Ali İlig (bk. Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han) : 42.
 Ali Sipihri : 172.
 Ali Sübaşı : 319.
 Ali Şatrançı : 172.
 Ali Tegin : 27, 46, 48, 49, 50, 51, 242, 276, 296.
 Almalık : 138.
 Alp (lık) : 84, 89.
 Alp Arslan (Sel. Sultan) : 25, 26, 52, 53, 181, 288, 289, 305.
 Alp Er Tonga : 125, 133, 136, 195.
 Alp Tegin : 195, 196.
 Altaylılar : 136.
 Alt-Kağan (lık, lar) : 131, 132, 274.
 Altun Tarım : 190, 196.
 Altuntaş (Harizmşah) : 47, 50, 207.
 Am'âk-ı Buhari : 41, 42, 172, 205.
 Âmil (lik, ler) : 221, 263, 276, 340, 341.
 Anadolu : 93, 139, 170, 245, 305, 335, 342.
 Anadolu Selçukluları : 11, 221, 285, 286.
 Araplar : 299, 341.
 Arat, R. R : 19, 62, 68, 70, 79, 85, 93, 106, 123, 131, 137, 148, 155, 158, 160, 174, 178, 191, 196, 201, 202, 212, 224, 225, 229, 230, 241, 245, 251, 252, 259, 281, 283, 284, 307, 317, 330.
 Arnold, T. W : 245.
 Arsal, S. M : 29, 32, 67, 84, 209, 259, 265.

Arslan : 133.
 Arslan Balu (Yalu) : 44.
 Arslan Hakan : 134.
 Arslan Han : 133, 274.
 Arslan Han (bk. Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han) : 41.
 Arslan Han II. Muhammed (= Muhammed Arslan Han b. Süleyman; Muhammed Tegin) : 59.
 Arslan Han İlig : 132.
 Arslan Han (Şerefü'd-devle Ebû Şücâ; bk. Süleyman Arslan Han) : 141, 166.
 Arslan-İlig : 274.
 Arslan İlig Mansur b. Ali (bk. Mansur b. Ali) : 46, 48, 275.
 Arslan Sübaşı : 319.
 Arslan Tegin : 196.
 Arslan Yabgu (İsrail b. Selçuk) : 45, 48, 49.
 Artuç : 39, 126.
 Artut : 189.
 Arzû'l-Ceyş Divânı : 255.
 Ases : 286.
 Ashâb-ı Etrâf : 287, 295.
 A-Shi-na : 37.
 Asya : 66.
 Aşağı Çin : 136.
 Aşçı (lar,lık) : 173, 174, 212, 243.
 Aşbaşçı Hânsâmlar (bk. Aşçıbaş) : 220, 221, 258.
 Aşçıbaş (lık) : 174, 211, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 339.
 Atalay, B : 20, 32, 191, 283.
 Atbaşı : 56, 63, 144, 270, 294.
 At Çermetmek : 305.

Ateş, A : 299.
Atım Er : 324.
Avfî : 32, 33, 52, 117, 118, 167,
199, 205, 216, 218, 228, 229,
231, 271.
Ayaz (Alp Arslan oğlu) : 53.
Ayag (= unvan) : 250.
Ay Bitiği : 292.

Ayguç (lık, lar) : 243, 247, 248,
339.
Aynü'd-devle (Çiğil Reisi) :
56, 295.
Ay-Toldı : 72, 105, 123, 148,
158, 160, 161, 171, 181, 182,
201, 202, 203, 205, 243, 244,
250, 284.
Azizân-ı Dergâh : 287, 295.

B

Baburlular : 15.
Bağdad : 52.
Bağır (Yay Bağır) : 327.
Bahaüddin Muhammed b. Muhammed el-Buharî : 13.
Balasagun (Kuz Ordu = Kuz Uluş) : 16, 17, 38, 40, 42, 47,
48, 49, 51, 55, 60, 61, 63, 65,
126, 141, 142, 143, 270.
Balasagunlu Yusuf (bk. Yusuf Hâs Hâcib) : 69, 85, 96, 97,
102, 107, 108, 116, 119, 121,
123, 129, 138, 144, 199, 341.
Balkaş (Gölü) : 60.
Bâr : 228.
Bâr-ı Âmm : 168.
Bâr-ı Hâss : 168.
Barhan (Aşağı Çin) : 136.
Barsgan : 62, 144, 270, 293.
Barthold, V : 16, 21, 22, 23, 24,
25, 26, 27, 32, 33, 38, 40, 42,
43, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 54,
56, 57, 59, 96, 125, 126, 154,
166, 207, 246, 255, 264, 266,
267, 276, 278, 281, 287, 289,
318.
Basiğ : 303.

Basımçı : 303.
Basım (lar) : 60, 127, 137, 296.
Başak (Temren) : 325, 326,
329.
Başak Borısı : 325.
Başkadı (lık), (bk. Kâzî'l-Kuzât) : 267, 341.
Başkent : 143.
Başnak Er : 324, 334.
Batı Türkleri : 35.
Batrak : 305.
Bayan-Çur Kağan : 144.
Bayrak : 150, 338.
Baytaş Arslan Han (Süleyman) : 40, 41, 132.
Bazır Arslan Han : 38.
Beçkem (bk. Berçem) : 152,
305.
Beg İli : 271.
Begtüzün Sübaşı : 319.
Bekeç : 197.
Bekeç Arslan Tegin (Gâzi) :
60, 197, 298.
Belh : 45, 47, 53, 144
Berçem : 152.
Berkyaruk (Sel. Sultan) : 58.

Beş - Balık : 34, 127, 137.
Beş - Balık Uygurları : 35.
Beydoğdu : 207.
el - Beyhaki : 24, 32, 206, 207,
242, 246, 276, 316.
Beytekin : 207.
Biruk (lar) (bk. Buyruk) :
198, 204, 206, 339.
Bilge : 85, 86, 87, 88, 89.
Bilge Kağan : 100, 191, 193.
Bilge Kül Kadır Han : 38.
Bilge Öge : 167, 248.
Bilge Tonyukuk : 247.
Binhas : 46, 144.
el Biruni : 43.
Bitigçi (Kâtib) : 226, 235, 257,
258, 259, 339.
Bitigçi (Muhasebeci) : 263.
Bitigçi - Ilımgı : 255, 258, 260.
Bosworth, C. E : 30, 240, 241,
269, 342.
Boşgıt (Sâki, Yamak) : 225,
227.
Böke : 139.
Böri Tegin : 196.
Böri Tegin (bk. Tamgaç Buğra
Kara Han; Ebû İshak İb-
rahim; İbrahim b. Nasr) :
27, 30, 50
Brockelmann, C : 20, 29, 156,
239.
Bûbekir Silâhdâr : 219.
Budist (ler) : 113.
Budist Uygurlar : 112, 113, 128,
150, 281, 338.
Budun Başçısı : 139.
Buğra : 133, 135.
Buğra (Sâmânî Emîri) : 40.
Buğra Han : 37, 126, 134, 135,
274.

Buğra Han Hârûn (b. Musa) :
7, 41, 95, 139, 141, 154, 164, 166,
206, 259, 275, 279.
Buğra Han Hârûn (bk. Kılıç
Buğra Han Hârûn, Ebû
Musa el - Hasan b. Bay-
taş) : 42, 43.
Buğra Kara : 135.
Buğra Kara Hakan : 135.
Buğra Kara Hakan (bk. Ebû
Ali Hasan b. Süleyman) :
55.
Buğra Kara Han : 134.
Buğra Öge : 249.
Buğra Tegin : 196.
Buhara : 25, 42, 43, 44, 46, 48,
49, 50, 51, 54, 55, 56, 59, 143,
145, 146, 154, 205, 207, 226,
270, 272, 296, 312, 313.
Bulak'lar : 126.
Bulgar (Şehri) : 60.
Bulun : 311.
el - Bundâri : 26, 58, 291, 320.
Burhanüddin Muhammed İbn
Mâze el - Buhari : 14.
Burkan : 112.
Burkancı Budistler : 112.
Burslan, K : 26, 58, 291.
But : 190.
Buyruk'lar (bk. Biruk) : 198,
204.
Bûke Budraç : 60, 296.
Büyük Divân : 254, 255.
Büyük Hâcib (bk. Ulu Hâcib) :
207.
Büyük Hun İmparatorluğu :
88.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Devleti, bk. Selçuklu lar) : 11, 33, 56, 119, 163, 168, 175, 176, 177, 199, 203, 204, 206, 216, 221, 245, 255,

256, 262, 272, 275, 279, 283, 286, 288, 290, 292, 293, 298.
Büyük Tamgaç Han (bk. Ebû İshak İbrahim b. Nasr) : 52.

C

Ca'fer Tegin : 45, 270.
Caferoğlu, A : 82, 145, 174.
Câmedâr (lar, lık) : 228, 229, 316, 339.
Câmeihâne : 228, 229.
Cândâr (lar,lık) : 118, 198, 216, 217, 218, 228, 339.
Celâliye Hâtun : 194.
Cemal el - Karşı (Ebû'l-Fazl b.

Muhammed) : 23, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 125, 289.
Cenbezeti'l - Hâkaniyye : 39.
Cend : 113.
el - Cevheri : 23, 172.
Cevk : 309.
Ceyhun : 43, 47, 53, 55.
Cihad : 338.
Clauson, S. G : 240, 241.
Cürcan : 40, 53.

Ç

Çağaniyan : 50, 52.
Çağrı Bey : 236, 241.
Çağrı Tegin : 195.
Çağrı Tegin Ebû Musa Hârun (Yarkend hâkimi) : 64, 267, 270.
Çalığ : 279.
Çaşnigir : 221.
Çatpa : 280.
Çavlı Bey : 236, 241.
Çavlı Sübaşı : 319.
Çavuşbaşı : 217.
Çawuş : 304.
Çergeşmek : 304.
Çeri : 304.
Çerig : 341.
Çerig Sökmek : 311.
Çerig Tüzmek : 304.
Çerik (Çerig) : 304.

Çetr : 149, 232.
Çevgân (Çögen) : 288.
Çıwı : 303.
Çift Hükümdarlık : 273.
el - Çigili (bk. Ebû Muhammed) : 278.
Çigil (ler) : 36, 38, 41, 56, 133, 134, 160, 176, 280, 283, 295.
Çin : 34, 136, 137, 194.
Çinliler : 34, 136.
Çoban : 280.
Çomak (Müslüman) : 127.
Çomul (lar) : 60, 296.
Çu : 34, 35, 37, 38, 40, 295.
Çufga : 278.
Çuglan : 36, 127.
Çuram Okı : 326.
Çuvaç (= Otağ) : 146, 305.
Çuwi : 239, 240, 279.

D

Dârü'l - Marzâ : 266.
Dârü'l - Mülk-ü Buhara : 146.
Dâvud Güç - Tegin : 58.
Davul : 153.
Debbûs - Dârân : 333.
Debîr : 259.
Derbânân : 216.
Devletlû : 82 - 3.
Dirhem : 115.
Divân (lar) : 217, 255.

Divân-ı Ârız : 255, 256, 291.
Divân-ı Arz : 255.
Divân-ı Ceyş : 291.
Doğancılar : 212.
Doğu Fergana : 51.
Doğu Türkistan : 281.
Döşekçi (ler) (bk. Töşekçi) :
 212, 229, 230, 243.
Dûr - Bâş (lar) : 231, 232.

E

Ebü Abdullah b. Osman el - Vâsikî : 141.
Ebü Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed eş - Şumanî el - Belhî : 166.
Ebü Ali Hasan b. Süleyman (bk. Tavgaç Buğra Kara Han) : 16, 62, 63, 64, 131, 134, 267, 270, 274, 275.
Ebü Ali Sincûri : 43, 44.
Ebü Bekr Muhammed b. Abdüssamed b. İsmail el - Buhari (Yarkend Kadısı) : 266, 267, 275.
Ebü İbrahim İsmail (bk. Muntaşır) : 44.
Ebü İbrahim İsmail b. Ebî Nasr es - Saffâr : 167.
Ebü İshak İbrahim b. Nasr (bk. Tavgaç Buğra Kara Han I. İbrahim) : 13, 14, 15, 22, 31, 51, 139, 141, 142, 148, 270, 274, 293.

Ebü'l - Fütuh Abdülgâfir b. el - Hüseyin el - Almaî : 63.
Ebü'l - Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş, bk. Ali Arslan Han) : 41, 42.
Ebü'l - Hasan Hüsameddin Ali : 22.
Ebü'l - Kâsım I. Mahmud Han (bk. Mahmud Han) : 58.
Ebü'l - Kâsım Semerkandî : 167, 266.
Ebü'l - Meâli Muhammed b. Nasr b. Mansur el - Medîni : 278.
Ebü'l - Meâli Muhammed b. Zeyd el - Alevî el - Bağdađî : 246, 273.
Ebü Muhammed Abdurrahman b. Yahya b. Yunus el - Çigilî : 278.
Ebü Nasr (Sâmânî Şehzâdesi) : 39.

Ebû Nasr Ahmed Han b. Ali
(bk. Togan Han; Ahmed
Han) : 43, 269.
Ebû Nasr Ahmed b. Süleyman
b. Nasr b. Hâtem b. Ali b.
el-Hasan el-Kâsânî : 267.
Ebû Nasr Mansur b. Ahmed
b. İsmail : 266.
Ebû Şucâ el-Alevî : 166.
Ebû Şucâ Hızır b. İbrahim
(bk. Hızır Han) : 54.
Ebû Tahir (Semerkand Nâi-
bi) : 56.
Ebû Tahir b. 'Ale : 55.
Egirmek (Muhassara etmek) :
313.
Ehl-i Beyt : 187.
Ekdü : 331.
Elçi (lik, ler) : 203, 260.
Elgi Uzun (Eli Uzun, Hâkim,
Hükümran) : 80, 81, 82.
Elke Bulak (bk. Bulaklar) :
126.

Emanüddin Müstevfi-i Kuş-
nî : 263.
Emin Abdülmecid Bedevi : 21.
Emîr (lik, ler) : 271, 272, 318,
319, 320.
Emîr-i Âhur : 228.
Emîr-i 'Alem : 220.
Emîr-i Câmehâne : 229.
Emîr-i Cåndâr : 218.
Emîr-i Çaşnigir : 220.
Emîr-i Silâh : 219.
Erdeş : 321.
Ergenç, Ö : 286.
Erk : 81, 82; *Erkliğ* : 81; *Erk-*
Türk : 81.
Er-Ögi (lik) : 167, 236, 240, 247,
248, 249, 339.
Ertekin : 207.
Esin, E : 13, 30, 52.
Esterâbâd : 40.
Eşkin : 278.
Eşkinçi (ler) : 278, 314.
Evliya Çelebi : 335.

F

Fahr-ı Müdebber : 309.
Fahrüddin Hasan el-Mergina-
nî : 266.
Fâik (Sâmânî Ümerâsından) :
44.
Fakihler : 268.

Fergana : 12, 42, 44, 46, 48, 51,
52, 56, 60, 61, 62, 131, 269,
293.
Fergânî : 172.
Ferrâş (lar) : 230, 339.
el-Fethâbâdi er-Rıdamunî :
15.

G

Gazâ : 338.
Gazne : 44, 206, 284.

Gazneli (ler) : 8, 11, 23, 24, 45,
46, 49, 50, 154, 171, 195, 207,

208, 216, 218, 246, 284, 286,
288, 291, 315, 316, 328, 339.
Gazneli Mahmud (bk. Mahmud) : 24.
Gayrı Müslimler : 112, 338.
Gayrı Müslim Kıpçaklar : 59.
Gayrı Müslim Oğuzlar : 113.
Gayrı Müslim Türkler : 39, 40,
59, 112, 143, 298.
Genç, R : 113, 177, 239, 296.
Gerdizi : 24, 43, 96, 264, 289.
Gökalt, Z : 78.
Göktürk (ler) : 7, 35, 36, 74,
75, 127, 130, 133, 137, 151,
154, 192, 193, 195, 239, 243,
247, 273, 339.

Göktürk İmparatorluğu : 35,
37.
Grenard, M. F : 29, 32, 35, 39,
41, 43.
Gulâm (lık, lar = Oğlan'lar) :
24, 232, 235, 287, 289, 294,
295, 316, 318.
Gulâmân-ı Saray : 283, 288,
292, 293.
Gulâmân-ı Yatak : 285.
Gulâm Sistemi : 288, 289, 290.
Gurlu (lar) : 22.
Güç Tegin (Küç Tigin) : 195,
196.
Gürz - Dârân : 333.

H

Hâcib (lik, Hâcibler) : 10, 24,
158, 159, 160, 198, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 214, 216,
217, 236, 266, 287, 295, 317,
339.
Hâcib-i Dergâh : 203, 204, 216.
Hâcibü'l-Hüccâb : 203.
Hakan : 36, 37, 129, 131, 132,
133, 134, 138, 240.
Hakaniye Türkleri (Hakanlı
Türkleri) : 138, 142.
Hakanlı (Karahanlı) Ailesi :
20.
Hakanlık : 138.
Hakanlılar (bk. Karahanlı-
lar) : 135, 137, 172, 175,
195, 196.
Halifet : 268.
Halil Edhem : 31.

Han : 36, 37, 126, 129, 131, 133,
134, 193, 196.
Hânsâlâr : 220, 221, 223, 263,
339.
Han Toyı : 301
Haratekinî - Dârân : 333.
Harceng Köyü : 54.
Harizm : 44, 47, 56, 199.
el-Harizmi (Ebû Abdullah
Muhammed) : 240, 318.
Harizmşahlar : 138.
Harluh - Ordu : 296.
Hârûn (Harizmşah) : 50.
Hârûn b. İlig Buğra Han (bk.
Buğra Han Hârûn) : 275.
Hârûn Kısıgsız (?) Kadır Ha-
kan : 64.
Hârûn Öge : 249.
Hârûn Tegin : 58.

Hasan b. Süleyman (bk. Tav-
gaç Buğra Han; Ebû Ali
Hasan) : 56.
Hasan Enveri : 154, 155, 216,
246, 259, 276, 288, 299, 315,
316, 318, 328.
Hasan İbrahim Hasan : 208.
Hâs Hâcib (lik) : 201, 203, 204,
207.
Hassa Ordusu : 282, 284, 288,
290, 291, 293.
Hatib'lik : 278.
Hatun (lar) : 10, 193, 196.
Havâyicsâldâr : 221.
Hayl (bk. Hil) : 227, 316, 317,
318, 320, 341.
Haylbaşı (bk. Hilbaşı) : 227,
236, 237, 316, 317, 318.
Hayltaş : 316.
Haytal'lar : 309.
Hazarlar : 130.
Hazine : 262.
Hazinedâr (bk. Ağıcı) : 235,
255, 257, 262, 264, 265.
Hıta : 309.
Hızır Bey : 232.
Hızır Han (bk. Ebû Şüçâ Hı-
zır b. İbrahim) : 55, 169,
172, 267, 268, 278, 300, 333.

Hibetullah b. Muhammed et-
Taberi : 25.
Hil'at : 154, 155, 338.
Hil (= Takım; bk. Hayl) : 217,
227, 236, 316, 317, 341.
Hilbaşı (bk. Haylbaşı) : 236.
Hind (istan) : 30, 45, 105, 106.
Hindu : 121.
Hocend : 46, 48, 51, 54, 62.
Horasan : 43, 45, 47, 59, 310.
Hotan : 41, 45, 46, 47, 48, 51,
141, 144, 239, 270, 279.
Huart, M. Cl : 16, 32, 38, 249,
258, 263, 280, 315, 316, 319.
Humar Tekin : 124.
Humaru (Kumaru) : 123, 124.
Hun (lar) : 17, 130, 190, 304,
314.
Hun İmparatorluğu (Asya) :
66, 88.
Hutbe : 140, 141, 338.
Huttal : 50, 52.
Hükümdar Vekillîği : 274.
Hüseyin Çağrı Tegin (b. Mu-
hammed Buğra Han) :
273.
Hüseyin Han (b. Muhammed
Han) : 61.

I

Iduk - Kut (İdikut) : 68, 69,
79, 127, 137, 138.
Ikta : 26.
Ikta Sistemi : 341.
Ila Beyi : 87.
Ilımgâ : 236, 257, 258, 339.

İmga (lar = Tahsildar) : 263,
276, 339, 341.
İsfahan : 55.
İsfara : 12, 60.
Isığ - Göl : 35, 295
Işuk : 333.

- İbn Bibî : 285
 İbn Mâze (Burhanüddin Muhammed) : 14.
 İbnü'l-Esir : 22, 23, 40, 42, 56, 58, 139, 141, 166, 246, 268, 273, 275, 278, 294, 310.
 İbrahim (b. Muhammed Buğra Han) : 273.
 İbrahim b. Nasr (bk. Tamgaç Buğra Han Ebû İshak I. İbrahim b. Nasr) : 50, 51, 134.
 İbrahim Han (b. Ahmed Han) : 65.
 İbrahim Han (b. Muhammed Han) : 61, 293.
 İçkicibaşı : 173, 174, 223, 224, 225, 226.
 İçkiciler : 212.
 İdikut Şehir : 127.
 İdişçi (bk. İçkicibaşı) : 212, 235, 316.
 İdişçibaşı (İçkicibaşı) : 222, 223, 224, 225, 226, 227, 339.
 İdiş tutguçu (Kadeh Tutucu, Sâki) : 225.
 İkili İdare : 340.
 İkili Teşkilât : 269.
 İl (el = Devlet) : 67, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 93, 103, 271, 272, 340.
 İl Aşamak : 82; İl Karası : 135; İl Yemek : 82.
 İl Ögesi : 242.
 İlâk : 52, 293.
 İlbaşı (Seyis, Emir-i Âhur) : 227, 228, 236, 339.
 İl Begi (Hükümdar) : 139.
 İl Beyi : 236, 240, 271.
 İlçi (Hükümdar) : 139.
 İlçi Başı (Hükümdar) : 139.
 İlhanlı (lar) : 299, 315.
 İli : 34, 35, 37, 38, 295.
 İli Vadisi : 126.
 İlig : 81, 82, 83, 130, 131, 132, 134, 140, 181, 274.
 İlig Han : 131, 132.
 İlig Han (bk. Nasr b. Ali, İlig Nasr Han) : 7, 43, 44, 45, 46, 50, 59, 60, 166, 207, 269, 270, 272, 289, 310.
 İlig el-Han Ahmed b. Ali : 132.
 İlig Kutı : 67, 68, 79, 132, 138.
 İlig Nasr Han (bk. İlig Han Nasr b. Ali) : 43, 44, 45, 46, 51, 95, 293.
 İl - Teriş Kağan : 247.
 İm : 301, 302, 304.
 İmadüddin el-Kâtib el-İsfahani : 26.
 İnal : 239, 240, 241.
 İnalçık, H : 30, 106, 158, 176.
 İnanç Bey : 236, 241.
 İnostrantsev, A : 12.
 İnşâ Divânı : 255, 256, 261, 287, 293.
 İran : 23, 30, 149, 221, 223.
 İran - İslâm Kültürü : 342.
 İran - İslâm Kültür Tesiri : 339.
 İsficab : 35, 42, 51, 55, 61, 270, 293, 295.
 İslâm (iyet, İslâmlar) : 7, 8, 10, 18, 22, 35, 39, 40, 41, 60, 96, 111, 112, 113, 114, 131,

140, 154, 208, 221, 223, 239,
262, 263, 272, 280, 289, 338,
339, 341.
İslâm Hukuku : 281, 340, 342.
İslâmî Müesseseler : 342.
İsmail b. Ahmed (Sâmânî) :
36.
İsmail b. Nuh (Muntasır, Sâ-

mânî) : 272.
İsrail (b. Selçuk, bk. Arslan
Yabgu) : 45.
İstemi Yabgu : 273.
İstîfâ Divânı : 255.
İşrâf Divânı : 255, 256.
İşküm (Han Sofrası) : 173,
174.

K

Kadı (lar, lık) : 76, 237, 265,
266, 267, 268, 276.
Kadır : 133, 137.
Kadır Han : 137.
Kadır Han Cibrâil : 58, 59, 140,
246, 272, 278.
Kâdir Billâh : 141.
Kafesoğlu, İ : 30, 32, 33, 53, 56,
57, 66, 67, 69, 70, 71, 74, 75,
78, 79, 103, 107, 108, 140,
146, 149, 154, 190, 192, 242,
247, 249, 255, 262, 269, 272,
276, 278, 279, 282, 288, 304,
314, 324, 326, 333.
Kağan : 36.
el-Kaim Biemrillâh : 141.
Kalb (Ordu Merkezi) : 310
Kalkan Yapınmak : 335, 342.
Kalva : 326.
Kansu : 34.
Kapagan Kağan : 74.
Kapıcılar Kethüdâsı : 217.
Kapucu (lar) : 283, 284.
Kapucubaşı (lık) : 10, 29, 78,
167, 168, 176, 177, 180, 198,
210, 211, 212, 213, 214, 215,
216, 217, 218, 221, 223, 224,
227, 229, 260, 283, 287, 288,
295, 318, 339.

Kapug Başlar Er (bk. Kapu-
cubaşı) : 210, 339.
Kapug İl Başı (Kapucubaşı) :
210, 212.
Kara : 133, 134, 135, 136, 137.
Kara Âm Budun : 135.
Kara Han : 134.
Karahanlı (lar) : Hemen he-
men her sayfada.
Karahanlı Hânedanı : 7.
Karahıtay (lar) : 65, 199, 310.
Karakoyunlular : 315.
Kara Tegin (Sâmânî Emirle-
rinden) : 40.
Kara Yağma (bk. Yağmalar) :
135.
Kargu (y) : 314.
Karluk (lar) : 34, 35, 36, 37,
41, 125, 126, 127, 139, 239,
240, 279, 283, 295, 296.
Karşı (Saray) : 144.
Karvı Ya (y) : 327.
Kâşan : 56, 278, 294.
Kaşgar : 16, 37, 38, 39, 43, 46,
47, 48, 49, 51, 55, 56, 57, 61,
62, 63, 98, 126, 131, 134, 136,
141, 142, 143, 189, 199, 229,
232, 270, 281, 294.

Kaşgarlı Mahmud : Hemen
 hemen her sayfada.
Katun (Hatun) : 190, 193.
Katun Kunçuy : 193.
Katutluğ Ok : 325.
Katvan Çölü : 44.
Kavakçı, Y. Z : 14.
Kazaskerlik : 267, 341.
Kâzî-i Han (bk. Fahrüddin
 Hasan el-Merginani) :
 266.
Kâzî'l-Asker (bk. Kazasker) :
 267, 268.
Kâzî'l-Kuzât : 267.
Kaznak (Hazine) : 262.
Kedük : 334.
Kedüt (Hil'at, elbise) : 155,
 250.
Kenç (Hazine) : 262.
Kençek (ler) : 189.
Kengeş : 165, 247.
Kethüdâ (lar,lık) : 24, 276,
 280.
Kethüdâ (Eyâlet Veziri) : 276.
Kılıç : 133, 137.
Kılıç Arslan Han Osman (b.
 İbrahim) : 21.
Kılıç Buğra Han Hârun (Ebû
 Musa el-Hasan b. Baytaş,
 bk. Buğra Han Hârun) :
 42.
Kılıç Han : 137.
Kılıç Kamçı : 336.
Kılıç Kolu : 330.
Kılıç Kundımak : 331.
Kılıç Tokımak : 330.
Kıpçak (lar) : 126, 328.
Kırgız (lar) : 34, 136.
Kıtay (lar) : 47.
Kılâbî : 172.

Kilisli Rıfat : 20, 33.
Kingüşçi Öge : 248.
 Kirman Karahitayları : 139.
Kiş (Yer adı) : 51.
Kiş (Okluk) : 289, 328, 329.
Kişçi (ler) : 212, 229, 231, 287,
 339.
Kiş Kurman : 328.
Kiş Kurugluğ : 329.
Koçkar - Başı : 43.
Koğuş : 325, 326.
Koldaş : 217, 318, 321.
Koruğcı (lar) : 280.
Koş At : 300.
Köbrüğe (bk. Kövrüg) : 154.
Kök Ayuk (luk) : 167, 236, 242,
 243, 247, 248, 249, 339.
Köksagun : 127.
Kökyuk : 279, 280.
Köl - İrkin (bk. Kül - Erkin) :
 36, 127, 239, 240, 279.
Köprülü, M. F : 28, 69, 127,
 135, 149, 208, 238, 284, 285,
 286.
Kövrüg (Nevbet Davulu) :
 153, 154, 250, 251, 338.
Köymen, M. A : 23, 31, 33, 59,
 69, 119, 129, 140, 155, 156,
 163, 165, 166, 168, 172, 176,
 177, 188, 192, 199, 204, 206,
 207, 216, 223, 230, 239, 262,
 288, 290, 298, 303, 309, 315,
 317, 330.
Kul Tâifesi : 135, 136.
Kunçuy : 193, 194.
Kur : 105.
Kurman : 328.
Kurugluğ : 329.
Kurvi Çuvaç : 146.

Kuşçu (lar) : 212, 229, 230, 231,
243, 287, 339.
Kut : 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73,
74, 79, 80, 81, 87, 91, 95, 96,
97, 100, 101, 105, 113, 117,
120, 132, 138, 338.
Kutlug Kişi : 68.
Kutluğ Tigin : 195.
Kuyag (Zırh) : 250, 334.
Kuz-Ordu (bk. Balasagun) :
126, 142.

Kuz-Uluş (bk. Balasagun) :
126.
Kübe Yarık : 334.
Kül-Erkin (Köl-İrkin) : 239,
245.
Kül-Tigin : 195.
Külüğ : 89.
Kümüş Tigin : 194-5.
Kün-Togdı İtig : 70, 102, 104,
105, 107, 132, 158, 163, 171,
182.
Küsemiş : 201.

L

Lane-Poole, S : 13, 31.
Lévy, R : 276.
Leylâ b. Numan ed-Deylemi :

40.
Lu'lu'i : 172.
Lügal, N : 25, 26, 47.

M

Maçin : 136.
Maçinli (ler) : 136.
Mahmud (Gazneli, Sultan) :
24, 45, 46, 47, 48, 49, 164,
264, 284, 289, 310.
Mahmud Bey (Kethüda) : 276.
Mahmud Han (b. Yusuf Ka-
dır) : 61, 270.
Mahmud Han (Sağır) : 246,
272.
Mahmud Tegin : 58.
Malazgit Savaşı : 305.
Mansur (bk. Arslan İlig Man-
sur b. Ali) : 46, 47, 273,
274.
Markov, A : 13.

Mâverâü'n-nehr : 7, 20, 21, 26,
44, 45, 46, 47, 51, 53, 56, 57,
58, 112, 131, 154, 164, 172,
176, 269, 270, 293, 296.
el-Mâverdi (Ebû'l-Haşan, İ-
mam) : 265, 276.
Meclis-i Âli : 255.
Melikoff-Sayar, I : 335.
Melikşah (Sel. Sultan) : 23,
26, 33, 53, 55, 56, 57, 58, 63,
64, 71, 176, 181, 194, 255,
271, 294, 333.
Memlükler (Mısır) : 259, 315,
316, 317, 320.
Merçil, E : 31, 35, 38, 42, 45,
46, 134.

Mes'ud (Gazneli, Sultan) : 24,
49, 50, 207, 242.
Mes'ud Ta'dil Sübaşı : 319.
Mezâlim : 200, 201, 205, 206,
266, 338.
Mezâlim Kadıları : 267.
Mezâlim Mahkemeleri : 265,
340.
Minglak İli : 113.
Minorsky, V : 125.
Mihmandar : 206.
Miri Arâzi : 281, 341.
Moğol (lar) : 35, 232.
Mohamed Khadr : 14, 33, 149,
241, 246.
Mong - Li : 34.
Muhammed (Gazneli Mah-
mud'un oğlu) : 50.
Muhammed (Harizmşah) :
199
Muhammed Arslan Han (Mu-
hammed Tegin) : 59.
Muhammed Arslan Han (1102-
1130) : 246, 247, 291, 320.
Muhammed Avfi (bk. Avfi) :
21.
Muhammed b. Abduh el - Kâ-
tib : 259.
Muhammed b. Nasr : 270.
Muhammed b. Zufer : 21.
Muhammed Buğra Han (b.
Yusuf Kadir) : 49, 50, 51,
61, 270, 273, 293.
Muhammed Çakır Tonga Han :
19.

Muhammed Han (b. İlig
Nasr) : 50, 51.
Muhammed Han b. Ali (Man-
sur Arslan'ın Kardeşi) :
46, 48, 132.
Muhammed Mu'in : 22
Muhammed Tegin (bk. Mu-
hammed Arslan Han b.
Süleyman) : 59.
Muhtesib (ler, lik) : 237, 276,
277, 340.
Mukaddem-i Elf : 320.
Mukaddemül'-Çigiliyye : 295.
el - Muktedi Biemrillâh : 19.
Muller, F. W. K : 241, 242.
Muntasır (bk. Ebû İbrahim
İsmail) : 44, 45, 207.
Musa Tegin : 242.
Musa Tonga İlig (b. Satuk
Buğra) : 40, 41, 132.
Mustahfız : 278.
Mühürdar (bk. Tamgaçı) :
235, 255.
Mülâzimân-i Yatak : 285, 286.
Mülâzimân-i Yayak : 285.
Müneccimbaşı (Şeyh Ahmed
Dede) : 25, 47.
Müntecibü'd-din Bedi : 26.
Müslüman (lar) : 7, 111, 112,
113, 123, 127, 128, 150.
Müslüman - Türk Devletleri :
154.
Müslüman Türkler : 113.
el - Müstazhir Billâh : 64.
Müstevfi : 255, 263, 340.
Müşrif (lik) : 256.

N

Nacahdârân : 332.
Nâib (lik) : 76, 270, 272, 273.
Nakşibendi (lik) : 13.
Nasr (Gazneli, Horasan Hâkimi) : 45.
Nasr b. İbrahim (bk. Şemsü'l-Mülk Nasr Han) : 52, 145.
Nasr Han b. Ali İlig (bk. İlig Han, İlig Nasr) : 43, 46, 132, 269.
Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî : 21.
Neccâr-ı Sâğirci : 172.
Necibi : 172.
Nedim (Şair) : 25.
Nerşâhî : 20, 33, 54, 146, 221, 245, 246, 263, 272, 313.

Nevbet : 152, 153, 220.
Nevbetiyân-ı Hâss : 216.
Nevbetsâldârân : 287, 295.
Nişabur : 45.
Nizâmeddin İsrâfil Togan Tegin : 19.
Nizami-i Aruzî-i Semerkandî : 22, 54, 156, 164, 169, 172, 259, 279, 300, 324, 333.
Nizâmü'l-Mülk : 23, 54, 69, 71, 119, 165, 168, 171, 176, 188, 206, 262, 284, 315, 318.
Nuh b. Mansur (Sâmânî Hükmüdarı) : 20, 44.
Nûşirevan : 117.

O

Ocakî : 315
Odgurmuş : 123, 163, 171, 181, 182, 187, 251, 256.
Oglagü Katun : 191.
Oglan (Gulâm, Hizmet Oğlanı) : 160, 232, 235, 237, 287, 288, 289, 321.
Ograk (bk. Ugrak) : 150.
Oğulcak Kadir Han : 38, 39.
Oğuzlar : 45, 74, 113, 170, 240, 245, 328.
Oğuz Yabgu Devleti : 240, 245, 319.
Okçu (lar) : 212, 229, 231, 324.
Okçu-Yaycı (lar) : 235, 287, 290, 325.
Ok Yelimplemek : 325.

Onlar Emirleri : 315, 316.
On - Ok'lar : 35.
On Otag : 237, 316, 317, 318, 320, 341.
On Otag Başı : 316, 317.
Ordu (Başkent) : 142, 143, 338.
Ordu (Saray) : 143, 145, 338.
Ordu (Balasagun Yakınında) : 142.
Ordu Balıg (Uygur Başkenti) : 34.
Ordubası (Ferrâş, Döşekçi) : 230, 339.
Ordu - Kend (bk. Kaşgar) : 142.
Orhun : 34, 35, 109.
Orta Asya : 7, 34, 112, 199, 310.

Orta Asya Türkleri : 7.
Ortaçağ Türk-İslâm Devlet-
leri : 339.
Ortak Kağanlık : 38.
Orun (Taht, Mevki) : 70, 147,
338.
Osmanlı İmparatorluğu (Dev-

leti) : 217, 280, 285, 286.
Osmanlılar : 83, 106, 157, 158,
180, 259, 335, 338, 341.
Otağ : 146, 147, 153, 338.
Otag : 285, 315, 317, 320, 341.
Otag Başı : 315, 316, 317, 318,
341.

Ö

Ögdülmiş : 88, 124, 155, 160,
161, 163, 171, 182, 187, 250,
251, 257,
Öge (Öke) : 24, 167, 236, 238,
241, 242, 247, 248, 249.
Öge Buyruğu : 248.
Öge Tegit : 196, 238.
Ögel, B : 31, 33, 66, 70, 75, 85,
88, 91, 97, 103, 109, 135, 142,

143, 144, 145, 146, 147, 149,
153, 177, 247.
Ömer Sübaşı : 319.
Ötüken : 34, 35, 37.
Ötüken Beyi : 99.
Ötünmek (Arzetmek) : 159
Özkend : 44, 46, 49, 50, 51, 55,
56, 57, 61, 63, 64, 143, 269,
270.

P

Pasbânân : 216.
Payitaht : 142.
Pâyize : 232.
Pelliot, P : 15, 16.
Perende : 279.
Perso - İslâmîk Kültür : 30,
342,
Peyk : 279.

Pritsak, O : 14, 27, 28, 33, 35,
38, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 49,
52, 56, 57, 62, 64, 65, 125,
130, 131, 132, 133, 134, 136,
273, 274, 275, 295, 296, 340,
342.
Puser-i Dûrgûş (?) : 172.
Puser-i Tiş (?) : 172.

R

Rabul : 15.
Ragıp Hulûsi : 16, 63.
Ra'yyet : 114, 119, 120, 121.
Rapçat : 189.
Reayâ : 114, 119, 120, 121, 122,
123.
Reis (ler, lik) : 276, 341.

Resûldâr : 206.
Reşîd-i Semerkandî : 140, 172.
Rıbât-ı Melik : 13, 15, 54.
Riştan : 144.
Rükneddin Kılıç Tamgaç Han
(I. Mes'ud, 1095-1097) : 58.

S

- Sachau, C. E : 43.
 Sadriiddin el-Hüseynî : 25,
 271, 324, 330, 333.
 Sâfi (İlig Han'ın Hâciblerinden) : 207.
 Sagun : 36, 127, 239, 240, 279.
 Sahibkıran : 111, 140, 338.
 Sâhibü'l-Ceyş : 295.
 Sâhibü'l - Mezâlim ve'l - Ahkâm : 266, 267.
 Said Nefîsî : 21.
 Sakçı (lar) : 302.
 Sâki (lik, ler) : 224, 225, 227, 235, 316.
 Sâlâr-ı Gulâmân-ı Saray : 288.
 Salgurlular : 138.
 Saltanat Divânı : 254, 255.
 Saltanat Nâibliği : 340.
 Sâmanîler (Sâmanlılar) : 7, 20, 23, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 171, 195, 207, 208, 269, 272.
 Sâmanlı Devleti : 7.
 Sancar (Sel. Sultan) : 8, 26, 58, 59, 246, 255, 280, 287, 293.
 Saray : 144.
 Saray Hâcibleri : 207.
 Saray Muhafızları : 282, 283, 288, 290, 291, 293, 300.
 Saray Nâzırı : 216.
 Sasani (ler) : 23, 208.
 Satuk Buğra Han (Abdülkerim) : 32, 39, 40, 41, 132, 289.
 Savtekin (Sel. Emiri) : 54.
 Say Yarık : 334.
 Schefer, Ch : 21, 284, 285.
 Sebüktegin : 44.
 Selçuk : 45.
 Selçuklu (lar) : 23, 25, 26, 30, 48, 50, 52, 53, 54, 58, 59, 63, 69, 124, 130, 138, 154, 163, 165, 168, 171, 175, 176, 177, 181, 188, 203, 204, 206, 207, 208, 216, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 230, 245, 255, 256, 262, 275, 278, 279, 283, 284, 287, 288, 289, 290, 291, 295, 298, 299, 303, 309, 311, 315, 316, 317, 319, 320, 324, 328, 331, 332, 333, 339.
 Selçuklu İmparatorluğu (bk. Büyük Selçuklu İmp. luğu) : 119.
 Sem'ânî : 22, 166, 167, 267, 278.
 Semerkand : 13, 30, 42, 44, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 63, 117, 118, 143, 146, 148, 199, 205, 216, 246, 264, 266, 267, 270, 273, 276, 294.
 Serhaylân : 287.
 Sevim, A : 25, 53.
 Sıbt İbnü'l-Cevzi : 25, 206.
 Sıta (Mızrak) : 330.
 Sikke : 141.
 Silâha Yapınmak : 342.
 Silâhdâr (lık) : 198, 216, 219, 287, 339.
 Sinğir (Yay Siniri) : 327.
 Sipehsâlâr : 318.
 Sir - Derya : 44, 62.
 Soğd : 51.
 Sokım : 325, 326.
 Sökmen : 311.
 Sugdi : 172.
 Sultan : 132, 140, 338.
 Suvâr ve Piyâde-i Hares : 287.

Sü : 297, 311, 313, 341.
Sübaşı (lar, lık) : 220, 227, 236,
288, 297, 318, 319, 320, 321,
322, 341.
Sü - Başı Tegin : 45.
Sübaşlar Er (bk. *Sübaşı*) :
220.
Süleyman (İlig Han'ın Hâcib-
lerinden) : 207.
Süleyman Arslan Han (bk.
Baytaş) : 132.

Süleyman Arslan Han (Şe-
refü'd - devle Ebû Sücâ,
Yusuf Kadir Han'ın oğlu) :
49, 50, 60, 61, 63, 64, 96,
270, 293.
Süleyman Buğra Sübaşı : 319.
Süleyman Tegin : 58.
Sümer, F : 31, 35, 36, 40, 45, 48,
74, 125, 126, 143, 240, 245,
286, 296, 319, 327.

Ş

Şafak, A : 265.
Şâfiî (ler) : 55.
Şahne (lik) : 270, 272.
Şaş (Taşkend) : 38, 46, 51, 52,
53, 61, 144, 271, 293.
Şarabdâr-ı Hâss : 223.
Şehzâdeler : 10.
Şemsâbâd : 54, 145.
Şemsü'l - Mülk Ebû'l - Hasan
Nasr (b. İbrahim) : 13,
15, 22, 26, 52, 53, 54, 62, 145,

166, 167, 194, 199, 205, 221,
263, 267, 271, 273, 294, 312,
313, 330, 333.
Şer'i Dâvâlar : 266, 268, 276,
340.
Şerik Kağan (lık) : 273, 274.
Şibay, H. S : 112.
Şuayb (veya Şuays, Tamgaç
İbrahim'in oğlu) : 52, 271,
312.

T

Tâc : 148, 149.
Tafgaç (Tavgaç) *Buğra Kara*
Hakan (bk. Ebû Ali Ha-
san b. Süleyman) : 16, 62,
64, 98, 131, 266.
Taht : 147, 338.
Talas : 36, 38, 46, 51, 55.
Tamgaç Buğra Kara Hakan
(Han) İbrahim b. Nasr
(bk. Ebû İshak İbrahim;
Böri Tegin; İbrahim b.
Nasr) : 30, 51, 52, 58, 61,

117, 118, 154, 166, 167, 216,
218, 228, 266, 273, 294.
Tamgaç Buğra Han II. İbra-
him (Ebû'l - Muzaffer,
1130 - 1132) : 280, 287.
Tamgaç Dirhemleri : 117.
Tamga : 250, 256.
Tamgaçı (Mühürdâr) lar : 235,
255, 257, 258, 339.
Tamgalıĝ (Tamgalık, Han Sof-
rası) : 173, 174.
Taneri, A : 31, 66, 85, 109, 217.

- Tangut (lar) : 34.
Tanğuk : 305.
Tapugçı (lar) : 81, 103, 234.
Tarhan : 239, 240.
Tarım : 196, 238.
Tartıgçı (lar) : 129, 232.
 Taş-ı Ferrâş : 207.
 Taşkend (bk. Şaş) : 38, 144.
Tavarluk (Hazine) : 262.
Tavgaç (Tabgaç, Tafgaç, Tamgaç) : 133, 136.
Tavgaç Han : 136, 137.
 Tavgaç Uluğ Buğra Han (bk. Ebû Ali Hasan) : 131.
Tayangu (Hâcib) : 199, 208, 339.
 Tayangu (Karahıtaylar'dan) : 199
Tebaa : 114, 119, 120, 122, 130.
Tegin (Tigin) : 194, 195, 196, 238, 241.
Tegin Bey (Tigin Bey) : 195, 236, 238, 241.
Tegit : 196, 238.
 Tekin, Ş : 16, 219, 280, 281, 315, 319.
 Tekin, T : 75, 191, 194, 243, 247, 252.
Tek veya Çift (Tâk ya Cuft) : 172.
Tergi (Tirki = Sofra) : 174.
Terken : 138, 191, 192, 193, 194.
Terken Hâtun : 193, 194.
Terken Kâtun : 191, 192.
Terken Kâtun Kutı : 192.
Terken Kutı : 138, 192.
Tırâz (Hil'at) : 154.
 Tırâz (Taraz = Talas) : 37, 38, 61, 143, 199, 246, 270, 272, 293.
 Tibet : 34, 136.
 Tien - Şan : 34.
Til (Dil, Casus) : 302.
Tili : 325.
 Timurlular : 139.
Tirilgü Yir : 297.
 Tirmiz : 50, 53, 54, 58, 144, 271.
 Togan Han (b. Ebû İshak İbrahim Tamgaç) : 294.
 Togan Han (bk. Kadir Han Cibrâil) : 273.
 Togan Han Ahmed (bk. Ahmed b. Ali; Ebû Nasr Ahmed b. Ali) : 43, 46, 47, 246, 270.
 Togan Han b. Karahan (bk. Kadir Han Cibrâil) : 58, 246.
 Togan Tegin : 25.
 Togan Tegin Ebû'l-Muzaffer Me'mun : 64.
 Togan, Z. V : 12, 13, 14, 25, 28, 38, 41, 42, 54, 56, 60, 64, 117, 229, 263.
 Toguz - Guzz (Dokuz Oğuz = Uygur) : 35, 36, 125.
Tolum : 324.
Tolum Manmak : 324.
Ton (Hil'at, Elbise) : 155.
Tonga : 133, 139.
 Tonga Alp Er (bk. Alp Er Tonga; Afrâsiyâb) : 129, 139.
Tonga Han : 139.
 Tonga Han (bk. Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han) : 42.
Tonga Tegin : 139.
 Tonga Tigin : 195.
 Tornberg : 23.
 Toy (Ordugâh) : 301.
 Toz (Yay Sırımı) : 327.

Törü : 75, 77, 103, 104, 105, 107, 108.
Töşekçi : 339.
Tsai Wen - Shen : 194.
Tudun : 280.
Tuğ : 151, 152, 153, 220, 250, 251, 305, 338.
Tuğ (= Nevbet) : 152, 153, 220.
Tuğcu (lar) : 212, 220, 229, 230, 287, 300, 339.
Tuğra Divânı : 255.
Tuğrai : 255.
Tuğrul Bey (Sel. Sultan) : , 176.
Tuğrul b. Yınal (Yınal oğlu Tuğrul, bk. Tuğrul Yınal Bey) : 64, 294.
Tuğrul Karahan Mahmud (b. Yusuf Kadir; bk. Mahmud Han) : 62.
Tuğrul Tegin Ömer : 62.
Tuğrul Yınal Bey (Kâşan Hâkimi) : 57, 278.
Tuhsı (lar) : 36, 38, 41.
Tura Kalkan : 335.
Turan, O : 29, 31, 32, 71, 83, 130, 139.

Turan Taktiği : 309, 310.
Turgak (lar) : 212, 218, 283, 284, 286, 288, 341.
Tus : 45.
Tutgak : 299.
Tutgun : 311.
Tutrug (veya Tutsug=Miras) : 123.
Tutug Öge : 242.
Tüksin : 238, 240, 241.
Tünhas : 46, 52, 53, 61, 271, 293.
Türk (ler) : Hemen hemen her sayfada.
Türk Gulâmları : 289.
Türk Han'ı : 134.
Türk-İslâm Devletleri : 219, 235, 291, 292, 299, 339, 341, 342.
Türk-İslâm Kültür ve Medeniyeti : 342.
Türk-İslâm Medeniyeti : 7.
Türkistan : 49, 176.
Türkistan Hanları (bk. Karahanlılar) : 176.
Türkiye : 7, 18.
Türk Kara Budunu : 187.
Türkmenler : 279.
Türk Tarihi : 7.

U

Uç Ordu Hamı : 134.
Uğrak (lar) : 283, 295, 296.
Ulağ (lık) : 278, 285.
Uluğ Ayguçı : 247.
Uluğ Hâcib (bk. Ulu Hâcib) : 199, 339.
Uluğ Buğra Han (bk. Ebû Ali Hasan Taftaç Buğra

Han) : 138, 169.
Ulu Hâcib (Uluğ Hâcib) : 10, 198, 200, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 214, 217.
Ulu (Acemi Oku) : 326.
Unur : 139.
Uragun : 105.
Urungu : 35.

Uşak : 315.
Uşrusana : 46.
el - Utbi : 24, 45, 131.
Uygur (lar) : 7, 16, 29, 34, 35,
 36, 37, 112, 113, 126, 127,
 130, 133, 136, 137, 138, 144,
 145, 147, 151, 174, 193, 194,
 239, 241, 247, 257, 296, 306,
 337, 338.
Uzunçarşılı, İ. H. : 33, 204, 206,
 207, 216, 221, 223, 232, 255,
 256, 285, 286, 315.

Ü

Üç Karluk : 35.
Ükek (Burç) : 313.
Ülker Çerig : 309.
Ülüg (Kısmet) : 66.
Üstem (At Takımı) : 155, 250.
Üstem Kedüt : 251.

V

Varuk Kayalığı : 12, 60.
Vâsik Billâh : 141.
Vekîl-i Der : 216.
Vekîl-i Hâss : 216.
Veliâhd (lık) : 273, 274, 340.
Vezir (ler, lik) : 11, 76, 160,
 198, 237, 249, 250, 251, 252,
 253, 254, 263, 268, 280, 295,
 339.
Vilâyet (ler) : 271, 272, 274, 275.
Vilâyetü'l - Emîr : 271.
Visakbaşı (bk. Otağ Başı) :
 315, 318.
Vloten, G. Van : 240, 318.
Vuşak : 315.
Vuşaki : 315.
Vükelâ : 287.

X

Xoço Balıg : 242.
Xoço Balıg Begi Alp Tutug
Öge : 242.

Y

Yabaku (lar) : 60, 296, 298.
Yabgu : 36, 126.
Yadag : 307.
Yagı Sımak : 311.
Yagı Sıyan : 311.
Yagı Songdamak : 311.
Yagı Tarmak : 311.
Yağma (Köyü) : 37.

Yağma (lar) : 36, 37, 38, 41,
125, 126, 127, 133, 134, 135,
136, 142, 143.
Ya'kub Tegin (Atbaşı Hâki-
mi) : 56, 63, 64, 270, 271,
294.
Yakut el - Hamavi : 278.
Yalavaç (Elçi) : 226.
Yaltkaya, Ş : 299.
Yargan (Yargıç, Hâkim) : 109.
Yarkend : 15, 32, 47, 51, 64,
131, 144, 204, 219, 249, 258,
263, 266, 267, 270, 275, 280,
281, 315, 319, 341.
Yarmak (Gümüş Para) : 115.
Yarlıg : 109, 119, 256, 258.
Yarık (Zırh) : 334.
Yasıç : 329.
Yasıg (Yay Kabı) : 329.
Yatağa Gitmek (Nöbete Git-
mek, Nöbet Tutmak) : 284.
Yatak (Muhâfız, Bekçi) : 285.
Yatak (bk. Yatgak) : 285, 341.
Yatakçı (Yatgak = Ases) lar :
285, 286, 341.
Yatgak (lar) : 212, 218, 283,
284, 285, 286, 288, 314, 341.
Yavgu (Yabgu, Yafgu) : 236,
238, 239, 240, 241.
Yaycı (lar) : 212, 229, 231.
Yelim (lemek) : 299, 341.

Yenisey : 34.
Yeten (Tahta Yay) : 328.
Yetüt : 308.
Yezeek : 298, 299, 341.
Yinal : 241.
Yinal oğlu Tuğrul : 57.
Yinal Tegin : 62, 241, 270, 293.
Yışuk (bk. Işuk) : 333.
Yimek (ler) : 60.
Yir Suv (İktâ, Mülk, Toprak) :
251, 280, 321.
Yol Kermek : 313.
Yortuğ : 213, 214, 288, 300, 341.
Yuğruş (Vezir) : 149, 236, 237,
238, 240, 249, 250, 251, 280,
339.
Yumuşçı (lar) : 233.
Yuluğ (Fidye) : 312.
Yuluğ Tegin : 195.
Yusuf Hâs Hâcib (Yusuf; Ba-
lasagunlu; Balasagunlu
Yusuf) : Hemen hemen
her sayfada.
Yusuf (Ali Tegin'in oğlu) : 50.
Yusuf Kadir Han : 24, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 59, 61, 62,
64, 95, 96, 141, 166, 246, 264,
270, 275, 289, 293, 310.
Yusuful - Harizmi : 53.
Yut : 87.
Yüg (Ok Yülege) : 325, 326.
Yüzler Emiri : 320.

Z

Zaysan : 35.